

Тўлқин АЛИМАРДОНОВ,

Тошкент давлат техника университети профессори

E-mail: alimardonov.tulkin@mail.ru

Нафосат АБДУРАХМАНОВА,

E-mail: nafosatabdurakhmanova@gmail.com

ТМН профессори, т.ф.д. Т.Х.Обломуродов тақризи асосида

POLITICAL PHILOSOPHY OF AMIR TEMUR

Abstract

In this article, Amir Temur, as a lofty and unique thinker of his time, managed to change the moral image of mankind. The creation of a new order of world communities with the qualities of creativity. The potential of leadership and the great mastery of sarkadah were respected by the leading scholars and sheikhs of their time. Such grace is a great honor bestowed on a person who is saturated with noble values. The essence of the great services and activities of the Turkic peoples in the formation of philosophical thinking of the period, which rose with the generosity of Amir Temur, is revealed.

Keywords: Amir Temur, Sahibkiran, great leader, empire, just society, morality of the ruler, the idea of great statehood, political philosophy, national statehood.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ФИЛОСОФИЯ АМИРА ТЕМУРА

Аннотация

В этой статье Амир Темур как высокий и неповторимый мыслитель своего времени сумел изменить нравственный облик человечества. Создание нового порядка мировых сообществ с качествами творчества. Ведущие ученые и шейхи своего времени уважали потенциал лидерства и великое мастерство саркады. Такая благодать – б ольшая честь, дарованная человеку, проникнутому благородными ценностями. Раскрыта сущность великих заслуг и деятельности тюркских народов в формировании философского мышления того периода, выросшего благодаря щедрости Амира Темура.

Ключевые слова: Амир Темур, Сахибкيران, великий вождь, империя, справедливое общество, мораль правителя, идея великой государственности, политическая философия, национальная государственность.

АМИР ТЕМУРНИНГ СИЁСИЙ ФАЛСАФАСИ

Аннотация

Мазкур мақолада Амир Темур ўз даврининг юксак ва бетакрор тафаккур соҳиби сифатида башариятнинг ахлокий қиёфасини ўзгартиришга эришганлиги, яратувчанлик фазилатлари билан дунё ҳамжамиятларининг янги тартиботини вужудга келтирганлиги, арбоблик салоҳияти ва буюк саркардалик маҳорати ўз даврининг етук олим-у шайхларининг эъзоз-у иқромига сазовор бўлганлиги, бундай лутф олийҳиммат қадриятларга тўйинган шахс фазилатига берилган улугъ эҳтиромга сазовор бўлганлиги, соҳибқирон Амир Темур ҳиммати билан юксалган давр туркий халқлар фалсафий тафаккурининг шаклланишидаги буюк хизматлари ва фаолияти моҳияти очиб берилди.

Калит сўзлар: Амир Темур, Соҳибқирон, буюк саркарда, империя, адолатпарвар жамият, ҳукмдор шахс ахлоқи, буюк давлатчилик ғояси, сиёсий фалсафа, миллий давлатчилик.

Инсон онги ва тафаккурида, дунёқарашида, тасаввурида, фаолиятида қандай ғоя, фикр, қарашлар устувор бўлган бўлса, унинг манзараси ҳам шундай бўлишини тарихий даврнинг ўзи исботлаган.

И. Иргашев

Улкан империяларнинг буюк тарихий мероси башарият ривожига тараққиётга кўрсатган таъсири билан белгиланади. У ўзига хос идеал стандартларни яратиш ва унга суяниши орқали намоён бўлади. Идеалларсиз инсон ҳам, миллат ҳам юксала олмайди. Айнан шу қадриятлар маконида халқнинг турмуш тарзи, маданияти, менталитет хусусиятлари, фалсафий ва диний ғоялари инсониятнинг етакчи кучига айланади. Амир Темур яратган империянинг қудрати ҳам башарият тамаддунига олиб кирган юксак маданиятнинг ифодаси бўлиб, бу маданият туркий халқларнинг қадимий фалсафасида мужассам бўлган улугъ ва муқаддас ғояларнинг тантанаси эди. Бугун, ҳар қачонгидан ҳам муҳим бўлиб келаётган масала,

инчунин, дунё миқёсида яратилган адабиётлар ва тадқиқотларнинг ҳисоби бўлмаса-да, ушбу маданиятнинг умумбашарий тараққиёт ривожига аҳамиятини ўрганиш асносида ўзликка қайтиб боришнинг бирдан-бир йўли эканлиги ҳамон долзарб аҳамият касб этиб келмоқда. Халқимизнинг атоқлиқ ёзувчиси П. Қодиров “Биз, олим-у адиблар, бу улкан тарихий воқеаларни ҳар томонлама тадқиқ этиш ва уларнинг ҳаққоний талқинларини яратиш йўлида ҳали кўп иш қилишимиз керак”, [1] деганларида буюк даҳонинг меросини ўрганиш ва, айниқса, ундан сабоқлар чиқариш билан юксалиш йўлини излаётган давлатчилигимизнинг истикболлини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Тарихда империяларнинг пайдо бўлиши, унинг ривожланиш асослари, юксалиш ва таназзул сабаблари халқнинг кўп асрлик миллий маданиятининг ҳосиласидир. Бундай маданият ворисийлик анъаналарига содиқ қолган, давлатчилик меросини асраб-авайлаган миллатнинг турмуш тарзида намоён бўлади. Амир Темур

яратган империя наъмунаси инсоният тарихига ўз даври таълимотларидан ўтиб кетган, унинг мавжуд қолиплари ва ҳаддига сиғмайдиган ана шундай ёрқин маданий феномен сифатида кириб келади. Бу маданий воқеликни оддий инсон мушоҳадаси ёки илмий таҳлиллар билан унинг пайдо бўлиш сабабларини ва у қолдирган улкан меросни англаш ҳамда ўрганиш осон кечаётган эмас. Бинобарин, Амир Темур ўз даврининг юксак ва бетакрор тафаккур соҳиби сифатида башариятнинг ахлоқий кифасини ўзгартиришга эришади. Яратувчанлик фазилатлари билан дунё ҳамжамиятларининг янги тартиботини вужудга келтиради. Арбоблик салоҳияти ва буюк саркардалик маҳорати ўз даврининг етук олим-у шайхларининг эъзоз-у иқромига сазовор бўлганлиги, аслида, ватан ориятга тўйинган шахс фазилатларига берилган улуғ эҳтиромнинг нишонаси эди.

– “Тарихда мавҳум ҳодисалар ва тушунчалар бўлмади”, дейди Н. Жўраев, – “Тарих мантиқан ҳам, табиатан ҳам конкретлик орқали идрок этилади ва у аниқ воқелик орқали ўз мазмунини, фалсафасини, бошқача қилиб айтганда, ҳукмини кўрсатади. Ана шу жиҳатдан ҳам нимаики мавҳум бўлса ёки мавҳумлик орқали воқеа-ҳодисаларга ёндашсак, у тарих ҳақиқатига зиддир. Демак, биз конкрет воқеалар, конкрет ҳодисалар орқали уларнинг келиб чиқиш шароити, сабаблари ва моҳияти хусусида фикр юритишимиз мумкин. Ана шундай ёндашув орқалигина биз конкрет воқелик замирида ётган тафаккур, фалсафа, манфаат ва муносабатни тўғри англаб оламиз.”[2] Дарҳақиқат, Амир Темурнинг парвозини тушуниш учун фақат аниқ далилларни етказиш ва санаб ўтиш етарли бўлмади, албатта. Тарихий фактлар деб аталадиган нарсалар, аслида оддий ва айни пайтда, фақат мавжуд воқеликнинг ташқи кўринишини ифода қилади. Бу воқеликлар даврининг мавжуд жамият ва жаҳон сиёсатининг ривожланиш тенденциялари билан боғлиқ бўлган муайян “менталитет” ёки “самарали тузилмалар”нинг ўзаро таъсирининг инъикосидан бошқа нарса эмас. Лекин, буларнинг барчасини у ёки бу даражада ҳаракатга келтирувчи куч инсон омили – шахсиятни ўз даври фониди интилан манфаатлари доирасида таҳлил қилишга ундайди. Ана шунда унинг ўз даври ва башарият даъватига дахлдор жасорати намоён бўлади.

Бинобарин, шу фалсафий қонуниятлар асосида Соҳибқирон шахсига, унинг қолдирган юксак меросига баҳо бериш, шу шахсни шакллантирган халқнинг менталитетига, унинг миллий, диний қадриятларига, жасорат ва бунёдкорлик билан йўғрилган қудратли руҳиятига, одамларнинг орзу-умидларига, истак-майилларига, миллий давлатчилик ривожининг юксалиши ва таназзул сабабларини очувчи туркий халқлар фалсафий оламига қира олганимизча йўқ. Бунинг узоқ ва яқин ўтмиш тарихимизга салбий таъсир кўрсатган ташқи ва ички омиллари бор, албатта. Лекин, бугун миллий юксалишнинг бирдан-бир омили сифатида давлатчилик тарихимиз билан боғлиқ бўлган меросимизни, унинг аччиқ ва фожиали қисматлари ҳамд-у санолардан холи бир бутун яхлитликда ўрганиш ҳамда сабоқ чиқаришни тақозо қилади. Шундай экан, халқнинг умумий маънавий даражаси, ақл-идроки ва тафаккур қўламига қараб миллий тараққиётнинг ёхуд таназзулнинг мазмун-моҳияти очилади. Тарих эса ана шу ўта мураккаб, ўта зиддиятли, айни пайтда ниҳоятда қудратли руҳият

орқали, фаолият орқали хотирага айланади. Турли ижтимоий-сиёсий ҳодисалар, воқеаларнинг ҳақиқати вужудга келади ва тарихий тараққиёт шажарасининг бўғинларини ташкил этади. Зеро, мазкур тарихий жараёнларнинг яхлит манзарасини англаш, шу давр сиёсий жараёнларини идрок этган миллатнинг тафаккур оламини узвий жараён сифатида ўрганиш ва кенг қамровли объектив ҳулосаларни чиқариш имкониятларини беради. Шу тариқа миллат тарихи ниҳоятда қўллаб-сиёсий-ижтимоий ва маданий омилларнинг бир бутун иштирокида ривожланади.

Шарқшунос олим О. Зотов, “... атиги ўн йиллик ичида унинг (империя) вужудга келиши сабабларини ўша даврда замондошларининг бирортаси тушуниб етганлиги амри маҳол. Замондошлар Европий империясининг доимий ғалабалари ва унинг яширинча функционал механизмларини ундан ҳам камроқ тушунганлар” [3] деганида, юз қарра ҳақ эди. Бу масала илмий-назарий нуқтаи назардан бугунда ҳам долзарб муаммо бўлиб турибди. Мазкур муаммоларга аҳамият қаратар эканмиз, Амир Темур фаолиятининг сиёсат фалсафасига эътибор қаратиш лозим бўлади. У маънавий қадриятларни ҳукмдор шахс ахлоқи орқали жамиятнинг талаб ва эҳтиёжларини таъминловчи сиёсий омил сифатида буюк давлатчилик ғоясини вужудга келтиришдан бошлайди. Халқнинг эзгу нияти, орзу-умидлари ва интилишларининг давлат манфаати билан уйғун бўлган мафкуравий асослари, уларнинг мукаммал ҳуқуқий асослари яратилади. Жумладан, у – “Адолат ва инсоф билан Тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим. Гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм-шафқат билан, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эхсон ишларим билан одамларнинг кўнглидан жой олдим. Сиёсат ва инсоф билан сипоҳларимни, раиятни умид ва кўрқинч орасида тутиб турдим. Фуқаро ва қўл остимдагиларга раҳмдиллик қилдим, аскарларимга инъомлар улашдим. Золимдан мазлумнинг ҳаққини олдим. Золим етказган моддий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин, уни шариятга мувофиқ иккиси ўртасида муҳокама қилдим ва бир гуноҳкорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм етказмадим”[4], дея давлатчилик ғояларининг асосларини баён қилади. Мазкур қарашлар қадриятлар сифатида тизимлаштирилган ҳокимият фаолиятининг сиёсий фалсафасига, бошқарув концепциясига айланади. У давлат табиати қадриятларини англаган, уни сиёсий бошқаришга татбиқ этишга эришган арбоб сифатида ўз халқининг ва башариятнинг битмас-туганмас эҳтиромига сазовор бўлади.

Соҳибқирон амалга оширган давлат ислохотларида салтанат идораси, мудофаа, ҳарбий хизмат, суд-ҳуқуқ, солиқ, молия, бож ва бошқа тизим шакл-шамойиллари яхлит тартиб-тамоийллари ягона қонуниятларга амал қилганлигига гувоҳ бўламиз. Яъни жамият бошқарув соҳаларининг ўзаро алоқадор жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда давлатни ривожлантириш концепцияси «Темур тузуклари»да шакллантирилганлигини кузатамиз. Унда ҳар бир бошқарув соҳаси бири иккинчисини етакловчи, тўлдирувчи сиёсий восита сифатида жамиятнинг умумий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади. Бошқарувнинг марказий ва маҳаллий идоралари ўзаро алоқадорлиги ва тийиб туриш механизмлари барқарор ҳамда самарали фаолиятни таъминлашга қаратилади. Салтанатда мансаб ва унвонларнинг тақсимооти, рағбат ва жазолаш

тартибларини ташкил этиш механизмлари, қатъий тартиб-интизом давлат тузилмасининг изчил ишлаш имконияти самарадорлик омиллари сифатида вужудга келади. Бундай тартиботнинг мукамал тизими, бугун замонавий давлатлар ҳам ҳавас қилгудек ислохотлар каторига қиради.

Соҳибқироннинг шахсий ахлоқий фазилатлари, ўз ҳокимиятини халқ ҳокимиятига айлантириш иродаси унинг юксак маънавий оламини ифода этади. Бинобарин, давлат, жамият, шахс манфаатлари уйғунлиги фақат миллий-маънавий қадриятларнинг устуворлиги асосида таъминланади. Бундай уйғунлик йўқ экан, кучли давлат ҳокимиятини ифода этувчи сиёсий ирода ҳам, халқ манфаатлари яхлитлигини таъминловчи ғоялар ҳам вужудга келмайди. Ахлоқ бор жойда қонунга итоаткорлик ҳам, ҳурмат ҳам, пировардида эса ҳуқуқий маданиятни шакллантириш учун шароитлар ҳам юзага келади. Чунки ҳуқуқ ва ахлоқ ўзаро узвий боғлиқ ҳодисалардир. Тарихан эса ахлоқ ҳуқуқнинг ибтидоси[5]. Инчунин, ҳуқуқ ва ахлоқ инсон вужуди ва руҳининг яхлит қўриниши. Уни бир-биридан ажратиш вужудни руҳсиз ёки руҳни вужудсиз қолдириш билан баробар. Шунинг учун миллий давлатчиликни шакллантириш унинг фалсафий асосларини идрок этишдан бошланади. Фалсафани давлатдан, давлатни (қадриятларни) фалсафадан айро қўриб бўлмайди. Бу фалсафани чуқур идрок этган бобомиз Амир Темур татбиқ этган давлат хизмати ва хизматчилари ўртасидаги ваколатлар доирасини, масъулият ва мажбурият мезонларини, фаолият қафолатларини, ҳокимият тақсимоли, кучлар мувозанатини таъминлаш тамойилларини ўз даврининг энг ноёб таълимоти сифатида яратишга эришади. Мазкур таълимотларни бугунда ҳам қўллаб тарихчи-олимлар империя маданиятининг юксак намунаси сифатида ҳамон ўз хайратларини яшираётганлари йўқ. Жумладан, бобомиз сиёсий фалсафасини ўрганган Жан Пол Ру – “Амир Темур фаолиятини ўрганиш яна шу жиҳати билан мураккаб, у яшаган замон соддагина туюлса-да, уни тушуниш ўта қийинлигича қолмоқда. Бундай замонда яшаган киши ҳаётини ўрганишда уни бу каби суронли фаолиятга йўналтирган, руҳлантириб турган омиллар сабабини фақат тарихий шароитлар билан боғлаб тушунириш объектив моҳиятни очиб бермайди. Айни пайтда, фақат унинг иродасини тасвирлаш билангина бутун фаолиятига баҳо бериб ҳам бўлмайди.” [6] дейди.

Албатта, бугунги кун замонавий давлат бошқарувида адолат концепцияларининг мазмун-моҳияти назарий ва технологик жиҳатдан кенг қўламда такомиллашган. Аммо, ҳокимиятнинг табиати ёхуд шу табиати билан боғлиқ инсон ва сиёсат фалсафаси моҳияти ўзгарган эмас. Ҳамон инсониятнинг эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги ахлоқий танлови сиёсий ҳокимиятнинг табиатини белгилаб қолмоқда. Шу жиҳатдан, миллий давлатчиликнинг самарали бошқарувини ташкил этиш муаммолари аслида бугун ҳам ўз долзарблигини йўқотган эмас. Бу баҳслар, аввало, сиёсатда ахлоққа ва у орқали адолатга асосланиш масалаларида намоён бўлади. Бинобарин, ҳокимият қандай қилиб адолатга интилиши баробарида ўз сиёсатида жабр-зулмдан узоқ бўлиши мумкин? Жамиятда, ҳокимиятда табақалар, даражалар, манфаатлар турли бўлса, қолаверса, адолат ёки уни қарор топтирувчи воситалар кўпроқ инсоннинг маънавий салоҳияти билан боғлиқ ҳодиса бўлса, уларнинг адолатли ечимларини қандай ташкил этилади? Қандай

сиёсий воситалар адолатни ҳокимиятнинг табиатига сингдира олади? Қандай ҳокимият самарали ва барқарор сиёсатни қафолатлай олади?

Сиёсий фалсафа объекти миллатнинг қадриятлар асосида шаклланган ҳокимиятнинг мақомини очишга ёрдам беради. Зеро, инсон маълум жамоанинг ва тарихий даврнинг вакили сифатида муайян қадриятларга эга бўлиб, шу хусусиятлар орқали жамоавий ҳамкорликларни вужудга келтиришга хизмат қилади. Амир Темур ҳар кимни ўз ўрнида сақлай олиши, мартабасига лойиқ иззат қилиши, аъёнларнинг ҳаддидан ошиб кетмаслигини назорат қилиши ва энг муҳими қонун устуворлигини таъминлаш асносида шу сифатдаги соғлом (ахлоқий) кучларнинг бошқарув ҳокимиятига қилишини таъминлашга эришади. Салоҳиятли ориф аъёнлар ҳокимият тизимининг маънавий озукаси сифатида барқарорлик қафолати бўлиб хизмат қилади. Шу унсурларга йўқ экан, жамиятда барқарорлик ҳам бўлмайди. Чунки, манфаатлар ўзгарувчан, қадриятлар эса абадий.

С. Отамуродов - “Сиёсий фалсафанинг шаклланиши ва ривожланиши ҳақида фикр юритар экан, давлатнинг пайдо бўлиши билан сиёсат ҳам юзага келганлигини, унинг моҳияти, ички табиати ва мақомини тушунмасдан туриб, уни бошқариш мумкин эмас. Шунинг учун кенг маънодаги сиёсий олам ҳақида фикр юритган алломалар давлат, ҳокимият, жамият, фуқаро ёки халқнинг сиёсий олами билан бўладиган муносабатларини нафақат сиёсат, балки, уларга моҳиятий нуктаи назаридан, сиёсатнинг бирламчи моҳияти сифатида эътибор қаратишган”[7], деб сиёсий ҳокимият табиатидаги яширин унсурларни очиб беради. Аслида Амир Темурнинг жаҳоншумул ютуғи ҳам ҳокимият табиати ва мақоми ўртасидаги мувозанатни таъминловчи қадриятларни уйғунлаштира олганлигида намоён бўлади. Ваҳоланки, ҳар қандай сиёсий тузум интихоси қадриятлар доирасидаги мавжуд бўлган ҳокимиятнинг табиати ва унинг мақомини англай олмасликда кечган. Бу икки унсур хусусиятлари таълимот сифатида ҳамон ўрганилган эмас. Шу сабабдан бугуннинг парвозини қирғийга баҳшда этиб бўлмайди.

Соҳибқирон Амир Темур фаолиятини ўрганган олимлар адолатли давлат сиёсатининг моҳиятини, унинг юксалиш ва интихоси билан боғлиқ воқеликлар тарихий, ҳуқуқий ва бадий манбалар асосида ёритиб беришган. Бугун, шубҳасиз айтишимиз мумкин, бу борада салмоқли адабиётларга эгамиз. Айниқса, бу борада тарихчи ва адибларимизнинг хизматлари катта. Айниқса, мустикаллик йилларида Амир Темур фаолияти ва миллий давлатчилигимиз ривожини билан боғлиқ қўллаб асарлар яратилди, қудратли давлат тарихи, унга асос солган улуг бир сиймо ҳаётининг мураккаб ва шарафли зиддиятлари очиб берилди. Улар Амир Темурнинг ғолибона юришлари ва саркардалик маҳорати тўғрисида объектив ҳулосалар чиқариш имконини бермоқда.

Шулар қаторида буюк бобоқалонга юксак ҳурматни ўз вақтида И. Мўминов қаторида мутафаккир олим У. Уватов ҳам намоиш қилган. Аслида Амир Темур буткул қораланган совет мафқураси ҳукмрон жамиятида бу улуг зот тўғрисида ўзбек тилида биринчи чуқур илмий тадқиқот олиб борган олим У. Уватов ҳисобланади. Унинг Қоҳира кутубхоналаридан бирида қўрган Ибн Арабшохнинг “Ажойиб ал-мақдур

фи тарихи Амир Таймур” асарини таржима қилиб ўзбек халқига етказиш, бобомиз Темурнинг қандай зот бўлганлигини тарихий манба асосида исботлаш учун ўтган асрнинг 60-70 йилларда олиб борган саъй-ҳаракатлари таҳсинга сазовор бўлган ва совет даврида ҳам мустақиллик йилларида ҳам чуқур ҳурмат билан эътироф этилмоқда[8]. Ушбу таржима асари барча олим-у адиблар учун шу тарихни ёритишга бағишланган дастуриламалга айланди. Бундан ташқари У. Уватовнинг “Соҳибқирон араб муаррихлари нигоҳида” (“Шарқ” наш. 1997) деб номланган асарида Амир Темурга бағишланган 30 га яқин араб муаррихлари асарлари ва улар тўғрисида айрим тафсилотлар баёни келтирилган. Лекин, ачинарли ҳолат шундаки, бизда уларнинг ҳали-ҳамон таржимаси йўқ. Боз устига, бу каби хайрли ишлар илм-фан дастурларига ҳам киритилмаган. Устознинг таъбирлари билан айтганда, давлатчилигимиз тарихида Соҳибқироннинг ўзига хос услублари ва йўл-йўриқлари, қонун-қоидалари борки, ҳозирча улар чуқур ва ҳар томонлама мукамал ўрганишга муҳтож бўлиб турибди. [9]

Аммо, мазкур мавзуларда эълон қилинаётган айрим адабиётларда кўпроқ хронологик баёнчилик, мавжуд маълумотларни такрорлаш, тарихий манбаларни бирёқлама талқин этиш, саёз ва беўхшов олқишлар, баъзида ривоятларни “ҳақиқат”га айлан-тиришга уринишлар ҳам бор гап. Бундан ташқари, айрим ғарб ва рус олимлари асарларида ҳамон сақланиб келаётган маломатлар, “Темурланг” деб камситишлар жавобсиз қолмоқда. Шунга қарамадан – “Баъзи майда муаллифларнинг қора, ёлғон дафтарлари биз учун аҳамиятсиз, унинг номи миллати номига ўчмас ҳарфлар билан битилган. У ўз авлодига салтанат билан бирга уни бошқариш санъатини ҳам қолдирди.” [10] деб Л. Ланглэ билдирган фикрлари, Соҳибқирон Амир Темурнинг жаҳон сиёсий тарихида ўчмас из қолдирганлигидан далолат беради.

Амир Темур бобомиз меросини ўрганишнинг дастлабки босқичлари тарихий ҳақиқатни англаш даври бўлди десак муболаға бўлмайди. Инчунин, улуғ империянинг вужудга келиш омиллари ва ундан сўнгги давлатчиликнинг таназул даври босқичлари, мурасисиз кечган ўзаро сиёсий ихтилофлар тадрижи, мустамлакачилик домига тортган ва сўнгра қулликка қўниккан миллий руҳият моҳиятини ўрганишдан иборат бўлди. Чунончи, 150 йил мўғул истилосидан сўнг эришилган натижалар қиёсан таққосланганда 130 йил (русия босқинчилиги) мустамлакачилик асоратидан чиққан халқнинг тақдирларида қандай ўхшаш қисматлар борлигини ҳисобга олсак, анча-мунча тарихий-сиёсий доғларни ойдинлаштиришга эришишимиз мумкин бўлади.

Инчунин, тарихий жараёнларда ўтмиш асоратлар янги замонга кўчиб ўтиши ва яшовчанлигини давом этиши муайян қонуниятларга эга эканлигини кўрсатади. Бу қонуниятлар ижтимоий-тарихий жараёнларнинг икки хил табиатини очиб беради. Бир томондан ривожланиш ва эскиликни инкор этиш, ўтмишдан узилиб, янгиликни бунёд қилиш. Иккинчи томондан, тарих ўтмишнинг барча барҳаёт қадриятларини, хоҳ у салбий ёхуд ижобий бўлсин, сақлаб, ҳозирги ва келажак замонга кўчириб ўтказди. Фақат икки хусусиятларнинг уйғунлиги: бир тарафдан ривожланиш ва янгиликни яратиш, иккинчи тарафдан ўтмиш билан ворисийликни сақлаш орқали ижтимоий-

тарихий жараёнлар ривожига ҳақида гапириш мумкин. Шунинг учун ҳар қандай ижтимоий-фалсафий ёки ғоявий-сиёсий конструкция шу қонуниятларга суянса, ижтимоий объектив шароитни ифода этса, юксалишга хизмат қилади.

Афсуски, ўтмишда бесамар инқилобий бухронлар тарихий ва миллий меросимиздан маҳрум қилишга, диний қадриятларнинг оёқ-ости бўлишига, охириқабат турғунликни чуқурлаштиришга олиб келди. Қадриятларимиз эса миллий дунёқарашимиз асоси ва моҳиятига айланмади. Миллий давлатчилик анъаналари халқнинг руҳияти, истак-майлларидан узилган, бегона ва ёт қадриятлар сингдирилган ҳокимият бошқаруви вужудга келди. Сиёсий зуғум ва тазйиқлар “маҳаллий” ва “оммавий” (иллатларни) услубларни такомиллаштирди. Риёкорлик ва маддоҳлик миллатнинг яшаш (маданиятига) шартига айланади. Шу маънода дунё файласуфлари, жамиятнинг мавжуд ҳолати, бугунги воқелик у қандай бўлишидан қатъий назар фақат ўтмишнинг оқибати, кечаги воқеликнинг натижасидир деган ҳулосаларига қўшилмасдан бўлмайди. Унда тарихнинг турли босқичлари ўртасида ўта тор, лекин, мустаҳкам ҳамда нозик алоқалар мавжуд. Шу сабабдан объектив тарихни билмасдан бугунги куннинг моҳиятини англаб бўлмайди. Ҳар бир даврнинг муайян вазифалари бўладик, бу вазифаларни бажармасдан кейинги босқичга ўтиб ҳам бўлмайди. Албатта инсон ўтиб кетавериши мумкин, лекин жамият тараққиётда турғун қолади. Миллий тарихимиз йўлидаги тўсиқлар ана шундай иллатлар билан давом этиб келаётганлиги табиатида сақланиб келаётган қусурларда намоён бўлмоқда.

Бинобарин туркийлар тарихини чуқур ўрганган М. Иваниннинг “Халқлар тарихи бизга шуни кўрсатадики, ҳокимиятнинг бузилиши ва ҳаддан ташқари истибдод инқилобга сабабчи бўлади. Аммо, агар истибдод ва ҳукуматнинг разиллиги асрлар бўйи давом этса, бу ҳол бутун халқлар феълнинг бузилишига олиб келиб, халқ ғурури ва ватанга бўлган муҳаббатини ўлдиради, давлатнинг ички кучини барбод қилади. Биргина ташқи туртки бўлса бас – бундай давлатнинг қулаши муқаррар. Бир босқинчидан иккинчи босқинчининг қўлига осонликча ўтиб турадиган Осиё халқларининг кўп қисмини тақдир мана шундай кечган”[11], деган фикрлари Турон халқлари давлатчилигининг ижтимоий-руҳий таназул сабаблари моҳиятини очишда, қанчалик аччиқ бўлмасин, уни қабул қилишга ва сабоқ чиқаришга тўғри келади. Биз бугун нафақат дўстларнинг балки, ғанимларнинг фикр-мулоҳазаларини муҳокама қилиб, табдил этишни, кези келган ҳақиқатни яширмасдан унга итоат этишни ҳам ўрганишимиз керак. Аксарият муаррихларимиз Амир Темур фаолиятини ёритишда айрим тарихий воқеликларни хаспўшлаш ёхуд тарихий фактларни кўрмасликка олиш ҳолатларига дуч келамиз.

Масаланинг фалсафий моҳиятига эътибор қаратадиган бўлсак, энг эркин тафаккур мушоҳадасига чорлайдиган фанлар – бу фалсафа. Тарихий жараёнлар талқинида тарих фани воқеликнинг ҳодисасини ифода қилса, сиёсий фанлар манфаатлар доирасига тортади. Ва улар қайсидир жихатдан бир-бирини тўлдириб келади. Ҳолбуки, “Зарурот” тақозоси билан тарихни “ўзлаштириш”, даҳоларни “яратиш” сиёсий иродаларга бўйсундирилиши инсоният тарихининг асл моҳиятига путур етқади. Фалсафа олий ақл ва тафаккур

иродасига суянади ва унинг ҳукми билан воқеа ходисалар қонуниятини очади. Фалсафанинг миллати ва манфаати бўлмайди. У эркин фикр ва мушоҳада билан инсониятнинг ривожига мурожаат қилади. У ҳар қандай қолиплардан ва чегараланган мафкуралардан устун келади. Фалсафанинг мақсади оқибат эмас, сабабиятнинг келиб чиқишини аниқлашга даъво қилади. У ўтмиш тарихимизни ўрганишда ижтимоий фанлар методологияси тизимини шакллантиришда ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. Алоҳида қайд этилган фанлар ижтимоий жараёнларнинг узвий боғлиқ жиҳатларини очиқ беришга ожизлик қияпти. Бинобарин, Ғарбда аллақачон ўнлаб фанлар омихта методологияси бир объект муаммосини ўрганишга йўналтирилган илмий-назарий дастурларини кузатамиз. Мазкур илмий ёндашувларни яратишга алоҳида эътибор қилмаслик оқибатида тарихимизнинг фалсафаси кўринмайди. Ижтимоий жараёнларга ва унда шахснинг ролига баҳо беришда бирёқлама паёнчиликдан ташқари ва ҳаспўшлаш тенденцияси сақланиб келмоқда. Ваҳоланки, давр синовларидан ўтган Соҳибқироннинг буюк иқтидори, миллий давлатчилик ва жаҳон халқлари тарихида тутган ўрни ортиқча таъвозларга муҳтож эмас. Аксинча, унинг шахси феномени бутунлигича, яхлитлигича кечган юксалиш ва таназзул сабабларини ўрганишимиз керак. Очиғини айтганда, бу касалдан бугун ҳам узил-кесил қутилганимизча йўқ.

Профессор Т. Жўраев фикрига кўра, бугун замоннинг қиёфаси ўзгарди ва у тарихан улкан долзарб кўлами билан таъсир кўрсатмоқда. Мавжуд ўзгарувчан тарихий шароит ва вазиятлар мувозанатини таъминлашнинг янги, аммо, анъанавий илдизларига эга илмий ёндашувларни тақозо этмоқда. Айнан шундай муносабатлар ижтимоий фанларнинг ҳам ўзгаришига бўлган эҳтиёжни оширмоқда. Улар фанлараро уйғун илмий соҳаларни талаб қияпти[12]. Бу ўз навбатида, миллий давлатчилик тарихи даври босқичларини, сиёсий-ижтимоий жараёнларнинг тадрижий ривожини таҳлил этишга, анъанавийлик ва замонавийлик тамойилларини жорий этишга қаратилган тарих фалсафа, сиёсий фалсафа, сиёсий социология, сиёсий психология, сиёсий менежмент каби қатор фанларнинг уйғун ривожини талаб қилади.

Буюк империянинг тарихи миллий тафаккур фалсафасининг ифодаси. Унда парвозлар қанчалик юксак бўлган бўлса, аламли қулашлар ҳам шунчалик оғир кечади. Бугун бобомиз яратган миллий давлатчилик меросини ўрганиш асносида тобеллика кўниккан руҳиятимиз яраларига малҳам топамиз, жасорат ва мардлик туйғуларимизни уйғотамиз, ўзлигимизни англаш иродасига, ҳақиқатни излаш иштиёқига эга бўламиз. Миллий давлатчилигимиз асосларини янада мустаҳкамлашда, айни пайтда, халқ ҳокимияти макомини белгилашда, сиёсатда адолат илмини ўрганишда сабоқлар чиқарамиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Қодиров П. Амир Темур сиймоси. Т., “Ўзбекистон”, 2007, 3 бет.
2. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. Тошкент “Маънавият” 2008. 22 б
3. Зотов .О А.Темур геосиёсати ва XXI аср бўсағасида сиёсий тараққиёт табиати . “Фидокор”, 2000, 5 декабр.
4. Темур тузуклари. Т., “Шодлик нашриёти”, 2018, 71 бет.
5. Жан Пол Ру Амир Темур. Жаҳонадабиёти. 2002, январ сони, 15-16 бетлар.
6. Қодиров А. Сиёсат фалсафаси. Тошкент юридик институти. 2005. 6 б
7. Отамуродов С. Сиёсат фалсафасининг фан сифатидаги мақоми. // ТДПУ. 2015. 1-сон, 53 б
8. Ибн Арабшох. Ажойиб ал-махдур фи тарихи Таймур. (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи У.Уватов. Т.: “Меҳнат” 1-2 китоблар. 1992.
9. Уватов У. Соҳибқирон араб муаррихлари нигоҳида. Т.: “Шарқ” наш. 1997. 3 бет.
10. Лангле Л. Жизнь Тимура. Перевод с французского Н. Суворова. Ташкент, 1890, с. 3-4.
11. Иванин М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. Т.: “Фан” нашриёти 1994. 46 б.
12. Жураев Т. Философия безопасности: пределы переосмысления. Т.: “Ўзбекистан” 2013. 92 б.

Раъно АЛИМАРДАНОВА,
Қарши давлат университети таянч докторанти
E-mail: ranoalimardonova@mail.ru

псих. ф.н. Д.Уразбаева тақризи асосида

ЎЗБЕК ОИЛАЛАРИДА ЁШ КЕЛИН-КУЁВ ПСИХОЛОГИК ҚИЁФАСИНИ ИФОДАЛОВЧИ ХУЛҚ-АТВОРНИНГ ЭМПИРИК КЎРСАТКИЧЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақола ўзбек оилаларида ёш келин-куёв психологик қиёфасини ифодаловчи хулқ-атворнинг эмпирик кўрсаткичларига бағишланган бўлиб, унда Т. Лири методикаси ёрдамида ўрганилган натижаларнинг психологик талқини берилган. Ўзбек оиласи турмуш тарзига хос меъёрлар, шахслараро муносабатлар маданияти, фарзанд камолоти, эр билан аёл ўртасидаги нозик муносабатлар, ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлашдаги ютуқ ва хатолар психологик таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Хулқ-атвор, психологик қиёфа, оила турмуш тарзи, ёш келин-куёв, соғлом психологик муносабат, оила қуришга тайёрлик, инсоний фазилатлар, ибодат, севгига садоқат, адолат, гўзаллик, оқиллик, орасталик, ҳурмат-эҳтиром, ўзаро ишонч, оила шаъни ва гурури, ҳамфикрлик, меҳнатсеварлик, адолатчилик.

ЭМПИРИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ ПОВЕДЕНЧЕСКОГО ДУХОВНОГО ОБРАЗА В СЕМЬЯХ УЗБЕКА

Аннотация

Данная статья посвящена эмпирическим показателям поведения, характеризующим психологический образ молодых невесты и жениха в узбекских семьях, что дает психологическую интерпретацию результатов, изученных по методике Т. Лири. Психологический анализ норм узбекской семьи, культуры межличностных отношений, зрелости ребенка, тонких отношений между мужем и женой, успехов и неудач в подготовке молодых людей к семейной жизни.

Ключевые слова: Поведение, психологическая внешность, семейный образ жизни, молодые жених и невеста, здоровый психологический настрой, готовность создать семью, человеческие качества, скромность, преданность любви, справедливость, красота, мудрость, умеренность, уважение, взаимное доверие, семья честь и гордость, единомыслие, трудолюбие, справедливость.

EMPIRICAL INDICATORS OF BEHAVIORAL SPIRITUAL IMAGE IN UZBEK FAMILIES

Annotation

This article is devoted to empirical indicators of behavior that characterize the psychological image of a young bride and groom in Uzbek families, which provides a psychological interpretation of the results studied by T. Leary's method. Psychological analysis of the norms of the Uzbek family, the culture of interpersonal relations, the maturity of the child, the delicate relations between husband and wife, successes and failures in preparing young people for family life.

Key words: Behavior, psychological appearance, family lifestyle, young bride and groom, healthy mental attitude, willingness to start a family, human qualities, humility, devotion to love, justice, beauty, wisdom, moderation, respect, mutual trust, family honor and pride, like-mindedness, hardworking.

Мавзунинг долзарблиги. Жамиятнинг тарихий тараққиётдан шу нарса маълумки, шахслараро муносабатлар ижтимоий-психологик ва психологик муҳитни оптимал таъминлашга хизмат қилувчи асосий механизм ҳисобланади. Бугунги кунда ёш оилаларда кутилаётган психологик инқирозлар шахс камолоти ва шахслараро муносабатларда учраётган камчиликлар, ёш оилада қарор топаётган ижтимоий-психологик муҳит, қадриятларнинг бузилиши ва унга ижтимоий эътиборнинг етарли эмаслиги билан боғлиқдир.

Ёш оиладаги келин-куёв хулқ-атворини (психологик қиёфасини) психологик нуқтаи назардан ўрганишда келин-куёв, ота-она билан фарзандлар, келин билан қайнона-қайнога, келин билан қайнака, қайнука, қайнопа, қайнсингил ва бошқа яқин қариндошлар ўртасидаги муносабатлар жараёнини тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Жамиятдаги каби оилада ҳам шахслараро муносабатлар "субъект-субъект" билан бир қаторда "субъект-гуруҳ", "Мен-биз" "Улар ва мен" тизимида намоён бўлиши маълум. Бундай тизим узоқ вақт

давомида ижтимоий-маданий муҳитда шаклланиб, миллий қадриятлар сифатида юзага келган. Биз тадқиқотимизда ана шу тизимни психологик қонуниятларини аниқлаш ва саволларга жавоб излаш маъносида Лирининг шахснинг характерологик хусусиятларини (психологик қиёфасини) ўрганиш тестидан фойдаланишни лозим топдик.

Ёш оиладаги шахслараро муносабатларда ўзига хосликка асосланган қадриятли-меъёрий тенгликни таъминлаш учун ҳам келин-куёвга хос хулқ-атвор ифодаси таҳлилини ёритиб ўтиш ўринлидир. Оила ҳаёти ва турмушида шахслараро муносабатлар қадриятли меъёрларга амал қилиши ҳамда муҳим аҳамиятга эга ҳисобланса-да, аммо оила аъзоларининг "Мен" билан "биз" ўртасидаги меъёрий муносабатларида уйғунлик ва изчиллик шаклланмаслиги, шахсларнинг идентификациялашуви ва ижтимоийлашувининг меъёрида бўлмаслиги анча аянчли ҳолатлар юз беришига олиб келади. Бундай ҳолатларни ўрганиб, илмий ечим топиш учун

Т. Лири методикаси ёрдамида ёш келин-куёв шахсининг характерологик хусусиятларини (психологик қиёфасини) ўрганиш натижалари

Оқтанлар	Муносабатлар	Кўрсаткичлар балл ҳисобида		t ва p қиймат
		Эр	Хотин	
		M ± m2	M±m2	
I	Лидерликка мойиллик- ҳукмронлик, зулмкор	9,06±0,70	8,35±0,52	
II	Ўзига ишонч – ўзини яхши кўриш	8,64±0,42	8,15±0,35	
III	Талабчанлик – мурасиз, шафқатсиз	10,27±0,62	7,54±0,52	t=3,30 p≤0,001
IV	Ишончсизлик – қайсар-салбийлик	6,43±0,32	7,50±0,46	t=1,90 p≤0,05
V	Ён беришлик – пассив бўйсунувчанлик	4,65±0,32	6,55±0,48	
VI	Ишонувчанлик – итоаткорлик-тобелик	8,32±0,78	8,20±0,56	
VII	Кўнгилчанлик – мустақил эмас, ҳаддан ташқари ён берувчан	3,70±0,26	5,94±0,28	t=2,25 p≤0,05
VIII	Раҳмдиллик – беғаразлик-фидокорлик	4,55±0,28	4,50±0,25	t=1,54

Лири методикасини татбиқ этишдан олинган натижаларга психологик шарҳ беришни лозим топдик. Натижалар 1-жадвалда ўз ифодасини топган.

Ушбу методика натижаларини психологик таҳлил қилишда оила аъзоларидан, яъни ёш эр-хотин ва куёвнинг ота-онаси (қайнота-қайноналар) томонидан берилган жавобларга таянишга ҳаракат қилдик. Чунки оилавий муносабатларда эр-хотин, қайнота-қайнона марказий тимсол ҳисобланади. Шунингдек, методика натижаларини синалувчиларнинг "Реал Мени", "идеалдаги эр" ва "идеалдаги хотин" тимсоллари бўйича баҳолаш мўлжалланди.

1-тенденция. Лидерликка мойиллик-ҳукмронлик, зулмкорлик. Ушбу тенденция бўйича натижалар ёш эр-хотинларнинг "Реал Мен" доирасида 9,06±0,70 балл ва 8,35±0,52 балл кўрсаткичида ифодаланди. Кўрииб турганидек, лидерликка мойиллик эрларда юқори бўлса-да, аммо аёлларда ҳам бу сифат қисман юқорилиги ифодаланган. Оиланинг ҳар иккала аъзоси ҳам оила бошқаришнинг адаптация босқичида турганлиги, ҳаётини амалий тажриба энди тўпланаётганлиги ва унинг иқир-чиқирларида ўз шерикларидаги қайсидир етишмовчиликларни англай бошлаганликларидан далолат беради. Шу ўринда лидерликка интилиш ҳалича ноўрин эканлиги, оилани бошқаришда тактик шарт-шароитларга амал қилиш, вазиятга нисбатан сезгирлик, оқиллик, ёш эр-хотинлар бир-бирини ижтимоий тан олиши, бир-бирларига ижобий ўзаро муносабатни намоён қилишлари (бир-бирига сингишлари ёки англашлари) мақсадга мувофиқ эди. Натижалардан кўринадики, эрларнинг "Менинг идеалимдаги эр" (11,05±0,65), "Менинг идеалимдаги аёл" (9,75±0,56) кўрсаткичлари бўйича ёки хотинларнинг "Менинг идеалимдаги аёл" (10,15±0,50) ва "Менинг идеалимдаги эр" (10,35±0,46) кўрсаткичлари бўйича тасаввур образлари "реал мен" позициясига қараганда, анча юқори кўринишда ифодаланди.

Ёш оилада шахслараро мослик учун аслида "идеал мен" билан "реал мен" ўртасида анча яқинлик

бўлиши лозим эди. Юқоридаги кўрсаткични ёш эр-хотинларнинг "идеал" позициялари, уларнинг оилавий муносабатларида бўш қолган, яъни эр-хотиннинг масъулият ҳиссини ўз жинс вазифаларига кўра, бир хилда юрита олмасликлари, ягона мақсад сари интилишда бирликнинг ҳали етарлича шаклланмаганлиги, мустақилликка интилиш туйғусининг устунлик қилиши билан изоҳлаш мумкин. Бу эса ўз навбатида, оилани бошқаришда шахсий масъулият ва ҳамфикрлиликнинг етишмаслиги, уни юритишда фрустрацияга, депрессияга дуч келишга ва шахсий фаолликда астеникликни намоён қилишга, ёш эр-хотин ўртасида совуқлик тушиб низо чиқишига сабаб бўлади.

2. Ўзини яхши кўриш – ўзига ишонч. Ушбу тенденция - ўзига ишонч, мустақиллик, ишчанлик ўзаро муносабатларда ижобий натижаларни ифодаласа-да, уларнинг юқори кўрсаткичи эса эгоист яъни, худбинликни билдиради. Мазкур тенденция бўйича синалувчилар иккинчи даражали натижаларни намоён қилдилар, яъни улар: эрлар "Реал мен" бўйича (8,64±0,42), хотинлар (8,15±0,35 балл) кўрсаткич билан чекландилар. Бу кўрииб турган оилавий муносабатлар учун ишонч ҳисси шаклланаётганлигини, бу эса ўзига ишонч туйғуси, ишчанлик сифатлари мавжудлигини намоён қилади, аммо ушбу сифатлар ҳар доим ҳам ижтимоий муносабат ва кундалик турмушда намоён бўла олмаслигини тахмин қилишимиз ўринли. Ёш эр-хотинларнинг "идеал эр" ва "идеал хотин" тўғрисидаги тасаввурлари ҳам иккинчи даражали натижага мос келди (эрларда "идеал эр" бўйича 10,75±0,48 балл, "идеал хотин" 10,25±0,42 балл, хотинларда эса "менинг идеалимдаги эр" бўйича 10,25±0,61 балл "мени идеалимдаги аёл" бўйича (9,80±0,50 балл). Бу эса эр ва хотиннинг "Ўзига ишонч - ўзини яхши кўриш" тенденцияси натижалари реаллик билан идеалликни тақозо этганлигини эътироф этади.

Бундай тасаввур тимсоллари, айниқса уларнинг реалликдаги ифодаси оилада эр-хотин билан унинг бошқа аъзолари ўртасидаги муносабатларда ижобий

хусусият касб этишини таъминлайди. Агарда, ушбу тенденция натижалари учинчи даражадаги ўринни кўрсатганида оилавий муносабатларда кескинлик, ихтилоф ва жанжал ҳукмронлик қилган бўларди. Оилавий муносабатларда ўзини яхши кўриш, иш-ҳаракатларини юқори баҳолаш мақсадга мувофиқ ҳисобланмайди. Оила аъзолари орасидаги эгоистлик, жиззакилик, ўзини ҳаддан ортиқча яхши кўриш (кўпинча келин билан қайнона орасида) инкйрозлар кучайиб, натижада оила бузилишига олиб келишини ҳаётй кузатишлар тасдиқламокда. Демак, оилавий шахслараро муносабатларда эр-хотинларнинг "ўзига ишонч" фазилатининг шаклланганлиги оила мустаҳкамлиги учун муҳим аҳамият касб этади.

3. Талабчанлик-муросасизлик-шафқатсизлик. Бу тенденция таъсирчанлик, танкидийлик, шерикнинг хатоларига бардошсизлик кўринишларида ифодаланеди. Мазкур тенденциянинг меъёрдан юқори натижалари истехзолик ва заҳархандалик кўринишларида намоён бўлади.

"Талабчанлик муросасизлик-шафқатсизлик" тенденцияси бўйича кўрсаткичлар ёш эр-хотинларнинг оилавий муносабатида, муросасизлик ва шафқатсизликка ўрин йўқлигини ифодалади. Чунки улар янги оила аъзоси бўлганлиги, ҳамда ҳаётй (миллий-маданий муҳит) тажрибалардан эшитиб, кўриб муросасизлик, низо, ўзаро тушунмовчилик ҳеч қачон ижобий оқибатларга олиб келмаслигини билишади. Машхур рус психологи С.Л. Рубинштейннинг шахс хулқ-атвориға хос психологик таърифини эсга олсак, "Шахс – ташқи детерменантларнинг ички психик ўзлаштирилишидир" деган эди. Бундан кўриниб турибдики, ижобий фазилатлар, қатор инсонийлик хислатлар эзгуликка олиб келиши тўғрисида мулоҳаза билдирилган. Аммо улардан кундалик турмушда, ижтимоий ҳаётда ўринли фойдаланиш анча мураккаб жараён. Юқоридаги таърифға кўра, шахс камолоти ва қай даражада ижтимоийлашганлиги унинг хулқ-атвори намоён бўлишини белгилайди.

Тадқиқот натижалари ҳам тенденция бўйича учинчи даражали кўрсаткичлар мақсадга мувофиқ эмаслигини тасдиқлади. Эркаклар "Реал мен" бўйича $10,27 \pm 0,62$ балл, аёллар $7,54 \pm 0,52$ баллни намоён қилдилар ($t=3,30$ $p<0,001$ га тенг бўлди). Бу эса аёлларнинг оилада эркакнинг талабчанлиги ва шунга мувофиқ аёлни, унинг талабларига нисбатан сабр-тоқатли бўлишини талаб этмокда. Талабчанликнинг ҳам меъёридалиги учун эр ҳам оиланинг моддий жиҳатдан таъминлаши, тарбия жараёнида хотини билан ҳамфикр бўлиши ёки фаолиятда акс таъсир сифатида ўзини ижобий намоён қилиши кутилади. Тадқиқот натижаларининг акси бўлса, яъни аёлда талабчанлик ёки муросасизлик юқори кўрсаткичлиги, унда оилавий муносабатларни оқибатини изоҳлаш ҳам анча мураккаб психологик тавсифға сабаб бўлади. Шу ўринда А. Маслоу таъкидлаганидек, ҳар бир инсонни маиший эҳтиёжлар безовта қилишини эсга оладиган бўлсак, оила билан боғлиқ эҳтиёжларнинг чексизлиги эр-хотин ва унинг аъзолари ўртасидаги келишмовчиликларнинг манбаи ҳисобланади. Шу боис, аёлларнинг "реал мен"идаги микдорй кўрсаткич, эр-хотин ўртасидаги муносабатни муросада бўлишини таъминлайди.

Шунингдек, эркакларнинг "Менинг идеалимдаги эр" ($11,55 \pm 0,60$ балл) ($t=1,28$ P -кузатилмади) ва

"идеалимдаги хотин" ($6,65 \pm 0,48$ балл), аёллар эса "Менинг тасаввуримдаги идеал эр" бўйича $9,62 \pm 0,85$ балл, "менинг идеалимдаги хотин" бўйича $6,42 \pm 0,57$ балл ($t=3,2$ $P<0,001$ га тенг) билан қаноатланган-ликлари ифодаланди. Уларнинг берган жавобларидан кўринадики, эркакларда оиланинг ягона "хокими" хохиши устуворлиги билан бирга хотинлари учун оилавий масалаларда ортиқча талабчанлик шарт эмаслиги, барча шарт-шароитларға мослашувчан ва ўйлаб иш тутадиган рафиқа бўлишини хохлаётган-ликлари ифодаланди. Эркакларнинг оилавий муносабатлардаги бундай позицияларини қўллаб-қувватлаб бўлмайди.

Аёллар ҳам эркакларни талабчан бўлиш ва хотинларни эса нисбатан бўлса-да турмуш ўртоқларини тингловчан, бўйсунувчан шериги бўлиб қолиш тарафдоридирлар, аёлларнинг бундай натижаларини ўзбек халқининг этногенезидан излашға тўғри келади. Чунки қизни турмушға узатаётганда кексалар келиннинг эриға нисбатан садоқати ва унга тобе бўлиши оилани мустаҳкамлашнинг энг муҳим шартларидан бири сифатидаги установакаларининг натижасидир.

4. Ишончсизлик-қайсарлик-салбийлик тенденцияси. Ушбу тенденция ёш эр-хотин ўртасида ишончсизлик, шубҳаланиш, рашк, жиззакилик, гина сакловчанликни аниқлашға ёрдам беради.

Айниқса ёш оилалар учун эр-хотин ва бошқа шахслараро муносабатларда ишончсизлик, шубҳаланиш, рашк ва жиззакилик бузувчи омиллар сифатида иштирок этиши табиийдир. Мазкур тенденцияда ифодаланган натижаларға мурожаат қиладиган бўлсак, эрлар ҳам аёллар ҳам иккинчи даражали натижаларға эға ("реал мен" бўйича $6,43 \pm 0,32$ балл ва $7,50 \pm 0,46$ баллға тенг). ($t=1,90$, $p>0,05$ га тенг)дир. Бу эр-хотинларда келажак ҳаётларини айнан кўрмаслик, ишончсизлик, рашк қилиш, шубҳаланиш ва қайсарликка мойиллик ҳукм суришини тасдиқлаб турибди. Албатта, бу ҳолат оилаларнинг ҳаёт тажрибасиға кўра, ўзгариб бориши кузатилган.

Ёш оилалар севги-муҳаббат ёки никоҳолди танишув асосида қурилишиға қараб ҳам келин-куёвда дастлаб рашк, шубҳаланиш, гумонсираш хислари намоён бўлади. Рашк бир томондан меҳр-муҳаббат ва ор-номус белгиси сифатида оилани химоялашнинг механизми сифатида қаралса, иккинчи томондан, оила бузилишининг асосий воситаларидан бири ҳисобланади.

Шунга кўра, синалувчиларнинг "идеалларидаги эр ва хотин" тимсолиға берган баҳоларида (эркакларда: "менинг идеалимдаги эр" бўйича $8,25 \pm 0,78$ балл, "менинг идеалимдаги аёл" бўйича $5,32 \pm 0,25$ балл; ($t=3,62$, $P<0,001$ га тенг) аёлларда: "менинг идеалимдаги эр" бўйича $8,54 \pm 0,64$ балл, "менинг идеалимдаги аёл" $6,45 \pm 0,35$ балл) ($t=2,40$ $P<0,001$ га тенг). Эр-хотин ўртасида юз берадиган ишончсизлик-қайсарлик-негативизм оилавий муносабатлар бузилишиға замин яратади.

"Шубҳа, гумон, иймондан айирур" деган накл халқ орасида кўп ишлатилади. Рашк, шубҳанинг ортиб кетиши бир-бирдан кўнгли қолиб, жазаваға тушишға, агрессивликка олиб келади, энг ёмони ўч олиш хисси, гина саклаш, шахснинг хулқ-атворида бузилишларни келтириб чиқаради. Ёш эр-хотинлар ва атрофдагиларнинг оила мустаҳкамлиги учун ўз хатти-ҳаракат ва

хулқ-атворларини назорат қилишларида, фаолият ва ўзаро муносабатларда субъектив, яъни интериаллашган (одилон баҳо беришга ўрганиш) механизмнинг юзага келгани маъқул.

5. Ён беришлик – беозор – пассив бўйсунувчанлик. Мазкур тенденция ёш келин-куёвдаги мавжуд танқидийлик, вазминлик, мулоимлик, тобелик, уятчанлик каби сифатларни баҳолаш имкониятини беради. Натижалар методиканинг хусусиятига кўра, биринчи ва иккинчи даражали кўрсаткичлар доирасидан ўрин олган: эркаларда "Реал мен" $4,65 \pm 0,32$ балл, "идеалдаги эр" $7,32 \pm 0,54$ балл, идеалдаги аёл $8,25 \pm 0,70$ балл ($t=1,40$; P -кузатилмади) аёлларда: "Реал мен" $6,55 \pm 0,48$ балл, "идеалдаги эр" $7,55 \pm 0,66$ балл, "идеалимдаги хотин" эса $7,62 \pm 0,73$ баллни намоён қилди ($t=0,19$ га тенгликда P -ишончилилик кузатилди).

Тадқиқот натижаларидан кўринадики, эркалар реал ҳаётда доимо ҳам оилавий муносабатларда ён беравермасликлари, қайсидир маънода "эрлик ғурурига" таянишлари, муносабатларда доминантлик, эркинликни хоҳлашлари, аммо "идеалларида" эса эрка учун оилавий муносабатларда беозорлик, вазминлик, ўз хатти-ҳаракатларига танқидий қараш лозимлигини, аммо тобелик, тортинчоқлик ва уялишга ҳожат йўқ деган хулоса чиқаришларига асос бўлади.

Ёш аёлларнинг натижаси асосан иккинчи даражали қийматларни намоён қилган. Уларнинг берган жавобларида аёлларга хос назокат, беозорлик, сабрлилик, уятчанлик, оиладаги шахслараро муносабатлар учун зарурий шарт эканлигини, аммо тобелик, тортинчоқлик ҳар доим ҳам зарурат эмаслигини, эр-хотин муносабатлари бузилишига сабаб бўлишини аниқламоқда.

Уларнинг "идеаллари"даги эр ва хотинлар бўйича ҳам кўрсаткичлар юқоридаги ҳолатга мойилликни ифодаламакда. Бу эса "эрни эр қиладиган ҳам, қаро ер қиладиган ҳам хотин" нақлини эслашга даъват этади. Аёлларга хос вазминлик, босиқлик, фикрлаб маслаҳатли иш тутиш эрнинг эмоционал реакцияларини меъёрлаштиради.

6. Ишонувчанлик – итоаткорлик – тобелик. Турмуш ўртоғига ҳурмат билан муносабатда бўлиш, унинг ҳаракатларидан мамнун бўлиш, унга ҳар вақт қувонч бахшида этишга интилиш тенденциянинг тавсифловчи асосий сифатлари ҳисобланади.

Ушбу тенденцияга оилавий муносабатларда соғлом психологик муҳитни таъминлашнинг марказий тенденцияларидан бири сифатида қараш мумкин. Чунки, оиланинг асосий субъекти сифатида ҳурмат-эҳтиром кўрсатиш, бир-бирини эъзозлаш, қувонч улашишга интилиш оилада ижобий психологик муҳитни яратади. Синалувчиларни берган жавобларига кўра: эрка ва аёлларнинг "Реал мен" бўйича кўрсаткичлари иккинчи даражали поғонадан ўрин олган, яъни $8,32 \pm 0,78$ балл (эрларда), $8,20 \pm 0,56$ баллни (аёлларда) намоён қилди. Бу билан ёш эр ва хотинлар бир-бирларида турмушда юқори ишонувчанликни намоён қилишга мойиллигини кўрсатмоқдалар.

Миллий хусусиятларимизга кўра, эр турмуш ўртоғининг ишончини қозониши, унга ҳурмат ва қувонч бахшида қилиши, эъзозлаши аҳамиятлидир.

Синалувчилар "идеал"лари бўйича иккинчи даражанинг юқори чегарасидаги натижаларни намоёйиш қилдилар. Уларнинг тасаввурларида эр ҳам, хотин ҳам бир-бирларига ишонувчанлигидан ташқари

итоаткорликка, бамаслаҳат иш тутишга мойилликларини ҳам ифодаламакда. Ўзбек миллий психологиясида эр билан хотин муносабатларида эрнинг етакчи бўлиши авлоддан-авлодга ўтиб келаётган анъана ҳисобланади. Бунга ҳам муайян ўринларда амал қилиш мақсадга мувофиқдир.

7. Кўнгилчанлик – мустақил эмас, ён берувчан. Ушбу тенденция ёш эр-хотин ўртасидаги ўзаро ёрдам, мулоқотмандлик, эътиборлилик, хайрихоҳликни аниқлаш имкониятига эга. Тенденция натижаларига кўра, эрлар $3,70 \pm 0,26$ балл ("Реал мен" бўйича ("идеал"ликда эса $4,45 \pm 0,32$ балл ва $6,30 \pm 0,38$ балл)ни ($t=4,15$ $p<0,001$ га тенг) намоён қилди); аёллар эса реал мен бўйича $5,94 \pm 0,28$ балл, ("идеал"ларида $5,25 \pm 0,32$ балл; $6,40 \pm 0,38$ балл ($t=2,25$; $p<0,05$ га тенг).

Натижалар таҳлиладан кўринадики, оилавий муносабатларда ўзаро ёрдам, мулоқотмандликнинг зарурлиги (эркак ва аёллар натижаларига кўра) тасдиқланса-да, аммо доимо хайрихоҳлик, қатъий фикрнинг йўқлиги, ён берувчанлик мақсадга мувофиқ эмас деган хулосанинг ифодаланиши сезилмоқда.

Оиладаги шахслараро муносабатларда эр-хотинлар шарт-шароитга кўра кўнгил сўраш, хайрихоҳ бўлиш, ўзаро ёрдам маъқуллигини, кўнгилчанлик ва ён берувчанлик, номустақиллик ҳолатлари психологик тўсиқларни юзага келтиришини, эр-хотин шахси камолотида ҳам номутаносибликни шаклланишига асос бўлади дейиш мумкин.

8. Раҳмдиллик – беғаразлик – фидокорлик. Мазкур тенденция эр-хотинларни шахслараро муносабатидаги мулоимлик, атрофдагиларга нисбатан ғамхўрликка интилишини, камчиликларни тузатишга мойиллигини, камчилик ва ҳатоларга нисбатан кечиримлилигини аниқлатади.

Ушбу тенденция натижаларига кўра, эр-хотинлар "раҳмдиллик, беғаразлик, фидокорлик"ни қуйидагича баҳоладилар: эркалар "реал мен" бўйича $4,55 \pm 0,28$ балл, "идеаллари" бўйича $6,62 \pm 0,36$ балл ва $5,55 \pm 0,26$ балл. ($t=2,42$, фарқлар ишончилиги. $P<0,05$ га тенг бўлди); аёллар эса $4,50 \pm 0,25$ баллни (реал мен) ва "идеаллари" бўйича $6,62 \pm 0,42$ балл ва $7,35 \pm 0,44$ баллни ($t=1,54$ га фарқлар ишончилиги кузатилмади) намоён қилдилар. Эрлар оилавий муносабатларда, хусусан, атрофдагилар билан хушмуомалали, уларга монанд иш тутишни эътироф этсаларда, доимо ҳам камчиликларга нисбатан кечиримли ва кўз юмиб кетиш ҳам жоиз эмаслигини ифодаламакдалар. Хотинлар эса атрофдагиларга муносабатда мулоимлик, ёқимтойлик, зарур бўлса камчиликларни кечиритиш ҳам муҳим ҳислат сифатида ифодалашга интилоқдалар.

Албатта, оилавий муносабатларда ўзаро тенглик ва ҳамжиҳатликни таъминлашда эр-хотинларда онглилик, хушмуомалалик, ҳамфикрлилик, бир-бирини аяш, раҳмдиллик, ўйлаб бир қарорга қилиш, вафодорлик, фидокорлик жоизлигини эътироф этиш зарурдир.

Аммо эр-хотин муносабатлари ва оиладаги шахслараро муносабатда соғлом психологик муҳитни таъминлашда "қайнота-қайнона"лар қандай муносабат билдирадилар. Ўзбек этносида қайнота-қайнона (кўпроқ куёвнинг ота-онаси, баъзи ҳолларда келиннинг ота-оналари ҳам) оиладаги шахслараро муносабатларни регуляция қилишга муайян даражада таъсири бўлади. Миллий хусусиятларимизга кўра, қайнота-

қайнона ўзининг ҳаёт тажрибаси ва муомала-одоб меъёрларини анча шакллантирган ҳамда ижтимоий позицияга эга шахслар сифатида оилавий муносабатларда фаол иштирок этадилар.

Улардаги психик фаоллик ва эр-хотинлик муносабатлари "тенглик" тамойилига асосланганлигига иқрор бўламиз. Қайнота-қайноналарнинг "реал мен" бўйича кўрсаткичлари уларни лидерликка мойиллик, ишончсизлик-қайсар-салбийлик, ён беришлик - беозорлик, муайян даражада барқарорлашган муносабат ҳосил қилганини ифодалайди. Шунингдек, уларда раҳмдиллик-беғаразлик тенденцияларида ҳам ҳеч қандай юқори кўрсаткич акс этмаганлигини намоиш этди.

Ҳатто қайноналар эркаклар учун кўнгилчанлик - мустақил эмаслик, ҳаддан ташқари ён берувчанликни оилавий муносабатлар учун анча номаъқул ҳолат деб баҳолаганлар. Қайнона-қайноталар раҳмдиллик-беғаразлик-фидокорликни оилавий муносабатларда маъқул ҳолат эканлигини юқори кўрсаткич орқали белгиланганликларини кўрамиз. Ушбу кўрсаткичлар оилани инсонпарварлик тамойилига таяниши юзасидан маълумот бермоқда.

Оила катталарининг фикрича, оилада соғлом психологик муносабатлар учун ўзига ишонч, раҳмдиллик, беғаразлик, фидокорлик, ўзаро ишонч, итоаткорлик, муросакорлик, мустақиллик каби шахснинг сифат ва фазилатлари зарурий имконият сифатида хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси: (2007 йил 1 майгача бўлган ўзгариш ва қўшимчалар билан) Расмий нашр - Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. - Тошкент: Адолат, 2007. - 192 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. Т.: "Ўзбекистон" НМИУ, 2017. -488 б.
3. Абдурауф Фитрат. Оила. - Т.: Маънавият. 2000. -112 б.
4. Жабборов А.М., Абдуқаҳҳорова Г. Миллий психологиянинг шаклланиш манбалари. -Қарши: "Насаф", 2017.- 72 б.
5. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. -М., 1957. -172 с.
6. Maslov A.H The father reaches of Human Mature, N.Y. 1972.

Дилшод АРЗИКУЛОВ,

*Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети
спорт психологияси ва педагогика кафедраси мудири, психол.ф.н., доцент
E-mail: arzikulov.70.02@mail.ru*

ЎЗМУ профессори Д.Мухамедова тақризи асосида

СПОРТ-ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТ ҚОБИЛИЯТЛАРИ РИВОЖЛАНИШИ ЖАРАЁНИДАГИ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ТЎСИҚЛАРНИНГ РОЛИ ВА АҲАМИЯТИ

Аннотация

Мақолада спорт-педагогик фаолият қобилиятлари ривожланиши жараёнидаги ижтимоий-психологик тўсиқларнинг роли ва аҳамиятини ўрганишда ижтимоий-психологик тўсиқлар, бузилишлар, дефектлар, узилишлар, тартибсизлик, ички-ташқи тўсиқлар, коммуникация, шахслараро мулоқот, ўзаро таъсир, талаба фаоллигининг бузилиши, хавотир, мослашувчанлик, ўз-ўзини паст баҳолаш, юқори агрессивлик, ижтимоий ҳулқдан оғишишларда намоён бўладиган макбул ҳолатларни тушуниш каби масалалар юзасидан фикр юритилиб, ижтимоий-психологик тўсиқларни бартараф этиш имконияти бевосита уларнинг юзага келиш сабаблари, шакллари ва уларнинг ривожланиш даражасига боғлиқлиги таҳлил этилади.

Калит сўзлар: ижтимоий тўсиқ, ички ва ташқи тўсиқлар, коммуникация, шахслараро мулоқот, ўзаро таъсир, номувофиқлик, спорт-педагогик фаолият, мураббий-ўқитувчи, коммуникацион алоқа ўрнатиш.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ БАРЬЕРОВ В РАЗВИТИИ СПОРТИВНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАВЫКОВ

Аннотация

В статье исследуются роль и значение социально-психологических барьеров в развитии спортивно-педагогических навыков, а также в развитии социально-психологических барьеров, расстройств, дефектов, перебоев, расстройств, внутренних и внешних барьеров, коммуникации, межличностного общения, взаимодействия, пассивности учащихся, тревожности и т.д. Гибкость, низкая самооценка, высокая агрессивность, понимание приемлемых ситуаций при отклонениях от социального поведения и возможность преодоления социально-психологических барьеров напрямую связаны с их причинами, формами и уровнем их развития. Понимание природы этого явления служит для учащихся надежной основой для определения конкретных путей и средств преодоления этого проблемного барьера.

Ключевые слова: социальный барьер, внутренние и внешние барьеры, общение, межличностное общение, взаимодействие, несовместимость, спортивно-педагогическая деятельность, коучинг, общение.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL BARRIERS IN THE DEVELOPMENT OF SPORTS AND PEDAGOGICAL SKILLS

Abstract

The article examines the role and importance of socio-psychological barriers in the development of sports and pedagogical skills, as well as in the development of socio-psychological barriers, disorders, defects, interruptions, disorders, internal and external barriers, communication, interpersonal communication, interaction, passivity of students, anxiety, etc. Flexibility, low self-esteem, high aggressiveness, understanding of acceptable situations in case of deviations from social behavior and the ability to overcome socio-psychological barriers are directly related to their causes, forms and level of their development.

Key words: social barrier, internal and external barriers, communication, interpersonal communication, interaction, incompatibility, sports and pedagogical activity, coaching, communication.

Кириш.

Бугунги кунда спорт-педагогик фанлар тайёрлов жараёнидаги муҳим бўгин ҳисобланиб, унда таълим олувчилар тор доирадаги билим ва кўникмаларни ўзлаштирган ҳолда спорт-педагогик фаолият қобилиятларини ривожлантирадидилар.

Илмий адабиётлар таҳлилига кўра замонавий ижтимоий-психологик тўсиқларни ўрганишга бўлган кизиқиш кундан-кун ошиб борпти. Ижтимоий-психологик тўсиқлар деганда, таълим олувчи фаоллиги бузилиши билан намоён бўладиган, у томонидан муайян ҳаракатларни амалга оширишда қийинчиликларнинг юзага келиш ҳолатлари тушунилади. Ижтимоий-психологик тўсиқларнинг эмоционал механизми,

одатда, салбий кечинмалар ва муносабатларни мустаҳкамлашдан иборат бўлади. Хавотирнинг мавжудлиги, ўзини ўзи паст баҳолаш, юқори даражадаги жаззакилик шахснинг ижтимоий ҳулқида салбий акс этади. Ҳозирги талаба-ёшларда ижтимоий-психологик тўсиқлар кўпинча турли коммуникацияларда, шахслараро муносабатларда эмпатия, ижтимоий алоқаларда муайян мослашувчанликнинг йўқлиги билан характерланади.

Ижтимоий-психологик тўсиқлар асосан коммуникация иштирокчилари ўртасида бузилган муносабатлар, ижтимоий, ахлокий, касбий, сиёсий, шунингдек, индивидуал фарқлар, ўзаро таъсир туфайли юзага келадиган маълумотларни тарқатиш ва

тушуниш борасидаги мувофиқ ҳаётий қийинчиликлар сифатида ўрганилади. Таъкидлаш жоизки, талабаларнинг ўқув фаолиятидаги қийинчиликлар, ижтимоий-психологик тўсиқлар, коммуникация мураккабликларини аниқлайдиган бир қатор тушунча ва атамалар мавжуд:

- бузилишлар;
- дефектлар;
- узилишлар;
- тартибсизлик;
- тўсиқлар;
- мураккабликлар.

Булар ичида бузилиш, мураккаблик ва тўсиқлар атамаси нисбатан кенг тарқалган.

Ижтимоий-психологик тўсиқлар коммуникация билан боғлиқ бўлган бузилиш ва мураккабликлар ўртасида ўртача ўринни эгаллайди, чунки самарали мулоқот учун тегишли ҳаётий тўсиқлар, коммуникатив вазиятларда мавжуд бўлган тегишли фаолият шахс томонидан бошдан кечирилади ва жараён иштирокчиларининг индивидуал-психологик хусусиятларига боғлиқ бўлади. Ижтимоий-психологик тўсиқлар кўпинча коммуникатив бузилишларни олдиндан аниқлаб бериши ва таълим жараёнига тўсқинлик қилувчи нисбатан жиддий ижтимоий-психологик мураккабликларни юзага келтириши мумкин.

Мазкур ёндашув тарафдори Н. Пономарёв ижтимоий-психологик тўсиқларни ўзаро таъсир ва ўзаро фаолиятга ажратиб таҳлил этса, В. Мислицкий қаршилик тушунчасини ташқи кўриниш (гўзаллик, эстетика), кўз ва юз ифодаси (мика)га, тўсиқларни мулоқотнинг узилиши ва новербал сигналларга боғлиқ, деб ҳисоблайди. Аслида тўсиқ, ғов, бузилиш, қийинчиликлар ижтимоий-психологик синоним ҳисобланиб, талабаларнинг ўқув фаолиятига салбий таъсир кўрсатади.

Замонавий психология манбаларида ижтимоий-психологик тўсиқлар турлича тасниф этилади.

Россиялик олим В. Целуйко фикрича, ижтимоий-психологик тўсиқларнинг икки тури мавжуд:

- ички тўсиқлар, шахс автономиясини ҳимоя қилади ва унинг мустақиллиги ҳамда индивидуаллиги – ижтимоий қадриятлар, мезонлар, ҳаракатларни шунингдек, ригидлик, конформлик, сушт иродани ҳам таъминлайди;

- ташқи тўсиқлар, унинг сабаблари шахснинг ташқи чегараларида, яъни бошқа индивид томонидан тушунмасликда ётади. Улар ташқи таъсирлардан – шахсни ижтимоий муҳит босимида унификация қилиш йўлида шахсни йўналтирадиган қадриятлар ориентацияси тизими – ташқи таъсирлардан ажратиб, ижтимоий умумийликни сақлайди. [4].

А. Бодалев ижтимоий-психологик тўсиқларни икки асосий гуруҳга ажратиб, коммуникация кўникмалари, шеригини тушуниш, маълумот мазмуни, коммуникациянинг мақсади ва мотивлари, шахсий хусусиятлар, мулоқот ўрнатишдаги мураккаблик, ўзаро таъсирга киришиш, ундан чиқиш, одамовилик, ташаббуснинг йўқлиги, катта ва нотаниш аудитория олдидаги қўрқув унинг асосий жиҳатлари, дея таъриф беради[5].

В.Н. Куница ижтимоий-психологик тўсиқларнинг:

- тушунмаслик – фонетик, семантик, услубий, мантикий,

- ижтимоий-маданий фарқлар – мақомли, диний, сиёсий, касбий,

- коммуникатор мақомига боғлиқ бўлган муносабатлар – мақоми қанча юкори бўлса, тўсиқлар шунча паст бўлади,

- мазмуний,

- коммуникация техникаси ва кўникмалари каби турларини таъкидласа, В. Садовская самарали мулоқотга ҳалақит берадиган

- номувофиқлик – биологик, психологик, миллий, диний,

- ҳаддан зиёд фаоллик,

- ишончсизлик, шубҳа,

- душманлик,

- мулоқот бўйича шеригига индифферент муносабат тўсиқларини қайд этади [6].

Бир гуруҳ тадқиқотчилар ижтимоий-психологик тўсиқларни кишининг феъл-атвори, руҳий ҳолати, мулоқот кўникмасининг йўқлиги ва салбий ҳиссиётларга (азобланиш, қўрқув, уят, нафрат, ҳадиксираш ва ҳк.) боғлиқ эканини таъкидлаб, уни эстетик, интеллектуал, ижтимоий-маданий, мотивацион, ахлокий, эмоционал гуруҳларга ажратади.

Аммо ижтимоий-психологик тўсиқлар юзага келадиган соҳаларни билиш мақсадга мувофиқдир. Булар:

- муносабатларнинг шахслараро ўзаро алоқаси (коммуникациянинг эмоционал жиҳати, шахсий хато фикрлар, ахлоқнинг салбий йўналганлиги, ролли конфронтация);

- қабул қилиш ва тушуниш (маълумотларнинг етишмаслиги, ёлғон ва бузилган маълумотлар, маълумотларни қабул қилиш ва қайта ишлашдаги фарқлар, қарорларни қабул қилишдаги ёндашув ва жараёнлардаги фарқлар);

- қизиқишлар доираси (моддий, процедурали, психологик);

- ижтимоий тузилмалар, физик макон (хукмронлик тузилмаси, ташкилий тузилмалар, коммуникатив тузилмалар, атроф-муҳит ва ишлаш тузилмаси, экологик тузилмалар, вақт тузилмаси);

- дунёқараш, қадрият ва мезонлар соҳаси (ижтимоий-маданий меъёрлар, анъаналар, жамият қадриятлари, шахсий қадриятлар, умуминсоний қадриятлар).

Тўсиқларнинг ҳар бир гуруҳи ёки муайян вазиятда уларнинг мажмуи ўзаро таъсир иштирокчилари ўртасидаги ғовларни бартараф этишнинг мураккаблик даражасини белгилаб беради.

Рус психологи Л.Богданова шахснинг эмоционал томони билан асосланадиган ижтимоий-психологик тўсиқларнинг қуйидаги турларини ажратади:

- нафрат;

- қайғу ва алам;

- қўрқув;

- уят ва айб;

- мажбурий чекловлар, шериклардан бири коммуникацияга тайёр бўлади, иккинчиси эса бирон-бир сабаб билан бу уринишларни йўқ қилади, муаллиф бундай тўсиқларни алоҳида ажратади:

- шубҳа – шеригининг характер хусусиятлари, нотўғри фикр натижаси, ирқий ёки миллий жиҳатлар билан асосланади;

- қабул қилиш – тушунарсиз нутқ, фикрларни аниқ шакллантирмаслик, шеригига нисбатан янглиш фикрда бўлиш орқали намоён бўлади;

- шахсий — яъни шерикларнинг мақсади, истаклари, ўзини намоён қилиш истагининг мос келмаслиги ва ҳ.к [7].

Ҳозирги кунда ижтимоий-психологик тўсиқлар тадқиқотида қуйидаги йўналишлар нисбатан кенг қўлланилмоқда:

- психолингвистик;
- умумпсихологик;
- ташкилий-психологик.

Психолингвистик ёндашув коммуникация иштирокчиларининг психолингвистик кодировка тизимидаги фарқлар жиҳатидан ижтимоий-психологик тўсиқларни ўрганади. Услубий, семантик, фонетик ва мантикий номувофикликлар коммуникациядаги бузилишларга олиб келади. Умумпсихологик йўналишда ижтимоий-психологик тўсиқларнинг юзага келишига таъсир қилувчи турли психологик жараёнлар хусусияти ўрганилади. Ташкилий-психологик йўналишда асосий эътибор ижтимоий-психологик тўсиқларнинг юзага келишида дастлабки шарт сифатида ташкилот ва бошқарув фаолияти хусусиятларини тадқиқ қилишга қаратилади.

Илмий манбалар таҳлиliga кўра, ижтимоий-психологик тўсиқларни ўрганиш, одатда, икки асосий йўналишда амалга оширилади:

- педагог ва таълим олувчи ўртасидаги ўзаро таъсир жараёнида юзага келадиган мураккабликлар таҳлили;

- шахсий ижтимоий-психологик тўсиқларни ўрганиш.

Дастлабки йўналиш доирасида педагог ва таълим олувчи ўртасидаги энг мувофик ўзаро таъсирни кийинлаштирувчи қуйидаги омиллар кенг кўламда таҳлил қилинган:

- таълим олувчиларнинг индивидуал-психологик хусусиятлари, яъни коммуникатив қобилиятлар ривожланишининг етарли бўлмаган даражаси, мулоқотда эҳтиёж ривожланишининг паст даражаси, носамимийлик, сирлилики;

- иродавий сифатларнинг етишмаслиги, яъни қатъиятлилики, диққатни бир жойга тўплаш, ўзини тута билиш, ўзини ўзи назорат қилишнинг етарли даражада эмаслиги;

- эмоционал доирадаги камчиликлар, яъни қайғуга мойиллик, кўркув, сержахллик;

- паст интеллектуал қобилиятлар, яъни мантикий тафаккур, нутқнинг кучсиз даражаси, ўқишга бўлган қобилиятнинг йўқлиги;

- ташқи кўриниш ва соғлиқ ҳолати хусусиятлари, яъни асаб касалликлари, жисмоний нуқсонлар, юздаги ёқимсиз жиҳатлар;

- таълим олувчиларнинг ўзига бўлган муносабати, яъни касаллик ҳисси, манманлик, мақтанчоқлик, ўз-ўзига танқиднинг йўқлиги;

- педагог ва таълим олувчининг ўзаро муносабат хусусиятлари, яъни масъулиятсизлик, ўқишга бўлган қизиқиш, интилишнинг йўқлиги, тайёр эмаслик, ўқув вазибаларига енгилтақлик билан муносабатда бўлиш, педагог талабаларини тушунмаслик, педагогга ишонмаслик, ишдан қочишга интилиш, пассивлик, ташаббускорлиқнинг йўқлиги;

- педагогнинг индивидуал хусусиятлари, фанни етарли даражада билмаслик, фанни тўғри етказиб бера олмаслик, шахсий коммуникатив масалалар моҳиятини тушуна олмаслик, бу масалаларга чуқур кириб боришни истамаслик;

- объектив кийинчиликларнинг мавжудлиги, яъни педагогларни ҳаддан ортиқ ишга қўмиб ташлаш, мулоқотнинг расмийлиги, аудитория машғулотларида мулоқотнинг чекланганлиги;

- шахсий коммуникатив педагогик қобилиятларнинг йўқлиги, яъни қизиқтира олиш ва қизиқишни ушлаб туриш, илиқ, мажбурий бўлмаган атмосферани яратиш, ҳазиллашиш ва ҳ.к.;

- педагогнинг ўзаро таъсир индивидуал тактикасидаги салбий хусусиятлар, яъни ишончсизлик, ўч олиш, ўта даражада каттиққўллик ва талабчанлик, кўрқитиш, ўз ҳуқуқларини суиистеъмол қилиш, эшита олмаслик ва эшитишни истамаслик, бетакаллуф (ошна-оғайниларча) муносабат, педагог ва таълим олувчилар ўртасидаги ижтимоий-мақом ва илмий-ғоявий масофанинг таъкидланиши [8].

Коммуникатив жараёндаги мураккаблик жиҳатларини тадқиқ қилган олим Я.Коломинский олий таълим муассасаларида талабаларнинг бўлажак касбий фаолиятга бўлган қобилиятлари етарли даражада ривожланмагани талабаларнинг коммуникация қобилиятларини шакллантиришга, уларнинг психик, ижтимоий-психологик ва касбий ривожланишининг турли суръатларига бўлган турлича мойиллигига эътибор қаратади. Унинг фикрича, мотивацион йўналганлик талабаларнинг айнан коммуникатив жараёнга бўлган мойиллигининг асоси ҳисобланади. Коммуникация жараёнидаги кийинчиликлар педагог томонидан туғилишига аксарият талабалар ишонади. Ҳар учта педагогдан биттаси бунга тан олади, қолган иккитаси мазкур масалада барча айбни фақат талабага қўяди. Гарчи талабалар педагог билан дўстона муносабат услубидан мамнун бўлишса-да, бироқ таълимда улар учун самарали ва ўзлари хоҳлагани расмий (ижодий) мулоқот усулидир. Шубҳасиз, буларнинг барчаси талабаларда, биринчи навбатда, коммуникатив доирада ифодаланадиган мувофик ижтимоий-психологик тўсиқларнинг юзага келишига хизмат қилади [12].

Таълим олувчиларнинг агрессив хулқини тадқиқ этган Е. Костилева, коммуникациядаги мураккабликларнинг намоён бўлиш шаклларида бири сифатида ўғил ва қиз талабаларнинг аксарияти агрессиясини вербал тарзда ифодалашга мойиллигини таъкидлайди. Бунда уларнинг жисмоний ёки бавосита эмас, айнан вербал ифодалашга кўп мурожаат қилишлари муҳим ҳисобланади. Агрессия детерминациясида когнитив механизм, яъни индивид томонидан ижтимоий хулқ стереотипларига мувофик ўзлаштирилган ижтимоий установка, аттитюдлар, билимлар муҳим роль ўйнайди. Талабаларнинг нутқий мулоқотларини таҳлил қилиш натижасида мулоҳазаларнинг ярмидан кўпи аралаш агрессия ва душманликдан далолат беришини кўрсатади. Бундай агрессиянинг асосий сабабларидан бири ижтимоий-психологик доирадаги тўсиқларга тегишли кийинчиликлар бўлиб, таълим самарадорлигига яхши таъсир кўрсатмайди [10].

Таълим олувчилар, одатда, ўз хулқини паст даражада назорат қилишдан хавотирланади. Атрофдагиларни тушунишдаги кийинчиликлар, ўз агрессиясини ушлаб тура олмаслик ҳолатларини ўзларининг камчилиги сифатида ҳис қилади. Бундай қабул қилиш бошқа индивиднинг ички олами хусусиятларини тан олишини билдиради. Бироқ таъкидлаб ўтиш жоизки, фақат ўз камчиликларини билиш масаланинг автома-

тик ечимига олиб келмайди. Айнан инсонларнинг қобилияти – агрессияга ижтимоий мақбул усуллар билан жавоб қайтариш қобилияти, вазиятга бошқа киши нигоҳи билан қарай олиш, ўз ҳамдардligини ифодалай олиш қобилияти, коммуникатив доирани оптималлаштириш, мувозанатлаштириш, талабалар ҳаётида ижтимоий-психологик тўсиқларни сезиларли даражада пасайишига имкон беради.

Олий таълим муассасаларининг биринчи босқич талабаларида ижтимоий-психологик тўсиқлар самарали мулоқотнинг тўсиб қўйилиши етарлича мотивлаштирилмаганлик, бўлажак касб қобилиятларининг кучсиз даражада ривожланиши, ноадекват ўзини ўзи баҳолаш, ўқув гуруҳида нохуш психологик атмосфера каби жиҳатларда намоён психологик ҳодиса сифатида шахсий бўлади.

Уч омил ижтимоий-психологик тўсиқларнинг пайдо бўлишига олиб келади:

- мотивацион – педагог томонидан ташкиллаштирилган ўқув фаолияти мазмунига қизиқишнинг йўқлиги, шунингдек, талабаларнинг ўзини ўзи ноадекват баҳолаши ва интилиш даражаси натижасида ўқитувчи билан мулоқот жараёнида намоён бўладиган ҳимояловчи ҳулқ;

- операционал – коммуникатив қобилиятларнинг турли шакллари бузилиши ёки етарли даражада ривожланмаганлиги, коммуникатив вазиятга йўнала олиш қобилияти, новербал коммуникация воситаларини эгаллаши, алоқани ўрнатиш ва ушлаб туриш малакаси, гуруҳ қарорига таъсир ўтказиш ва уни қабул қилишда иштирок этиш қобилияти ва ҳ.к.;

- шахслараро – “талаба-педагог” вазиятида салбий шахслараро муносабатлар натижаси сифатида ноқулай психологик иқлим ва талабалар фаолиятининг эгоцентрик йўналганлиги, ўқув фаолияти жараёнидаги эмоционал зўриқиш, шахснинг потенциал ижодий қобилиятларини очиш ва амалга ошириш учун шароитнинг йўқлиги.

Талабалар, одатда, аксарият психик зўриқишларни “педагог-талаба” ва “талаба-талаба” муносабатларида бошдан кечиради. Шундан келиб чиққан ҳолда, айтиш мумкинки, олий ўқув муассасаларида машғулотлар давомида салбий кечинмаларнинг кучайиши асосан ижтимоий-психологик характердаги тўсиқларнинг юзага келиши билан боғлиқдир.

Маълумотларни узатиш ва қабул қилишда сўзловчи маълумотни узатаётиб, тингловчи уни деярли 100 фоиз ўзлаштиряпти, деб ўйлайди. Аслида, умуман бундай эмас. Бу йўлда бир нечта тўсиқлар учрайди. Жумладан, тасаввуримиз чегараси – фикрларни сўзларга айлантириш (кодлаш), бунда 30 % маълумот йўқолади; коммуникаторнинг фаол тил фильтри, луғат бойлиги ички нутққа кодланган маълумотларнинг 80% тил шакллари олади; коммуникатор ва рецепиентнинг луғат бойлиги мувофиқлиги.

Рецепиент луғат бойлигига боғлиқ равишда айтилган маълумотнинг деярли 70 % ини қабул қилади. Рецепиентнинг сўзлар маъносини тушуниш қобилияти фойдали маълумотнинг бошқа йўқотишлари боғлиқ бўлади, яъни рецепиент томонидан эшитилган маълумотнинг деярли 60 % и йўқолади. Бошқа йўқотишлар чегараланган хотира ҳисобига юз беради. Хотирада барчаси ҳам тушунарли тарзда қолмайди. Демак, монологик мулоқот жараёнида (маъруза, дарс) 20% маълумот тингловчилар хотирасида қолади.

Жамиятда яшаётган турли миллат вакиллари ўртасидаги ижтимоий-психологик тўсиқларнинг юзага келишига доир масалаларни тадқиқ қилган олим В. Кушмир инсон ҳаёт фаолиятининг турли соҳаларида мавжуд бўлган маданий тизимларини ажратади. Мазкур маданий тизимлардаги фарқ мана шу тўсиқларнинг юзага келиш омиллари бўлиб хизмат қилади. Унинг ҳулосасига кўра,

- атроф-муҳит билан ўзаро таъсир;
- умумий ташкилот;
- жисмоний мавжудликни таъминлаш, яъни жинсий алоқалар ҳақидаги суҳбатлар табуси, турли маданиятларда жисмоний меҳнат;
- гендер муносабатлар, яъни аёлга муносабат, жинсий-ролли ҳулқ анъаналари, поли- ва моногамия;
- ҳудудга доир муносабатлар, яъни экспансив ёки аксинча, мақомга боғлиқ равишда маконда жойлашув ва ҳ.к.;
- вақтга муносабат, яъни шошилмаслик ёки маданиятнинг вақт динамикаси, нутқ тезлиги;
- таълим, яъни турли ёндашувлар, методикалар;
- ўйин ва юмор;
- ҳимоя, яъни дин, тиббиёт, ҳарбий тизим;
- манбаларни қўллаш, масалан, транспорт тармоғи, кийим кабилар тўсиқларни юзага келтирувчи омиллар ҳисобланади [11].

Ташкилий-психологик йўналиш доирасида ташкилотларда ижтимоий-психологик тўсиқлар қуйидаги омилларга боғлиқ бўлади. Биринчиси –

- информацион юк – маълумот ташувчиларнинг катта микдори, маълумот алмашинуvinинг чегараланиши, маълумотлардан фойдалана олмаслик;
- шерикларнинг турли ижтимоий гуруҳларга мансублиги – бошқарув даражалари ва фаолият соҳалари;
- бепарволик ва бошқарувдаги масъулиятсизлик;
- ташвиш – шахсий ёки ҳамкасбларидан бириники.

Иккинчиси –

- ўзаро таъсир иштирокчиларининг индивидуал хусусиятлари – тасаввур чегараси, маълумот узатувчи ва қабул қилувчининг луғат бойлиги, эслаб қолиш ҳажми;

- ўзаро таъсир иштирокчиларининг коммуникатив хусусиятлари ижтимоий ёки психологик характерга эга;

- ишонч ва ишончсизликнинг ўзига хос фильтри сифатида юзага келувчи, шериклар ўртасидаги ўзига хос ижтимоий-психологик муносабатлар (антипатия, ишончсизлик ва ҳ.к.).

Ҳулоса қилиб айтганда, ижтимоий-психологик тўсиқлар тадқиқида турли хил коммуникацияларда намоён бўладиган шахслараро мулоқот, ўзаро таъсирлар, талаба фаоллигининг бузилиши, ташвиш, мослашувчанлик, ўзини ўзи паст баҳолаш, тажовузкорлик, ижтимоий ҳулқ-атвордаги оғишлар юзага келадиган тегишли шароитларни тушуниш мақсадга мувофиқ. Бу ўқув фаолиятида муайян ҳаракатларни амалга оширишда кийинчиликларга олиб келади. Ижтимоий-психологик тўсиқлар психологик тур ва коммуникатив кийинчиликларни, шунингдек, бузилишларни олдиндан белгилаш, таълим жараёнидаги билим ва кўникмаларни ўзлаштириш, спорт-педагогик фаолият қобилиятларининг ривожланишига ҳалал берувчи

жиддий ижтимоий-психологик муаммоларни келтириб чиқариши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlili, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – xar bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza, 2017 yil 14 yanvar. – Toshkent: “O'zbekiston”, 2017. – 104 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq / Sh.M. Mirziyoyev. – Toshkent: “O'zbekiston” NMIU, 2017. – 32 b.
3. Arzikulov D.N. Features of development of abilities for sports and educational activities/. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. Special Issue on «Education in Uzbekistan». Volume 7 Number 3, 2019 ISSN 2056-5852 <http://www.idpublications.org/ejres-vol-7-no-3-2019-special-issue-on-education-in-uzbekistan/>
4. В.Целуйко Психологические основы педагогического общения. - М.: Владос, 2007. - 296 с
5. А.Бодалев Психология общения: Избранные психологические труды / А.А. Бодалев. М., Воронеж: МОДЭК, 2002. - 265 с.
6. Садовская В.С. Формирование навыков бесконфликтного общения в процессе обучения основам коммуникативной культуры // Мир культуры культура мира. - М.: Издательский Дом МГУКИ, 2005.-С. 181-186.
7. Л.Богданова Проблемы культуры общения в спорте. // Материалы совместной научно-практической конференции РГАФК. - М., 2001. С. 144-146.
8. А.Лобанов Лобанов А.А. Основы профессионально - педагогического общения / А.А. Лобанов. М.: Академия, 2002. - 192 с.
9. Колесников В.Л. Сборник программ социально-психологического тренинга. - М.: Юрайт, 2014. - 184 с.
10. Костылева Е.А. Подготовка студентов к профессионально-педагогической деятельности средствами технологий взаимодействия: Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 Н. Новгород, 2005 - 167 с.
11. Кушмир В.А. Межнациональное взаимодействие. - М.: Наукаград, 2009. - 103 с.
12. Коломинский Я.Л. Психология общения. - М.: Аспект Пресс, 2003. - 475 с.

Jasur AHMEDOV,
O'zbekiston Milliy universiteti izlanuvchisi

siyosiy fanlar doktori, professor Paxrutdinov Sh.I. taqrizi asosida

TYPES OF LEGITIMATE OF GOVERNMENT AND THEIR SOCIO-POLITICAL SIGNIFICANCE

Abstract

The state power of the Republic of Uzbekistan is divided into legislative, executive and judicial powers. The three branches of government, only they and of course all three of them together form a single state power. The functioning and cooperation of this system on a legal basis implies the legitimacy of state power. No other body can claim power. The Constitution of the Republic of Uzbekistan states: (Article 7). Taking this article simply, we can see that it serves as a legal basis for the legitimacy of state power in independent Uzbekistan.

Keywords: State, law, Republic, legitimacy, basis, norm, election, power, Constitution, legitimacy, succession, traditional legitimacy, charismatic legitimacy, reasonable legitimacy.

ВИДЫ ЛЕГИТИМНОСТИ ВЛАСТИ И ИХ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЗНАЧИМОСТЬ

Аннотация

Государственная власть Республики Узбекистан делится на законодательную, исполнительную и судебную. Три ветви власти, только они и, конечно, все три вместе образуют единую государственную власть. Функционирование и сотрудничество этой системы на правовой основе подразумевает легитимность государственной власти. Никакой другой орган не может претендовать на власть. Конституция Республики Узбекистан гласит: (Статья 7). Если мы просто возьмем эту статью, то увидим, что она служит правовой основой легитимности государственной власти в независимом Узбекистане.

Ключевые слова: государство, закон, республика, легитимность, основа, норма, выборы, власть, конституция, легитимность, наследование, традиционная легитимность, харизматическая легитимность, разумная легитимность.

HOKIMIYAT LEGITIMLIGI TURLARI VA ULARNING IJTIMOIIY-SIYOSIY MOHIYATI

Annotatsiya

O'zbekiston Respublikasi davlat hokimiyati – qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linadi. Hokimiyatning uchala tarmog'i, faqat ular va albatta ularning uchallari birgalikda yagona davlat hokimiyatini tashkil etadilar. Ushbu tizimning qonuniy asosda ishlashi va hamkorligi davlat hokimiyatining legitimligini anglatadi. Boshqa birorta organ hokimiyatga da'vogarlik qilolmaydi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida «Konstitutsiyada nazarda tutilmagan tartibda davlat hokimiyati vakolatlarini o'zgartirish, hokimiyat idoralari faoliyatini to'xtatib qo'yish yoki tugatish, hokimiyatning yangi va muvoziy tarkiblarini tuzish konstitutsiyaga xilof hisoblanadi va qonunga binoan javobgarlikka tortishga asos bo'ladi» deb ko'rsatilgan (7-modd). Oddiygina shu moddani olsak, Mustaqil O'zbekistonda davlat hokimiyatining legitimligiga huquqiy asos bo'lib xizmat qilishiga guvoh bo'lishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: Davlat, huquq, Respublika, qonuniylik, asos, norma, saylov, hokimiyat, Konstitutsiya, legitimlik, vorislik, an'anaviy legitimlik, xarizmatik legitimlik, oqilona legitimlik.

Kirish. Fransuz politologi J. L. Kermenn legitimlikni biror mamlakat siyosiy hokimiyatining shu mamlakat qadriyatlariga muvofiq, deb ta'riflaydi. M. Dyuverje yana bir qo'shimcha qiladi: xalq birdam bo'lgan har qanday tartib — legitimlik [1].

Aslida legitimlik tushunchasi tahlili nima uchun odamlar hukmronlikka da'vo qiluvchilarga itoat etadilar; hukmronlikni oqlovchi ichki asoslar qaysi va qanday tashqi vositalar unga tayanch bo'lib xizmat qiladi? degan savollarga javob berishi kerak. M.Veber mana shunday ichki oqlash, ya'ni legitimlik asoslarining uch turini ko'rsatgan. "Birinchidan, -deb yozadi u, bu "doimo o'tmishdagi"ning: azaliy, mazmun va unga rioya etish odati bilan ilohiylashtirilgan fe'l-atvorlar avtoriteti uni patriarx yoki eski ko'rinishdagi patriarxial knyaz amalga oshirgan tarzdgagi "an'anaviy hukmronlik" so'ngra ilohiy shaxsiy qobiliyat (xarizma) avtoriteti, biror insonda daho, yetakchilik sifatleri: mo'jiza, qahramonlik va boshqalarning mavjudligi tufayli kelib chiqadigan turli shaxsiy sadoqat va shaxsiy ishonch, uni payg'ambar yoki

siyosat sohasida, buyuk knyaz — lashkarboshi, hukmdor yohud buyuk notiq, yohud siyosiy partiya rahnamosi amalga oshirgan tarzda xarizmatik hukmronlik; va nihoyat, belgilangan qoidalarni itoat bilan bajarishga qaratilgan hukmronlik, uni zamonaviy "davlat xizmatchisi" va unga o'xshash qobiliyat egalari amalga oshirgan tarzda-qonuniylik tufayli hukmronlikdir [1]".

Tahlil va natijalar. An'anaviy legitimlikni an'analarga sodiqlik tarzda baholash mumkin. Asli tushunchasining kelib chiqishi ham (fr. — legitim "qonuniy"), hozirda Fransiya qonunchiligida taxtning qonuniy vorislari, tarafdorlarini legitimistlar, deb atashadi. Ya'ni monarxiya tarafdorlari yoki a'zolarining taxtga da'vosi legitimlik deb yuritilgan. Bu turdagi legitimlik barcha jamiyatlarda uchraydi. Xususan, Amir Temurning xonlik mavqeini egallashi tarixi — buning yorqin dalilidir [2].

Ratsional — qonuniy legitimlik an'ana yoki shaxsiy sifatlarga emas, siyosiy hokimiyat kelib chiqishi va faoliyati demokratik huquqiy tartib — talablarga mos

kelishiga asoslanadi. 2000-yilda AQSH Prezidentligiga o'tkazilgan saylovlar jarayoni ratsional — qonuniy legitimlikning yorqin misoli bo'la oladi: qonunda ko'zda tutilgan tadbirlar asosida g'olib aniqlanadi va tomonlar ushbu qarorga bo'ysunadilar [2].

Legitimlikning boshqa turlari ham mavjud. Demokratik davlatlarda ratsional — huquqiy legitimlik, asosan, tarkibiy yoki institutsional legitimlik shaklida namoyon bo'ladi. U fuqarolarning ayrim shaxslarga emas (shaxsiy legitimlik) davlat tuzilishiga bo'lgan ishonchiga asoslanadi, hozirgi kunda O'zbekistonda davlat hokimiyatining ham legitimligi shunga asoslangan holda faoliyat olib bormoqda [2].

Mafkuraviy legitimlik mohiyati hokimiyatni mafkura yordamida oqlashdan iborat. Mafkura hokimiyatining xalq, millat yoki sinf manfaatlariga muvofiqligini, boshqarish huquqini asoslaydi. Mafkura kimga yo'naltirilganligiga va qanday g'oyalardan foydalanishga ko'ra mafkuraviy legitimlik sinfiy yoki etnik legitimlik tabiatiga ega bo'lishi mumkin, ya'ni jamiyatni boshqarish huquqiga muayyan sinf (millat) gina egaligi asoslanadi [3].

Sobiq sotsializm mamlakatlarida sinfiy legitimlik, tarqalgan edi. XX asrning ikkinchi yarmida juda ko'p yosh davlatlar aholi e'tirofi va madadiga ega bo'lish uchun o'z hokimiyatlarini millatchilik g'oyalari (etnik legitimlik) asosida legitimlashga urinadilar va etnokratik rejimlar o'rnatadilar. Hozirgi kunda ushbu jarayonga neofashizm deb qaralmoqda va bu yo'nalish salbiy oqibatlariga olib kelishi oydinlashmoqda.

Shunday qilib, legitimlik — hokimiyat va jamiyat munosabatlarining shunday sifatiki, unda itoat etuvchilar hokimiyatini eng oliy qadriyat sifatida tan olib, uning boshqarish huquqini ixtiyoriy ravishda e'tirof etadilar. Legitimlik — hokimiyatning odamlarda mavjud siyosiy - institutlarning samaradorligiga bo'lgan ishonchini shakllantirish va tutib turish qobiliyatiga asoslanadi [4].

Legitimlik va legallik (qonuniylik) tushunchalarini bir — biridan farqlash kerak. Legallik — hokimiyatning huquqiy asosini, uning huquqiy me'yorlarga muvofiqligini anglatadi, legitimlik — hokimiyatga ishonch va uni xalq tomonidan qabul qilinishini anglatadi. Ko'rinish turibdiki, ikkinchi holda biz ma'naviy sifat bilan to'qnash kelyapmiz. Qonun chiqaruvchi va uning bajarilishini ta'minlovchi har qanday hokimiyat — legal, ya'ni qonuniydir. Ayni vaqtda, u xalq tomonidan e'tirof etilmasligi va nolegitim bo'lishi mumkin. Yorqin misol: Hindiston Milliy — ozodlik harakatining oxirgi bosqichida ingliz (legal) hokimiyati qarorlarining aholi tomonidan bajarilmay qo'yilganligi — inglizlarning Hindiston mustaqilligini tan olishiga majbur qilgan kuchli omil bo'lgan [3].

Hokimiyat legitimligining uchta mumtoz turini (Maks Veber) ajratib ko'rsatish mumkin. Bu turlar quyidagilardan iborat: 1). An'anaviy legitimlik. U azaldan o'rnatilgan tartiblarning buzilmasligi va muqaddasligiga bo'lgan ishonchga, hokimiyatga bo'ysunish urf-odatlariga binoan qaror topadi. Uning negizini siyosiy an'analarga, urf-odatlarga ishonch tashkil etadi. An'anaviy legitimlik monarxiyalarga xos xususiyatdir. Bunda ko'p asrlik an'analarga, hokimiyatning ko'p asrlik turlariga, hokimiyatning meros tariqasida o'tishiga, fuqarolarning hukmdorlarga so'zsiz bo'ysunishlariga, ular o'rtasidagi munosabatlarning norasmiyligiga asoslanadi. An'anaviy legitimlik tarixiy jarayonda ancha o'zgarishlarga yuz tutgan bo'lsa-da uni bugungi kunda ham kuzatish mumkin.

2). Xarizmatik legitimlik (yunoncha "xarizma" - xudo tomonidan in'om etilgan ilohiy qobiliyat). Bu

legitimlik rahbarning haddan tashqari ilohiy qobiliyatiga, favqulodda iste'dodiga, ya'ni xarizmaga ishonishga asoslanadi. Uning negizini tarixiy an'analarga emas, balki shaxsga xalqning cheksiz ishonchi tashkil etadi. Legitimlikning xarizmatik turi an'anaviy legitimlikning tamomila aksidir. An'anaviy legitimlik an'ana, urf-odatga bog'langan bo'lsa, xarizmatik legitimlik, aksincha, shu paytgacha tan olinmagan tamomila yangi narsalarga, yangi g'oyalarga asoslanadi. Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, xarizmatik legitimlik ko'pincha o'tish davrlarida tez-tez kuzatiladi. Har bir tarixiy davr muayyan xarizmatik turdagi legitimlikni ilgari suradi. Undan hozirgi davr ham istisno emas.

3). Oqilona-huquqiy legitimlik — legitimlikning mustaqil turidir. U legitimlikning an'anaviy, xarizmatik turlaridan farq qiladi. Oqilona-huquqiy legitimlik fuqarolarning alohida shaxslarga emas, balki davlat tuzilishiga bo'lganligiga asoslanadi. Uning manbaini oqilona anglangan manfaat tashkil etadi. Bu manfaat kishilardan umumjahon tomonidan e'tirof etilgan qoidalar bo'yicha shakllangan hukumat qarorlariga ixtiyoriy bo'ysunishni uyg'otadi [4].

Hozirgi vaqtda legitimlik bilan bog'liq jarayonlar, asosan, ratsional — qonuniy tarzda tartibga solinadi. Shu o'rinda zamonaviy siyosiy tashkilotlar faoliyatini belgilovchi qoidalar o'zgarimas doimiy (konstitutsion) va o'zgaruvchan bo'lishini ham aytib o'tish lozim. Konstitutsiya va konstitutsion tartibga legitimlik dahldor emas, chunki ular o'zgarimasdir (xalqning, jamiyatning pirovard maqsadlari bilan bog'liq). Amaldagi hokimiyat esa, aksincha, o'z legitimligini tasdiqlatib borishi lozim. Masalan, zamonaviy saylovlar instituti ayrim tadqiqotchilar tomonidan legitimlikning o'ziga xos sun'iy inqirozi, deb ataldi. Konstitutsion tamoyillar va umumiy qoidalar asosida o'tadigan raqobatli saylovlar davomida siyosiy hokimiyat o'z legitimligini har gal yangidan tasdiqlab oladi. Shuning uchun, masalan, Prezident va parlament xalq nomidan so'z yuritish huquqiga ega yagona siyosiy tashkilot deb hisoblanadi. Har bir tarixiy davrda siyosiy hokimiyat o'z rivojlanishida o'ziga xos tendensiyalariga ega bo'ladi [5].

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasida bo'lib o'tayotgan saylovlar yanada demokratlashib, nomzodlar o'rtasida erkin raqobat kuchaymoqda, bu esa xalqning qonuniy vakilni saylashga yordam beradi va davlat hokimiyati yanada legitimlashib bormoqda deyishimiz mumkin.

Hozirgi davrdagi siyosiy hokimiyatning rivojlanishi ham mustasno emas. Hozirgi davrda siyosiy hokimiyatning rivojlanishida quyidagi tendensiyalarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Dunyodagi ko'p mamlakatlarda totalitar va avtolitar tartibot shakllaridan voz kechish huquqiy demokratik, huquqiy davlatni qurishga intilish hozirgi davrda siyosiy hokimiyat taraqqiyotining asosiy tendensiyasi hisoblanadi. Bu yo'l ko'p mamlakatlarning Konstitutsiyalarida, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida ham o'z ifodasini topgan [6].

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi mamlakatni demokratik yo'ldan rivojlantirishning siyosiy dasturidir. Unda Respublika ijtimoiy hayotini demokratlashtirishning asosiy tamoyillari asoslab berilgandir.

Hozirgi sharoitda siyosiy hokimiyatning rivojlanishida demokratik tendensiyalarning kuchayishini nafaqat Konstitutsiya, balki real hayotda ham kuzatish mumkin. Bu ijtimoiy-siyosiy harakatlar va nodavlat

birlashmalarining hokimiyatga ta'sirining ortib borishida, fuqarolik jamiyatining qaror topishi va rivojlanishida ko'rinadi.

Hokimiyat bo'linishining chuqurlashuvi – hozirgi davrda siyosiy hokimiyat rivojlanishining eng muhim tendensiyasi hisoblanadi. Bu hokimiyat shahobchalari vakolatlarining qayta taqsimlanishida, ya'ni ijro etuvchi hokimiyat vakolatlarining qonun chiqaruvchi va sud hokimiyati foydasiga qayta taqsimlanishida ko'rinadi [6].

Qonun chiqaruvchi hokimiyat jamiyat hayotining xilma-xil sohalardagi o'zgarishlarni, o'zaro munosabatlarni tartibga solish, ularni huquqiy jihatdan kafolatlashga doir qonunlarni ishlab chiqadi. Davlat hokimiyati tomonidan ishlab chiqilgan qonunlarni bajarish va ularga amal qilish majburiy hisoblanadi.

Ijro qiluvchi hokimiyat davlatning turli xildagi idoralari va muassasalaridan tashkil topgan bo'lib, ular qonunlarda ifodalangan tadbirlarni hayotga joriy etadi.

Sud hokimiyati qabul qilingan va hayotga joriy etilayotgan qonunlarning bajarilishini nazorat qiluvchi davlat idoralari va muassasalaridan tashkil topadi.

Mazkur tamoyil XVII-XVIII asrlarda Angliya va Fransiya nazariy jihatdan asoslanib, feodal mutlaq yakkahokimlikka – monarxiyaga qarshi qaratilgan xalq ommasining keng doiralari davlatni boshqarishga faol jalb etishni ko'zda tutgan edi. Sobiq SSSRda bu tamoyil amalda inkor etib kelindi.

Mustaqil O'zbekistonda davlat hokimiyatining bo'linish tamoyili mavjud sharoitlarning o'ziga xosligini inobatga olish, jahondagi ilg'or demokratik mamlakatlar tajribasidan ijodiy foydalanish asosida amalga oshirilmoqda [7].

Ular demokratik jamiyat sharoitida bir-birlaridan mustaqil ravishda faoliyat ko'rsatadilar.

Xulosalar. Oqilona huquqiy legitimlik ilg'or, demokratik davlatlarga xos xususiyatdir. Bunday davlatlarda kishilar rahbar shaxsga emas, balki qonunlarga bo'ysunadi. Hokimiyat vakillari demokratik tamoyillar asosida saylanadilar va harakat qiladilar. Ularda Konstitutsiya asosiy huquqiy akt hisoblanib, sotsial xulq-atvorlarning muayyan qoidalarini belgilab beradi. Bu qoidalarga barcha fuqarolarning, shu jumladan, siyosiy rahbarlarning ham qattiq rioya qilishlari urf-odatga aylanadi. Hozirgi zamon siyosiy amaliyotida oqilona-huquqiy legitimlikni sof, ideal holda uchratish qiyin. Uni ko'pincha boshqa turlar bilan bog'langan, oqilonalikning an'anaviylik bilan to'ldirilgan va boyitilgan holda uchratish mumkin.

Yuqoridan ko'rinib turibdiki, har bir davlat o'z boshqaruv tizimining legitimligi juda muhim hisoblanadi, ya'ni bunda xalq ushbu boshqaruv tizimini tan oladi va uni qonuniyligini e'tirof etib, unga bo'ysunadi. Davlatning legitimligini esa avvalo uning Konstitutsiyasi, saylov tizimi, siyosiy partiyalar faoliyati, davlat bo'linish prinsipi va ijtimoiy tashkilotlar faoliyati belgilab beradi. Hozirgi davrda Belarussiya, 2014-yilda esa Ukrainadagi voqealar davlat hokimiyatining legitimligi naqadar muhim ekanligini ko'rsatib bermoqda. Ushbu davlatlar xarizmatik legatimlikni tanlagan bo'lsa, xalq an'anaviy legitimlikni xohlab chiqdi. Natijada ijtimoiy inqiloblar sodir bo'lmoqda. Bundan ko'rinadiki, davlat hokimiyatining legitimligini uni boshqaruvchilar emas, balki xalq belgilab beradi.

ADABIYOTLAR

1. Sharipov F. Siyosatshunoslik. 1-kitob. – Toshkent, 1996.
2. Ramazonov I., Mo'minov E. Politologiya. – Toshkent, 1997.
3. Politologiya, o'quv qo'llanma. – Toshkent, 2002.
4. G'afurov S. va boshqalar. Siyosatshunoslik asoslari. – Toshkent, 2006.
5. Otamurodov S. va boshqalar. Politologiya, o'quv qo'llanma. – Toshkent, 1998.
6. Xayitboyev F. P. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi – milliy huquqiy tizim o'zagi. // "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – Davlat va jamiyat islohotining huquqiy asosi" mavzusidagi ilmiy-amaliy anjuman ma'ruza matn. – Toshkent: TDYUI, 2002. – B.189-192.
7. Xayitboyev F. P. O'zbekiston milliy huquqiy tizimini o'rganishning dolzarb muammolari. // J. Ijtimoiy fikr. – 2004. – 4-son. – B. 23-24.

Дилдора АХМЕДОВА,
Ўзбекистон Миллий университети илмий тадқиқотчиси
E-mail: ahmedovadildora4@gmail.com

ЎЗБЕКИСТОНДА МЕХНАТ МИГРАЦИЯСИНING ТАРТИБГА СОЛИНИШИ: НАЗАРИЙ ЁНДАШУВ ВА АМАЛИЙ ЕЧИМЛАР

Аннотация

Мақолада Ўзбекистонда меҳнат миграциясининг кечиш хусусиятлари илмий таҳлил этилган. Мамлакатимизда миграцион оқимларнинг ўзига хос жиҳатлари ижтимоий-гуманитар фанлар кесимида ўрганилган. Мақолада илгари сурилган ғоялардан келиб чиқиб, мамлакатимизда меҳнат миграциясининг ижтимоий оқибатларини юмшатишга қаратилган амалий тавсиялар илгари сурилган.

Калит сўзлар: миграция, меҳнат миграцияси, глобаллашув, халқаро конвенция, донор-давлат, социал трансформациялар, хавфсиз ва адолатли миграция.

РЕГУЛИРОВАНИЕ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ В УЗБЕКИСТАНЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД И ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ

Аннотация

В статье проанализировано специфика миграционного процесса в Узбекистане. Особенности миграционных процессов в нашей стране изучено в разрезе социально-гуманитарных наук. Продвинуто практические рекомендации по смягчению социальных последствий трудовой миграции.

Ключевые понятия: миграция, трудовая миграция, глобализация, международная конвенция, страна-донор, социальные трансформации, безопасная и справедливая миграция.

REGULATION OF LABOR MIGRATION IN UZBEKISTAN: THEORETICAL APPROACHE AND PRACTICAL SOLUTIONS

Annotation

The article provides a scientific analysis of the characteristics of labor migration in Uzbekistan. The peculiarities of migration flows in our country have been studied in the social sciences and humanities. Based on the ideas put forward in the article, practical recommendations aimed at mitigating the social consequences of labor migration in our country are put forward.

Keywords: migration, labor migration, globalization, donor-state, social transformations, safe and fair migration.

Кириш. Меҳнат миграцияси мамлакатлар, минтакалар, шаҳар ва қишлоқ ўртасида меҳнат ресурсларини қайта тақсимлаш ҳамда аҳоли сони, таркиби, жойлашуви ўзгаришининг асосий омилларидан бири бўлиб ҳисобланади. Меҳнат миграцияси глобал жараён бўлиб, кишилар ҳаётининг фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий жиҳатлари билан ҳамбанд бўлиб қолмоқда. Ушбу жараён дунё миқёсида турли мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятидан келиб чиқиб “донор-давлатлар”, “транзит-давлатлар”, “реципиент-давлатлар”ни шакллантирди. Бугунги кунда меҳнат миграцияси дифференциалланган хусусият касб этиб, унга туртки бўлаётган омиллар муайян давлатда тарихий, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар билан шартланган.

Мамлакатимиз бутун дунё давлатлари каби глобал меҳнат миграцияси жараёнига тортилган. Ушбу жараёнда аҳолининг ижтимоий-иқтисодий манфаатларининг кафолатланиши борасида амалга оширилаётган чора-тадбирлар муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев: “Бизнинг бу борадаги позициямиз аниқ: одам қаерда бўлса ҳам ишлаши, оиласи, бола-чақасини боқиши керак. Лекин у ҳалол меҳнат қилиши, қонуний йўл билан даромад топиши лозим. Бунинг учун давлатимиз барча шароитларни яратиб беришга тайёр”[1], деб таъкидлагани миграция соҳасидаги амалга оширилаётган ишларнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини янада мустаҳкамлаш заруриятини кўрсатади.

Ўзбекистонда норасмий равишда фуқароларни хорижга ишга йўллаш билан машғул бўлган шахсларнинг фаолиятига, ноконуний меҳнат миграциясининг авж олишига, инсонлар ҳуқуқлари поймол этилишининг олдини олиш ва ташқи меҳнат миграциясини ташкил этиш борасидаги амалга оширилаётган ишларни сифат жиҳатдан янги босқичга кўтариш давр талаби бўлиб қолмоқда. Бунда меҳнат миграциясининг илмий асосларини ишлаб чиқиши, аҳолини миграцияга ундовчи омиллар ва миграцион жараёнларнинг ижтимоий оқибатларини бартараф этишда тизимлаштирилган ишларни йўлга қўйиш муҳим аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, мамлакатимиз яқин тарихида кечган миграцион жараёнлар асосан ички хусусиятга эга бўлиб, замонавий жамиятларга хос бўлган ташқи меҳнат миграцияси мустақиллик йилларида глобал жараёнларга ҳамроҳ равишда ривожланиб борди. Ушбу жараённинг илмий ўрганилишида ижтимоий-гуманитар фанлар доирасида амалга оширилган қатор илмий тадқиқотларнинг аҳамияти катта.

Хусусан, А.Каримов ва Д.Бобожоновалар Ўзбекистонда XX асрнинг 70-йилларида кечган миграция жараёнлари хусусиятларини ўрганар экан, бу даврда кечган ички миграция янги шаҳарларнинг вужудга келиши, саноатлашиш билан ҳамбанд бўлиқлигини таъкидлайди. Ушбу миграция жараёнида

нафақат ўзбек миллати, балки собиқ иттифок ҳудудида яшовчи бошқа миллат вакиллари ҳам фаол иштирок этган [2].

Мамлакатимизда кечаётган миграция оқимларининг ташкилий-ҳуқуқий масалаларини ўрганган ҳуқуқшунос олим Б.Т.Мусаев меҳнат миграцияси жараёнида содир бўлаётган муносабатларнинг ҳуқуқий тартибга солинишида ҳуқуқни қўллаш амалиётининг турли давлатлар тажрибаси кесимида таҳлилин аналга оширган [3]. Норасмий равишда фуқароларни хорижга ишга йўллаш билан машғул бўлган шахсларнинг фаолиятига, ноқонуний меҳнат миграциясининг авж олиши, меҳнат мигрантларининг ҳуқуқларини поймол этилишини бартараф қилиш борасида ўзининг муҳим илмий хулосаларини илгари сурган.

Л.Х. Исоков миллий қонунчилигимизга имплементация қилиш имкониятидан келиб чиққан ҳолда, баъзи бир шартлар билан, БМТнинг “Барча меҳнаткаш-мигрантлар ва уларнинг оила аъзолари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича” Халқаро Конвенциясига қўшилиш орқали меҳнат мигрантларимиз ва уларнинг оила аъзолари асосий ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишларига қўмаклашиш мақсадга мувофиқлигини кўрсатади [4]. Зеро, миграция географиясини янада кенгайтириш бўйича икки томонлама ҳамкорлик ўрнатиш, меҳнат мигрантларининг ижтимоий ва мажбурий тиббий суғурта тизимини ишлаб чиқиш, шунингдек, улар учун меҳнат стажи ва пенсия таъминотини ҳисобга олиш тартибини такомиллаштиришга эришиш мумкин.

Политолог олимлардан Д.Н. Муйдинов томонидан ҳозирги кундаги миграцион жараёнларнинг жамият барқарорлигига таъсири кўрсатиш омилларидан бири сифатида муаммоли таҳлил қилиб, унинг оқилона ва рационал ечим йўллари таклиф этади [5]. Бунда, миграция жараёнларини халқаро хусусий тартибга солувчи икки томонлама ва кўп томонлама шартномалар тузиш, халқаро конвенцияларни ратификация қилиш, мигрантларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида кенг қўламли тизимли ишлар амалга оширилиш лозим.

Иқтисодий нуктаи назардан З.А. Кадинова глобаллашув шароитида Ўзбекистоннинг халқаро меҳнат бозорига интеграциялашуви жараёнида иқтисодий муносабатларнинг тартибга солишда самарадорлик омилларини меҳнат миграцияси билан узвий боғлиқликда ўрганган [6]. Бунда, меҳнат миграциясини тартибга солиш мамлакат рақобатбардошлигини оширишнинг муҳим омили сифатида ифодаланган. Зеро, биргина Россияда фаолият юритаётган ўзбекистонлик меҳнат мигрантларининг сони жами мигрантларнинг тахминан 10% ини ташкил этади. Айнан, ушбу мигрантларнинг реал эҳтиёжига мос иш ҳақини тўлаш, муносиб турмуш шароитларини яратиш, тиббий ва ижтимоий суғурта билан таъминлаш бўйича ҳуқуқий кафолатланган тартибни жорий қилиш давр талаби бўлиб қолмоқда [7, 49]. Муаллифнинг фикрига кўра, бунда, лицензиялаш тартибида хусусий ишга жойлаштириш бўйича рекрутинг хизматларини йўлга қўювчи «Хусусий бандлик агентлиги тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилингани муҳим аҳамиятга эга. Зеро, рекрутинг ташкилотлари – Ўзбекистон фуқароларини хорижда ишга жойлаштириш бўйича воситачилик хизматлари кўрсатувчи ва шу фаолият учун лицензияга эга юридик шахслар ҳисобланади. Улар хорижда ишлаш хоҳишини

билдирган фуқароларни хорижий хўжалик юритувчи субъектлар буюртмалари бўйича ташкилий йўсинда ишга қабул қилишни амалга оширади. Жўнатувчи ташкилотнинг хорижий иш берувчи ва даромад ишлашга кетиш истагида бўлган Ўзбекистон фуқароси билан тузадиган ишга жойлаштириш бўйича шартномаси фуқароларни хорижга ишга жўнатиш учун асос бўлади.

Тадқиқот методологияси: Халқаро меҳнат ташкилоти маълумотларига кўра, мамлакатимизда ишсизликнинг ўртача даражаси сўнгги 10 йилликда жами аҳоли сонининг 5-6%ни ташкил этди. Биргина 2017 йилда 1.5 миллион ўзбекистонлик ЕХХТ давлатларида ишлаб, Ўзбекистонга 3 миллиард доллардан ортиқ пул маблағларини ўтказди [8]. Демак, меҳнат миграцияси нафақат донор давлатлар балки реципиент давлатлар учун ҳам манфаатли бўлиб, биргина Россия давлати ўз ички меҳнат бозорини бир йилда ўртача 750 минг мигрант эвазига тўлдирди.

Бугунги кунда, республикаимизнинг Халқаро миграция ташкилотига аъзо бўлиши бу борада йигилиб қолган ижтимоий муаммолар ечимини топишда айтилган муддао бўлди. Мазкур халқаро ҳужжатнинг ратификация қилиниши Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини таъминлашга, ташқи меҳнат миграциясининг самарали тизимини йўлга қўйишга хизмат қилиши ҳамда хориждаги ўз фуқароларининг манфаатларини ва ҳақ-ҳуқуқларини ташкилот доирасида ҳал қилиш имкониятини яратади.

Таҳлил ва натижалар: Мигрантларнинг келажакдаги ижтимоий ҳимоясини таъминлаш учун эндиликда хорижда ишлаётган фуқароларнинг меҳнат стажи ҳисобга олиниб ўзини ўзи банд қилган шахсларни рўйхатга олиш ва меҳнат стажини ҳисоблаш тизими хориждаги меҳнат мигрантлари учун ҳам татбиқ этилиши режалаштирилмоқда.

Хорижда ўз меҳнат фаолиятини олиб бораётган фуқароларга қулайликлар яратиш, уларнинг яшаш, ишлаш шароитларини яхшилаш борасида кўзда тутилган чора-тадбирлар амалга оширилса, бу ишга барча мутасадди ташкилотлар, тегишли вазирлик ва идоралар бош қўшиб, ўз вазифаларини виждонан, тўлатқис бажарсалар, биз миграция соҳасида мутлақо янги манзарага гувоҳ бўламиз. Шундагина бу соҳа бугунги цивилизация шартларига мос, инсонпарварликка асосланган тарзда ривожлана бошлайди.

Меҳнат миграцияси иштирокчиларининг ижтимоий манфаатлари ҳимояси борасида ишлар янада такомиллашиб, 2019 йил 20 августда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хорижда вақтинчалик меҳнат фаолиятини амалга ошираётган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва уларнинг оила аъзоларини ҳимоя қилиш кафолатларини янада кучайтириш чоралари тўғрисида»ги Фармони қабул қилинди [11]. Мазкур ҳужжатда вақтинчалик ишлаш учун чет элга кетаётган фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлаш билан бирга, меҳнат мигрантлари ва улар оила аъзоларининг яшashi, меҳнат фаолияти учун муносиб шароитлар яратиш борасида ҳам қатор вазифалар белгилаб берилди. Шунингдек, меҳнат мигрантлари ва уларнинг оила аъзолари учун уй-жой, маиший шароитларни яхшилаш, молиявий ёрдам, ҳаёти ва соғлигини ҳимоя қилиш масалаларида ижтимоий қўллаб-қувватлаш

механизмларини яратишни назарда тутувчи комплекс чора-тадбирлар ишлаб чиқилди.

Фикримизча, миграцияни бутунлай тўхтатиш, унинг олдини олиш имконияти бўлмаса-да, уни назорат қилиш ва тартибга солиш мумкин, деб ўйлаймиз. Миграцияга қарам бўлиб қолиш, жамиятларнинг бошқа давлат ва жамиятларга қарам бўлиб қолишига олиб келади. Шу боис, чиқиб кетувчи ва кириб келувчи мигрантлар ҳар доим режали ва назоратли бўлиши мақсадга мувофиқ.

Хулоса ва таклифлар. Меҳнат миграцияси ва унинг ижтимоий оқибатларни бартараф этиш масаласи бугунги кунда мамлакатимиз сиёсатининг устувор аҳамиятли масалалари қаторида қолмоқда. Зеро, меҳнат миграцияси салбий оқибатларни келтириб чиқариш эҳтимоли баланд бўлган ижтимоий хатарли жараён саналади. Бунда “донор” давлатлар қимматли

меҳнат ресурсларини йўқотса, “реципиент” давлатларда норасмий миграция оқибатлар криминологик ҳолатни чигаллаштиради, социал конфликтларни кескинлаштиради.

Миграцион жараёнлар кўламининг ошиб бориши глобал микёсда бўлгани каби, Ўзбекистон ҳукумати олдида мигрантлар ижтимоий ҳақ-ҳуқуқларини муҳофаза қилиш механизмларини такомиллаштириш вазифасини қўйди. Бундай вазифалар миграция соҳасидаги давлат бошқарувининг ташкилий-ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштиришни тақозо этади. Шу муносабат билан Ўзбекистонда миграция жараёнларини самарали тартибга солиш масалаларини чуқур тадқиқ этиш долзарб аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби” мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқи // “Халқ сўзи” газетаси, 2017 йил 16 июнь.
2. Каримов А.Ш. Социально-экономические аспекты переселения населения в новоорошаемые районы (на примере Каршинской степи); Автореф.дисс.... канд. экон. наук. - Т., 1990.
3. Бабаджанова Д. Б. Социально-экономические аспекты межнациональных отношений в Узбекистане (70-е середина 80-х гг) Автореф. дисс. докт. ист. наук. - Т., 1997.
4. Мусаев Б.Т. Ўзбекистонда меҳнат муносабатларини коллизия-ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштириш. Юрид.фан.бўйича фалс.докт. (PhD) дисс. автореф.... – Тошкент., 2018. – Б. 17.
5. Исоқов Л.Х. Ўзбекистонда миграция соҳасидаги давлат бошқарувининг ташкилий-ҳуқуқий асослари. Юрид.фан.бўйича фалс.докт. (PhD) дисс. автореф.... – Тошкент., 2020. – Б. 23.
6. Муйдинов Д.Н. Ҳозирги замон миграцион жараёнларнинг жамият барқарорлигига таъсири (Германия федератив Республикаси мисолида). Сиё.фан.бўйича фалс.докт. (PhD) дисс. автореф.... – Тошкент., 2019. – Б. 18-19.
7. Кадирова З.А. Глобаллашув шароитида Ўзбекистоннинг халқаро меҳнат бозорига интеграциялашуви. Иқт.фан.бўйича фалс.фан.докт (PhD) дисс.автореф. – Тошкент., 2018.
8. Қодирова З.А. Меҳнат миграциясини тартибга солиш мамлакат рақобатбардошлигини оширишнинг муҳим омили сифатида. //Иқтисод ва молия / Экономика и финансы. 2018. №3. - Б. 49.
9. <https://www.uzdaily.uz/ru/post/54934>
10. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi – Demografik holat // Электрон манба: <https://stat.uz/uz/presssluzhba/novosti-gks/7428-demografik-holat-6> (Мурожаат вақти: 25.10.2019).
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хорижда вақтинчалик меҳнат фаолиятини амалга ошираётган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва уларнинг оила аъзоларини ҳимоя қилиш кафолатларини янада кучайтириш чоралари тўғрисида»ги Фармони. 2019 йил 20 август.

Shoira BEKCHANOVA,
Toshkent davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi
Email: bshb79@mail.ru

INDIVIDUAL EDUCATION IN FOREIGN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS AND ITS APPLICATION

Annotation

The article describes how individual education is carried out in foreign higher education systems, the rights of students and teachers in education, the principles and characteristics of students' interest in learning. One-to-one studies emphasize how the student should behave and strict rules. In addition, the differences between individual democratic education and traditional autocratic education are compared on a tabular basis. The article tells about the role of individual learning in self-knowledge of students, about the achievements that independent and creative thinking can achieve.

Key words: Distance education, individual, socialization, student, continuing and integral education, traditional education, characteristics, principles, democrat, autocrat.

ИНДИВИДУАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ В ЗАРУБЕЖНЫХ ВУЗАХ И ЕГО ПРИМЕНЕНИЕ

Аннотация

В статье рассказывается о том, как индивидуальное обучение осуществляется в зарубежных системах высшего образования, о правах студентов и преподавателей в образовании, принципах и особенностях заинтересованности студентов в обучении. Индивидуальное учёба подчеркивает, как должен вести себя студент и строгие правила. Кроме того, различия между индивидуальным демократическим образованием, а также традиционным авторитарным образованием сравниваются на табличной основе. В статье рассказывается о роли индивидуального обучения в самопознании учащихся, о достижениях, которых может достичь независимое и творческое мышление.

Ключевые слова: дистанционное образование, личность, социализация, студент, непрерывное и интегральное образование, традиционное образование, характеристики, принципы, демократ, авторитар.

XORIJIY OLIY TA'LIM MUASSASALARI INDIVIDUAL TA'LIM VA UNING QO'LLANILISHI

Annotasiya

Ushbu maqolada individual ta'limni xorijiy oliy ta'lim tizimlarida ta'lim va tarbiya jarayonlari qanday tarzda olib borilishi, talaba va professor-o'qituvchilarning ta'lim va tarbiyadagi huquqlari, talabalarni o'qishga qiziqirishning tamoyillari, xususiyatlari haqida bo'lib talaba o'zini qanday tutishi kerakligi va qat'iy qonun-qoidalar yoritib berilgan. Undan tashqari individual yani demokratik ta'limning an'anaviy yani avtokratik ta'limday farqlari, qo'llanilishi jadval asosida solishtirib berilgan. Maqola individual ta'limning talaba o'z-oz'ini kashf qilishdagi roli, mustaqil va ijodiy fikrlab erisha olishi mumkin bo'lgan yutuqlari haqidadir.

Kalit soz'lar: Masofaviy ta'lim, individual, ijtimoiylashuv, talaba, uzluksiz va uzviy ta'lim, an'anaviy ta'lim, xususiyatlar, tamoyillar, demokrat, avtokrat.

Kirish. Jahondagi kabi O'zbekistonimizda ham pandemiya davrida jonkuyar professor-o'qituvchilar, tinim bilmas shifokorlar tomonidan ta'tilga chiqmasdan mehnat faoliyati olib borildiki – maqsad ta'lim tizimi tuxtab qolmasin. Qaysiki yurtni vayron qilmoqchi bo'lsang ta'lim tizimini ishdan chiqarish kerak degan ekan allamolarimiz. Bizning oldimizga qo'yilgan ulkan vazifalardan biri masofaviy ta'limni an'anaviy ta'limga moslashtirgan holda ta'lim jarayonlarini uzluksiz va uzviy davom qildirishdan iborat. Shunday muhim vazifani to'laqonli bajarish uchun individual ta'lim tizimlarini xorijiy OTM lardan andoza olgan holda qisman qo'llab ko'rishga muvaffaq bo'ldik. Va hech ikkilanmasdan shuni ta'kidlab aytish mumkinki individual ta'lim talabalar orasida o'z-o'zini kashf qilish bilan bir qatorda mustaqil, ijodiy fikrlashni oshirib ta'lim samaradorligiga o'z hissasini qo'shdi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Xorijiy OTM larda individual ta'lim tizimini o'rganish, tadqiq qilish jarayonida, ilmiy maqolani yozishda foydalanish jarayonida foydali g'oyalarni taqdim etgan quyidagi

olimlarning ilmiy g'oyalari, maqolalari va kitoblari taxlil qilindi: Simona D'Alessio (Maxsus ehtiyojlar bo'yicha ta'limni rivojlantirish bo'yicha Evropa agentligi)[1],[2], Donald Beasley instituti (Yangi Zelandiya)[3], Alan Dayson (Manchester universiteti, Angliya)[4], Devid Egnor (AQSh Ta'lim vazirligi)[5], Krista Van Kraayenoord (Kvinslend universiteti, Avstraliya)[6] va Kris Uolter-Tomas (Kanzas universiteti, AQSh). Individual ta'limga asoslangan ta'lim tizimi individual psixologiya bo'yicha Alfred Adler, Raymond Korsini tomonidan ishlab chiqilgan individual ta'lim dasturi bir qator asosiy tamoyillarni o'z ichiga oladi. Dastur akademik, ijodiy/amaliy va ijtimoiylashuvning uchta tarkibiy qismidan iborat. Shuningdek, Korsini intizomiy tartib-qoidalar va masofaviy ta'lim shaklida eng samarali sharoitlarni ta'minlash uchun boshqa bir qator printsiplarni bayon etdi.

Tadqiqot metodologiyasi. An'anaviy ta'lim ("avtokratik") modeli va individual ta'lim ("demokratik") ta'lim modeli o'rtasidagi farqlar.

An'anaviy ta'lim	Individual ta'lim
Avtokratik	Demokratik

Uyga berilgan topshiriq	Uy vazifasiga qo'shimcha elektron ma'lumotlar berilishi
Faqat baho uchun harakat qilish	Mustaqil tarzda o'rganishga intilish
O'qituvchilarning tez-tez tushuntirishi, talabalarning yozib yoki tushunishga ulgurmay qolishi	O'qituvchilar darsda tushuntirganining elektron versiyasini talabalarga jo'natishi va talabalar tushunmay qolgan joylarini o'qib-o'rgana olish imkoniyati
Avtoritar bo'lishga majbur bo'lgan o'qituvchilar	O'qituvchilar talabaga onlayn yordamchilar
Talabalar o'rtasida tushunmovchiliklar kelib chiqishi	O'qituvchi va talabalarning, talaba bilan talabalarning hamkorlik qilishi
O'quv binosiga borishni hohlamaslik	Talabalar uchun –istalgan vaqtda foydalana olishlari uchun ta'tilga aloqasi bo'lmagan holda fan materiallarining elektron tarzda ochiq joylanishi
Boshqa talabalardan ayrim narsalarni o'zini past sanashlari	Talabalar teng huquqli hisoblanadi, old qator yoki orqa qatorda o'tirish degan, doskadagi yozuvlarning ko'rinishi, tinglash, etib borishi bir hil bo'lishi.
Mukofotlar va jazo	O'ziga va o'zgalarga nisbatan hurmat
Fandan baho olib o'tgan va o'tmaganigagina qiziqadi.	Talabalar individual tarzda o'rganib o'zining ijodiy fikrlashlarini oshiradilar
Bilimlarni dars jarayonida o'zlashtirish yoki uzlashtira olmaydiganlar safida yurish	Individual tarzda o'zganishni vaqtini, shaklini talabalar o'zlari tanlaydi.
Majburiy akademiklar	Qanday qilib yaxshiroq o'rganishni talabalar o'zlari uchun o'zlari hal qiladi
Bosim, stress har tomondan	O'qish va o'rgatish uchun tug'ma motivatsiya kuchayadi

Asosiy tamoyillar:

Xorijiy Oliy ta'lim tizimlaridan andoza oladigan bo'lsak individual o'rganishning ta'lim tizimida asosiy tamoyillari quyidagilar:

- Talabalar auditoriyaga borishiga veto qo'yishi mumkin.
- Talabalar musobaqada yoki musobaqada emas; ular faqat o'zlariga qarshi raqobatlashadilar.
- Talabalar qachon o'qishni o'zlari hal qilishadi va agar talaba talab qilmasa, uy vazifasi yo'q.
- Talabalar har qanday moda uchun mos keladigan kiyimlarni kiyishlari mumkin.
- Talabalarni ilm olishlari haqidagi ma'lumotlar o'qish boshlanishidan oldinroq beriladi.
- Har bir talabada o'qituvchi-maslahatchisi bor.
- Faqat uchta qoidalar mavjud; ular xolis va qat'iy bajariladi:
 1. Agar xohlasalar, talabalar maxsus iste'dodlarni rivojlantirish imkoniyatiga ega.
 2. Talabalarga ijodiy / amaliy kurslarning keng doirasi taklif etiladi.
 3. Ta'lim majburiyat emas, imtiyoz deb hisoblanadi.
- O'qituvchilar talabadan auditoriyadan chiqib ketishini yoki o'z auditoriyasidan tashqarida qolishini so'rashga haqli.
- O'qish kunlari akademik, ijodiy/amaliy va ijtimoiylashuv o'rtasida taxminan teng taqsimlanadi.
- Barcha baholashlar ob'ektiv, sub'ektiv emas.
- O'ziga xos auditoriya qoidalari agar ular individual ta'lim tamoyillarini buzmasa o'z auditoriyalari uchun o'qituvchi tomonidan o'rnatilishi mumkin,
- "GO" va "STOP" signallari auditoriyada qoidalarni bajarishning yagona vositasidir.
- O'zaro guruhdoshlariga o'qishda yordam berish rag'batlantiriladi.
- O'quv jarayoni to'g'risida hisobotlar talabalarga yoziladi, ammo baholar berilmaydi.

• Individuallashtirilgan (Individuallashtirilgan) ta'lim tezligi rag'batlantiriladi.

- O'qituvchilar o'qitish uchun javobgardir; talabalar o'rganish uchun javobgardir.
 - Asosiy e'tibor muvaffaqiyatli insonni rivojlantirishga qaratilgan.
 - Iloji boricha jamoat manbalaridan foydalanish mumkin.
 - Talabalarga qobiliyatlarining o'sib boradigan darajasida o'qishni maslahat berishlari mumkin, ammo o'qish darajasi hech kimga tegishli emas.
 - Fakultet uchta ish joyiga ega: akademik o'qitish, ijodiy/amaliy o'qitish va sotsializatsiya bo'yicha trening/maslahat.
 - Muntazam ravishda to'liq auditoriya yig'ilishlari majburiydir.
 - Mukofotlar, maqtovlar va boshqa motivatorlardan dars jarayonida foydalanilmaydi.
 - Tanqid qilish, ogohlantirish yoki boshqa har qanday jazo turlari qat'iy man etiladi.
 - Ta'lim tizimi tabiiy va mantiqiy oqibatlarga asoslangan holda ishlaydi, bu mahoratni egallash uchun rag'batlantirish va ichki quvonchni o'rganishning asosiy motivatsiyasi sifatida ishlatadi.
 - Talabalar har qanday boshqa auditoriyaga yoki nazorat ostidagi kutubxonaga yoki o'quv zaliga borish huquqiga ega.
 - Har qanday kunda, talabalar o'rganmaslikni tanlashlari mumkin.
- O'qituvchilar o'quv dasturini o'qitishda to'liq erkinlikka ega, ammo talabalarni unga rioya qilishga majburlash mumkin emas, motivatsiyalar va kuchli bilim bilan o'rgatish lozim.
- Individual ta'limda quyidagi xususiyatlar muhim hisoblanadi: mas'uliyat, hurmat, topqirlik va ta'sirchanlik.
- Mas'uliyat.** Individual ta'limning asosiy maqsadi - talabalarni o'zini o'zi etarli darajada ta'minlash, ularga jamiyatning samarali a'zosi bo'lish ma'nosini berish; etuk

va o'ziga ishonadigan bo'lish. Individual ta'lim talabani infantilizatsiyalashga qarshi. Buning o'rniga individual ta'lim talabani o'zini o'zi qaysi sohaga qizishi borligini kashf qilishini maksimal darajada oshiradi.

Hurmat. Individual ta'lim talabalarda o'zini va boshqalarni hurmat qilish hissini rivojlantirishga mo'ljallangan. An'anaviy ta'limda talaba tortinchoq bo'lsa, hayajonlansa, qo'rqa bilganini ham esidan chiqarib qo'yadi, natijada o'qituvchining salobati bosimi ostida bu talabalarni o'zini past his qilishiga, va ularning ko'pchiligini muvaffaqiyatsizlikka olib keladi. Individual ta'lim tizimida mukofotlash va jazolash, maqtash va rad etishga asoslangan tizim axloqiy jihatdan notog'ri deb hisoblanadi. Ba'zi talabalar an'anaviy tizimda ko'rinmaydigan kuchli tomonlarga ega.

Resurslilik. Har bir talabada tug'ma iste'dod va ba'zi kuchli va zaif tomonlar mavjud. Talaba qanday manbalarga ega bo'lmasin, individual matematikada o'qish va matematikadan foydalana olishi sharti bilan, akademik guruh bilan yoki akademik guruhsiz, o'zini ifoda etishga imkon beradi. Ayrim talabalar uchun kengroq dastur zarur bo'ladi. Talabalar o'zlariga eng mos dasturni aniqlaydilar. O'qituvchilar barcha turdagi fanlarni o'rganishni rag'batlantiradi, lekin majbur qilmaydi.

Javob berish. Ijtimoiy qiziqish tushunchasi (Gemeinschaftsgefühl Adlerian nazariyasida) individual ta'lim uchun markaziy o'rinni egallaydi. Bu boshqalarning ehtiyojlariga javob berishni anglatadi. Buni maktab ruhida, vatanparvarlikda, oilaga bo'lgan muhabbatda yoki boshqa joylarda ko'rish mumkin. Bu talabani jamiyatning samarali va baxtli a'zosi bo'lishida juda muhimdir. Ushbu maqsad to'g'ridan-to'g'ri amalga oshirilmaydi, aksincha dastlabki uchta xususiyatlarga erishish orqali amalga oshiriladi.

Ijodiy va amaliy kurslar.

Ushbu kurslar 6-8 haftalik bloklarda o'tkazilishi mumkin. Talabalar o'rganishni istagan, ammo an'anaviy o'quv dasturida topilmaydigan mavzular kiritilgan. Ular odatda ba'zi jismoniy mashg'ulotlarni (masalan, futbol), ba'zi badiiy mashg'ulotlarni (tasviriy san'at) va boshqalarni amaliy (bog'dorchilik) o'z ichiga oladi. O'qituvchilar o'zlarini qiziqtirgan yo'nalishlar bo'yicha kurslar taklif qilishadi. Iloji boricha jamoat resurslaridan foydalaniladi.

Ijtimoiylashuv jihati.

O'qituvchilar o'qituvchi va maslahatchi lavozimlari orqali talabalarni ijtimoiylashtiradi. Talabalar o'zlarining maslahatchilarini tanlashlari mumkin, ammo o'qituvchi ushbu talabani qabul qilishni tanlashi mumkin. Maslahatchi bu muhitda talabaga tengdir (o'quv dasturidan farqli o'laroq). Ular guruh sifatida uchrashadilar (maslahatchi uni tanlagan barcha talabalar bilan yoki agar talaba qaror qilmasa, talabaga maslahatchi tayinlanadi). Boshqa narsalar qatorida talabalar muammolarni hal qilish, sog'liqni saqlash, shaxslararo aloqa va hayotdagi maqsadlar ijtimoiylashuv uchrashuvlarida ko'rib chiqiladi. Maslahatchi kunning boshida va oxirida sodir bo'ladigan va tuzilishga ega bo'lmagan xonani nazorat qiladi. Maslahatchi haftada kamida bir marta va ba'zan har kuni o'zini tanlagan talabalar yig'ilishini o'tkazadi, shu vaqt ichida talabalar o'zlarining turli xil muammolarini muhokama qiladilar. Tanlangan talabalardan tashkil topgan guruh uchrashuvlariga oid qoidalar faqat demokratik yo'l bilan hal qilinishi mumkin. O'qituvchi qoidalarini taklif

qilishi mumkin, ammo talabalar ovoz berish orqali qaror qabul qilishadi.

Intizomiy tartib.

Individual ta'lim tizimlarida faqat intizomiy qoidalar mavjud:

1. Hech qachon o'zingizga yoki boshqalarga yoki mol-mulkingizga xavfli, zarar etkazadigan yoki zararli bo'lishi mumkin bo'lgan narsalarni qilmang.

2. Nazorat qilinadigan joyda bo'ling yoki nazorat qilinadigan joyga boring.

3. Agar o'qituvchi sizga GO signalini bersa, zudlik bilan va jimgina va boshqalarni chalg'itmasdan auditoriyadan chiqing.

Ushbu qoidalarda istisno mavjud emas. Ushbu qoidalaridan birining buzilishi talabaga qoidabuzarlik varag'i berilishini anglatadi. O'qituvchilar o'ziga xos guruhlarni tashkil qilishlari mumkin, ammo ular yuqoridagi uchta qoidalarini buzishi mumkin emas. Qoidalar juda kam bo'lgani uchun o'qituvchilar ularning qat'iy bajarilishini ta'minlashi kerak. Ushbu qoidalar asosan Rudolf Dreikursning intizom tushunchalariga asoslangan. Dreikursning mantiqiy oqibatlar kontsepsiyasi, ayniqsa, individual ta'lim intizom tartibini tushunishda foydalidir.

Tahlil va natijalar:

Tadqiqot maqolalarida quyidagilar ko'rsatilgan:

1. O'quvchilarning standartlashtirilgan test sinovlari bo'yicha ballari odatda o'rtacha milliy ko'rsatkichlardan yuqori. Bu an'anaviy tizim bilan taqqoslaganda individual ta'lim tizimlarida o'tkaziladigan akademik o'quv vaqtining atigi yarmiga to'g'ri keladi.

2. Individual ta'lim tizimlarida intizomiy muammolar ancha kam.

3. Ko'pgina hollarda, oliy ta'lim tizimida o'tkazilgan so'rovda qatnashgan o'qituvchilarning 100 foizi an'anaviy ta'limda emas, balki individual ta'lim OTM larida o'qitishni afzal deyishgan. Asosiy sharh shundaki, o'qituvchilar o'z kuchlarini o'qitishga sarflashlari mumkin.

4. Ota-onalar tizimni ma'qullashadi.

Ko'rib chiqish doirasi quyidagicha aniqlandi:

o OTM larning barcha sharoitlarida alohida ehtiyojlarga ega talabalar, talabalar nogironlik yoki tashxis qo'yish bilan emas, balki o'quvchi sifatida, OTM lar va ota-onalar bilan IEP (Individual ta'lim rejasidan)-dan foydalanish.

o IEP jarayonida maxsus ta'lim xodimlari va boshqa muassasalarning o'rni va IEP jarayonini OTM lardagi samaradorligi.

Xulosa va takliflar.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlab aytish mumkinki, xorijiy OTM lardagi individual ta'lim tizimini bizning yurtimizda ham qo'llanilayotgani yutuqlarimiz sari qo'yilgan qadam desak xato bo'lmaydi. Individual ta'limni birinchi o'rinda nogironli bor bo'lgan maktab, litsey o'quvchilari va OTM talabalari uchun ham juda qulay imkoniyatdir. Qanchadan-qancha aqliy salohiyati yuqori ammo uyidan chiqa olmaydigan insonlar bor, androgogikani rivojlantirgan holda katta- kichik yoshdagi o'qishni hohlovchi insonlarni oliy ma'lumotli qilish mumkin. Yangi O'zbekistonga qadam qo'yishda ilk qo'yilgan maqsadlardan biri bu oliy ma'lumotlilar sonini 60% ga etkazish ekan, yurtimiz kelajagi oldiga qo'yilgan maqsadlarga o'z hissamizni qo'shgan holda ilmiy ishlar qilinsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

ADABIYOTLAR

1. Simono D'alessio. Inclusive Education in Italy. A Critical Analysis of the Policy of Integrazione Scolastica. Institute of Education, University of London, UK.2011. 164p.
2. Simono D'Alessio и Giuseppe Vadalà. Une analyse critique du procès d'intégration scolaire en Italie. Vers une prospective inclusive. Italy.2016. 10 p
3. by Richard S. Figliola and Donald E. Beasley. *Theory and Design for Mechanical Measurements*. Jun 23, 2020.
4. Alan Dyson, Alan Millward. *Schools and Special Needs. Issues of Innovation and Inclusion*. Published: 14th December 2000. ISBN: 9780761964421. Number Of Pages: 224
5. David E Egnor. *IDEA: Reauthorization and the student discipline controversy Paperback* – January 1, 2003.201 pages.
6. Hon. Research Assoc. Professor. School of Education. van Kraayenoord, Christina E., Galvin, Joanne L., Miller, Zoe L. and Moni, Roger W. (2013).Pedagogical practices for the teaching of reading comprehension strategies: A resource book. St Lucia, QLD, Australia: The University of Queensland, School of Education.
7. Toby Karten. IEPs & CCSS: Specially Designed Instructional Strategies.2013. 6p
8. Janet Tod, Mike Blamires. Individual Education Plans (IEPs)Speech and Language. ISBN 9781853465222. Published March 1, 1999 by David Fulton Publishers .112 Pages
9. Anil Shukla and Kshama Pandey. Endorsement of individualized Instruction and Learning Performance Mobile-Based Learning Management. Submitted: November 16 th 2018 Reviewed: June 2019.
10. Clark, Paul A. (1988-10-31). A Case Study of Two Corsini 4R Schools. Paper presented at the Annual Meeting of the Mid-South Educational Research Association (Louisville, KY, November 8–11, 1988). Retrieved 12 June 2012.
11. Evans, Timothy D.; Corsini, Raymond J.; Gazda, George M. (September 1990). "Individual Education and the 4Rs". *Educational Leadership*. 48 (1): 52. Archived from the original on 2016-03-04.
12. Internet resurslari:
13. <https://education.stateuniversity.com/pages/2085/Individualized-Instruction.html>
14. https://www.researchgate.net/publication/235284545_Adaptive_individualization_The_next_generation_of_online_education
15. <https://www.sciencedirect.com/topics/computer-science/individualized-instruction>

Бобурмирзо БОТИРОВ,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси таянч докторанти

Ўзбекистон Халқаро Ислом Академияси, ю.ф.д. Юсупова Н. тақризи асосида

THE CONCEPT OF HUMAN RIGHTS, OBLIGATIONS IN ISLAMIC LAW AND ITS SPECIFIC CHARACTERISTICS

Abstract

National values are directly fed by the rules of Islam. Islamic law pays great attention to ensuring and protecting the human right to life. Respect for human rights is becoming a criterion for the culture of countries in the modern world. In this area, a certain international standard was found that equates the legislation of many states. In many countries of the Muslim East, where a large "layer" of traditional and semi-traditional relations has been preserved, efforts are being made to comply with these standards. In the article, author analyzed the legal verses of the Koran, which is the sacred source of Islam, and draws final conclusions.

Keywords: Islam, Fiqh (Islamic jurisprudence), Waqf, Holy Koran, Sunnah, Sharia, verse, commentary, human rights, UN session.

КОНЦЕПЦИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА, ОБЯЗАННОСТИ В ИСЛАМСКОМ ЗАКОНЕ И ЕЕ ОСОБЕННЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Аннотация

Национальные ценности напрямую подпитываются правилами ислама. Исламское право уделяет большое внимание обеспечению и защите права человека на жизнь. Соблюдение прав человека становится критерием культуры стран современного мира. В этой области был найден определенный международный стандарт, приравнивающий законодательство многих государств. Во многих странах мусульманского Востока, где сохранился большой «пласт» традиционных и полутрадиционных отношений, прилагаются усилия по соблюдению этих стандартов. В статье автор анализирует юридические стихи Корана, являющегося священным источником ислама, и делает окончательные выводы.

Ключевые слова: Ислам, фикх (исламское правоведение), вакф, Коран, сунна, шариат, аят, тафсир, права человека, сессия ООН.

ИСЛОМ ҲУҚУҚИДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ, МАЖБУРИЯТЛАРИ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Миллий кадриятлар бевосита Ислом дини қоидалари билан озиқланган. Ислом ҳуқуқида инсоннинг яшаш ҳуқуқини таъминлаш ва муҳофаза қилишга қатъий эътибор қаратилган. Инсон ҳуқуқига риоя этиш ҳозирги дунё мамлакатлари маданийлигининг мезони бўлиб бормоқда. Бу соҳада қўллаб-қувватловчи давлатларнинг қонунчилиги тенглашган муайян халқаро стандарт қарор топди. Қўпчилигида анъанавий ва ярим анъанавий муносабатларнинг қатлағина «қатлами» сакланиб қолган мусулмон Шарқи мамлакатларида ушбу стандартларга риоя этишга ҳаракат қилинаётганлиги кузатиш мумкин. Мақолада муаллиф бу борадаги тадқиқотларда Ислом динининг муқаддас манбаси ҳисобланган Қуръони Каримда келган юридик характерга эга бўлган оятларни таҳлил қилиб, яқиний ҳулосаларни баён этади.

Калит сўзлар: Ислом дини, фикх (ислом ҳуқуқшунослиги), вакф, Қуръони Карим, суннат, шариат, оят, тафсир, инсон ҳуқуқлари, БМТ сессияси.

Кириш. Жаҳонда ислом цивилизацияси тарихий илдишларини акс эттирувчи ноёб ёзма маданий меросни ўрганишга қизиқишлар тобора ортиб бормоқда. Бугунги кунда Австриянинг «Эроншунослик» ва Германиянинг «Шарқшунослик» илмий-тадқиқот муассасаларида Марказий Осиё мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг ўзига хос жиҳатлари, жумладан, давлатчилик тарихи, жамиятдаги оилавий муносабатлар, мол-мулк тасарруфи ва уларнинг тадрижий ривожланиши ҳамда ўзгаришларига олиб келган омилларни тадқиқ этиш орқали замонавий муаммолар ечимини топишга қаратилган илмий изланишлар қўлама кенгайиб бораётганлигини қайд этиш жоиз. Танланган мавзунинг нечоғли аҳамиятли эканини Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 23 июндаги қарорига мувофиқ, мамлакатимиз асрлар давомида жаҳон цивилизациясининг ажралмас

қисми, ислом маданияти марказларидан бири бўлиб келганини акс эттирадиган илмий-тарихий концепция ишлаб чиқилганида ҳам қўриш мумкин[1].

Ўзбекистоннинг бугунги тараққиётига назар ташласак, давлатчилигимизнинг тарихий тажрибасига таянган ҳолда Конституциямизда белгилаб берилган инсон ҳуқуқлари, хусусан, ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлар сирасига қиравчи хусусий мулкка эга бўлишга эътибор ортимоқда. Бунинг учун мулкдор ўз мулкидан хайр-у эҳсон қилиш (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси 511-модда) орқали ижтимоий ҳимояга муҳтож инсонларга қўмақдош бўлиши қонунлар асосида тартибга солинган. Мазкур масалани диний ташкилотлар миқёсида ҳам такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги «Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш

чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ 5416-сон Фармони-га мувофиқ Ўзбекистон мусулмонлари идораси ҳузурида “Вақф” хайрия жамоат фонди ташкил этилди. Мазкур фармоннинг 8-бандида “Вақф” хайрия жамоат фондининг асосий вазифалари белгилаб қўйилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони 1-иловасида “Диний-маърифий соҳага оид норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш” номи I бандида белгиланган тадбирлардан бири “Диний-маърифий соҳага оид қонун ҳужжатларини хатловдан ўтказиш, таҳлил қилиш, уларни такомиллаштириш бўйича таклифлар тайёрлаш”дан иборатдир.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Ислом ҳуқуқшунослиги соҳасида Инсон ҳуқуқлари ва мажбуриятлари мавзусида амалга оширилган тадқиқотларни давр ва объект нуқтаи назаридан шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳ тадқиқотлари ислом ҳуқуқшунослигида инсон ҳуқуқлари ва мажбуриятлари масаласининг ёритилишига бағишланган илмий изланишлардан иборатдир. Мисол тариқасида Ибн Жузай[2], Муҳаммад Қадри Пошо[2], Муҳаммад ибн Обид ал-Кубайсий[3], М.Мустафо Шалабий[4], Билмэн ва Камус[5], Зиё Казижи[6], Ваҳба Зухайлий[7] томонидан амалга оширилган илмий изланишларни санаб ўтиш мумкин.

Иккинчи гуруҳ тадқиқотларига замонавий қонунчиликда инсон ҳуқуқлари ва мажбуриятларини тартибга солишда қабул қилинган қонунлар ва уларда шариат нормаларига уйғунлиги масаласига бағишланган илмий изланишларни киритиш мумкин. Ушбу йўналишда амалга оширилган тадқиқотларга мисол қилиб араб мамлакатларида амалга оширилган илмий изланишлардан араб минтақасида Мунзир Қахф[8], Аҳмад Абу Зайд[9], Аҳмад Райсуний[10] тадқиқотларини, Туркияда Умар Ҳилмий[11], Халил Шукру[12], Ҳусайн Хотамий[13], Аҳмет Акгундуз[14], ғарбда Ҳ.Катан[15], Билмэн, Боалэм Бэнжилали[16] ҳамда юртимизда амалга оширилган илмий изланишларни киритиш мумкин.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда ушбу мавзу доирасида амалга оширилган тадқиқотлар ҳам мавзунини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир. Жумладан, Қ.К.Якубов[17], Ў.А.Султонов[18], Б.Б.Маллабоев[19], С.Д.Болтабоев[20] томонидан тақдим этилган номзодлик ва докторлик диссертацияларида инсон ҳуқуқлари ва мажбуриятларига оид муҳим масалаларни учратиш мумкин.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Мақола илмий даражада эътироф этилган тарихий методлар – тарихийлик, қиёсий мантикий таҳлил, таҳлил, кетма-кетлик, ҳолислик, жамлаш (синергия) тамойиллари асосида ёритилган.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results)** Миллий кадриятларимиз бевосита Ислом дини қоидалари билан озиқланган. Ислом ҳуқуқида инсоннинг яшаш ҳуқуқини таъминлаш ва муҳофаза қилишга катта эътибор қаратилган. Дунёдаги ҳар бир инсон ҳаёт ҳаққи, яъни яшаш ҳуқуқига эгадир. Унга бу ҳақ, шариат таълимотига кўра, бошқа ҳуқуқлар каби Аллоҳ томонидан берилган. Аллоҳ таоло Қуръони каримнинг “Мулк” сурасида:

“(Мутлақ) ҳукмронлик қўлида бўлган Зот Аллоҳ барокатли (буюк)дир. У барча нарсага қодир-дир. (У) сизларнинг қайси бирингиз чиройлироқ (савоблироқ) амал қилувчи эканингизни синаш учун ўлим ва ҳаётни яратган Зотдир. У Азиз (қудратли) ва Ғафур (кечиримли)дир” – деб марҳамат қилади (Мулк сураси 1, 2-оятлар) [21]. Демак, Яратган инсонга ҳаёт ҳаққини бериш билан бирга, унга ҳаётдаги мажбуриятни ҳам юклаган.

Инсон ҳуқуқига риоя этиш ҳозирги дунё мамлакатлари маданийлигининг мезони бўлиб бормоқда. Бу соҳада қўплаб давлатларнинг қонунчилиги тенглашаётган муайян халқаро стандарт қарор топди. Қўпчилигида анъанавий ва ярим анъанавий муносабатларнинг каттагина “қатлами” сақланиб қолган мусулмон Шарқи мамлакатларида ушбу стандартларга риоя этишга ҳаракат қилинаётганлиги кузатишмоқда. Шу боис уларда бир қатор ҳуқуқий ҳужжатларда, чунончи, 1981 йил 19 сентябрда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари Ислом декларациясида ўз ифодасини топган инсон ҳуқуқларини анъанавий таққин этишга ҳаракатлар бўлмоқда[22].

Бунинг боиси ушбу мамлакатларда Ислом динининг кенг ёйилганлигидан ташқари, ушбу диннинг давлат, ҳуқуқ, сиёсий-ҳуқуқий онга катта таъсирини белгилловчи ҳусусиятида ҳамдир.

Ислом ҳуқуқшунослиги бўйича “шахс мақоми” тушунчасининг ўзи унинг типологик табиати ҳамда унда Ислом ҳуқуқшунослиги тузилиши ва таълимотининг, манбаларининг тарихий ривожланишидан келиб чиқадиған катта ҳусусиятларига эгадир.

Асл ҳуқуқий ва умумий нормалардан ташкил топган Ислом ҳуқуқшунослигининг дуализми туфайли Исломда шахснинг ҳуқуқий ҳолати нафақат ҳуқуқ, балки дин орқали ҳам таърифланади. Бунда Ислом диний-ҳуқуқий тизимида Қуръони карим ва Суннанинг устунилиги инсон ҳуқуқий ҳолатини таърифлашда устун аҳамиятга эгалигига сабаб бўлади.

Исломда инсон ҳуқуқий мақомининг мазмуни Ислом ҳуқуқшунослиги аввало ҳусусий ҳуқуқ эканлиги фактидан келиб чиққан. Шу боис шахс мақоми ҳуқуқи анъанавий равишда Ислом диний жамоаси (никоҳ, оила, ажралиш, мерос, мулк, жумладан ерга бўлган мулк, мулк, муносабатлар ва ҳ.к.) ичидаги муносабатларни қамраб олади.

Қўп жихатдан бу ҳуқуқнинг диний келиб чиқишига боғлиқ, аммо шу билан чекланиб қолмайди. Гап, назаримизда, шундаки, Исломда асосий ўринни инсоннинг Аллоҳ олдидаги абадий бурчи ғояси эгаллайди. Ҳуқуқда бу тамойил ўзининг ифодасини биринчи ўринга мусулмоннинг бурчларини, Аллоҳ олдидаги эҳтиромини қўйишда намоён бўлди.

“Эй инсонлар, дарҳақиқат Биз сизларни бир эркак (Одам) ва бир аёл (Ҳавво)дан яратдик ҳамда бир-бирларингиз билан танишишингиз учун сизларни (турли-туман) халқлар ва қабила (элат)лар қилиб қўйдик. Албатта, Аллоҳ наздидаги (энг азияту) муқаррамроғингиз тақводорроғингиздир. Албатта, Аллоҳ билгувчи ва хабардор Зотдир” (Хужурот сураси 13-оят)[23].

Шариат инсоннинг муқаддас ҳуқуқи – яшаш ҳуқуқини қатъий муҳофаза қилади. Ислом таълимотига кўра, яшаш ҳуқуқи инсонга Аллоҳ томонидан берилгандир. Дунёни сўраб турган подшоҳ энг заиф инсонни ўлдирса, инсониятга, Аллоҳнинг иродасига қарши жиноят қилган бўлади.

Ислом дини манбаларида келтирилишича, бир инсоннинг ҳаётига тажовуз қилиб, уни ўлдиришга журъат этган одам бутун инсониятни ўлдиргандек бўлади. Чунки, у инсонлик ҳуқуқини поймол этади. Дарҳақиқат, инсоннинг ҳаёти ва соғлиғи шахснинг бебаҳо бойлиги ҳисобланади ва унинг бу бойликлардан маҳрум этилиши ёки уларга шикаст етказилиши шахс учун фожиадир. Зеро, ҳар бир инсон ёшидан, унинг соғлиғи ёки яшаш қобилиятидан қатъий назар унинг ҳаёти жиноят қонуни билан қўриқланади. Шу сабабли чакалоқ, кекса, соғлом ёки касал одамни ҳаётдан маҳрум қилишга қаратилган ҳар қандай ҳаракат одам ўлдириш, деб тан олинади.

Ислом динида бировни ўлдириш қанчалик оғир жиноят деб тан олинади билан бирга ўзини ўзи ўлдириш ҳам шунчалик гуноҳ деб огоҳлантирилган. Аллоҳ таоло “Нисо” сурасида шундай хитоб қилади:

“Ўзингиз ўзингизни ўлдирманг. Албатта, Аллоҳ сизга раҳмдилдир. Ким буни душманлик ва зулм йўли ила қилса, албатта, уни дўзахга киргизурмиз. Ва бундоқ қилиш Аллоҳ учун осондир” (29-30-оятлар).

Имом Бухорий ривоят қилган ҳадисда Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам: **“Ким ўзини темир асбоб билан ўлдирса, жаҳаннам оташи ичида ҳам ўзини абадул абад ўша темир асбобини қўлида тутиб, ўз қорнига уриб туради. Ким ўзини ўзи тоғдан ташлаб ўлдирса, жаҳаннам оташи ичида ҳам ўзини абадул абад тоғдан ташлаб туради”** – деганлар.

Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламдан ворид бўлган ҳадисларда ўз жонига қасд қилишнинг аянчли оқибатлари аниқ баён этилади. Собит ибн Заҳҳокдан ривоят қилинган ҳадисда Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам шундай деганлар:

“Ким бу дунёда ўзини бирор нарса билан ўлдирса, қиёматда ҳам унга ўша нарса билан азоб берилади” (Имом Бухорий ривояти).

Ислом тарихи ҳақидаги манбаларни қўздан кечирганимизда, Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам ўзини ўзи ўлдирганга жаноза намозини ҳам ўқимаганларига гувоҳ бўламыз. Аллоҳ берган улуг инъом – ҳаёт неъматига, буюк инсоний ҳуқуқлардан бўлган ҳаёт ҳаққига ношуқур бўлган, уни оёқ ости қилган нобакор шахсга бундан ортиқ жазо бўлмаса керак.

Бундан ташқари, Ислом таълимотида нафақат ўзини ўлдириш, балки, ўзига ўзи ўлим тилаш ҳам маън қилинган. Ўзига ўлим тилаган саҳобийлардан бири Аббос ибн Абдулмутталиб розияллоҳу анҳуга Пайғамбар алайҳиссалом: **“Эй амаки, ўлим тилама, агар сен яхши бўлсанг, ўлимнинг орқага сурилиб яхшилигинга яхшилик зиёда бўлгани сен учун яхшидир. Агар ёмон бўлсанг, ўлимнинг орқага сурилиб ёмонлигиндан қайтсанг, сен учун яхшидир. Бас, ўлимни тилама”** – деганлар”. Демак, инсон умри қадри, унга ҳеч кимнинг тажовуз қилишга ҳаққи йўқ. Бунинг исботини оят ва ҳадис ҳамда замонавий қонунчиликда ҳам қўришимиз мумкин.

Масалан, Моид сураси 32-оятда:

“Бирор жонни ўлдирмаган ва Ерда (бузғунчилик каби) фасод ишларни қилмаган инсонни ўлдирган одам худди ҳамма одамларни ўлдирган қабидир. Унга ҳаёт бахш этган (ўлимдан қутқариб қолган) одам эса барча одамларни тирилтирган қабидир”[24]. Инсон ҳаётини ҳимоя қилиш масаласи

ҳам мазкур оятнинг инсон ҳуқуқини ҳимоя қилиш борасидаги катта аҳамиятидан далолат беради.

Исломгача бўлган даврда нафақат Арабистонда, балки кўпгина қўшни мамлакатларда ҳам болаларни ўлдириш кенг тарқалган эди. Мажусий араблар ўзлари истамаган ҳолда туғилган қизларини туғилган заҳоти тириклайин қўмиб ўлдирганлар.

Қуръони карим бундай қотилликни таъқиқлади:

“Эй инсонлар), Болаларингизни қашшоқликдан қўрқиб ўлдирмангизлар – уларга ҳам, сизларга ҳам Биз ўзимиз ризқ берурмиз. Уларни ўлдирмоқ, шубҳасиз, катта хатодир” (Исро сураси 31-оят)[25].

Исломгача қасос тарқалган эди: агар қабиланинг бир аъзосини бошқа гуруҳдан бўлган одам ўлдирса ёки ярадор қилса, биринчи гуруҳ қасос олиш ҳуқуқига эга бўлган: тишга тиш, ҳаётга ҳаёт.

Қуръони каримда жиноятчини жазолаш жиноятнинг ўзи каби шафқатсиз бўлмағлига керак, деб ҳисобловчи ёки жиноятчини умуман кечириб юборадиган мусулмонлар улуғланади:

“Биз унда (Тавротда) уларга жонга-жон, қўзга-қўз, буруна-бурун, қулоққа-қулоқ, тишга-тиш ва жароҳатларга қасос (олинур) деб битиб қўйдик. Кимки у (қасос)ни садақа қилиб (кечиб) юборса, у (гуноҳларига) каффوراتдир. Аллоҳ нозил этган (оятлар) билан ҳукм қилмас экан, бас, улар золимлардир” (Моид сураси 45-оят)[26].

Бунинг устига Қуръони каримда илгари маълум бўлмаган атайин ўлдириш ва тасодифан ўлдиришни фарқлаш жорий этилган. Агар бир диндор бошқасини атайин ўлдирса, у дўзахда жазоланади, агар бу тасодифан юз берган бўлса, у ўлдиргани учун хун тўлаши керак бўлган, қасос эмас, одил судлов ҳамма нарсадан юқори турган.

Қуръони каримда белгиланган диндорларнинг биродарлигидан иборат асосий қоида барча ожиз ва қарам кишиларга, жумладан қулларга раҳм-шафқатни рағбатлантирган. Қуръони карим мусулмонларга Исломни қабул қилган қулларни озод қилиш мажбуриятини юклаб, қулчиликни юмшатди:

“Аллоҳга ибодат қилингиз ва Унга ҳеч нарсани шерик қилмангиз! Ота-оналарга эса яхшилик қилингиз! Шунингдек, қариндошлар, етимлар, мискинлар, қариндош қўшнию бегона қўшни, ёнингиздаги ҳамроҳингиз, йўловчи (мусофир)га ва қўл остингиздаги (қарамлар)га ҳам (яхшилик қилинг)! Албатта, Аллоҳ қибрли ва мактанчоқ кишиларни севмайди” (Нисо сураси 36-оят)[27].

Меҳнат қилиш ва ижтимоий ҳимоядан фойдаланиш ҳуқуқи аниқ белгилаб қўйилган. Ислом меҳнат қилишга қодир одамлардан Аллоҳ уларга берган ризқни излаб дунёнинг барча чеккаларига тарқалишни талаб қилади. Қуръони каримда шундай дейилган:

“У (Аллоҳ) сизлар учун ерни хокисор (бўйсунгучи) қилиб қўйган зотдир. Бас, у (ер)нинг ҳар томонида (саёҳат, тижорат ёки деҳқончилик қилиб) юраверингиз ва (Аллоҳнинг берган) ризқидан тановвул қилингиз! (Қиёмат куни) тирилиб чиқиш Унинг ҳузуригадир” (Мулк сураси 15-оят)[28].

Ислом инсонларга ўз меҳнатининг маҳсулига эгалик қилиш ҳуқуқини берган. Ушбу асосий қоида амалга ошириш Ислом жамиятида бойликни тақсимлашнинг бош асосидир.

Аммо ҳар қандай жамиятнинг барча аъзолари ҳам ризкини ўз меҳнати билан топмайди. Ўзларини таъминлай олмайдиган ва уларга ёрдам бера оладиган қариндошлари бўлмаган қувватсиз одамлар ҳам бор. Булар, масалан, етим-есирлар, бева-бечоралар, қариялар, оғир беморлар, майиб-мажруҳлар, ақлсизлардир.

Меҳнат қилишни хоҳлайдиган, аммо ўзларига иш топа олмайдиган ва яшаш учун бошқа маблағлари бўлмаган одамлар бор. Айрим кишилар эса шунчалик кам маблағ топадиларки, бу маблағ уларнинг яшаши учун ҳам етмайди. Жамиятнинг ана шу барча аъзолари умумий бойликдан ўз улушларини олмайдилар. Шу боис Ислом, уларнинг эҳтиёжлари ва ўзларини таъминлай олмасликларини инобатга олиб, улар ўз маблағларини закотдан олишлари кераклигини белгилаб қўйди.

Фақиҳлар камбағалларнинг мулкдор кишилар бойлигидан бир қисmini олиш ҳуқуқини мулкчилик ҳуқуқига киритадилар ва мулк эгасининг ўз мулкни закот тўлашдан аввал тасарруф этишни тақиқлайдилар. Улар закотни барча қарзлардан аввал тўлаш керак деб ҳисоблаб, ушбу ҳуқуққа алоҳида урғу берадилар. Камбағал бойнинг мулкидан оладиган улуш унинг Исломдаги ҳуқуқларга хос барча белгиларга эга бўлган ҳуқуқидир.

Камбағал мискинлар Аллоҳнинг қарамоғида бўлган одамлардир, зеро У шундай деган:

“Ерда ўрмаловчи бирор нарса (жонзот) йўқки, унинг ризки (таъминоти) Аллоҳнинг зиммасида бўлмаса! (У) унинг қароргоҳини ҳам, оромгоҳини ҳам билур. Ҳаммаси аниқ Китоб (Лавҳул-маҳфуз)да (ёзилган)дир” (Худ сураси 6-оят)[29].

Ислом таълимотига кўра, бойлар – бор-йўғи, Аллоҳнинг ўзигагина тегишли бўлган мулкнинг сақловчиси, холос. Агар Аллоҳ бу мулкни уларнинг қўлига бермаганда эди, унинг зарраси ҳам уларда бўлмас эди. Биз қанчадан-қанча ақлли, маълумотли инсонлар бутун кучини сарфласалар ҳам, ўзларини етарли озиқ-овқат билан таъминлай олмаётганлигининг ва, аксинча, ақлсиз ва тарбиясиз одамларга ҳаёт ҳамма нарса беришининг гувоҳимиз.

Шундай экан, ҳақиқий Хўжайин мулк сақловчиси: “Бу хазинадаги нарсаларнинг бир қисmini Менинг қулларим орасидаги муҳтожларга сарфланг”, деганда тўла ҳақлидир[30].

Ислом камбағалларга: “Бойларнинг қўлидаги барча нарсалар сизнинг меҳнатингиз маҳсули ва шу боис сизни буларнинг ҳаммасидан маҳрум қилганларга қарши курашиб, уларни қайтариш ҳуқуқига эгасиз” демайди. Бу нотўғри, чунки барча нарсалар Аллоҳники. Яратган бандаларига мулкни Аллоҳнинг ўзи беради. Бу ерда ҳеч қандай адолатсизлик, меҳнаткашнинг ҳуқуқини поймол этиш йўқ. Аллоҳ ўзи истаган қўлига сахийлик қилади.

Қуръони каримда айтилишича,

“Аллоҳ баъзиларингиздан баъзиларингизни ризкда юқори қилиб қўйди” (Наҳл сураси 71-оят)[31].

“У сизларни ернинг халифалар қилиб қўйган ва ато этган (неъмат)ларида сизларни синаш учун баъзиларингизни баъзиларингиздан (юқори) даражаларга кўтарган Зотдир. Албатта, Раббингиз жазода тезкор ва У кечиримли ва раҳимли Зотдир”. (Анъом сураси 165-оят)[32].

“Аллоҳ бирингизни бирингиздан бирон неъмат билан ортиқ қилиб қўйган бўлса, сизлар уни

(ҳасадгўйлик билан) орзу қилманг! Эркаклар ҳам ўз касбларидан улуш олурлар, аёллар ҳам ўз касбларидан улуш олурлар. (Ҳасад қилиш ўрнига) Аллоҳнинг фазлидан сўрангиз. Албатта, Аллоҳ гамма нар сани билувчи” (Нисо сураси 32-оят)[33].

Ўн тўрт аср илгарийёқ шариат мусулмон жамиятининг ўзлари учун муносиб ҳаётни таъминлашга етарли ҳақ ишлаб топмайдиган барча гуруҳларини қамраб олиб, ижтимоий ҳимоянинг жуда кенг талқинини берган унинг амал қилишидаги кенг доирани белгилаб берган. Аммо ушбу доира ҳеч нарсаси йўқ қашшоқлар билан чекланиб қолмаган.

Бу инсон яратган замонавий қонунлар билан ўрнатилган бошқа тизимлардан фарқли равишда ижтимоий ҳимоянинг Исломий тизимига хос кўпгина буюқ хусусиятларидан биридир.

Илоҳий ва одамлар томонидан яратилган нормаларни ўз ичига олган Ислом ҳуқуқшунослигининг тузилишини инобатга олиб, ушбу муаммони ҳам умумий нормалар даражасида, ҳам ҳуқуқий нормалар даражасида қараб чиқиш лозим. Ушбу муаммони умумий нормалар даражасида таҳлил қилиш айнан шу нормалар Ислом ҳуқуқшунослигида шахс мақомининг дастлабки асосини ташкил этади, деган хулосага олиб келади.

Ислом таълимоти одамларга бир хил муносабатда бўлиш лозимлигини, қонун учун оқсаяқлар ва оддий халқ ҳам, оқ ва қора кишилар ҳам йўқлигини билдирувчи қонун олдида тенглик қондасини (принципини) ўрнатди ва изчил ҳимоя қилмоқда. Барча кишилар учун айни бир қонунлар мажмуаси амал қилиши керак, барча ҳуқуқий ва судлов масалаларида тенглик принципига риоя этилиши керак. Абу Бакр розияллоху анху халифа бўлганидан кейин тез орада масжитдаги тепаликка чиқиб, шундай деган: “Ичингизда энг яхшингиз бўлмасам ҳам мени сизга раҳбар қилиб тайинлашди. Агар тўғри йўлдан кетаётганимни кўрсангиз, менга ёрдам беринг. Аммо нотўғри иш қилаётганимни кўрсангиз, мени тўхтатинг” [34].

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Юқорида айтилган фикрларга хулоса қилиб қуйидагиларни айтиш мумкин.

Биринчидан, ислом ҳуқуқшунослиги кенг маънода ижтимоий-норматив тартибга солишнинг ягона Исломий тизими бўлиб, юридик нормаларни ҳам, ҳуқуқий бўлмаган қоидаларни, биринчи навбатда, диний ва ахлоқий қоидаларни ҳамда одатларни ҳам ўз ичига олади.

Иккинчидан, мусулмон тадқиқотчилари Ислом ҳуқуқшунослиги таркибида ўзаро боғлиқ бўлган икки гуруҳ қоидаларни ажратадилар. Биринчиси Қуръони карим ва Сунна (Муҳаммад соллоллоху алайҳи васаллам)нинг қилган ишлари, айтган сўзлари ва ҳатто жим туриши ҳақидаги ҳуқуқий аҳамиятга эга ривоятлар – ҳадислар тўпламининг ҳуқуқий кўрсатмаларидан иборат. Иккинчиси – мусулмон-ҳуқуқий таълимоти “рационал” манбалар, аввало, энг обрўли ҳуқуқшунослар – мужтаҳидлар ва фақиҳларнинг яқдил фикри (ижмо) ҳамда аналогия бўйича хулоса қилиш (қиёс) асосида ифодаланган нормалар.

Учинчидан, фикҳ, бир томондан, мушоҳадага асосланган таълимот бўлса, бошқа томондан, ижтимоий муносабатларни тартибга солиш амалиётига қаратилгандир. Унинг кўп хулосалари юридик нормалар сифатида ижтимоий нормаларнинг исломий

мажмуини ташкил этарди. Бу ижтимоий коидалар ҳам фикҳ деб номлана бошлади.

Ривожланган мусулмон мамлакатларидаги давлат қурилиши тажрибасининг кўрсатишича, асл ҳуқуқий давлат бунёд этиш учун нафақат қонунийликни мустаҳкамлаш, нафақат дунёвий қонунларнинг, балки асрлар синовидан ўтган шариатнинг ҳам асосларини билиш ва қўллаш зарур.

Мамлакатимизда шахснинг ҳуқуқий ҳолатини мустаҳкамлаш, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоялаш учун кўп ишлар қилинмоқда. Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси онгида аста-секин ҳар бир индивиднинг ҳуқуқ ва эркинликлари, ҳар бир шахснинг шаъни ва қадр-қиммати – қафолатланиши, ривожлантирилиши ва қадрланиши лозим бўлган умуминсоний кадриятлардир. Зеро, Ўзбекистон

Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев жорий йилнинг сентябрь ойида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 75-сессиясидаги нутқида: “Мақсадимиз – ҳар бир инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини, саломатлиги ва фаровонлигини таъминлайдиган адолатли глобал тизимни биргаликда яратишдир”, дея таъкидладилар.

Биз ҳар бир жамиятда мавжуд ва устун бўлган эзгулик, адолат, озодлик ва инсонийлик ҳақидаги субъектив тасаввурлар шахс хатти-ҳаракатини бошқарувчи умумий қоидалар сифатида майдонга чиқадиган ва кенг тарқалган психологик муносабатлар бўлиб, ҳуқуқий идеалдир, деб ҳисоблаймиз. Бу эса ҳуқуқий онга ўз аксини топади. Бундай муносабатлар ҳуқуқий таълимот негизини ташкил қиладиган ҳукмрон ҳуқуқий онга намоён бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази фаолиятини ташкил этиш Тўғрисида”ги 2017 йил 2 август, 572-сонли қарори.
2. Ибн Жузай. Қованин ал-аҳком аш-шаръийя. Қоҳира, 1405-1406/1985.
3. Муҳаммад Қадри Пошо. Қонун ал-адл ва ал-инсоф. (нашрга тайёрловчи: Али Жумъа Муҳаммад, М.Аҳмад Сирож), Қоҳира, 1427/2006.
4. Муҳаммад ибн Обид ал-Кубайсий. Аҳком ал-вақф фи аш-шарийъа ал-исломийя. Бағдод, 1397.
5. М.Мустафо Шалабий. Аҳком ал-васойо ва ал-авқоф. Байрут, 1982.
6. Bilmen, Kamus², IV.
7. Ziya Kazıcı, İslâmî ve Sosyal Açidan Vakıflar, İstanbul 1985.
8. Ваҳба Зухайлий. Ал-васойо ва ал-вақф фи ал-фикҳ ал-Исломий. Дамашқ, 1407/1987.
9. Док. Мунзир Қаҳф. Ал-вақф ал-исломий татоввурху, идоратуху ва танмиютху (Исломий вақф: ривожланиши, бошқаруви ва ўсиши). Дор ал-фикр ал-муъосарох. Байрут, 2000.
10. Аҳмуд Абу Зайд. Низом ал-вақф ал-Исломий. Работ, 1421/2000.
11. Аҳмад Райсуний. Ал-вақф ал-Исломий мажолотху ва абъодух. Работ, 1422/2001.
12. Ömer Hilmi Efendi, İthâfû'l-ahlâf fi ahkâmî'l-evkâf, Ankara, ts. (Vakıflar Genel Müdürlüğü);
13. Halil Şükrü, Ahkâm-ı Evkâf, İstanbul 1329.
14. Hüseyin Hatemi, Türk Hukukunda Vakıf Kurma Muamelesi: Önceki ve Bugünkü, İstanbul 1969.
15. Ahmet Akgündüz, İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Ankara 1988.
16. H. Cattani, “The Law of Wakf”, Law in The Middle East: Origin and Development of Islamic Law (ed. Majid Khadduri – H. J. Liebesny), Washington 1955.
17. Boualem Bendjilali. Les formes contemporaines du Waqf : Le cas du Koweït // La Zakat et Le Waqf : Aspects Historiques, juridiques, institutionnels et économiques // Séminaire tenu au Bénin Du 25 au 31 mai 1997.
18. Якубов Қ. К. XIX асрнинг II ярми - XX аср бошида Хива хонлигида вақф институти (тарихий-манбашунослик таҳлили). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. ЎзРФА Тарих институти. Тошкент-2018
19. Ў. А. Султонов. Тошкент вақф хўжалигида анъаналар, ислохотлар ва муаммолар. Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. Тошкент давлат шарқшунослик институти Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ кўлғемалари маркази. Тошкент-2016.
20. Маллабаев Б. Б. Чоризмнинг Туркистонда вақф мулкчилиги сиёсати (Хожа Аҳрор авлодлари вақф мулклари мисолида). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Наманган давлат университети. Наманган-2004.
21. Болтабоев С. Д. XIX асрнинг иккинчи ярми -XX асрнинг бошларида Туркистон ўлкасида вақф мулклари. Тарих фанлари номзоди илмий даражаси учун тақдим этилган диссертация. ЎзРФА Тарих институти. Тошкент-1995. Шайх Абдулазиз Мансур “Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири” – Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014. – 562-Б.
22. Мазкур Инсон ҳуқуқлари ислом декларацияси Ислом Кенгаши Ислом даврининг XV асри бошлаганлиги муносабати билан чоп этган иккинчи асосий ҳужжат. Биринчи ҳужжат 1980 йил 12-15 апрель кунлари Лондонда бўлиб ўтган ҳамда Муҳаммад Пайғамбар ва унинг фаолиятига бағишланган халқаро конференцияда эълон қилинган Умумжаҳон ислом декларацияси эди.
23. Шайх Абдулазиз Мансур “Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири” – Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014. – 517-Б.
24. Шайх Абдулазиз Мансур “Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири” – Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014. – 113-Б.
25. Шайх Абдулазиз Мансур “Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири” – Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014. – 285-Б.

26. Шайх Абдулазиз Мансур “Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири” – Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014. – 115-Б.
27. Шайх Абдулазиз Мансур “Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири” – Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014. – 84-Б.
28. Шайх Абдулазиз Мансур “Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири” – Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014. – 563-Б.
29. Шайх Абдулазиз Мансур “Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири” – Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014. – Б. 222.
30. Каранг: Ар-Розий. (Ат-Тафсир ал-Кабир). Байрут, Дорулфикр, 1978. Т. 4. – Б. 458.
31. Шайх Абдулазиз Мансур “Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири” – Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014. – 274-Б.
32. Шайх Абдулазиз Мансур “Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири” – Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014. – 150-Б.
33. Шайх Абдулазиз Мансур “Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири” – Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014. – 83-Б.
34. Каранг: *Ал-Табарани*. (Тарих Ал-Расуль Ал-Мулук); *Хусайн Хамид Хассан*. Принцип равенства в Исламе. Исламабад, 1995. С. 9–10.

УЎК: 378.091.3:811.111'243:61(04)

Дилафруз БУРАНОВА,
Тошкент педиатрия тиббиёт институти
Хорижий тиллар кафедраси мудири, доцент.
E-mail: d.buranova5@gmail.com

ЎзДЖТУ профессори, ф.ф.н. Ирискулов М.Т. тақризи асосида

TEACHING SPECIALTY SUBJECT IN ENGLISH AS IMPORTANT ASPECT OF PERSONNEL TRAINING POLICY

Abstract

The given investigation examines the features of teaching of the special subjects in English language, taking into account the main requirements for modern personnel in the current system of higher education, as well as the essence of the strategy of mastering foreign languages. Along with the issues of implementing the latest methods to achieve quality in this area, effective mechanisms to ensure effectiveness are proposed, and as a result the given complex analysis determines the main meaning of the study.

Key words: personnel, specialty, English language, standard, higher education, communication skills, qualification, competence, teacher, student.

ПРЕПОДАВАНИЕ СПЕЦИАЛЬНОЙ ДИСЦИПЛИНЫ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ КАК ВАЖНЫЙ АСПЕКТ ПОЛИТИКИ ПО ПОДГОТОВКЕ КАДРОВ

Аннотация

В данном исследовании рассматриваются особенности преподавания специальных предметов на английском языке с учетом основных требований к современному кадру в нынешней системе высшего образования, а также сущность стратегии овладения иностранными языками. Наряду с вопросами внедрения новейших методик на пути достижения качества в данном направлении, предлагаются эффективные механизмы для обеспечения результативности, что в совокупности определяет основные цели и задачи настоящего исследования.

Ключевые слова: кадр, специальность, английский язык, стандарт, высшее образование, стиль, коммуникативность, квалификация, компетентность, преподаватель, студент.

МУТАХАССИСЛИК ФАНИНИ ИНГЛИЗ ТИЛИДА ЎҚИТИШ КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ СИЁСАТИНИНГ МУҲИМ ЖИҲАТИ СИФАТИДА

Аннотация

Мазкур тадқиқот бугунги олий таълим тизимида мутахассислик фанларини чет тилларида ўқитишнинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда хорижий тилларини эгаллаш стратегиясининг моҳияти замонавий кадр кифёсига қўйилган асосий талаблар нуктаи назаридан қўриб чиқилган. Шу билан бирга, бу борадаги фаолиятни ташкил этишда сифат ва натижага эришиш учун самарали услубий механизмларни жорий қилиш, замонавий ўқитиш услублардан унумли фойдаланиш масалалари мазкур тадқиқотнинг асосий мақсад ва вазифаларини белгилаб беради.

Калит сўзлар: кадр, мутахассислик, инглиз тили, стандарт, олий таълим, услуб, коммуникатив, малака, компетенция, ўқитувчи, талаба.

Кириш. Давлатимиз томонидан халқаро стандартлар талабларига мос келадиган олий таълим тизимини яратиш, хорижий олий таълим муассасалари билан ҳамкорликни амалга оширишга қаратилган чора тадбирлар ҳақиқатдан ҳам диққатга сазовор. Мазкур жараён чет тилларини ўзлаштирган, янги стандарт ва усуллардан фойдалана оладиган кадрларга бўлган талабни айниқса кучайтиради. Хусусан, Республикамиз Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг қуйидаги фикрлари ушбу йўналиш доирасида иш олиб боришга ундайди: “Доно халқимиз “Тил билган – эл билади” дейди. Бу борада буюк боболаримиз ибрат ва намуна кўрсатганлар. Хусусан, Мусо Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Имом Бухорий, Аҳмад Фарғоний, Маҳмуд Замахшарий, Алишер Навоий каби улуг аждодларимиз ўнлаб тилларни пухта билганлари учун ҳам жаҳон илм-фанининг юксак чўққиларини забт этганлар” [1]. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20-апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-

тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарорида олий таълим тизимини тубдан такомиллаштириш, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, кадрлар тайёрлаш мазмунини тубдан қайта қўриш, халқаро стандартлар даражасига мос олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш учун зарур шароитлар яратилишини таъминлаш вазифалари белгиланган бўлиб, мазкур изланишимизда келтирилган маълумот ва далиллар бугунги кун таълим соҳасидаги стратегик жиҳатдан комплекс ривожлантириш масалаларини ҳал қилиш борасида ҳақиқатдан ҳам долзарблик касб этиши шубҳасиздир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 27-июлдаги “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодий соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3151-сонли Қарорида мамлакатимиз олий таълим тизимида юқори малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлашнинг мазмунини

мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти истикболлари, жамият эҳтиёжлари, илм-фан, маданият, техника ва технологияларнинг замонавий ютуқларидан келиб чиққан ҳолда тубдан такомиллаштириш вазифалари белгиланган. Қарорда белгиланганидек, ОТМларда бугунги кунда **мутахассислик фанларининг инглиз тилида ўқитишни ташкил қилиш**, бунда инглиз тилида дарс бера олувчи педагог ходимларни мақсадли тайёрлаш асосий вазифалар қаторидан ўрин олган. Мутахассисларнинг ривожланган хорижий давлатларда малака ошириш масаласи ҳам долзарб вазифалардан этиб белгиланганлиги кадрларнинг халқаро стандартлар даражасига мослашувини, уларнинг хорижий тилларни ўзлаштириши масалаларини янада такомиллашувини талаб этади. Шунингдек, Қарорда “иқтидорли ёш педагоглар ва докторантларни етакчи хорижий таълим муассасаларига тажриба орттиришга юбориш, улар учун махсус стипендиялар таъсис этиш, олий таълим муассасаларининг профессор-ўқитувчилари, докторантлари ва талабаларининг халқаро тажриба алмашинувларини ташкил этиш орқали илмий ва педагогик салоҳиятини ошириш”, “2017/2018 ўқув йилидан бошлаб ҳар бир олий таълим муассасасида барча курсларда камида 2 та гуруҳда мутахассислик фанларининг инглиз тилида ўқитишни босқичма-босқич ташкил этиш, инглиз тилида дарс ўтадиган профессор-ўқитувчиларни мақсадли тайёрлаш, уларнинг хорижда тегишли тайёргарликдан ўтишини ташкил этиш” каби вазифалар алоҳида таъкидланган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5-июндаги “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга ошириладиган кенг камровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3775-сонли Қарориди олий таълим тизимида ўқитишни ташкил этиш жараёни, таълим олаётган талабалар билимини баҳолаш тизими, профессор-ўқитувчиларнинг фаолиятини, билимини ва педагогик кўникмасини баҳолашнинг замонавий тизими, олий таълим муассасалари инновацион ва технологик ғоялар билан фикр алмашадиган мулоқот марказларига айлантирилиши, кириш имтиҳонларини ислоҳ қилиш, иқтидорли ёшлар билан ишлаш борасида қатор вазифалар белгиланган. Замонавий таълимда хорижий тиллар фанини самарали ўрганиш учун ўқитувчидан касбий маҳорат ва замонавий педагогик билимлар мажмуини талаб қилинса, ўрганувчидан онгли масъулият, фаоллик, ўқув малака ва кўникмалари талаб қилинади.

Асосий қисм. Хорижий тиллар бўйича саводхонликни ошириш – замонавий стандартларга асосланган интеллектуал салоҳиятни янада ривожлантиришнинг муҳим бир кўринишидир. Замонавий инглиз тилига ўқитиш стратегияси нафақат таълим сиёсатининг муҳим йўналиши, балки жаҳон миқёсидаги кўплаб олимларнинг илмий изланишларнинг муҳим мавзуси сифатида намоён бўлувчи воқелиқдир. Олимларнинг фикрича, глобаллашув жараёнида инглиз тили муҳим ва универсал тил бўлиши билан бирга, уни ўқитишда кўплаб муаммоларга дуч келиниши, бунда бутун дунё педагоглари мазкур муаммони ечиш жараёнида ўзига мос ва тўғри бўлган ўқитиш стратегиясини топишга интилиб келаётгани табиийдир [2]. Шу билан бирга, чет тилларини ўқитиш жараёнида ўрганувчиларда керакли

мотивацияни шакллантириш ҳамма учун ҳам бир хил бўлавермаслиги, бунда мутахассисликка оид эҳтиёжларни қондириш учун ҳамда соҳавий талабларни инобатга олган ҳолда керакли ўқитиш усул ва услубларини ишлаб чиқиш ҳамда такомиллаштириш алоҳида қайд этилади [3].

Буюк Британия Ливерпул Университети Тилларни ўқитиш Маркази директори, тилшунос олим Джефф Томпсоннинг фикрича, замонавий тил ўқитишнинг машхур услубларидан ҳисобланган коммуникатив компетенцияга асосланган ёндашув бугунги кунда кўплаб экспертлар ва ўқитувчилар орасида энг самарали деб тан олинган бўлса-да, бу борада қатор англашилмовчилик ва муаммолар мавжуд [4].

Олимнинг фикрича, кўп ҳолларда коммуникатив ёндашув мавҳум шаклда ўз фикрини ифодалаш, ўрганувчи ва ўқитувчи ўртасида муаммони тезроқ ҳал этишга қаратилган бўлиб, жуфтликда ишлашда самарали усул ҳисобланади. Дж.Томпсон мазкур услубнинг афзалликлари билан бир қаторда, унинг бошқа жиҳатлари, жумладан, мутахассислик доирасида қўлланилишидаги баъзи тушунмовчиликларни келтириб чиқариши, бунда турли соҳаларда чет тилини қўллаш учун чуқурроқ билимларга эга бўлишга қаратилган кучли методологик ёндашув эҳтиёжининг мавжудлиги ҳақида фикр юритади. У коммуникатив ёндашувнинг сўнгги пайтларда айниқса жадаллик билан ривожланиб кетганлиги ва мазкур услубнинг бирламчи кўринишидан анча йироқлашган ҳолда ўзгариб бораётганлигига алоҳида эътибор қаратади.

Айтиш жоизки, Дж.Томпсон ўз қарашларида чет тилини коммуникатив услубда ўқитиш муаммоларини кўпчилик ўқитувчилар билан муҳокама қилганлиги ҳақида гапирар экан, уларнинг дунёқарашларидан ва тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда, коммуникатив ёндашув борасидаги англашилмовчиликларни ва уларнинг келиб чиқиш сабабларини куйидагича ифодалайди:

1. Кўпчилик ўқитувчилар томонидан билдирилган “коммуникатив ёндашув грамматикани ўқитишни рад этади”, деган фикр. Дж.Томпсон бу борада грамматика ҳақиқатдан ҳам коммуникатив ёндашувда анча соддалаштирилганлиги, анъанавий ва мураккаб шакллардан узоқлашиб бораётганлиги ҳақида фикр юритади. Лекин Дж.Томпсон бу масаланинг эътиборли томони, тилни ўрганиш жараёнида асосий мақсад айти грамматикани ўзлаштириш эмас, балки унинг тилни ўзлаштириш учун осон ва фойдали шаклда ифодаланиш эканлигининг тарафдори эканлигини таъкидлайди, тилларни ўрганувчи маълумотни энг аввало унга тушунарли бўлган контекстда, унинг функцияси ва мазмунини англаган ҳолда ўзлаштириши муҳимлигини, шундагина уларнинг тилга бўлган қизиқиши сўниб бормаслигини айтади.

2. “Коммуникатив ёндашув фақат гапириш компетенциясини ҳосил қилиш демакдир”, деган тушунча. Дж.Томпсон мазкур фикрнинг кенг тарқалганлиги, биринчи навбатда, лингвистиканинг дастлабки ривожланиш босқичлариданоқ биринчи эътибор гапириш компетенциясига ажратилганлиги, шунингдек, коммуникатив услуб интерфаол мулоқот шаклини тақозо этиши ва ўқувчилар ёзиш ҳамда ўқидан кўра кўпроқ ўзаро мулоқот қилишидан келиб чиқишини мисолларда келтириб беради. Шу сабабдан олим чет тилларини ўқитишда талаба билан

сухбатлашиш вақтининг маълум қисмини унинг шахсий сукут сақлаган ҳолда ёзиши, ўқиши ва фикрлаши, шунингдек, ўқитувчи, жуфтликдаги ёки гуруҳдаги курсдошлари томонидан чалғитилмаслиги каби кўринишдаги услуб ва шакллари таклиф этади.

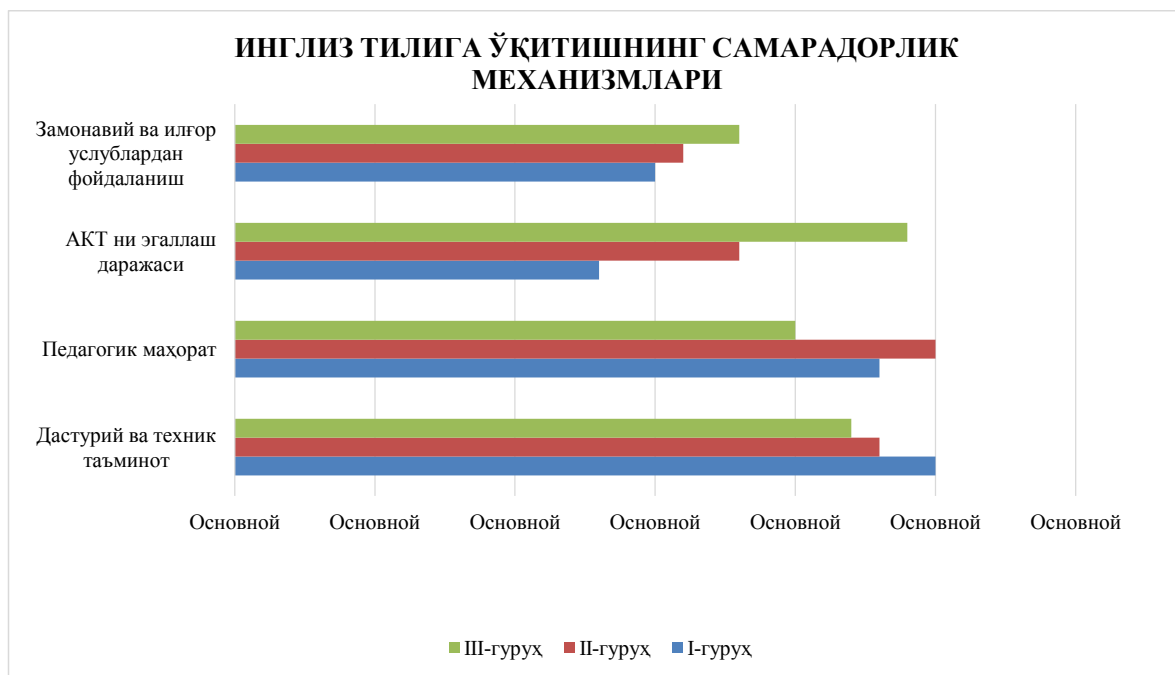
3. “Коммуникатив ёндашув асосан жуфтликда ва ролларга бўлиниб ишлаш, демакдир”, каби кенг тарқалган фикр. Бу ерда Дж.Томпсон ўтмишдаги ўқитиш услубларидан бўлган матнни ўқиб, саволларга жавоб бериш, диалогларни ўзлаштириш каби зерикарли мисолларни келтирар экан, жуфтликда ёки гуруҳларда ишлаш услубининг афзаллиги – талабаларнинг бир-бирига ёрдам берган ҳолда ўзаро ҳамкорлик қилишга, шерикчиликда билим ва кўникмаларни муваффақиятли шакллантиришга ундашгани тушунтириб беради. Шундай экан, мазкур услуб ўрганувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг самарали воситаси эканлиги мақсадга мувофиқдир.

4. “Коммуникатив ёндашув ўқитувчи олдида катта талабларни қўяди” – мазкур фикр педагоглар орасида айниқса кенг тарқалган, деб таъкидлайди Дж.Томпсон. Ҳақиқатдан ҳам, ўқитувчи бу ҳолатда талабалар билан дўстона муносабатларга асосланган ҳолда, анъанавий ўқитувчиликдаги доминантлик ва бошқарув кўникмаларини рад этиш орқали фаолият юритиши, шунингдек, она тили инглиз тили бўлмаган мутахассислар кенг доирада тиллардан фойдалана олиш учун юқори малакавий талабларга жавоб бериши керак, дейди Дж.Томпсон. Шундай бўлса-да, ўқитувчи бугунги кунда ўзининг малакавий кўникмаларини ривожлантириши учун зарур шароитларнинг кенглиги, унинг рағбатланиш имкониятларидан фойдалана олиши, чет тилларига ўқитиш борасида замонавий дастурлар, дарсликлар ва бошқа материалларнинг хилма-хиллиги ва қулайлиги, умуман, мазкур жараённинг кундан-кунга ривожланиб, такомиллашиб бораётганлиги, олимнинг фикрича, мазкур фаолиятнинг ютуқли томонидир.

Ушбу жараёни тўғри ташкил қилиш ва сифат кўрсаткичларни янги поғонага кўтариш масалалари кўплаб Америка ва Европа тилшунос олимлари ва экспертлар томонидан турли илмий изланишларнинг ҳамда баҳс ва мунозараларнинг долзарб мавзулари каторидан ўрин олганлиги маълум. Баъзилар бу борада конкрет қоидаларга эмас, балки ўқитувчи ва ўрганувчи ўртасида маълум келишувга асосланган услублар йиғиндисига таяниш каби муайян ёндашувларга амал қилиш керак, деган қарашларни илгари сурадилар. Бунда чет тилини эгаллашнинг турли кўникмалари интеграцияси коммуникатив компетентлик каби аниқ мақсадга эришишнинг муҳим омили сифатида талқин қилинади. Мазкур ғояга биноан, ўқитувчи ва ўрганувчи ўртасида музокаралар асосида мақсад ва вазифаларнинг белгилаб олиниши, бунинг асосида тил ўрганиш динамик ва интерактив жараён сифатида намоён бўлиб, ўрганувчининг эҳтиёжлари асосида шакллантириши муҳимлиги белгилаб берилди [5]. Яна бошқа бир қараш эса тил ва контент мақсадларининг интеграциялашуви асосида ўрганувчига

билимларни етказиш услубининг мақсадга мувофиқ эканлигини, сўз бойлиги, тажриба, контент ва грамматиканинг мувозанатли синтези асосида коммуникатив стратегиянинг тўғри ишлаб чиқирилиши муҳокамага қўяди [6]. Бошқа турдаги изланишда чет тили ўқитувчисининг фаолияти бир қатор методик вазифаларни ҳал қилиш жараёни сифатида намоён этилиб, ўзига хос хусусиятлар ва методик малакалар билан ўқитувчи шахси ўртасидаги функционал боғланиш “методик тафаккур” ходисаси, деб ифода этилади. Чет тили ўқитувчиларини тайёрлаш аниқ йўналтирилган мотивацион муҳит, изчил ва ўзига хос қарашлар йиғиндисидан иборатлиги таклиф этилади [7]. Дарвоқе, исталган соҳа мутахассиси билимли ва ўз фаолиятининг моҳир устаси бўлса-да, глобаллашув жараёни ҳамда фан ва технологияларнинг жадал ривожини хар бир соҳа вакили учун ўз шартини қўяди. Англиянинг **UsingEnglish.com Limited** халқаро веб саҳифаси тадқиқотчиси доктор Г.Маниваннан фикрича, соҳа мутахассисларининг муваффақиятли касбий маҳорати уларнинг коммуникатив қобилияти билан чамбарчас боғлиқдир [8]. У ёзиш, мантикий фикр юритиш салоҳияти билан бир қаторда, мулоқот компетенцияси жуда муҳим аҳамиятга эгаллигини, маркетинг ва ишбилармонликда касбий салоҳият ўзгалар билан келишув ва ўзаро бир-бирини тушунишга эришиш каби қобилият билан ниҳоятда боғлиқ эканлигини алоҳида таъкидлайди.

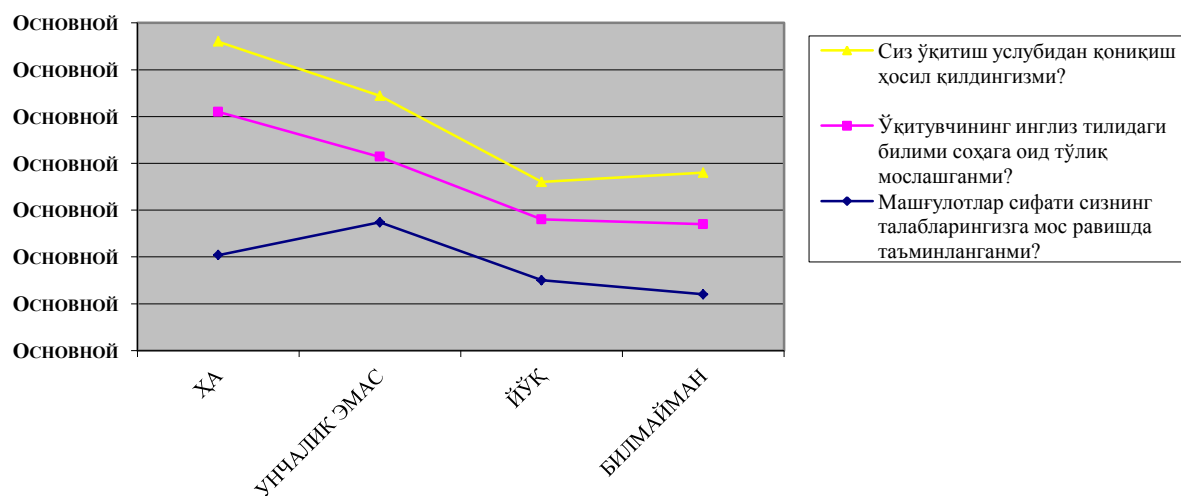
Дж.Томпсон ва бошқа эксперт ва олимларнинг илмий қарашларидан келиб чиққан ҳолда, мазкур изланишимизда биз ўз олдимизга юртимиздаги баъзи нофилологик олий таълим муассасаларида чет тилларини, жумладан, инглиз тилини ўрганишдаги ҳозирги ҳолат ва мавжуд муаммоларни аниқлаш мақсадини қўйдик. Муаллиф томонидан ўтказилган сўровда Тошкент педиатрия тиббиёт институти, Тошкент Тиббиёт Академияси ҳамда Тошкент Фармацевтика институти инглиз тили ўқитувчилари катнашиб, мазкур педагог ходимлар томонидан билдирилган фикр ва мулоҳазалар таҳлили I, II ва III гуруҳларга бўлиб олинган тарзда олиб борилди. Биринчи навбатда, ўқитувчиларга ҳозирги кунда олий таълимда қўлланилаётган ўқитиш услубларининг қай даражада афзаллигини, ютуқ ва камчиликларини уларнинг ўз фаолияти нуқтаи назаридан изоҳ қилишлари таклиф этилди. Респондентлар томонидан билдирилган маълумотлар статистикаси таҳлил қилиниб, педагог ходимларнинг фикрича, инглиз тилини ўқитишнинг самарали шакллари хосил қилиш биринчи навбатда дастурий ва техник таъминотга боғлиқ эканлиги, шунингдек, ўқитувчининг шахсий фазилатлари, салоҳияти, педагогик маҳорати, ахборот коммуникация технологияларини ўзлаштириш даражасининг юқорилиги ва замонавий илғор услублардан унумли фойдаланиш қобилияти каби хислатлар мувозанатининг муҳимлиги маълум бўлди (1-Чизма).

1-Чизма

Талабаларнинг инглиз тилини ўзлаштиришга бўлган муносабатлари, ўқитувчи ва талаба ўртасидаги муносабатларнинг уйғунлиги борасида олиб борилган сўровлар натижаси эса шуни кўрсатдики, талабаларга

ўқитувчининг тажриба ва билимлари, шунингдек, уларнинг дарсдан қониқиш ҳосил қилиш каби кўрсаткичлар долзарб ва муҳимдир (2-Чизма).

2-Чизма

Ўзбекистоннинг Болония жараёнига босқичма-босқич қўшилиши жараёни мамлакатда олий таълим тизимида мобилликни ташкил этиш, бунда услубий ва техник таъминотни янада такомиллаштириш каби қатор вазифаларни кун тартибига қўймоқда [9]. Бунда тилни ўрганишнинг анъанавий усуллари субъектив равишда янги қарашлар ва субъектив кайфиятни тақозо этувчи алоҳида воқелиқдир [10].

Хулоса. Кадрларнинг хорижий тилларни билиш вазифасига катта эътибор қаратар эканмиз, мутахассислик доирасида инглиз тилини ўқитиш фаолиятининг қўйидаги аҳамиятли вазифаларини белгилаш ва улар ечимини топиш ўринли, деб ҳисоблаймиз:

1. Мутахассислиги чет тили бўлмаган ОТМларда инглиз тилини ўзлаштириш учун муҳитни ҳамда ўқув-услубий таъминотни сифат жиҳатдан такомиллаштириш;

2. Хорижий тиллар бўйича саводхонликни ошириш жараёнида педагогик маҳорат, самарали услуб ва воситаларидан кенг тарзда фойдаланиш;

3. Мутахассисларнинг хорижий тилларни ўз фаолияти доирасида билиши ва янада такомиллаштириши учун кучли мотивацион муҳит яратиш;

Мазкур вазифаларни амалга ошириш усуллари аниқлашда ушбу жараённинг уюшқоқлигини таъминлаш, ички ва ташқи шарт-шароитларнинг ўзгарувчанлигини ҳисобга олиш лозим. Ушбу

мезонлар жорий ва стратегик режаларнинг ижросини таъминлаш бўйича асосий қадамлардан ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. 21 октябр 2019 йил. <https://xs.uz/uzkr/>
2. Zhao, Y., (2020). A Personalized English Teaching Design Based on Multimedia Computer Technology. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 15(8): 210-222.
3. <https://doi.org/10.3991/ijet.v15i08.13695>.
4. Peralta Castro, F.E., Acosta Dias, R. (2011). Towards a methodology to deliver English language lessons that foster different competencies in computer science students (Conference Paper). *Global Engineering Education Conference, EDUCON 2011* 2011, # 5773238, 826-830.
5. Thompson, G. Some misconceptions about communicative language teaching *ELT Journal*. Volume 50, Issue 1, January 1996, Pages 9-15.
6. Scarcella, R. C., & Oxford, R. L., (1992). *The tapestry of language learning: The individual in the communicative classroom*. Boston, MA: Heinle & Heinle.
7. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). *Approaches and methods in language teaching* (2nd ed.). New York, NY: Cambridge University Press.
8. A.S.Khakimzianova, A.M.Ilyasova, B.I.Fakhrutdinov. Characteristics and structure of methodical thinking of a foreign language teacher. (2019). Kazan Federal University, Institute of International Relations, Russia.
9. Dr. G.Manivannan. *Teaching English for Specific Purposes: Learning and Teaching*. January, 25th. <https://www.usingenglish.com>.
10. <https://uzanalytics.com/jamiyat/>.
11. <https://www.native-english.ru/articles/prepod>.

УДК: 159.9.01

Нилуфар ДАЛИМОВА,
Ўзбекистон Миллий университети доценти
E-mail: n.dalimova@mail.ru

ЎЗМУ профессори, псих.ф.д. Карамян М.Х. тақризи асосида

LIFE MODEL AS A STUDY PROBLEM IN SOCIAL PSYCHOLOGY

Abstract

This article reveals the concept of a life model, which concretizes the concept of a life scenario. Currently, the problems of life path and life scenario are going through a new stage of development, which is associated with global changes in modern society, expanding opportunities for life creation. Methodological multidirectionality in studies of a life scenario manifests itself in obtaining data that are difficult to compare due to different theoretical positions and methodological approaches used. The proposed concept "life model" integrates different components of the life scenario and is understood as a part of it, implemented by a person in a specific life sphere.

Key words: life path, life scenario, life model, life choice.

МОДЕЛЬ ЖИЗНИ КАК ПРОБЛЕМА ИССЛЕДОВАНИЯ В СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Аннотация

В данной статье раскрывается понятие жизненной модели, конкретизирующего понятие жизненного сценария. В настоящее время проблематика жизненного пути и жизненного сценария переживает новый этап развития, что связано с глобальными изменениями современного общества, расширяющимися возможностями для жизнетворчества. Методическая разнонаправленность в исследованиях жизненного сценария проявляется в получении данных, которые трудно сопоставимы из-за разных теоретических позиций и используемых методических подходов. Предлагаемый концепт «жизненная модель» интегрирует разные составляющие жизненного сценария и понимается как его часть, реализуемая человеком в конкретной жизненной сфере.

Ключевые слова: жизненный путь, жизненный сценарий, жизненная модель, жизненный выбор.

ҲАЁТ МОДЕЛИ ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯНИНГ ТАДҚИҚОТ МУАММОСИ СИФАТИДА

Аннотация

Ушбу мақолада ҳаёт сценарийси тушунчасини аниқлаштиришга ёрдам берадиган ҳаёт модели тушунчаси ёритилган. Ҳозирги кунда ҳаёт йўли ва ҳаёт сценарийси муаммоси ривожланишининг янги босқичида бўлиб, у замонавий жамиятнинг глобал ўзгаришлари, ижодий ҳаётнинг кенг имкониятлари билан боғлиқдир. Ҳаёт сценарийсини тадқиқ этишда кўплаб назарий нуқтаи назар ва турли методик йўналишларни мавжудлиги ҳамда турли методик йўналганлик олинган натижаларни таққослашни қийинлаштиради. “Ҳаёт модели”нинг таклиф қилинаётган концепцияси ҳаёт сценарийсининг турли жиҳатлари билан интеграциялашди ҳамда инсон конкрет ҳаёти давомида фойдаланадиган қисми сифатида қўрилади.

Калит сўзлар: ҳаёт йўли, ҳаёт сценарий, ҳаёт модели, ҳаёт танлов.

Қириш. Инсонларнинг ҳаёт сифатини ошириш ва улар ҳаёт йўлининг ривожланиш қонуниятларини тушуниш ҳозирги кун фанининг долзарб масалаларидан ҳисобланади. Бунда эса тўғридан-тўғри инсоннинг ўз ҳаётини режалаштириши, конструктлаштириши ва тизимлаштириши каби саволлар ўртага чиқадики, мана шу нарса ўзида “ҳаёт сценарийси” тушунчасини мужассамлаштиради. “Ҳаёт сценарийси” термини, маданиятшунослик, педагогика, сиёсатшунослик, фалсафа, социология ва психология доирасида ишлатилади. Юқорида келтириб ўтилган илмий соҳалардан қайси бирига тегишли бўлмасин, унинг умумий маъноси ўтмиш, ҳозирги ва келажакни маълум бир маънода олдиндан белгилаш, ҳаракат ва воқеаларнинг (субъектга боғлиқ вазиятларда) тартиб-лаштирилган кетма-кетлигидир [1]. Бу тушунчанинг мураккаблиги ва “қўламли” унинг таркибида маълум компонентларнинг мавжудлигини англатади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Э. Берн, Ю. В. Сиягин, О. Ю. Перевезина, Ю. А. Яковлева, А. В. Полякованинг ишларида ҳаёт сценарийсини маъно жиҳатдан “ҳаёт

режаси”, “ҳаёт стратегияси”, “ҳаёт мақсад”, “ҳаёт стили” ва бошқа тушунчалар билан маъно жиҳатдан ўхшаши кўрсатиб ўтилган [2]. Н.В.Гришина ҳаёт сценарийсини умумий категория сифатида қараб, уларни орасидаги фарқларга урғу беради [3].

Инсоннинг ҳаёт йўли – бу туғилгандан ўлгунича бўлган давр бўлиб, бунда ҳаёт сценарийси ирсият ва экстремал вазиятлар билан бирга базавий элементлардан бири сифатида қўрилади [2]. Ҳаёт режаси тушунчаси эса инсон ҳаётда ўз ўзини англаши жараёнида ҳаётдаги мақсадларини якуний натижаларини тасаввурлар, образлар орқали асосий босқичларини аниқлашни назарда тутди.

Л.А.Губареванинг фикрига кўра, инсоннинг ҳаёт мақсадларини йўналганлиги, унинг ҳаёт мазмунини ўзига хос таркибий мазмунига боғлиқ, бу эса ўз навбатида ҳаёт девизни шакллантиради. Айнан ҳаёт мақсади ва маъносини акс эттирган ҳаёт девиз ҳаёт сценарийсининг асосидир [4].

Ҳаёт стратегияси муайян ҳаёт ечимларни ишлаб чиқиш орқали инсон томонидан ҳаёт жараёнини

ривожлантириш, ташкил этиш ва тартибга солиш усулини англатади.

Хаёт тарзи (стиль) – бу индивидуал, шахсий ва хулқ-атвордаги хусусиятларга боғлиқ бўлган инсоннинг ўзини ҳаётини бошқаришнинг “умумлашган” усулидир [5]. Фикримизча, юқорида келтириб ўтилган барча тушунчалар, ҳаёт йўлидан ташқари, ҳаёт сценарийсидан келиб чиққан ҳамда унинг

режалаштириш-конструкциялаш (ҳаёт режаси, ҳаёт мақсади, ҳаёт мазмуни, ҳаёт шиори (девиз)) ҳамда ҳаётни тизимлаштириш (ҳаёт стратегия, ҳаёт тарзи ёрдамида) функциялари билан боғлиқдир. Ҳаёт сценарийсининг тизимли компонентлари орасидаги ўзаро боғлиқликни куйидагича тасвирлаш мумкин (расм).

1-расм. Ҳаёт сценарийсининг тизимли компонентлари орасидаги ўзаро боғлиқлик

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Психологияда ҳаёт сценарийси ва унинг тизимли компонентлари муаммоси билан олимлардан Э.Берн, Т.Кейлер, Й.Стюарт, К.Штайнер, Ф.Эрнст, С.Вуллэмс, М.Гулдинг, Р.Гулдинг, А.Шутценбергер, А.Адлер, К.Роджерс, А.Маслоу, Ш.Бюлер, П.Жане, Э.Фромм, К.Хорни, Т.Кассер, Р.Райан, Р.Пехунен, С.Мадди, Г.Олпорт, Л.Р.Шеррод, Л.Л.Кац, О.Г.Брим, Б.Г.Ананьев, Р.А.Ануфриева, С.Л.Рубинштейн, Ю.М.Резник, Н.А.Рыбников, К.А.Абульханова-Славская, Л.Н.Коган, А.А.Кроник, Т.Н.Березинова, Е.И.Головахи, Н.В.Гришина, В.Н.Дружинин, А.В.Сохань ва бошқалар шуғулланишган. Ҳозирги кундаги тадқиқотларнинг таҳлилини кўрсатишча, ҳаёт сценарийсини ўрганиш асосан қонунга бўйсинувчи инсонларда олиб борилган. Ҳаёт сценарийси билан ўқув-меҳнат фаолиятининг самарадорлик даражаси ўртасидаги боғлиқлик мактаб ўқувчиларида, олий ўқув юртлари талабаларида, ташкилот ходимларида ўрганилган. Турли авлод аёлларининг ҳаёт сценарийлари ҳамда ўсмирлар, ёшлар ва ёши катта инсонларнинг маданий сценарийлари тадқиқ қилинган. Аёлларни кризис вазиятларни бошидан кечираётган шароитдаги ҳаёт сценарийларининг ўзига хос мазмуни ўрганилган [3]. Қатор тадқиқотлар эса ҳаёт сценарийсининг алоҳида жиҳатлари ҳамда ҳаёт сценарийсининг шаклланиш омилларини ўрганишга бағишланган: масалан, шахс томонидан сексуал ва гендер хулқ-атвори ўзгартириш борасидаги ҳаёт сценарийси мазмунининг хусусиятлари; оила ва эр-хотин муносабатларини қуриш моделлари контекстида шахсий ҳаёт сценарийларининг намоён бўлишини ўзига хос хусусиятлари; маданият ва субмаданиятларнинг шахснинг ҳаёт сценарийси мазмунига таъсири; касаллик ва инсоннинг ҳаёт сценарийсини ўзаро боғлиқлиги, шунингдек, инсоннинг ўз ўлимига муносабати [4]. Бироқ ҳаёт сценарийси ижтимоий-психологик феномен сифатида ҳали ҳам долзарб илмий муаммо бўлиб қолмоқда. Бу тушунчанинг кўпқиррали ва фанлараро эканлиги эса уни тушуниш борасида турли йўналишлар борлигини кўрсатади. Биринчи марта трансакт анализ доирасида вужудга келган “ҳаёт сценарийси” инсоннинг онгсиз ҳаёт режасини ўз ҳаёти учун сўзсиз мавжуд бўлган режа сифатида белгилайди. Э.Берннинг фикрича, ҳаёт сценарийси қандайдир онгсиз тузилма, ривожланиш

программаси бўлиб, у инсон ҳаётини бошқаради ва ҳаётнинг муҳим жабҳаларида унинг хатти-ҳаракатини белгилаб беради [2]. Трансгенерацион йўналиш вакили А.Шутценбергер ҳам шунга яқин нуқтаи назарни қўллаб, бу шахснинг ўзини ўзи программалаштиришини тушунади [6].

Когнитив психологияда “ҳаёт сценарийси” инсоннинг танловига боғлиқ бўлмаган “скрипт” (автоматлашган характердаги ҳаракатлар схемаси) тушунчаси билан боғланади. Л.Л. Кац эса ҳаёт сценарийсини тушунтириш учун инсоннинг дунёқараши, олами идрок қилиши ва хулқ-атворидаги ўзига хос элементларнинг йиғиндисидан иборат бўлган ментал карта тушунчасини киритади. Унинг фикрича, айнан ҳаёт сценарийси инсоннинг бутун ҳаёт тажрибасига маъно-мазмун бағишлайди [7]. Ривожланишнинг эрта босқичидан, шу жумладан пренатал даврдан бошлаб, С.Гроф фикрига кўра, ҳаёт сценарийси ота-оналар, тарбиячилар ва бошқа муҳим шахслар таъсири остида шаклланади [8].

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). А. Адлерга кўра, бу борада туғилгандан кейинги биринчи беш йил фундаментал аҳамиятга эга бўлиб, у тугаши билан ҳаёт сценарийси реал ҳаётга татбиқ қилинишни бошлайди [9]. Ҳаёт сценарийсини амалга ошириш ўз ичига уч босқични қамраб олади: бошланиш, ўртаси ва финал. Олдиндан белгиланган ҳаётнинг мазмуни ва ҳаётдаги мақсадига эришиш бу натижа ҳисобланади. Аммо Э.Берннинг фикрига кўра, кундалик ҳаётдаги инсоннинг хулқ-атвори ҳар доим ҳам ҳаёт сценарийсининг таъсирида бўлмайди. Шахснинг ҳаёт сценарийси, айниқса, кризисли ёки ностандарт вазиятларни бошидан кечираётганида аниқ ва тўла намоён бўлади [2]. Ҳориж психологияси мактабларининг вакиллари учун инсонда ўз ҳаёт сценарийсини шаклланиши ва амалга ошириш онгсизлик кўринишида бўлади, деган анъанавий қараш ҳосдир [6]. Ушбу жараёни шахс томонидан англамаслик мустақил равишда уни мазмунини кузатиш ва йўналтириш имконини йўққа чиқаради. Рус психологлари эса ҳаёт сценарийси тушунчасига бошқа нуқтаи назардан қарашади. М.В.Розин, И.С.Кон, С.Л.Рубинштейн, В.И.Слободчиков, К.А.Абульханова-Славская ва бошқаларнинг фикрича, инсоннинг шахсий ҳаётини қуриш жараёни фақатгина онгсизлик ҳолатининг

таъсири билан чегараланиб қолмайди [10]. Ушбу жараёни англанлиши тўғридан-тўғри шахснинг етуқлик ва фаоллик даражасига, ҳаётӣй рефлексияга, бошланғич ижодкорликни ривожланишига боғлиқдир. Шундай қилиб, шахснинг ҳаёт сценарийсини шаклланиши ва амалга оширилишида онглилик ва онгсизлик масаласи мунозаралидир. Фикримизча, ҳаёт сценарийсини шаклланиши режалаштириш босқичида қисман онгсизлик хусусиятига эга бўлиши мумкин, аммо ҳаёт сценарийсининг кейинчалик лойиҳалаш ва тизимлаштириш билан боғлиқ равишда ривожланиши эса онгли ҳолатда юз беради. Шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, инсон ҳаёт сценарийсини кейинчалик турли психотерапевтик усуллар (эртактерапия, гештальт-терапия, когнитив хулқ-атвор психотерапияси, трансакт анализ ва бошқалар) ёрдамида коррекциялаш имкониятига эгадир.

Л.А.Губарева ўз тадқиқотларида кўрсатишича, ҳаёт сценарийси инсон ҳаёт фаолиятининг барча жабҳаларига тааллуқлидир: жисмоний (тана), ҳиссий ва фикрий [4]. Бошқача қилиб айтидиган бўлсак, гап инсоннинг бирор-бир вазиятда нима юз бериши кераклиги ҳақидаги ички тасаввурлари ҳақида кетяпти. Аҳамият бериш керак бўлган жиҳат, инсон воқеалар

кетма-кетлигини интерпретация қилишидаги ўзига хослик, Д.Келли фикрига кўра унда олдин мавжуд бўлган тасаввурлар тизимига боғлиқдир [11].

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Ҳаёт сценарийси, шунингдек, индивиднинг ҳаётӣй тактикалари мажмуаси ёки у томонидан ҳаракатларнинг қатъий белгиланган тартибда амалга оширилиши ҳамда хулқдаги қандайдир ҳаракатлар модели сифатида қаралиши мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ҳаёт сценарийси шахснинг қийин когнитив тузилмаси бўлиб, у шахсий ҳаётни режалаштириш, тизимлаштириш, конструкциялаш қобилятида кўринади. Бу инсон тараққиётининг шундай программасики, унинг асосида хулқнинг тегишли модели шаклланади. Ҳаёт сценарийси шаклланишининг энг муҳим даври эрта ривожланиш даври бўлиб, у ҳаёт мазмуни ва мақсадларни белгилаш билан боғлиқ. Ёш хусусиятидан келиб чиқиб, бу жараён унчалик ҳам англанилмайди, кейинги ёш босқичлари эса болалик даврида танланган ҳаёт сценарийсини амалга ошириш билан боғлиқ. Шунингдек, шахс қанчалик тараққиётга (психик етуқ, фаол, ижодӣй) эришган бўлса, у шунчалик онгли равишда ўз сценарийсини ҳаётга татбиқ қилади ҳамда коррекциялай олади.

АДАБИЁТЛАР

1. Пряжников Н.С. Профессиональное самоопределение: теория и практика. М., 2007. 189 с.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. Минск, 2004. 448 с.
3. Гришина Н.В. Жизненные сценарии: нормативность и индивидуализация // Психологические исследования. 2011. № 3.
4. Губарева Л.А. Зависимость ведущего сценария от отношения к смерти // Проблемы здоровья личности в теоретической и прикладной психологии: материалы междунар. науч.-практ. конф. / под ред. Н.А. Кравцовой. Владивосток, 2011. С. 104-111.
5. Шапарь В.Б., Россоха В.Е., Шапарь О.В. Новейший психологический словарь. Ростов н/Д, 2007. 808 с.
6. Шутценбергер А.А. Синдром предков: Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциогаммы. М., 2005. 256 с.
7. Lee Katz L. Cultural scripts: the home-school connection // Early Child Development and Care. 1991. Vol. 73, iss. 1. P. 95-102.
8. Гроф С. Путешествие в поисках себя. М., 2008. 156 с.
9. Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии. М., 2002. 220 с.
10. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. М., 1991. 299 с.
11. Психология личности: учеб. пособие / под ред. П.Н.Ермакова, В.А.Лабунской. М., 2007. 653 с.
12. Синягин Ю.В., Переверзина О.Ю., Яковлева Ю.А., Полякова А.В. Основные подходы к исследованию жизненных стратегий личности // Акмеология. 2010. № 1. С. 119-126.
13. Пряжников Н.С. Психологический смысл труда: учеб. пособие к курсу «Психология труда и инженерная психология». М.; Воронеж, 1997. 352 с.
14. Психотерапевтическая энциклопедия / под ред. Б.Д. Карвасарского. СПб., 2006. 944 с.

*Таъриф ДЖУРАЕВ,
ТерДУ катта ўқитувчиси, психология фанлари номзоди*

ОСИЁДА АҚЛИЙ ТАРАҚҚИЁТ ТАЛҚИНИ: ТАРИХИЙЛИК ВА ЗАМОНАВИЙЛИК ХУСУСИДА

Аннотация

Ушбу мақолада шарқ мутафаккирлари ва миллий психологлар томонидан ақлий тараққиётни ўрганишга доир тарихий ва замонавий фикрлар назарий ўрганилиб амалий таҳлиллар асосида умумий хулосалар берилган.

Калит сўзлар: ақлий тараққиёт, ақлий фаолият усуллари, тафаккур, кўчиш.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ В АЗИИ: ИСТОРИЧЕСКАЯ И СОВРЕМЕННАЯ

Аннотация

В статье приводятся общие выводы, основанные на теоретическом и практическом анализе исторических и современных представлений об изучении психического развития восточными мыслителями и отечественными психологами.

Ключевые слова: умственное развитие, методы умственной деятельности, мышление, миграция.

INTERPRETATION OF INTELLECTUAL DEVELOPMENT IN ASIA: HISTORICAL AND MODERN

Annotation

This article summarizes the historical and contemporary views on the study of mental development by eastern thinkers and national psychologists and summarizes them based on practical analyzes.

Keywords: mental development, methods of mental activity, thinking, migration.

Жаҳон психологияси фанида ақлий тараққиёт муаммосининг назарий ва амалий жиҳатларига бағишланган бир талай илмий тадқиқотлар ўтказилганки, то ҳозирги давргача уларнинг аҳамияти ўз қийматини йўқотган эмас. Изланишларнинг аҳамиятига биноан баъзи қирраларини умумлаштиришга ҳаракат қиламиз.

1. Интеллект муаммосини тушутиришда қадимги Юнонистондан то XIX асгача икки хил ёндашув устуворлик қилиб келган: унинг биринчиси интеллектуал хусусиятлар одамга наслий йўл билан ота-она томонидан берилади, гўёки бола онасидан ақлли ёки ақли заиф бўлиб туғилади; иккинчи ёндашувда эса интеллект бола идрокнинг тезлиги ва ташқи қўзғатувчиларга нисбатан муносабатига боғлаб тушунтирилган.

Мамлакатимиз психологлари ҳам интеллект муаммоси билан муайян даражада шуғулланганлар, чунончи уларни икки даврга ажратиш мумкин:

а) муаммога тарихий ёндашув ҳамда унда яқка шахснинг ўрни, таълимдаги аҳамияти масалалари ўрганилган;

б) масалага ҳозирги замон нуқтаи назаридан ёндашув, бунга интеллектни ривожланиш хусусиятлари, ёш давр хусусиятлари, мезонлари жиддий равишда тадқиқ этилганки, улар мавзу моҳиятини белгилашга муайян даражада таъсир кўрсатади.

Комилликка эришишнинг жисмоний, ахлоқий таркибларини ўқувчи ёшлар томонидан эгаллаш ақлий даражага етишдан осонроқ кечади. Шунинг учун ақлий (интеллектуал) ривожланиш махсус таъсир ўтказишни ва янги педагогик технологиядан фойдаланишни талаб этади. Билимларни ўзлаштириш айнан ақлий камолотни англамайди, балки унинг бир мезони вазифасини бажаради, холос. Ўсмир ўқувчиларни таълим жараёнида ва ундан ташқари пайтларда ҳам ақлан ривожлантириш, махсус таълимий усулларга ўргатиш, омилкор йўللар билан муаммоларни ечишга, фикр юритишга, мустақил ижодий изланишларни амалга оширишга тайёрлаш лозим. Ақлий ривожлан-

тиришга доир жаҳон психологлариининг турли – туман назариялари мавжуд бўлиб, улар ҳар хил мезонларга, кўрсаткичларга асосланади. Ўсмирларни қамол инсон қилиб шакллантириш ун, энг аввало уларни интеллектуал жиҳатдан юксак даражаларга эришишлари учун пухта негиз ҳозирлаш лозим.

Тадқиқ қилинаётган муаммонинг долзарблиги қуйидагиларда ўз ифодасини топади.

1. Мазкур ёш даври яъни ўсмирлик ўзининг жадалравишда жисмоний ва ақлий ривож билан онтогенезнинг бошқа босқичларидан ажралиб туради.

2. Ушбу тараққиёт палласи ижтимоийлашувнинг ўзагини ташкил қилади.

3. Ўсмирликда эътиқод, илмий дунёқараш, шахсий позиция тезкор шаклланиш имкониятига эга бўлади.

4. Маънавият, этнопсихологик хусусиятлар таркиб топиши учун сензитив давр бўлиб ҳисобланади.

5. Ўзини ўзи англаш, изатталаблик, касбга мойиллик, фанларга нисбатан дифференциал муносабат пайдо бўлишининг даври эканлиги ва бошқалар.

Билимларни ўзлаштириш кўрсаткичи интеллектни ўлчашнинг бир мезонидир. Шунинг учун ўқувчиларни ақлий фаолият усулларига ўргатиш мутлақо ижтимоий, таълимий заруриятдир.

Мазкур муаммони ўрганишга Марказий Осиё мутафаккирларидан Форобий, Беруний, Ибн Сино, Умар Хаём, Абдулла Авлоний ва бошқалар ақл, тафаккур ҳақида ўз фикрларини билдирганлар.

Буюк олим Абу Наср Форобий (873-950) ақл орқали тафаккур ёрдамида билишнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашга ҳаракат қилган. Тафаккур мавҳумликка, умумийликка, бевоситаликка, яъни сезилар орқали билиш хусусиятларига эга деб тушутиради. Форобий таълимотига кўра, тафаккур (ақл) орқали инсон материянинг сезиларга номанъул ҳисобланган томонларини, умумий қонуниятларини,

моҳиятини билади, санъат, фан тўғрисидаги билимларга эга бўлади.

Форобий дунёни ақл ёрдамида билишни тушуниш (нарсаларнинг моҳиятини, умумий қоида ва қонун) тўғрисидаги ҳаракат бўлиб, уларнинг охири бор, чегараланган ҳамда умумлаштирилганлигидир, деб ҳисоблаган.

Форобий ақлни инсонгагина хос бўлган қувват («қуввати нотифа»), у инсондаги барча қувватлар устидан раҳбар, уларни бошқарувчи қувват деб тушунди.

Унинг фикрича, ақл қуввати (қуввати нотифа) нинг энг муҳим вазифаларидан бири—турли мантикий операнияларни бажаришдир. Бир вазифа ақл қувватига қирувчи мустақил «қуввати фикрия» инсон мантикий фикрлаш жараёни томонидан амалга оширилади, яъни агарда қуввати нотифа билан англанадиган нарсани билиб олиш зарурияти туғилса, қуввати нотифадаги махсус «қуввати фикрия» ишга киришади. Бу фаолият фикр юритиш, тушунча ва ҳукмлар ёрдами билан амалга оширилиб, кейинчалик ҳулосалар чиқариш билан якунланади. Унинг тафаккурга умумлаштириш ва мавҳумлаштириш, таҳлил ва синтез қилиш каби хусусиятлар ҳослиги ҳақидаги фикрлари муҳим аҳамиятга эга. Форобий таълимотида тафаккурнинг аниқликдан мавҳумликка йўналиши ва мавҳумликдан аниқлик сари қайтиши ҳақида фаразий фикрлар ҳам учрайди.

Форобий тушунишни билимнинг моҳиятини уқиб-англаб олишни қуруқ ёдлашдан устун қўйди ва ўқувчиларга умумий қонун ва қоидаларини ўзлаштиришни тавсия этади, чунки қонун қоидаларини англаш, унинг таъкидлашича, жуда катта аҳамиятга эгадир.

Шундай қилиб, Форобийнинг фикр юритиш, тафаккур хусусиятлари ҳақидаги фикрлари ҳозирги даврга қадар ўз аҳамиятини сақлаганлиги учун тадқиқотимизда буюк мутафаккирнинг илгари сурган ғояларига асосланишни лозим топдик.

Абу Райҳон ибн Аҳмад Беруний (973-1048) таълим ва, тарбия масалаларига чуқур қизиққан. У билимларни эгаллаш воситалари ва усуллари ҳақида, ҳақиқатга эришиш, фанларни ўрганиш, ҳаёт билан ҳамбарчас боғлиқлик ҳақида, фанлараро боғлиқлик ҳақида, эстетика ва этика, таълим ва тарбия услуби ҳақидаги ғояларини илгари сурган.

Беруний инсоннинг барча мавжудоддан устунлиги унинг тафаккуридадир деб билади. Шунинг учун ҳам барча ҳайвонлар унга бўйсундилар, акс ҳолда инсон энг ожиз ҳайвондан ҳам ожиз бўлар эди.

Беруний инсон ташки олами билишда асосан ақлга таяниши ва шунинг учун ҳам у барча жонзотдан устун туришини таъкидлайди. Олимнинг фикрича, инсон ақлига мувофиқ билиш орқали оламнинг моҳияти ҳақидаги билимларни ўзлаштиради. Лекин билимларнинг чеки йўқ ва ҳамма билимларни тез эгаллаш мумкин эмас. Шу боисдан, инсон ўзи билиб олган нарсалар билан кифояланиб қолмай, балки доимо янги билимларни ўрганишга интилиши керак. Унинг фикрича, инсон билиш, тушуниш, фикрлаш, муҳокама қилиш, ўйлаб топиш сингари истеъдодларга эгадир.

Инсон тафаккурининг қудрати шундаки, унинг ёрдамида воқеа ва ҳодисаларни бир-бирига таққослаш, таҳлил қилиш орқали рости ёлғондан, адолатни адолатсизликдан, яхшини ёмондан, ҳақиқатни эса ноҳақиқатдан ажратиш мумкинлиги ҳақида таълим беради. Беруний бу фаннинг ривожланишига ижобий

таъсир кўрсатишни исботлайди. У билиш лозим бўлган ҳодиса ва воқеани, майдалаб, бўлиб-бўлиб ўрганиш, яъни таҳлил қилиш методини илгари суради.

Рухият, онг ва тафаккур барча ҳодисаларнинг таъсирига боғлиқдир. Чунки инсон тафаккури доимо воқеликни билишга қаратилгандир. «Аммо инсон, - дейди Беруний-наrsa ва ҳодисаларнинг фақат сифат ва хусусиятлари ҳақида билим берувчи ҳиссий билиш даражасида тўхтаб қолмайди, балки нарсаларнинг чуқур ва атрофлича билиш, шу нарсалар ҳақида фикр юритишни талаб қилади». Тафаккур, ақл туфайли инсон наrsa ва ҳодисаларни бир-бири билан солиштириб, киёслайди ва шу билан ўз билимларининг объектив воқеликка мослигини текшириб кўради. Берунийнинг таъкидлашича, билим ва таълимда таққослаш методи борлигининг у ёки бу ҳодисасини тушунтириш учун инсон билимларининг амалий фойдалилиги ва ишончилигини излашдан иборатдир. Бунда таққосланадиган предметлар орасида ўхшашлик бўлиши керак. Агар улар орасида маълум мувофиқлик бўлмаса, таққосланадиган предметларнинг ҳар бир қаршилиги ўзининг объектив асосини йўқотади

Кўрииб турибдики, буюк аллома ақлий фаолиятнинг таҳлил, таққослаш каби усулларини илгари суради, бу усуллар ёрдамида эса инсон ўз билимларининг объектив воқеликка мослигини аниқлайди.

Шарқнинг буюк файласуфи Абу Али ибн Сино (980-1037) инсон ақли ҳақидаги ҳикматларида «Илм-нарсаларнинг инсон ақли ёрдами билан ўрганилишидир». «Билим деб, нарсаларни идрок қилишга айтади. Бу шундайки, инсон ақли уни хато ва йўлдан тоймасдан туриб унга эришиши керак бўладиган нарсадир» дейди.

Ибн Сино ўз таълимоти орқали ўрта аср психологиясининг ақлий объектларини моддий нарсалар сифатида гавдалантиради. Гарчи бу асар ақл, илм-фан, маърифат ҳақида ҳикоя қилса-да, лекин олимнинг фанга, уни эгаллашга интилишларини ҳам тасвирловчи кисса ҳамдир.

Ақл илмининг макони, муқаддас жой, бунинг маъноси ҳақиқий фан, яъни ақлда ёлғончилик, тубанлик, ёмонлик қабилар бўлмаслиги керак. Қиссадаги оқиб турган чашма-мантиқ илми, унда, чўмилиш эса мантикни эгаллашдир. Мантиқ илмини эгалласа, киши Баҳри муҳитда чўкмайди.

Ибн Сино қадимги фалсафадаги «назарий ақл» билан «амалий ақл» ҳақида ҳам тўхталиб ўтади: «...ўнда ўтириб кузатувчиси буйруқ берувчилардан бўлиб, ёздириш иши шунинг қўлида. Чапда ўтириб кузатувчиси буйруқ берувчилардан бўлиб, ёзиш иши унинг қўлида». Бунда кишининг рост ёлғонга рағбати, ўйлаб-ўйламай иш қилиш қайфияти, ҳисси қабул қилган нарсаларни ақл билан ифодалаш хусусиятлари назарда тутилади. Чунки ҳис ёрдами билан маълум бўлган нарсалар ақлга бориб етади.

Ибн Сино Шарқ фалсафасидаги «фаол ақл»ни ҳамма нарсаларнинг асоси, бошланғичи деб таърифлайди.

Абдулла Авлоний (1878—1934) ўзбек халқининг санъат ва адабиётини юксалтиришда ўзбек миллий маданиятини тараққий эттиришда, халқ маорифи ишларини йўлга қўйишда катта хизмат қилган адиб, жамоат арбоби ва истеъдодли педагогдир. У ўзбек мумтоз шоирлари ва илгор жаҳон маърифатпарварларининг юксалишига оид фикрларига таяниб, ёшларни ўқитиш ва тарбиялашда муҳим ҳаётий

масалаларни кўтариб чиқади. Уларни тўғри ҳал қилишга уринди. Фикр тарбияси деб ёзади Авлоний «Туркий гулистон ва ахлоқ» асарида энг керакли, кўп замонлардан бери тақдир қилинуб келган муаллимларнинг диққатларига суялган, виждонларига юкланган муқаддас бир вазифадур. Фикр инсоннинг шарофатлик, ғайратлик бўлишига сабаб бўладур».

Шунинг учун боланинг фикрлаш қобилиятини ўстиришда муаллимнинг роли катта аҳамиятга эга дейди. Унинг таъкидлашича, боланинг фикрларини бирон нарсага қаратиш, унинг ўша нарса ҳақида ўйлашига эришиш учун унинг диққатини яққол нарсаларга йўналтириш, унинг олдига аниқ бир масала қўйиш ва унга жавоб топиш учун унда эҳтиёж пайдо қилиш керак. Бунда бола фикрини муайян томонга йўналтирувчи аниқ вазифалар белгилаб беришда муаллим катта рол ўйнайди. Авлоний ўз байтларида таълим ва тарбия бирлиги ғоясини тарғиб қиладики, бу нарса бизнинг кунларимизда ҳам ғоят долзарбдир.

А.Авлоний жисмоний жиҳатдан бақувват, соғлом кишилар яхши фикрлайдилар, деб таъкидлайди. «Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордир. Жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидир».

А.Авлоний фикрича, бутун мавжудод инсонга хизмат қилиши керак. Инсон унинг соҳибидир. Чунки инсоннинг ақли бор, шу ақл орқали илм эгаллайди, илми туфайли дунёни бошқаради. Ақл дейди Авлоний инсонларнинг пири комили, муршиди ягонасидир. Инсон ақли ва сўзи билан ҳайвонлардан айрилади. Инсон ақл ва идрок соясида ўзига келадиган зарар ва зулмдан сақланур. Ер юзидаги ҳайвонларни асир қилуб, бўйнидан бойлаб, ипларининг учини қўлларига берган инсоннинг ақлидир. Илм инсонларнинг мадори, ҳаёти, раҳбари, нажотидир. Агар ақлнинг қули нафсингни жиловласа, инсонни ёмон йўлларга кирмоқдан сақлар. Ҳар нарса кўп бўлса баҳоси арзон бўлур; ақл эса илм ва тажриба соясида қанча кўпайса, шунча қимматбаҳо бўлур».

А.Авлоний кишиларнинг ҳар бир ишда ақл ва муҳокамага таянишга, ҳар бир ишни ва тadbирни ақл тарозисига солиб, ўз ўрни ва мавриди билан амалга оширишга қаирилади.

Марказий Осиё мутафаккирлари ақл, тафаккур ҳақида ўзларининг ажойиб фикрларини билдирадиларки, уларнинг бу фикрлари ўзлари яшаган даврларда илм-фаннинг равнаки учун жуда катта хисса бўлиб қўшилиб, то ҳозирги кунга қадар ўзининг ноёб аҳамиятини йўқотганича йўқ. Тадқиқотимизда биз уларнинг айримларининг ибратли фикрларидан методологик асос сифатида фойдаландик.

Ақлий тараққиёт масаласи мамлакатимиз психолог олимларини ҳам қизиқтириб келган. М.Воҳидов, М.Г.Давлетшин, Э.Ғ.Ғозиев, В.М.Каримова, Б.Р.Қодиров ва бошқаларнинг бу борадаги фикрларини ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

М.Г.Давлетшин ақлий тушунчаларни қобилият тушунчаси билан боғлаб ўрганган. Қобилият шаклланиши ва ривожланиши, биринчидан, маълум бир фаолиятга мойиллик ёки интилиш борлигига ва фаолият натижаларининг сифатига қараб, тегишли табиий зеҳн нишонларини аниқлаш йўли билан, иккинчидан, мутахассис раҳбарлигида системали фаолиятга жалб этиш орқали шахснинг табиий хусусиятларини чиниқтириш ва ривожлантириш йўли билан, учинчидан, умумлашган ақлий операцияларни

шакллантириш йўли билан бориши керакки, бу операциялар умумий ва махсус ахборотни енгил ва самарали ўзлаштиришни режалаштирилган фаолият бўйича малака ва кўникмалар ҳосил қилишни таъминласин. Болаларда қобилиятларни ўсиши таълим - тарбия жараёнида юзага келади.

Ўсиб келаётган ёш авлодда ижодий фаолликни ва унинг негизда ётувчи ижодий қобилиятни шакллантириш республика мактаблари олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Чунки «ҳозирги мактабнинг асосий вазифаси таълим методларини, ўқувчиларнинг фикрлашларини тараққий эттириш методларини такомиллаштиришдир.

Таниқлий психолог бу борада кўпроқ иш олиб борган бўлиб, Э.Ғозиев ақлий тараққиётнинг ўсишини мактабда олинадиган билимлар таъминлайди, деб ҳисоблайди. Ўқувчиларни ақлий жиҳатдан ўстириш учун уларни фақат билимлар тизими билангина эмас, балки муайян ақлий фаолият усуллари (таҳлил, синтез, таққослаш, туркумлаш, мавҳумлаштириш, умумлаштириш, эса олиб қолиш ва бошқалар) ўқув, кўникма ва малакаларни кўзда тутиш кераклигини таъкидлайди. Ўқувчилар ақл-заковатини камол топтиришда мантиқий тафаккурнинг аҳамияти катта, чунки тафаккурнинг ривожланиши ақлни кўшимча маълумотлар билан бойитади деб ҳисоблайди.

Ақлий фаолият инсоннинг муайян билимларни ўзлаштириш ёки янгиликларни очиш билан боғлиқ психик фаолиятдир. «Тафаккур атроф — муҳитдаги воқеликни нутқ ёрдами билан бевосита, умумлаштирган ҳолда акс эттирувчи психик жараён, социал-сабабий боғланишларни англашга, янгилик очишга ва прогноз қилишга йўналтирилган ақлий фаолиятдир.

Мазкур муаммони В.М.Каримова қуйидагича талқин этади. Қобилиятлар масаласи энг аввало инсон ақл-заковатининг сифати, ундаги малака, кўникма ва билимларнинг бирлиги масаласи билан боғлиқ. Айниқса, бирор касбнинг эгаси бўлиш истагидаги ҳар бир ёшнинг ақли ва интеллектуал салоҳияти унинг малакали мутахассис бўлиб етишишини кафолатлагани учун ҳам психологияда кўпроқ қобилият тушунчаси билан боғлаб ўрганилади.

Илм фандаги аъёналар шундайки, ақл ва идрок масаласи, одамнинг интеллектига боғлиқ сифатлар жуда кўплаб тадқиқотлар объекти бўлган. Олимлар қобилиятларнинг ривожланиш механизмлари, уларнинг психологик таркиби ва тизимини аниқлашга, ишончли методикалар яратиш, ҳар бир кишининг ақл сифатига алоқадор бўлган кўрсаткичини ўлчашга уринганлар. Кўпчилик олимлар одам интеллектида унинг вербал микдорий, фазовий кўрсаткичларини аниқлаб, уларга яна мантик, хотира ва ҳаёл билан боғлайдилар. Қобилиятлар ижтимоий характерга эга бўлиб, унга ва интеллекта бевосита ташқи муҳит, ундаги инсоний муносабатлар, яшаш даври таъсир кўрсатади. Шунингдек, оиладаги ижтимоий муҳитнинг ақл ўсишига таъсирини ҳеч ким инкор этмайди.

Ғ.Б.Шоумаров мамлакат фуқароларининг ақлий савиясига алоҳида ургу бериб, ҳар бир давлат, жамият тараққиёти, унинг истикболи ўз фуқароларининг савияси билан белгиланишини эътироф этади. Жамият ва фан-техниканинг ривожланишида ақл муҳим омил ва мезонлардан биридир. Шунингдек, Шоумаров ҳар қандай инсонпарварлик жамиятида ақли заифларга эътибор муҳимлигини уқтириб, ақли заифлик

омилларини марказий асаб тизимининг органик бузилиши, шунинг оқибатида бола билиш фаолиятининг тургун пасайишдир дейди.

Б.Р.Қодиров ўз изланишларида зехн, истеъдод, ақлий тараққиёт юзасидан тадқиқот ишлари олиб борган. «Интеллектуал потенциални бойитиш ақлий заковатни шакллантиришнинг оммавий ва шу билан бирга аънаваный, ҳеч кимнинг эътирозига сабаб бўлмайдиган турларига диққатни қўпроқ қаратиш, имкон даражада улар моддий-молиявий томонларини кучайтириш, маълум ютукка эришадиган ёшларни кенгроқ рағбатлантириш, уларга тегишли молиявий ва маданий муҳит яратиш жуда катта аҳамиятга эга. Ақлий фаолиятни тарбияладиган, унинг маҳсулдорлигини оширадиган, ижодий хислатларни ривожлантирадиган аънаваный методлар доирасига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Мактабларда фанлардан илмий тўғараклар ташкил этиш

2. Ўрта махсус ва олий ўқув юртларида талабаларнинг илмий жамиятларини фаоллаштириш.

3. Ўқувчилар ва талабаларнинг ҳар хил доирада ўтадиган олимпиадаларини кенгайтириш ва чқурлаштириш.

4. Талабалар илмий-тадқиқот ишлари бўйича танловлар ташкил этиш.

5. Ижодий ишлар, кўриклар, конкурслар, мусобақалар ва ҳоказо».

Р.Тошимов ва М.Мамамовлар ақл-идрок (интеллект)ни тадқиқ қилишнинг назарий асосларини яратиш лозимлигини уқтиришади. Ақлий ривожланишни текшириш, ўрганиш ва ҳаётга татбиқ этиш диагностика методларсиз амалга ошмайди. Ақлий имкониятларнинг диагностикаси жараёнидаги инсон қобилиятларига амалий ёндашув шахснинг бир ақлий тараққиёти босқичидан бошқасига ўтишига ёрдам берувчи муайян қўламдаги билимлар бўлишини тақозо қилади.

Э.З.Усмонова инсон билими қанчалик кенг ва чуқур бўлса, унинг ақлий фаолиятининг тажрибаси шунчалик мукамалликка эга. У шунчалик кўп ҳал этилмаган муаммоларни кўра олади, онгидан шунчалик тез ечимни талаб этувчи фикрий вазифалар юзга келади, деб ақлий ривожланишни билимларни чуқурлаштиришга боғлайди. Ақлнинг муҳим сифатларидан бўлган тафаккурга алоҳида урғу бериб, унинг ёрдамида сезги, идрокка берилмаган ва умуман кузатиш имконияти бўлмаган ҳодисаларни ақлан ҳал қилиш мумкинлигини таъкидлайди.

Ақлий фаолият усуллари ва йўллари эгаллаш муаммоси илм ва техникага янгича замонавий талабларнинг ортиши, таълим методларининг такомиллашиши, ўқув дастурлари назарий даражасининг кучайиши ва таълимнинг жадаллашуви муносабати билан муҳимдир, дейди З.Нишоновна ўз илмий изланишларида. Шунингдек, у ўқувчилар ақлий фаолият усуллари ва йўллари гуруҳий тренинг методи ёрдамида ривожлантириш стратегиясини ўзбек мактаблари амалиётида қўллашни тавсия этади.

Илмий-назарий мулоҳазалар, бирламчи манбалар таҳлили, уларни муайян ёндашувлар моҳиятига умумлаштириш, оқилона ва омилкор жабҳаларни ажрата олиш, қиёсий тавсифини амалга ошириш тадқиқот мақсадини рўёбга чиқаришни таъминлади.

1. Ўсмир ўқувчиларнинг ақлий ривожланиши мезони сифатида қабул қилинган умумлаштириш усуллари ўзлаштириш хусусияти ва бу усулларнинг

қўчиш ҳолати ўзаро фарқ қилмаслиги аниқланди. Ҳар қайси (хусусийдан умумийга, ягонадан умумийга, сўнг хусусийга ўтиш, умумийдан хусусийга ва ўша умумийдан янада умумийга, ягона умумийдан янада умумийга, камроқ умумийдан кўпроқ умумийга ўтиш) умумлаштириш усули ҳам ўсмир ўқувчилардан мустақиллик, фаоллик ва ижодий фикрлашни талаб қилади. Аммо топшириқларнинг (қонуниятларнинг) ўзига хос хусусиятига қараб усуллар айрим пайтларда фарқланиши, яъни бири иккинчисидан устуңлик қилиши мумкин. Лекин улар ўртасидаги фарқ ҳар қандай вазифани бажарган чоғида ҳам кескин бўлиши кузатилмайди, бироқ статистик ишончлилик даражасига эга бўлмаган фарқлар учраб туради.

Ўрганилган усуллар ёрдамида ўқувчиларнинг топшириқни «бирданига» бажаришлари кузатилади. Бу психологик воқелик топшириқнинг оддий ёки мураккаблигига, ўқувчиларнинг эса индивидуал-типологик хусусиятларига, қамолотнинг ақлий кўрсаткичи-га боғлиқдир.

Усулларни янги шароит ва вазиятга қўчириш вақтида ўқувчилар ўртасидаги индивидуал-типологик фарқлар аста-секин камая боради ва топшириқни бажаришдаги қийинчиликларнинг миқдори бироз пасаяди. Шунга қарамадан улар орасидаги айрим тафовутлар қуйидаги ҳолларда сақланиб қолади:

а) ҳамма вақт ҳам ўсмир ўқувчилар ўз назарий билимларини амалиётда бир хилда, бир текис қўллаб олмайди, вақт тезлиги боис, кўпинча улар хатоларга йўл қўядилар;

б) ўқувчиларда ақлий фаолиятнинг кўрсаткичи бир хил қийматга эга эмас, бу хусусият уларнинг савиясига, топшириқ, ечиш мотивациясига алоқадор омил билан изоҳланиши мумкин;

в) эгалланган ақлий фаолият усулини қўчириш пайтида топшириқни «бирданига», аста-секин ва «бузиб-тузатиб» бажариш ҳолатлари учраб туради;

г) ўзлаштирган ақлий ривожлантириш усуллари янги шароитга қўчириш доирасининг кенглиги (унинг йўллари) ўқувчиларда турлича даражада шаклланиб бўлиши кузатилади.

Таълим жараёнида ўсмир ўқувчиларда ақлий фаолият усуллари шакллантириш шахс ақлий қамолотини таъминловчи мезон ролини ўйнайди.

Барча фанлар бўйича ўқитиш самарадорлигини оширишда қуйидагиларга эътиборни кучайтириш керак: ўсмир ўқувчилар ақлий фаолиятнинг турли усуллари эгаллашлари зарур, бу ўқув материалларини ўзлаштиришни енгиллаштиради, дарсда, дарсдан ташқари вақтларда синалувчиларни таълимий усуллар юзасидан машқ қилишга ўргатиш назарий ва амалий билимларни мустаҳкамлайди. Ўқув материаллари уларга «тайёр ҳолда» берилмаслиги, ўсмирлар мустақил равишда билимларни эгаллаши лозим, мураккаб қонуниятлар ва теоремаларга тааллуқли муаммоларни ҳал қилишга йўналтириш уларни ақлий ривожланишига пухта замин ҳозирлайди.

2. Ўқувчиларни ақлий фаолият усуллари ва уларни қўчишига ўргатиш натижасида назорат ва таркиб топтирувчи усулга нисбатан қўйилган топшириқ талабларини таққослашда онгли муносабат имконияти ортади. Мазкур шароитда ўзлаштирилган усулларни ҳеч ўзгаришсиз қўллаш, қўчиш йўлини танлаб амалга ошириш, янги усуллар излаб топиш тўғрисида мулоҳаза юритиш фаолияти вужудга келади.

Уларда усуллардан онгли фойдаланиш фазилати таркиб топиши аклий ривожланиш кўрсаткичи вазифасини бажаради. Бу жараёнда ностандарт материаллар муҳим аҳамият касб этиши кузатилади.

3. Аклий фаолият усулларининг кўчиши ёш даврга қараб ўзгариб боради. Ўқувчиларнинг ёши ва савияси орта бориши билан мураккаб усулларни янги шароитга кўчириш ўқуви уларда такомиллашади, усулларнинг кўчиши қўлами кенгаяди ва фанлараро хусусият касб этади, бу аклий фаолиятнинг муҳим омили саналади. Усуллар кўчишининг фаол йўллари пайдо бўлиши ва мураккаблашиши туфайли, ўқувчиларда шахсий ташаббус билан усулларни кўчириш имконияти туғилади. Усулларни кўргазмали яққол материалдан бошқа кўргазмали яққол материалга, кўргазмали яққол материалдан мавҳум материалга кўчиришда кескин ўзгаришлар вужудга келади. Ушбу омил аклий ривожланишнинг яна бир кўрсаткичидир.

4. Усулларга ўқувчиларни ўргатиш натижасида барча фанларга мотивация ортади, ўқишга интилиш, унга ижобий муносабатда бўлиш, тиришқоқлик хислари шаклланади. Усулларни ўқувчиларда таркиб

топтириш уларнинг аклий ривожланишида сезиларли силжиш ясайди. Натижада аниқ, мавҳум ва ижодий фикрлашда сифат ўзгаришлари юз беради. Ўқувчиларда фикр юритишнинг яққолдан мавҳумга, мавҳумликдан яққолга ўтиш шакллари параллел равишда тараққий этади. Бунинг натижасида унумли фикр юритишга кенг имкониятлар яратиладиким, бу аклий ривожланишни мукамаллаштиради.

5. Аклий тараққиёт ўқувчилар томонидан эгалланган билимлар заҳираси билан чегараланиб қолмасдан, балки уларнинг ўқув, кўникма ва малакаларини, таълимий усуллар ҳамда уларнинг кўчиши билан онгли муносабатда бўлиш жабҳаларини ўз ичига қамраб олувчи ривожланиш мажмуасидир.

Таълим жараёнида ва ундан ташқари вақтларда ўсмир ўқувчиларда аклий фаолият турли усулларини шакллантириш уларнинг аклий ривожланишини таъминловчи муҳим психологик механизм сифатида ўзини ўзи бошқариш имкониятини намоён этади ва кафолат функциясини бажаради.

Бунинг учун аклий фаолият усулларини таркиб топтиришда ўқувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Беруний А.Р. Танланган асарлар, II том. Тошкент, 1965. - 125 б
2. Давлетшин М.Г. Ўқувчиларда қобилият таркиб топиши. Т.: Ўқитувчи, 1965. 44 б
3. Нишоновна З.Т. Юқори синф ўқувчиларининг аклий фаолият усуллари ва йўллари эгаллаш хусусиятлари. Псих.фан.номзоди дисс. Т.; ТДГТИ, 1993. 162 б.
4. Усмонова Э.З. Ўқувчиларда мустақил тафаккурни қандай шакллантириш мумкин? Т.;ТДГТУ, 2000. 23с.
5. Хайруллаев М.М. Форобий ва унинг фалсафий рисоалари. Т.; УзССР ФА нашриёт 1963. 281 б.
6. Қодиров Б.Р. Аклий истёбод ХХІ асрнинг энг қимматли мулкидир. Т.: "Ўзбекистан", 1999. 166 б.
7. Ғозиев Э.Ғ. Таълим жараёнида ўсмирлар тарбиясига комплекс ёндашиш. Т, 1981. 37 б.
8. Ғозиев Э.Ғ. Психология, Т.; Ўқитувчи, 1994, 223 б.

Акмал ЖУРАБОВЕВ,
Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институтининг
“Мақтабгача таълим” кафедраси ўқитувчиси
E-mail: журабовев.85@mail.ru

П.ф.н. Каримжонов А. тақризи асосида

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ДАРСЛАРИНИ ИННОВАЦИОН ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР АСОСИДА ТАШКИЛ ЭТИШ

Аннотация

Мақолада олий таълим муассасаларида жисмоний тарбия ўқитувчиларининг инновацион педагогик тайёргарлигини ташкил этиш масалалари ўз ифодасини топган. Шу билан бирга, жисмоний тарбия ўқитувчилари томонидан, бакалавр ва магистрантларни келгусидаги инновацион фаолиятга тайёрлашнинг дидактик босқичлари билан боғлиқ масалалар акс эттирилган.

Калит сўзлар: жисмоний тарбия ўқитувчилари, инновацион педагогик фаолият, инновацион фаолият, ўқув-тадқиқот жараёни, тизимлаштириш, назорат, янги ахборот, юқори малакали кадр.

ОРГАНИЗАЦИЯ ЗАНЯТИЙ ПО ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ В ВУЗАХ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы организации инновационной педагогической подготовки учителей физкультуры в высших учебных заведениях. В то же время учителя физкультуры освещали вопросы, связанные с дидактическими этапами подготовки бакалавров и магистров к будущей инновационной деятельности.

Ключевые слова: учителя физкультуры, инновационная педагогическая деятельность, инновационная деятельность, учебно-исследовательский процесс, систематизация, контроль, новая информация, высококвалифицированные кадры.

ORGANIZATION OF PHYSICAL EDUCATION CLASSES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS ON THE BASIS OF INNOVATIVE PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES

Abstract

The article deals with the organization of innovative pedagogical training of physical education teachers in higher educational institutions. At the same time, physical education teachers covered issues related to the didactic stages of preparing bachelors and masters for future innovation.

Key concepts: physical education teachers, innovative pedagogical activity, innovative activity, educational research process, systematization, control, new information, highly qualified personnel.

Бугунги кунда дунё микёсида ва республика-мизда бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларига жисмоний тарбия мазмунини илмий асосда ўргатиш, унинг ташкилий ва технологик асосларини лойиҳалаш, келажакда ривожланиш тенденцияларини ишлаб чиқиш бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Шу билан бирга, жисмоний тарбия ўқитувчиларининг инновацион фаолиятга тайёрлашнинг педагогик технологияларини такомиллаштириш бўйича мақсадли тадқиқотларни амалга ошириш зарурати юзага келмоқда.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февральдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасининг янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармонида белгиланган вазифалар асосида юқори малакали кадрларни тайёрлаш, илмий ва амалий натижаларни амалиётга жорий этишнинг самарали механизмларини яратиш, узлуксиз таълим тизимининг янада такомиллаштириш ва ривожлантириш, жисмоний тарбия ўқитувчиларининг ҳар биридан ижодкорлик ғояларига асосланган касбий салоҳият ва инсоний сифатларга эга бўлиш, педагогик фаолиятининг инновацион ташкил қилиш, улар тарбиялаётган

ёшларда жисмоний сифатлар билан бирга, юқсак маънавий маданиятни шакллантириш технологияларини такомиллаштириш муаммоларининг ечимини топиш долзарб аҳамият касб этади.

Инновацион фаолият – амалиёт ва назариянинг муҳим қисми бўлиб, ижтимоий-маданий объект сифатларини яхшилашга қаратилган ижтимоий субъектларнинг ҳаракат тизими бўлиб, у маълум доирадаги муаммоларни ечиш қобилиятигига эмас, балки ҳар қандай вазиятдаги муаммоларни ечиш учун мотивацион тайёргарликка эга бўлишдир. Ўқитувчи инновацион фаолиятининг марказий масаласи ўқув жараёнини самарали ташкил этишдан иборат.

Жисмоний тарбия ўқитувчиларининг инновацион фаолиятини ташкил этишга тайёргарлигини ўрганиш борасида олиб борилган сўровлар натижаси (2015-2016, 2016-2017 ўқув йиллари) жисмоний тарбия ўқитувчиларининг ахборот технологиялари бўйича бошланғич тайёргарлик даражасининг пастлиги, таълим жараёнида замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш борасида малакасининг етарли эмаслиги, зарурий ўқув ахборотларини мустақил ҳолда ўзлаштира олиш малакаси йўқлиги бу борада талайгина қийинчиликларни келтириб чиқаришини

кўрсатди. Тажриба-тадқиқотлар натижасида бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларини инновацион фаолиятга тайёрлашда касбий йўналганлик куйидаги функциялар (вазифалар)ни камраб олиши аниқланди: ривожлантирувчи; жисмоний маданиятни тарбияловчи; коммуникатив; гностик (жисмоний тарбияга оид билимларга эга бўлиш); конструктив-режалаштирувчи; ташкилотчилик.

Бакалавриатура ва магистратура тизимида инновацион педагогик фаолиятга тайёрлашдан мақсад ўқитувчиларга бериладиган назарий билим ва касбий кўникмалар самарадорлигини ошириш, жисмоний тарбия ўқитувчининг психологик, педагогик маҳоратини янада кучайтириш, рақобат шароитида ишлаш кўникмасини ҳосил қилиш ва умумтаълим мактаблари олдида турган долзарб вазифаларни тўла тушуниб етишга қаратилган. Ўқитиш ва тарбиялашнинг янги методларини ўз вақтида ўрганиб олишларига шароит яратиш, уларнинг маданий, шахсий такомиллашувларига ёрдам бериш лозим. Аммо бакалавриатура ва магистратурадаги тадқиқот доирасидаги амалдаги педагогик жараён таҳлили унда қатор камчиликлар мавжудлигини кўрсатмоқда.

Жумладан, уларнинг келгусидаги касбий маҳорати ташхисини ўтказишда ягона ёндашувнинг мавжуд эмаслиги; жисмоний тарбия ўқитувчиларига бўлган эҳтиёж вариатив дастурлар асосида амалга оширилмаётганлиги; педагог кадрларни тайёрлашда уларнинг келгусидаги касбий фаолияти ва малака даражасининг доимий ички-ташқи мониторинги йўқлиги, ўқув-моддий негизнинг талаб даражасида эмаслиги, ўқув жараёнига инновациялар ва педагогик технологияларни татбиқ этиш учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларнинг, шунингдек, мазкур жараёнга йўналтирувчи мотивларни шакллантиришнинг самарали механизми такомиллаштирилмаганлиги каби камчиликлар мавжуд.

2016-2018 йилларда педагогика олийгоҳларидаги бакалавриатура ва магистратура таълим йўналишида тахсил олувчилар илмий фаолиятининг 65 фоизи (%)ни фаол фикрлаш, мутолаа қилиш, мустақил ишлашга йўналтириш ҳисобланади. Бироқ, педагогика олийгоҳларининг “Жисмоний тарбия” йўналиши бўйича тахсил олаётган магистрантлар учун асосан ўқув фаолиятининг 25 фоизи маъруза ёки амалий машғулотлар учун ажратилади. Магистрантлар ўқув жараёни илмий тушунишни, билишни ўрганадилар, жуда кўп вақт ўқув дастурлари ва режаларини айтиб беришга, кўпинча уларни ёздиришга сарфланади. Магистратурадаги бу камчилик ижод қилишга ёрдам бермайди, аксинча, бўлажак ўқитувчиларни фикрлашдан узоқлаштиради ва тайёр усулларга ўргатади. Магистратурада тахсил олаётганлар педагогик фаолиятда ўзларини синаб кўришади.

Бакалавриатура ва магистратура тизимида педагогик инновацияларга бўлган мотивацияни фаол шакллантириш, педагогик маҳорат ва касб малакасини оширишга мустақил интилиш, замонавий педагогик технологияларни ўзлаштириб, уни таълим-тарбия жараёнига татбиқ этиш бўйича дастурлар ишлаб чиқиш зарурати ошмоқда.

Бакалавриатура ва магистратура тизимида ўқитувчиларни инновацион педагогик фаолиятга тайёрлаш аниқ мақсадга қаратилган ва пухта ишланган, ташхисланган ўқув режалари ва дастурлари

асосида амалга оширилганда муваффақиятга эришиш мумкин.

Жисмоний тарбия ўқитувчиларини инновацион педагогик фаолиятга тайёрлаш жараёнида таълимнинг дидактик асосларини яратиш орқали ёш авлоднинг маънавий-ахлоқий фазилатларини камол топтириш, Жисмоний тарбия дарсларида талаба фаолиятини бошқариш муҳим педагогик масалалар сирасига киради.

Бунда таълимнинг дидактик асосларини такомиллаштириш.

учун: 1.Оптимал педагогик-психологик вазиятларни ташкил қилиш, фанлараро интеграциялашув жараёнини таъминлашда тақдим қилинаётган материалларнинг педагогик имкониятларидан кенг фойдаланиш лозим. 2.Талабаларда дидактик топшириқлар орқали спорт малакаларини ўстиришларда спорт техникасини англашлари, ўқув материални идрок қилиш жараёнини интенсивлаштириш зарур. Бу эса ўз навбатида мустақиллигимизни қадрлай оладиган, ўзлигини, жамият, давлат ва оила олдидаги маъсулиятни англайдиган етук шахсни шакллантириш каби вазифалар билан боғлиқ жараёндир. Жисмоний тарбия дарсларида дидактик топшириқлар ўз мазмуни ва қоидалари, тарбиявий таъсир кўрсатишига кўра талабаларда ҳаракат малакалари, спорт техникасини шакллантиради, ақлий фаолияти ривожланади, билимлари чуқурлашади ва кенгайди, ахлоқий фазилатлари таркиб топади.

Талабалар учун фан дастурига киритилган муайян дидактик топшириқларни тизимлаштириш, уларнинг тарбиявий аҳамиятини ва унга қўйилаётган замонавий талабларни инобатга олиш лозим.

Олий таълим тизимидаги Жисмоний тарбиядан ДТС ўзининг тузилиши ва мазмунига кўра, жисмоний тарбияни ўқитиш жараёнида талаба шахси, унинг жисмоний ривожланиши, интилишлари, қобилияти ва кизиқишлари устуворлигидан келиб чиқади, аммо амалдаги дастурлар бўйича тузилган ўқув қўлланмаларда тақдим қилинаётган топшириқлар ҳар доим ҳам талабаларни инновацион фаолиятга тайёрлаш орқали уларнинг маънавий-маърифий соҳасини ўстиришга мўлжалланмаган.

Олий таълим тизимидаги жисмоний тарбия дастурларининг тахлилий натижалари шуни кўрсатадики, 3-4 босқич талабаларини келгуси педагогик фаолиятга тайёрлашда бир неча босқичда амалга ошириш учун имконият яратилган, жумладан, аудитория (спорт майдончаси, сузиш ҳавзалари) ва аудиториядан ташқари тадбирлар (жисмонан чиниқтирувчи тадбирлар, спорт беллашувлари, спорт-шоулар)да талабаларда спорт техникасининг муайян элементларини шакллантиришга йўналтирилган ўқув материалларини тақдим қилиниши белгиланган.

Олий таълим тизимининг давлат таълим стандарти талабалар умумтаълим тайёргарлигига, савиясига қўйиладиган мажбурий минимал даражани белгилаб беради. Жисмоний тарбия дарсларида фақат дидактик вазифалар эмас, балки инсоний фазилатлар, яъни диққат эътиборлилик, интизомлилик, ирода, саранжомлик, буюмларни эҳтиёт қилиш, шунингдек меҳнатсеварлик, қатъиятлик, сабот, матонат, мақсадга интилувчанлик, мустақиллик ва қийинчиликларни енгишда қатъийлик таркиб топтирилади.

Жисмоний тарбиядан ДТС таълим мазмуни, шакллари, воситалари, усулларини, унинг сифатини, баҳолаш тартибини белгилайди. 3-4 босқич талабаларининг тайёргарлик даражасига қўйиладиган ДТС талаблари ҳамда ўқув режаларида кўрсатилган ўқув соатлари асосида жисмоний тарбия дарсида талабалар тайёргарлик даражасига бўлган талаблар қуйидаги кўрсаткичлар билан меъёрланади: Ўқув материаллари курслар бўйича қуйидагича режалаштирилган: (хафтасига 2 соатдан, жами 72 соат)

Ўтилганларни такрорлаш учун 2 соат. Келгуси педагогик фаолиятга тайёрлаш учун 9 соат. Кўриб турганимиздек, педагогик фаолиятни, хусусан талабаларнинг келгусидаги инновацион педагогик фаолиятини ташкил қилиш кўникмаларини шакллантиришга мўлжалланган соатлар ҳажми етарлича эмас.

Дарсларни тўғри ташкил этиш педагогик фаолиятнинг муваффақиятини ва ўқитувчининг дарслардан олинадиган малака ва кўникмаларни тақомиллаштириш билан боғлиқ бўлган турли топшириқларини талабалар бажаришларини таъминлайди. Бу топшириқларни талабалар уйда ёки гуруҳларда мустақил бажарадилар. Шундай қилиб, дарслар талабаларнинг шахсан мустақил ёки гуруҳ машғулотларининг асоси ҳисобланади. Дарсларда талабаларни машғулот ўтказиладиган материал билан таништирилади. Шунда дарслар ўқув кун тартибидagi жисмоний тарбия тадбирларининг ҳам асоси ҳисобланади. Ўқитувчининг дарс пайтидаги қисқа суҳбатларидан талабалар жисмоний тарбия ва спортнинг вазифалари ҳамда аҳамиятини билиб оладилар. Улар дарсларда ўзлари учун янги бўлган жисмоний машқлар ва ўйин турлари билан танишадилар, уларда гимнастика, спорт ўйинларига қизиқиш тарбияланади. Буларнинг барчаси талабаларнинг келгуси педагогик фаолиятларини тўғри ташкил этишга қўмаклашади, турли оммавий

жисмоний тарбия ва спорт тадбирларига жалб этади. Шундай экан, дарс талабалар билан олиб бориладиган барча аудиториядан ташқари оммавий ва спорт ишларининг ҳам асоси ҳисобланади.

Жисмоний тарбия дарсларида таҳсил олувчиларга ўргатиладиган ҳаракатларни режали равишда машқ қилдириш уларга жисмоний тайёргарликнинг энг юқори натижаларига эришишларида ёрдам беради, уларни соғлом қилади, билимларини оширади, жисмоний сифатларнинг таркиб топишига хизмат қилади.

Жисмоний тарбиядан тузилган дастурларда жисмоний тарбия дарслари таълим, тарбия ва соғломлаштириш вазифаларига эга, деб белгиланган. Таълим бериш вазифалари талабаларни дастурда кўзда тутилган машқларни бажаришга, ўрганилган машқларни ривожлантиришга, шунингдек малака ва кўникмаларни ривожлантиришга, ўрганилган машқларни турли шароитда қўллашга ўргатишдан иборат. Таълим вазифаларини изчил равишда бажариш дастурдаги бутун ўқув материални изчил ва мустақкам ўрганишга олиб келади. Бироқ, келгусида педагогик фаолиятини умумий ўрта таълим мактабида инновацион ташкил этишга шайланган талабалар жисмоний тарбиядаги педагогик жараёнинг натижалари дарсларда олиб бориладиган ўқув ва тарбия ишининг сифатига боғлиқ эканлигини билишлари шарт. Бунга ҳар бир дарс заминидаги вазифаларни ҳал этибгина эришиш мумкин. Дастурларнинг таҳлилидан кўриниб турибдики, Жисмоний тарбия дарслари билан боғлиқ бўлган энг муҳим масалалардан бири, уни қандай тузиш масаласидир. Дарснинг тузилиши деганда алоҳида дарсни тузишда фойдаланиладиган тахминий режа тушунилади. Дарснинг инновацион тузилиши ўқитувчи машқларни оқилона танлашга, материални тўғри жойлаштириш ва дарсдаги нагрузкани аниқлашга ёрдам беради.

АДАБИЁТЛАР

1. 2017-2021 йилларда Ўзбекистонни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси. – Т., 2017 йил. 7 январь.
2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент. Ўзбекистон. 2016.
3. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. – Т.: Ўқитувчи. 1994 й. - 292 б.
4. Хуррамов Э.Э. Бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларини касбий педагогик фаолиятга тайёрлаш. – Чирчиқ 2019 – 40-45 б

Мадина ЖУРАЕВА,

Магистрант университета мировой экономики и дипломатии

E-mail: madinajuraeva829@gmail.com

научный руководитель О. М. Наимов д. п. н.

MARKAZIY OSIYONING JAHON IQTISODIY MUNOSABATLARIDAGI O'RNI

Аннотация

Maqolada Markaziy Osiyoning jahon iqtisodiy munosabatlaridagi o'rni, zamonaviy dunyoda iqtisodiy salohiyat mavjudligi tahlil qilinib, keyinchalik transport kommunikatsiyalari, tranzit yo'laklari, transport infratuzilmasini rivojlantirishga o'z hissasini qo'shib kelishiga bag'ishlangan. "Markaziy Osiyo xalqaro transport koridorlari tizimida" mavzusidagi xalqaro konferensiya haqida batafsil ma'lumot berildi, unda mintaqa mamlakatlarining transport-tranzit salohiyatini oshirish istiqbollari belgilab olingani yoritildi.

Kalit sozlar: Markaziy Osiyo, xalqaro iqtisodiy munosabatlar, strategik ittifoqchilik, transport kommunikatsiyalari, transport koridori, tranzit, innovatsiya, iqtisodiy salohiyat.

РОЛЬ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В МИРОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

Статья посвящена роли Центральной Азии в мировом пространстве экономических отношений, анализу обладания экономического потенциала в современном мире, который в дальнейшем вносит свой вклад в развитие транспортных коммуникаций, транзитных коридоров, транспортной инфраструктуры региона. Подробно рассказано о международной конференции на тему «Центральная Азия в системе международных транспортных коридоров», в котором намечено перспективы повышения транспортно-транзитного потенциала стран региона.

Ключевые слова: Центральная Азия, международные экономические отношения, стратегическое союзничество, транспортные коммуникации, транспортный коридор, транзит, инновации, экономический потенциал.

THE ROLE OF CENTRAL ASIA IN THE GLOBAL SPACE OF ECONOMIC RELATIONS

Abstract

The article is devoted to the role of Central Asia in the global space of economic relations, the analysis of the economic potential in the modern world, which further contributes to the development of transport communications, transit corridors, transport infrastructure in the region. It is told about the international conference on the theme "Central Asia in the system of international transport corridors", which outlines the prospects for improving the transport and transit potential of the region.

Key words: Central Asia, international economic relations, strategic Alliance, transport communications, transport corridor, transit, innovation, economic potential.

Введение. В двадцать первом веке мир вступил в новую фазу глобализации. На самом деле на карте мира не осталось государств, которые не являются частью этого процесса. В то же время некоторые страны и регионы стали новыми игроками в системе международных отношений. Среди них выделяются государства Центральной Азии. За годы независимости страны Центральной Азии (Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан) превратились в независимые суверенные государства.

Центральная Азия занимает стратегически важное место, обладает экономическим потенциалом (огромный рынок, человеческие и природные ресурсы) и имеет все шансы стать самостоятельным и самодостаточным регионом. Совокупный экономический потенциал стран Центральной Азии достаточно высок. В регионе имеются значительные людские, природные и промышленные ресурсы. Совокупность ВВП составляет более 114 миллиардов долларов. Более того, Центральная Азия находится на стыке евразийских транспортных коридоров и обладает обширной транспортной и коммуникационной сетью.

Обзор литературы: Источниковую базу, к которой автор обращался при написании статьи можно разделить на несколько групп:

Первую группу источников составляют источники официального происхождения: двусторонние договоры России и Узбекистана, Устав СНГ, Концепция внешней политики РФ 2016 и др.

Вторую группу источников исследования составляют выступления, интервью и меморандумы глав государств. Они дают основания судить о приоритетных направлениях и задачах взаимоотношений этих стран.

Обобщенная картина торгово-экономических отношений стран ЦА, России с Республикой Узбекистан, частные аспекты данной темы, а также вопросы смежных направлений нашли свое освещение как узбекской, российской, так и в зарубежной научной литературе. Современные экономические отношения включают следующие группы работ, пересекающихся с темой данного исследования: Зуенко И. Перегибы Шелкового пути: как Китай решает уйгурский вопрос [18.04.2018] // Московский Центр Карнеги [сайт]. URL: <http://carnegie.ru/commentary/76013> (дата обращения: 14.05.2018) Дмитриева М. О. Россия и Китай в Центральной Азии: Сотрудничество или соперничество // Вестник МГОУ. Серия: История и политические науки. 2019, и Гушин А. Украинский призыв к России / Гушин А., Маркедонов С., Цибулина А.; рабочий тетр. № 24/2015 / [гл. красный.I.S.Ivanov]; Российский совет

по международным делам (РСМД). - М.: Спецкнига, 2015. - 48 с.

До недавнего времени взаимоотношения между странами Центральной Азии были в целом плохими из-за споров о границах и ресурсах. Однако ситуация быстро изменилась в результате смены руководства в Узбекистане в 2016 году, что открыло новые возможности для регионального сотрудничества. Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев на состоявшейся в 2018 году в Нур-Султане первой Консультативной встрече глав государств Центральной Азии обратил отдельное внимание на то, что приоритетной задачей является создание для региона возможности выхода к крупным морским портам и мировому рынку за счет реализации транспортно-коммуникационных проектов.

По инициативе Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева была принята Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН "Укрепление регионального и международного сотрудничества в целях обеспечения мира, безопасности и устойчивого социально-экономического развития в Центрально-Азиатском регионе". Документом предусмотрены развитие в регионе транспортной инфраструктуры и транзитных коридоров, усиление взаимодействия всех видов транспорта за счет открытия новых автомобильных маршрутов, железнодорожных путей и авиарейсов[1].

Осенью прошлого года в Ташкенте прошла международная конференция на тему "Центральная Азия в системе международных транспортных коридоров: стратегические перспективы и нерешенные возможности". Мероприятие, в котором приняли участие представители более 40 стран, международных организаций, финансовых институтов, крупных транспортных компаний, позволило наметить перспективы повышения транспортно-транзитного потенциала стран региона. Первый саммит с участием лидеров стран Центральной Азии по региональному сотрудничеству с 1990 года состоялся в марте 2018 года в Астане. Ожидается, что второй саммит состоится в 2019 году в Узбекистане. Общий интерес – риск расширения исламских экстремистских движений и возвращения боевиков из Сирии и Ирака. Конфликт в Афганистане продолжает оказывать негативное влияние на этот регион.

Не случайно, что ряд крупных мировых игроков проявляют повышенный интерес к региону. Каждый из них преследует свои интересы в регионе. Мировые державы и группы государств активно разрабатывают стратегию действий в отношении государств Центральной Азии, о чем свидетельствует концепция «Великой Центральной Азии» Соединенных Штатов, концепция Европейского союза по взаимодействию с Центральной Азией, российские инициативы по созданию единого экономического пространства, «Диалог: Центральная Азия - Япония» и так далее[2].

Все страны Центральной Азии многомерны, когда речь заходит о внешней политике, и они балансируют между Россией, Китаем, ЕС и США. Отношения с Турцией и Ираном также важны. ООН даже признала вечный нейтралитет Туркменистана. Торговля ЕС, в основном с использованием энергии, с Казахстаном и Туркменистаном процветает, также развивается обмен с Узбекистаном, в том числе после принятия протокола ЕС-Узбекистан по текстильной

продукции, с которым парламент согласился в декабре 2016 года. ЕС также приветствовал принятие Кыргызстана Таджикистан и Казахстан в ВТО.

Отношения в региональных организациях, членами которых являются Россия и государства Центральной Азии (Содружество Независимых Государств (СНГ), Евразийское экономическое сообщество (ЕвразЭС) и Организация Договора о коллективной безопасности (ОДКБ)), регулируются принципами, касающимися договоренностей о добровольном характере и равноправном партнерстве и независимом участии в таких мероприятиях.

Центральная Азия всегда была важна для воображения и действий Китая по отношению к его соседям и всему миру за его пределами. Будучи обширным средним участком древнего Шелкового пути, восходящего к династии Хань (207 до н.э. - 220 г. н.э.), Центральная Азия на протяжении многих веков соединяла дальнюю торговую линию Китая с Европой и Ближним Востоком. Центральная Азия сформировала неизбежный путь для Чингисхана и его потомков в их продвижении и завоевании таких обширных мест, как Польша и Сирия. В последнее время Центральная Азия стала неотъемлемой частью китайской инициативы «Один пояс, один путь» или «Пояс и дорога» (далее BRI), впервые представленной Президентом Си Цзиньпином в Казахстане в 2013 году, для возрождения и расширения старого Шелкового пути через новый Экономический пояс Шелкового пути и Морской шелковый путь XXI века.

Благодаря BRI и через него Китай потенциально способен изменить экономический потенциал Центральной Азии путем реорганизации и расширения связей с последними. Хотя Китай и Центральная Азия были связаны между собой миром, войной, торговлей и смешанными браками на протяжении веков, эти связи начинают подвергаться широкой и глубокой метаморфозе, поскольку Китай претерпел фундаментальные внутренние экономические преобразования и мощно поднялся на мировой арене. Чтобы полностью понять эту комбинацию влияния Китая наизнанку в Центральной Азии, нам необходимо: (1) найти источники и механизмы, которые оживляют и передают это влияние внутри и за пределами Китая; (2) оценить региональные и местные последствия присутствия Китая в Центральной Азии; и определить существующие и будущие возможности и барьеры для развития тесных и справедливых отношений между Китаем и Центральной Азией. Этот комплексный анализ основан не только на классических теориях, касающихся Центральной Азии и Китая, но и может способствовать теоретизированию глобализации, регионального сотрудничества и местного развития, а также их взаимосвязям за пределами Китая и Центральной Азии[3].

Ориентируясь на значительный образовательный потенциал народов стран Центральной Азии, Европейский Союз устанавливает такие приоритеты, как оказание помощи в развитии их образовательных систем, а также сотрудничество с государствами региона в рамках различных программ в области образования, исследований и инноваций, направленное на создание «экономики, основанной на знаниях». Таким образом, Казахстан рассматривает роль ЕС в регионе как весьма позитивную, но со значительным нереализованным потенциалом.

Тенденция к интеграции и многосторонности во внешней политике России почти всегда работала параллельно, но баланс сил между ними постоянно меняется. В первой половине 1990-х годов и в начале 21-го века преобладала первая тенденция, а во второй половине 1990-х годов и в последние годы - вторая тенденция.

Такая непоследовательность в проведении стратегической линии внешней политики России государственными лидерами может быть объяснена тремя факторами. Прежде всего, Россия переживает переходный период, который является очень трудным и болезненным, и в то же время в настоящее время она все еще находится на самых начальных этапах долгого пути к свободной рыночной экономике и демократии.

Во-вторых, колебания внешней политики России связаны не только с тем, что российская элита раздроблена и существуют группировки с разными экономическими интересами, разными политическими и идеологическими ориентациями, но и с тем, что правящая группа убеждена, что Россия преимущество заключается в ее способности держать руки свободными, маневрируя между великими народами и их блоками.

В-третьих, значительное влияние на Россию оказывает политика двусмысленности в других центрах силы в современных международных отношениях - Соединенных Штатах, Европейском Союзе и Китайской Народной Республике. Временами Запад проявлял недостаток внимания к России, игнорируя ее взгляды на некоторые важные международные проблемы. В этих условиях Россия пытается реагировать на вызовы собственной безопасности на специальной основе, особенно когда убеждена, что ее законные интересы игнорируются другими государствами.

Важным аспектом данного кризиса применительно к внешней политике Российской Федерации является тот факт, что произошедшая на Украине революция провела красную черту по политике, предусмотренной Россией на протяжении всего постсоветского периода, связанной с попытками строиться в западных экономико-политических структурах и структурах безопасности.

Введение рядом западных стран экономических санкций против нашей страны стало еще одним серьезным следствием украинского кризиса для России. Санкционное давление Запада на Российскую Федерацию, прежде всего отрезание российской экономики от источников финансирования в Европе и США, прекращение сотрудничества с западными компаниями в таких вопросах, как геологоразведка и добыча нефти, в частности на шельфа создает

серьезные трудности для российской экономики и вынуждает Российскую Федерацию искать, с одной стороны, эффективную замену Западу в экономическом плане, а с другой продолжать активные попытки урегулирования украинского кризиса и устранения санкций.

Помимо этого, украинский кризис стал катализатором обострения «газового вопроса» как в формате РФ - Украина, так и между РФ и Западом. Очевидно, что ЕС намерен использовать нестабильность в Украине в целях оказания давления на Российскую Федерацию в двух направлениях. Во-первых, западные политики рассчитывают на снижение цены на газ и принуждение России продавать газ на границе с Украиной. Во-вторых, разрушенная войной и экономическим кризисом Украина, тем не менее, остается в ассоциации с ЕС, в этом контексте ЕС не хочет откладывать восстановление украинской экономики и снабжения ее энергией, и стремится возложить это бремя на Российскую Федерацию[4].

Среди глобальных игроков существует консенсус, проявляющий интерес к региону в отношении необходимости интеграции стран Центральной Азии. С того момента, как распался Советский Союз, каждая центрально-азиатская страна пошла своим путем политической и экономической модернизации, что привело к различиям в способах их развития. На мой взгляд, это замедляет общий социальный, экономический и политический прогресс в Центральной Азии. Поэтому можно предположить, что Центральная Азия будет постепенно продвигаться по пути превращения в автономный геополитический регион. Инициатива бывшей главы Казахстана Нурсултана Назарбаева по созданию Союза государств Центральной Азии может рассматриваться в этом контексте.

Союз государств Центральной Азии будет представлять новый формат сотрудничества, основанный на эффективном экономическом взаимодействии всех сторон. Вопрос о создании союза имеет взаимную экономическую заинтересованность и добровольное участие в качестве основы для сторон, придерживающихся принципа равенства. Поэтапная реализация этой инициативы предполагает постепенную эволюцию соглашения о зоне свободной торговли без исключений и ограничений в таможенный союз и единое экономическое пространство. В долгосрочной перспективе, по достижении адекватного уровня региональной интеграции, можно будет ввести единую валюту, проводить единую оборонную и пограничную политику и создать совместный парламент.

ЛИТЕРАТУРА

1. <http://uza.uz/ru/society/tsentralnaya-aziya-novye-initsiativy-v-transportnom-sotrudni-22-11-2019>
2. Дмитриева Марина Олеговна РОССИЯ И КИТАЙ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: СОТРУДНИЧЕСТВО ИЛИ СОПЕРНИЧЕСТВО // Вестник МГОУ. Серия: История и политические науки. 2019. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiya-i-kitay-v-tsentralnoy-azii-sotrudnichestvo-ili-sopernichestvo> (дата обращения: 01.05.2019).
3. Зуенко И. Перегибы Шелкового пути: как Китай решает уйгурский вопрос [18.04.2018] // Московский Центр Карнеги [сайт]. URL: <http://carnegie.ru/commentary/76013> (дата обращения: 14.05.2018).
4. Гущин А. Украинский призыв к России / Гущин А., Маркедонов С., Цибулина А.; рабочий тетр. № 24/2015 / [гл. красный.I.S.Ivanov]; Российский совет по международным делам (РСМД). - М.: Спецкнига, 2015. - 48 с.

УДК: 37.015.42 (575.172)

Несибели ЗАРЕТДИНОВА,

Бердах номидаги Қорақалпоқ давлат университети

«Ижтимоий фанлар» кафедраси ассистенти

E-mail: z.nesibeli@karsu.uz

ҚДУ доценти Х.Камалова ва С.Сулайманов тақризи асосида

THE STUDY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN SOCIALIZATION AND CAREER CHOICE BASED ON THE SOCIOLOGICAL APPROACH

Annotation

This article examines the theories of sociologists about the relationship between the concepts of socialization and professional selection-one of the most important concepts of sociology. In the main, the word about the origin and factors of the process of socialization, as well as about the cases related to the choice of profession, was opened, and the izoki remained. Scientific information was also given about the norms of socialization, the entry of a person into society, the development of a person with an individual and social-everyday character as a full-fledged person.

Keywords: socialization, profession, choice of profession, sociology, sociological research, labor, professional selection, professional orientation, professional self-determination.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ СОЦИАЛИЗАЦИИ И ВЫБОРА ПРОФЕССИИ НА ОСНОВЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА

Аннотация

В данной статье исследуются теории социологов о взаимосвязи понятий социализации и профессионального отбора-одного из важнейших понятий социологии. В основном открывалось слово о происхождении и факторах процесса социализации, а также о случаях, связанных с выбором профессии, и оставались изюки. Также были даны научные сведения о нормах социализации, вхождения человека в общество, развития человека с индивидуальным и социально-бытовым характером как полноценной личности.

Ключевые слова: социализация, профессия, выбор профессии, социология, социологические исследования, труд, профессиональный отбор, профессиональная ориентация, профессиональное самоопределение.

ИЖТИМОЙЛАШУВ ВА КАСБ ТАНЛОВИ ЎРТАСИДАГИ ЎЗARO БОҒЛИҚЛИКНИНГ СОЦИОЛОГИК ЁНДАШУВ АСОСИДА ЎРГАНИЛИШИ

Аннотация

Ушбу мақолада социологиядаги муҳим тушунчалардан бўлган ижтимоийлашув ва касб танлов тушунчаларининг ўзаро алоқадорлиги ҳақидаги социологларнинг назариялари ўрганилган. Асосан ижтимоийлашув жараёнининг келиб чиқиши ва омиллари, шунингдек касб танлаш билан боғлиқ ҳолатлар ҳақида сўз очилиб, изоҳлар қолдирилган. Шунингдек, ижтимоийлашув меъёрлари, шахснинг жамиятга кириши, индивидуал ва ижтимоий-одатий хусусиятга эга бўлган шахснинг тўла ҳуқуқли шахс сифатида ривожланиши ҳақида илмий маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: ижтимоийлашув, касб, касб танлов, социология, социологик тадқиқотлар, меҳнат, профессионал танлаш, касбий йўналтирилганлик, касбий ўзини ўзи белгилаш.

Кириш. Бугунги кунда ҳар қачонгидан кўра ёшларнинг касбга йўналтирилганлигини ва уларнинг иш билан таъминланишига таъсир этувчи омилларнинг социологик хусусиятлари ва таҳлилини ўрганиш долзарб масаладир. Ижтимоий фанларнинг кўпчилиги касбга қизиқишни кўрсатади. Бу қизиқиш кундан-кунга ортиб боради. Чунки, муайян жамият, ҳудуд, гуруҳнинг иқтисодий, ҳўжалик, ижтимоий фарқлари ҳақидаги маълумотларни аниқламасдан жамиятнинг касбий таркибини тузиш мумкин эмас. Шу жиҳатдан тадқиқот мавзулари жуда кенг доирадаги муаммоларини ўз ичига олади. Касб танлови иқтисодий, психологик, тарихий, демографик тадқиқотларнинг объекти ҳисобланади. Социология ҳам ушбу маънода четда қолмади. Масалан, меҳнат социологияси бўлимида касбни танлаш – бу меҳнатни танлаш қадриятлари ва ҳулқ-атвор меъёрлари ҳисобланади [1]. Бундан ташқари, меҳнат социологияси қаторида алоҳида йўналиш – касблар социологияси шакллана

бошлайди. Социология фанининг бу йўналиши (ёки махсус социологик тушунча) ҳар хил касбларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши, трансформацияланиши, у ёки бу касб-кор турларини анъанавий ва замонавий жамиятларда нуфузининг ўзгарувчанлиги, бандликнинг афзаллиги, касбга қадриятли йўналтиришларни ўргатади[2]. Шу кўрсатилган тадқиқотларнинг предмети – бу жамиятдаги касбга бўлинишларнинг ўрни ва роли, турли касбий жамоаларнинг (ҳам алоҳида олинган жамоаларнинг ичидаги) тавсиф-номалари ҳам ўзаро ҳаракатлари ҳисобланади.

XX асрнинг ўрталарига келиб илмий кундалик ҳаётда пайдо бўлган "ижтимоийлашув" тушунчаси гуманитар билимлар соҳасида кенг маънода ишлатилиб бошланди. Ушбу кўп функцияли ижтимоий ҳодиса фанлараро характерга эга бўлиб, социология (Э.Дюркгейм, Т.Парсонс, Р.Мертон ва бошқалар) ва маданий антропология (М.Мид, Р.Бенедикт, С.Клакун ва бошқалар) вакиллари томонидан ўрганилди. Ушбу

олимлар ўз изланишлари билан ижтимоийлашувнинг кенг қўламли ижтимоий ҳодиса сифатида мустақкам назарий ва услубий базасини шакллантирди.

Тадқиқот методологияси. Касб танлаш жараёнининг дастлабки энг муҳим босқичи, яъни, аниқ бир касбни танлаш даврини ўз ичига олади. Ёшларни касб танлашга тайёр бўлган даражаси ёшнинг камлигига боғлиқ эмас, у муайян ёшга келиб ўз-ўзидан шаклланиб қолмайди. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, касблар социологияси яқка ҳолда касбларни ўрганувчи фан саналмайди. Ундан бошқа фанлар ўз предмети асосида касбларни ўрганиш, касбий ҳаракатнинг қурилиши, касбий жамоалар орасида ва ичида бўлаётган ўзаро муносабатларни тадқиқ қилиш ҳисобланади. Масалан, касблар антропологияси, касблар психологияси, меҳнат социологияси, иқтисодий социология ва бошқалар. Касблар тадқиқот воситаларида турлича бўлади, ижтимоий-иқтисодий статистика, сифатли методлар, антропологик ва этнографик услублар, ёндашувлар, тарихий-график методлар ва бошқалар [3.48].

Социологияда Э.Дюркгейм «ижтимоийлашув» муаммосини жамият таракқиётнинг социологик доктринаси доирасида ўрганиб, ушбу ҳодиса замонвий жамият талабларига мос "ижтимоий роллар" тўпламини сингдириш нуқтаи назаридан "стандарт" шахсиятни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этишини кўрсатиб берди [4].

Ижтимоийлашув назариясига Л.С.Выготскийнинг маданий-тарихий концепциясининг қоидалари муҳим ҳисса қўшди ва ижтимоийлашув жараёнларининг моҳияти ҳақидаги тушунчани тубдан ўзгартирди. У ижтимоийлашувни ички интизом шаклида амалга ошириладиган пастки руҳий функциялардан юқори даражага кўтарилиш, деб ҳисоблаган, унинг моҳияти шахс томонидан ижтимоий тажриба, маданий белгилар, яъни шахснинг маданиятга киришидир[5].

Шуни таъкидлаш керакки, ижтимоийлашув тушунчаси психология ва социологиянинг фан йўналишларини бирлаштиради, гарчи социологияда асосий эътибор ижтимоий шароитнинг таъсирини ўрганишга қаратилган. Польшалик социолог Я.Щепанский ижтимоийлашувни: "атроф-муҳитнинг таъсири, шахс ижтимоий ҳаётда иштирок этиш, унга маданиятни тушунишни ўргатади, гуруҳлардаги хатти-ҳаракатлар, ўзини тасдиқлаш ва турли хил ижтимоий ролларни бажариш" [6] – деб белгилайди.

Таҳлил ва натижалар. "Ижтимоийлашув" концепциясининг асосий социологик ёндашувларини таҳлил қилиш ушбу таърифнинг асосий хусусиятлари "ўз тақдирини ўзи белгилаш жараёни", "ўзини қуриш" билан боғлиқ деган хулосага келишга имкон беради. Бу ерда якуний натижа профессионал ўзини ўзи белгилашдир. Ижтимоийлашув меъёрлари шахснинг жамиятга кириши, индивидуал ва ижтимоий-одатий хусусиятга эга бўлган шахснинг тўла ҳуқуқли шахс сифатида ривожланиши учун ўрнатилган ва тартибга солинадиган ижтимоий механизм сифатида белгиланиши мумкин.

Ижтимоийлашув, жумладан, касбий ижтимоийлашув самарадорлиги "ижтимоий етуклик" даражасига эришиш билан ўлчанади. А.И.Кравченко шахснинг ижтимоий етуклигини "меҳнатсеварлик, ижтимоий онг ва фаоллик, бурч туйғуси, қонунга бўйсунуш, жавобгарлик ва бошқалар каби ижтимоий ва ахлоқий фазилатларни ривожлантириш" деб белгилайди [7].

XX асрнинг 60-80-йилларида касблар социологияси социология фанининг алоҳида тармоғига айлан-ди, бу ишларда совет зиёлилари интеллектуал таянч ва касбларнинг асосий вакиллари сифатида, бир томондан, совет ишчиси ижтимоий тузилиш ва қўллаб-қувватлашнинг асосий элементи сифатида қўпинча диққат марказида эди. Кенг миқёсли ишлаб чиқариш ва технологияларга эътибор қаратган ҳолда меҳнатни илмий ташкил этиш ғояларини тарғиб қилиш натижасида муҳандислар, ишчилар ва меҳнат интеллектуаллари ишига яқинликни идеал тарзда бирлаштирадиган социологлар томонидан аниқ мақсадга йўналтирилган [8].

М.Н.Руткевич ўрта мактаб ўқувчилари учун касб танлашда муҳим жиҳатлар сифатида қуйидагиларни кўрсатади:

- биринчиси – тугалланмаган ўрта (асосий) мактабни 15 ёшда ва 17 ёшда тўлиқ ўрта мактабни тугатиш;

- иккинчиси – 9-синфдан кейин мактабда ўқиш-ни давом эттирадиганлар учун [9].

Қўпинча касбий ўзини ўзи аниқлаш муаммолари бошланғич лавозимларнинг тенгсизлигидан келиб чиқади. Шунинг учун, "бошлаш" вақтини аниқлаб, сиз ривожланиш шароитларини (позицияларини) мослаштиришга ҳаракат қилишингиз мумкин. Масалан, ёшларни ижтимоий гуруҳ сифатида шакллантириш жараёнини ҳисобга олган ҳолда, баъзи экспертлар ижтимоий бошланғични ёшдан 15 ёшдан 18-20 ёшгача бўлган ёш чегарасининг пастки чегарасидан ҳисоблашни таклиф қилишади. Бироқ, бу шахсият ривожланишининг муҳим даври олдида ўтадиган оралиқ бошланғич: жисмоний куч ва билимларни тўплаш даври, қобилиятларни аниқлаш ва уларни амалга ошириш учун ўзларининг қобилиятларини англаш даври.

В.А.Сластенин муваффақиятли касбий ижтимоийлашувнинг якуний натижасини шахснинг профессионал ҳамжамиятга ва умуман бу орқали жамиятга интеграциялашувида кўради [10]. Олимнинг таъкидлашича, бу натижага тўлиқ касбий таълимнинг маълум бир босқичи тугагандан сўнг эришилади. Чунки, тажриба тўпланиб, уни мустақил касбий фаолиятда қўллаш имконини беради.

Шундай қилиб, агар касбий соҳада ижтимоийлашув жараёнида жамият шахснинг "профессионал шахс" сифатида ижтимоийлаштиради. Бу эса ўз ўрнида, шахснинг мавжуд тузилмалар ва муносабатларининг ривожланишига ижодий таъсир кўрсатади ва жамиятни янгилайди.

Қўпчилик олимнинг бу позициясига қўшилиши мумкин, айниқса, касбий фаолиятда маълум натижага эришиш учун одам ушбу касбга мос келадиган маълум билим, кўникма ва қобилиятларга эга бўлиши керак ва шунчаки жамиятнинг маълум бир даражадаги кишиси бўлиши керак. Уларни қўллашнинг муваффақияти ҳар доим умумий ва махсус қобилиятларга, мотивацияга, ҳаётга ва шахсий манфаатларга, темперамент ва характернинг хусусиятларига боғлиқ.

Шундай қилиб, касбга йўналтиришнинг шахснинг ижтимоийлаштириш билан ўзаро боғлиқлиги касбий йўналтириш жараёнининг табиати, мазмуни ва функцияларини белгилайди. Бизнинг фикримизча, Е.А.Климов ушбу муаммонинг ривожланишига катта ҳисса қўшган [11]. Ижтимоийлашув жараёнининг шахснинг касбий йўналиши билан ҳамбарчас боғлиқ-

лиги тўғрисида позицияни ишлаб чиққан. Касбий ўзини ўзи белгилаш - бу шахсни шахсийлаштириш шароитида мартабага йўналтириш жараёнини сифатли яқунлашади деб ҳисоблайди.

Муваффақиятли ижтимоий ижтимоийлашув ўта мураккаб ва кўп қиррали ижтимоий-иктисодий ва ижтимоий-маданий жараён сифатида ўзига хос тарихий контекстга ега бўлиб, шахснинг ижтимоий ва касбий камолотини шакллантиришни ўз ичига олади ва қуйидагилар билан тавсифланади:

1) касбий меъёрлар ва кадрятларни ўзлаштириш. Яъни, унинг маълум бир касбга бевосита боғлиқлиги билан олдиндан белгиланадиган шундай касбий хусусиятлар; уларни ўз йўналишлари ва қарашларига айлантириш;

2) касбий соҳада муайян ролларни амалга оширишга муносабатни шакллантириш, шунингдек ишлаб чиқариш соҳасида мумкин бўлган хатти-ҳаракатларнинг барқарор моделларини ишлаб чиқиш;

3) ижтимоий ва касбий ҳаракатчанлик, рақобатбардошлик ва касбий маҳорат каби фазилатларни шакллантириш;

4) ўз-ўзини тарбиялаш ва ўзини такомиллаштириш истаги;

5) ижтимоийлашув жараёнида фаол иштирок етиш;

6) жамият аъзоларини касбий маданият билан таништириш ва иктисодий ривожланиш ва ҳар қандай жамиятда барқарорликни сақлаш учун ўта муҳим бўлиб кўринадиган касбий маданият моделига ўзгартиришлар киритиш.

Таъкидлаш жоизки, касбий ижтимоийлашувнинг турли хил таърифларини топиш мумкин. Аммо, деярли барчаси касбий ижтимоийлашув – бу ривожланишнинг турли босқичларини ўз ичига олган иккиламчи ижтимоийлашув деган фикрга қўшилади, уларнинг ҳар бири ўз тақдирини профессионал белгилаш ва ҳаёт стратегиясини тузишда ўзига хос хусусиятларга эга [12].

Хулоса ва тақлифлар. Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, биринчидан, Шарқ

мутафаккирлари асарларидаги касб танлаш, касбга йўналтириш борасидаги фикрларни ўрганиш уларни ҳаётга татбиқ этиш, ўсиб келаётган ёш авлодни онгли касб танлашига ёрдам беради. Болаларни ёшлигидан бошлаб касб-хунарга ўргатиш жамиятнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Уларда касбга хос тушунча ва тасаввур билимларнинг бойитилишига хизмат қилади.

Иккинчидан, эски кадрятларнинг трансформацияси ҳамда янги кадрятларга йўналтиришда янги ташкиллаштирилган структураларда бундай ўзгаришлар одамларнинг кундалик турмушида қарама-қаршиликлари ва кўп хиллиликка олиб келди. Улар ўз навбатида ёшларнинг касб танлаши ва дунёқарашида намоён бўла бошлади.

Учинчидан, касбий ижтимоийлашув бир томондан, инсоний муносабатларнинг ўзини-ўзи тикланишини, унинг маданий яхлитлигини сақлашни, бошқа томондан, шахсларнинг ҳаёти фаровонлигини ва шахсни ижтимоий алоқаларда ўзини намоён қилиш имкониятини беради.

Тўртинчидан, касбий ижтимоийлашув ўқув жараёнида ҳам мақсадли равишда, ҳам касбий ҳамжамият таркибига кирувчи одамларнинг ўзаро алоқаларида расмий ва норасмий шароитда амалга оширилади. Бундай алоқа шахсни ижтимоийлаштиришнинг асосий жараёнининг зарурий элементи бўлиб, унинг таъсири меҳнат фаолияти тугаши билан тўхтамайди, балки инсоннинг бутун онгли ҳаётида из қолдиради.

Бешинчидан, ижтимоий ва касбий ҳаракатчанлик деганда барқарор кадрятлар ва шахснинг ўзини ўзи ривожлантириш зарурати асосида инсоннинг ички ўзини ўзи такомиллаштириш тушунилади. Бундай эҳтиёж таълим ва касбий баркамоллик, ўзини ўзи билишга қодир, ўзини танқид қила оладиган, ўзини ўзи англай оладиган, ўзини ўзи тарбиялашга қодир бўлган ижтимоий-профессионал етук шахс сифатида ўзига муносабат каби кучли билим асосини талаб қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ромашов О.В. Социология труда. – Москва: Гардарики, 1999. – С. 120
2. https://sociology_encyclopedia.academic.ru/1053/СОЦИОЛОГИЯ ПРОФЕССИЙ
3. Кораблева Г.В. Об институциональном подходе к исследованию связи профессии и образования // Социологические исследования. 2000.V16. – С. 48-51.; Александрова Т.Л. Методологические проблемы социологии профессий // <http://ecsocman.hse.ru/data/917/148/1217/002.ALEXANDROVA.pdf>.
4. Дюркгейм Э. Социология: ее предмет, метод, назначение. Пер. с фр. А.Б. Гофман / Э. Дюркгейм. – Москва: Канон, 1995. – С. 121.; Конт О. Дух позитивной философии // Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – Москва: «Канон+», 2009. – С. 1248.
5. Выготский Л.С. История развития высших психических функций // Развитие высших психических функций. – Москва., 1960. – С. 197-198.
6. Энциклопедический социологический словарь / Под ред. Осипова Г.В. – Москва., 1995. – С. 686.
7. Кравченко А.И. Социология: словарь / А.И. Кравченко. – Москва: «Академия», 1997. – С. 234.
8. Бесклубная А.В. Формирование готовности старшеклассников к выбору профессии // Автореф.дисс. ... к.пед.н. – Нижний Новгород., 2013. – С. 10.
9. Руткевич М.Н. Социальная ориентация выпускников основной школы // Социологические исследования. 1994. №10. – С. 30-43.
10. Сластенин В.А. Педагогика: учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов; под ред. В.А. Сластенина. – Москва: Издат. центр «Академия», 2002. – С. 576.
11. Климов Е.А. Психолого-педагогические проблемы профессиональной консультации. – М., 1983. – С. 96.
12. Фокина Н.В. Управление процессом профессиональной социализации в региональном высшем учебном заведении: Дисс... к.соц.н. – Москва, 2008.

Гулнора ЗИЯВИТДИНОВА,
Ўзбекистон Миллий университети
Психология кафедраси катта ўқитувчиси
E-mail: gziyavitdinova@mail.ru

ЎЗМУ фалсафа фанлари доктори (PhD) доцент, Рахимова И.И тақризи асосида

ANALYSIS OF READINESS FOR FAMILY LIFE IN THE SCIENTIFIC PSYCHOLOGICAL LITERATURE

Abstract

Our country is going through a unique path of development and development, and today one of the main tasks is to raise the social and spiritual level of society, strengthen the role of family relations in society, prepare young people for family life, and raise a healthy generation. Social relations create the structure of society. Social relations are the essence of social life, especially family life.

A family is a small community formed on the basis of social and natural factors. The socio-economic, cultural and spiritual development of our society depends on the formation of a full-fledged person, his political, spiritual and moral maturity and the level of psychological readiness for family life. This article presents an analysis of the topic of preparation for family life in the scientific psychological literature, as well as the results of research by several scientists and an analysis of the components of preparation for family life.

Keywords: readiness for family life, physical maturity, social readiness, responsibility, psychological readiness.

АНАЛИЗ ГОТОВНОСТИ К СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ В НАУЧНОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

Наша страна проходит уникальный путь развития и развития, и сегодня одна из главных задач - поднять социально-духовный уровень общества, усилить роль семейных отношений в обществе, подготовить молодежь к семейной жизни, воспитать здоровое поколение. Социальные отношения создают структуру общества. Социальные отношения представляют собой суть социальной жизни, особенно семейной жизни.

Семья - это небольшое сообщество, сформированное на основе социальных и природных факторов. Социально-экономическое, культурное и духовное развитие нашего общества зависит от формирования полноценного человека, его политической, духовно-нравственной зрелости и уровня психологической готовности к семейной жизни. В данной статье представлен анализ темы подготовки к семейной жизни в научной психологической литературе, а также результаты исследований нескольких ученых и анализ компонентов подготовки к семейной жизни.

Ключевые слова: готовность к семейной жизни, физическая зрелость, социальная готовность, ответственность, психологическая готовность.

ОИЛАВИЙ ҲАЁТГА ТАЙЁРЛИКНИНГ ИЛМИЙ ПСИХОЛОГИК АДАБИЁТЛАРДАГИ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мамлакатимиз ўзига хос тарққиёт ва ривожланиш йўлини босиб ўтмоқда ва бутунги кунда жамиятни ижтимоий-маънавий юксалтириш, оилавий муносабатларни жамиятда тугган ўрнини, мавқеини мустаҳкамлаш, ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш, соғлом авлод тарбиясига аҳамият бериш асосий вазифаларидан бўлиб қолмоқда. Ижтимоий муносабатлар жамиятнинг тузилишини вужудга келтиради. Ижтимоий муносабатлар ижтимоий ҳаётнинг айниқса, оилавий ҳаётни моҳиятини ифодалайди.

Оила - ижтимоий, табиий омиллар асосида шаклланган кичик жамоа сифатида икки жинсга мансуб бўлган шахслар ўртасидаги муносабатларнинг бирга ҳаёт қуриши ва фарзандларини маънавий ва жисмоний камол топтириб, ҳаётга мустақил қадам қўйишига шароит яратишдир. Жамиятимизнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий ва маънавий жиҳатдан ривожланиши ҳар томонлама камолга етган шахснинг шаклланишига, унинг сиёсий, маънавий-ахлоқий жиҳатдан етуқлигига ва оилавий ҳаётга психологик тайёрлик даражасига боғлиқ. Ушбу мақолада оилавий ҳаётга тайёрлик мавзусини илмий психологик адабиётлардаги таҳлили ҳамда бир қанча олимларнинг тадқиқот хулосалари келтирилган бўлиб, оилавий ҳаётга тайёрликнинг компонентлари таҳлили баён этилган.

Калит сўзлар: Оилавий ҳаётга тайёрлик, жисмоний етуқлик, ижтимоий тайёрлик, масъулият, психологик тайёрлик.

“Оила кичик ватан, оила тинч бўлса, бахтли бўлса, ватан тинч бўлади. Ўша бахтли кунларни, ватанимизнинг, ёшларимизнинг камолини ҳозир ният қилаётганимиз каби қўриш ҳаммамизга насиб этсин!”

Ш.М.Мирзиёев

Қириш. Жамиятда муносабатлар гуманизацияси, тўлақонли, баркамол ёш шахсларни маънан

соғломлаштириш умидлари айнан оила билан боғланади. У жамиятнинг янги аъзосини ўз ичига олган ва ижтимоийлашган бирламчи ижтимоий институт вазифасини бажаради.

Оила жамиятга нисбатан доимо унинг асоси бўлиб келган ва унинг учун муҳим вазифаларни бажаради. Оиланинг барча функциялари бир-бири

билан органик боғланган бўлиб, оилавий муносабатлар тажрибаси, оила ижтимоий-иқтисодий шароитининг ўзига хос хусусиятлари ва эр-хотин шахслари билан белгиланадиган иерархияни ташкил этади.

Эр-хотинлик ва оилавий муносабатларнинг барқарорлиги ёшларнинг оилавий ҳаётга тайёрлигига, яъни оилавий ҳаётга ижобий эмоционал муносабатни ифодаладиган шахснинг кўрсатмаларининг бутун бошли тизимига боғлиқ. Бугун бирга яшайдиган ва расмий равишда никоҳни қайд этишдан қочадиган ёшларнинг сони тобора ошиб бормоқда. Бундай ҳолат бирга яшаш муносабатларининг психологик моҳияти, бирга яшовчиларнинг етуқлик даражаси ва уларнинг фуқаролик никоҳи истикболига йўналганлик даражасини аниқлаштиришга ёрдам берадиган бир қатор саволларни келтириб чиқаради. Шундай қилиб, никоҳга тайёрлик шундай етуқликнинг мезонларидан бири бўлиб, тадқиқотчи учун кизиқарли мавзу бўлиб бормоқда, чунки у, бир томондан ёшларнинг ижтимоий кўрсатмаларининг яққол кўринадиган йиғиндиси бўлиб, ва, иккинчи томондан, психологик ҳодиса (феномен) ҳисобланади, унда фуқаролик никоҳига интилишнинг асосида ётадиган эҳтиёж ва мотивларнинг мавжудлиги ёки йўқлиги акс этади (масалан, севимли инсон ҳақида қайғуришга тайёрлик, ота-оналикка бўлган эҳтиёж, маънавий ўзаро алмашиш ва бошқалар). Бу ҳозирги жамиятдаги никоҳнинг ўрни ва унинг тўлақонли амалга оширишни тўғри тушунишга қаратилган ижтимоий талабга тўлиқ мос келади. Умуман, ёшларнинг оилавий ҳаётга тайёрлаш, оила ва никоҳ ҳақида адекват тасавурларнинг демография соҳасида мавжуд жиддий вазият шароитларида шакллантириш долзарб жиддий умумдавлат муаммо ҳисобланади.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review)** “Оилавий ҳаётга тайёрлик” тушунчаси Р. Борман, Г. Шилле, Т. В. Андреева, И. В. Гребенников, В. А. Сысенко ва А. Н. Сизанов каби тадқиқотчиларнинг эътибор диққатида бўлган.

И. В. Гребенников [4] шуни айтадики, бизнинг мамлакатимизда кўпгина оилалар севги-муҳаббат асосида қурилган. Бироқ, муаллифнинг таъкидлашича, ҳаттоки ҳақиқий ўзаро севги ёшларнинг турмуш қуришга тайёр эканликларини, яъни оила қуриш билан биргаликда юзага келадиган бир-бирига ва бўлажак болаларга нисбатан янги ҳуқуқ ва мажбурятларни амалга оширишга тайёрликларини англамайди.

Т. В. Андреева, [2] И. В. Гребенников ва В. А. Сысенко [12] ёшларнинг турмуш қуришга тайёрлигининг учта асосий босқичларини ажратишади:

1. Жисмоний етуқлик. Турмуш қуриш ёшининг бошланиши инсоннинг жисмоний ривожланишининг якунланиши ҳисобланади. Бу ёшларнинг соғлиғига зарар етказмасдан болалик бўла олиши, қиз бола учун, бундан ташқари, соғлом болани кўтариб юриш ва дунёга келтиришни англатади. Жинсий етуқлик – эр-хотинликнинг муҳим асосларидан бири, аммо, турмуш қуришга ижтимоий ва психологик тайёрлик ҳамда турмушда уйғун жинсий ҳаётга тайёрликнинг кўрсаткичи эмас. Бундан ташқари, оилавий ҳаётга этик (ахлоқий), иқтисодий тайёрлик, ўз-ўзини ва болалар тарбиялашдаги бошланғич кўникмалар зарур. Шунинг учун турмуш қуришга тайёрликни аниқлашда қийинчилик юзага келади.

2. Ижтимоий тайёрлик. Оила қуришга ижтимоий тайёрлигининг кўрсаткичлари орасида ушбу

муаллифлар қуйидагиларни белгилашади: таълим олишнинг якунланиши, касб эгаллаш ёки олий маълумот олишни давом эттириш, мустақил меҳнат фаолиятининг бошланиши. Улар билан турмуш қуришга ижтимоий-иқтисодий тайёрлик, яъни ёшларнинг ўзлари ва ўз оиласини моддий томондан таъминлаш қобилияти узвий боғлиқ. Бунда 18-19 ёшдаги ёшларнинг бир қисми ота-онасининг моддий ёрдамидан фойдаланади. Бундай ёрдамга қарамлик ёшлар оила иттифоқларининг мавжудлигини жиддий равишда қийинлаштиради.

Бундан ташқари, турмуш қуришга ижтимоий тайёрлик бир-бири учун, бутун оила ва бўлажак болалар учун масъулиятни ўз зиммасига олишни назарда тутати.

3. Никоҳга этик-психологик тайёрлик. Турмуш қураётган ёшларнинг этик-психологик тайёрлиги эр-хотинликнинг уйғунлиги ва оила мустақамлигининг муҳим омилларидан ҳисобланади. У бир қатор ўзаро боғлиқ ва ўзаро ифодаланган омилларни ўз ичига олади: шаклланган оила идеали, оила муносабатларининг мақсадлари, оила қуришдаги англаниш мотивлар ва ундан кутилган истаклар ҳамда эр-хотинлик ва ота-оналик мажбуриятлар ҳақида аниқ тасаввур. Бўлажак эр-хотинлар оилавий ҳаётда онгли биргаликдаги уринишлар билан унинг ҳар бир аъзосига қулай шароитлар яратишга тайёр бўлишлари керак.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology)** А. Н. Сизанов [11] “оилавий ҳаётга тайёрлик” тушунчасида ижтимоий-ахлоқий, мотивацион, психологик ва педагогик тайёрликни ажратади:

1. Ижтимоий-ахлоқий тайёрлик, муаллифнинг фикрича, фуқаролик етуқлики назарда тутати – ёш (қизлар учун - 20-22 ёш, ўғил болалар учун - 23-28 ёш), маълумотлилик, касбнинг борлиги, иқтисодий мустақиллик ҳамда ахлоқий онгнинг шаклланилиги. Шаклланиш ахлоқий онг ўғил ва қиз болаларда оиланинг ижтимоий аҳамиятини тушунишлари, масъулият ҳиссининг мавжудлиги, ўзаро ҳурмат ҳамда турмуш қураётган инсонларнинг барча ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширишга тайёрликни назарда тутати.

2. Мотивацион тайёрлик. Эр-хотинлик муносабатларига киришишнинг асосий мотиви севги-муҳаббат туйғуси ҳисобланади. Бироқ, бошқа мотивлар ҳам мавжуд: ақл-идрок бўйича (“қари қиз бўлиб қолмаслик учун”, “оила қуриш вақти келди”, “ўқишдан кейин шаҳарда қолиш хоҳиши”, “дугоналар ёки ўртоқларнинг намунаси бўйича” ва бошқалар); моддий манфаатлар бўйича. Мотивацион тайёрлик мустақиллик (маиший кўникмаларнинг мавжудлиги, ота-оналардан моддий эркинлик, ҳаёт учун муҳим масалаларни ҳал қилиш қобилияти) ва ташкил топаётган оила учун масъулият ҳисси, болалар дунёга келтириш ва тарбиялашга тайёрлик.

С. И. Ожегов [7] масъулиятни ўз фаолиятига жавоб бера олиш мажбурияти, зарурияти деб тушунилади. Масъулиятдан қочмоқ – бу ўз ҳатти-ҳаракатлари учун жазо олмоқ дегани. Фалсафа луғатида масъулият инсоннинг жамиятга бўлган ўзига хос ижтимоий, ахлоқий ва ҳуқуқий муносабати сифатида кўрилади, бу инсоннинг қобилият ва одоб-ахлоқ танлови, ўзининг ҳатти-ҳаракатларидаги имкониятлари ўртасидаги ўзаро муносабати бўлиб, уларнинг натижалари маъқуллаш ёки айблаш,

тақдирлаш ёки жазолаш билан боғлиқ. Агар инсон нимагадир жавобгар бўлса, бу дегани у кимнингдир олдида, кимдир учун жавобгар ҳисобланади. Масъулият шахснинг хусусияти (характер сифати) сифатида – нисбатан тургун, барқарор категория ва кўринганидек турли хил вазиятларда намоён бўлиши керак, лекин А. Л. Слободский тадқиқотларининг кўрсатишича, “масъулиятнинг танлаш хусусияти” ҳам мавжуд. [5] Ижтимоий масъулиятнинг қонун-қоидалари концепциясини тузган Берковец ва Даниельснинг фикрлари эса бошқачароқ. Улар, масъулият ҳисси инсон кимдир унинг ёрдамига муҳтож бўлганини англаганда пайдо бўлади деб ҳисоблайди. Бунда ёрдам ҳеч қандай тақдирлашни кўзламаган ҳолда кўрсатилади, “яхшилиқка яхшилиқ билан жавоб бериш” принципи бўйича деса ҳам бўлади.

Масъулият – бу, аввало, шахс хусусияти, унинг характерологик жиҳати. Бу этика ва ҳуқуқ категорияси, у ҳалоллик, адолатлилик, аниқлик, ишончилиқ, бажарувчанлик, ўз хатти-ҳаракатлари учун жавоб беришга тайёрлик каби сифатларни ўз ичига олади, бу эса оилавий ҳаётда муҳим аҳамият касб этади. Чунки масъулиятли одамлар, одатда, беадаб, адоватли эмас, улар бўйсунадиган, бардошли, киришимли, хотиржам, мулоҳазали, ишончли, либерал бўладилар, оиланинг қонунлари ва стандартларига амал қилишади, бундай қоидалар улар учун мажбурий ҳисобланади [8].

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results)

Оила қуришдаги психологик тайёрлик, А. Н. Сизановнинг фикрича [10] одамлар билан мулоқот қилишнинг ривожланган кўникмалари, дунё ва оилавий ҳаётга бўлган қарашларнинг бирлиги ва ўхшашлигида акс этади, бу оилада соғлом ахлоқий психологик муҳит яратиш қобилияти, характер ва ҳис-туйғуларнинг барқарорлиги. Муаллиф психиканинг ёшларга хос юқори пластиклиги, янги турдаги муносабатларга кўникиш қобилиятини ҳамда ёшларнинг мутаносиблиги, яъни кўпчилик турмуш қураётганларнинг ёшларидаги фарқ 3-5 ёшдан юқори эмаслигини таъкидлайди.

Мулоқот маданияти инсондан бошқа одамларнинг ҳолатини тушуниш қобилиятини талаб этади. Бу оилавий ҳаёт учун жуда муҳим қобилият. Фақатгина бошқа инсоннинг туйғуларига ҳурмат ва эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, ўзининг муносабатини очик кўрсатиш ва ўз туйғуларини кўрсатиш ва тушунтира олиш қобилияти севимли инсон билан ишончли муносабатларнинг ривожланишига олиб келади. Бунда бир-бирининг хатти-ҳаракатларини баҳолашда адолатли ва сабр-тоқатли бўлиш ҳам муҳим.

Бошланғич эр-хотинлик муносабатларини психологик жиҳатдан тўғри ёки мос келмаслик қийинлаштиради ва ҳаттоки уларнинг бузилишига ҳам олиб келади, психологик жиҳатдан мос келмаслик – бу дунё ва оилавий ҳаётга бўлган қарашларнинг тўғри келмаслиги, темперамент, характердаги ёрқин ифодаланган акцентуациялар, ўзини юқори баҳолаш, ўзига ва бошқага нисбатан юқори талаблар қўйишидир. [6] Оиладаги ахлоқий муҳит ва унинг келажаги турмуш қураётганларнинг муҳим психологик

хусусиятларининг тўғри келиш даражасига боғлиқ. Характердаги ўзига хос хусусиятлари ва ҳис-туйғуларни инобатга олиш ҳар томонлама муваффақиятли оиланинг муҳим шarti ҳисобланади.

Оила қуришдаги педагогик тайёрлик педагогик саводхонлик, ҳўжалик-иқтисодий кўникмалар, жинсий тарбияни ўз ичига олади. Педагогик саводхонлик – бу болалар ривожланишининг қонуниятлари ва уларни тарбия қилиш хусусиятлари, чақалоқни парваришлаш кўникмаларини билиш. Ҳўжалик-иқтисодий кўникмалар – бу оилавий бюджетни режалаштириш, тақсимлаш ва унга риоя қилиш қобилияти, турмуш ва бўш вақтни ташкиллаштириш, оилада қулайлик яратиш. Педагогик тайёрлик жинсий тарбияни ҳам назарда тутди, бу – инсон ҳаётининг шахсий томонлари ҳақидаги керакли билимлар, жинслар ўртасидаги муносабатларга тўғри қарашларни ўзлаштириш, ўз севгисини қандай асраб-авайлаш ҳақидаги билим.

Ёшларнинг оилавий ҳаётга тайёрлигининг баъзи бир томонларини А. Адлер назарияси тушунтириб ўтади [1]. Муаллиф, инсон – бу нафақат биологик, балки ижтимоий мавжудот, унинг ҳаёти онгли манфаатлар билан боғлиқ эканлигини таъкидлайди, шунинг учун “онгсизлик онга қарши чиқмайди (инкор этмайди)”. Адлернинг фикрича, севги ва турмуш қуришга психологик жиҳатдан тайёр бўлиш учун, аввало, умумийлик ҳиссига эга ва ижтимоий кўникувчан бўлиш керак.

- Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations)

Барча қобилиятлар, қўлдан келмайдиган ишлар ва севги-муҳаббат ва турмушга қуришга бўлган интилиш ҳаётнинг биринчи йиллари шаклландиган прототипда мавжуд бўлади. Прототип сифатларини ўрганиш инсоннинг кейинги ҳаётида вужудга келиши мумкин бўлган қийинчиликларни олдиндан айтиб беришга ёрдам беради. Севги-муҳаббат ва турмушда содир бўладиган муаммоларнинг характери умумий ижтимоий муаммолардан фарқ қилмайди. Бундай муносабатларга, худди бошқа ҳар қандай муносабатларга, бир хил қийинчиликлар хос бўлади. Турмуш қуришга худди жаннатга қарагандек, унда барча орзу-истаклар ушаладигандек муносабатда бўлиш катта хато ҳисобланади. Ҳаётнинг ҳар бир соҳаси инсоннинг олдига бошқанинг қизиқишларини ҳар доим инобатга олган ҳолда, бажариш керак бўлган маълум бир вазифалар қўяди. Ижтимоий кўникишнинг оддий турларидан ташқари, севги-муҳаббат ва турмуш муносабатлари турмуш ўртоғидан юқори симпатия ҳисси, бошқа инсоннинг ўрнига ўзини қўя олишлик ва қайғусига шерик бўла олишликни талаб этади. [9] Бошқа одамнинг қарашлари, унинг фикри ва ҳис-туйғуларини инобатга олмаслиги муваффақиятсиз эр-хотинлик муносабатларининг сабабларидан бири ҳисобланади. Кўпгина одамлар қандай қилиб бировнинг кўзи билан кўриш, унинг қулоқлари билан эшитиш ва унинг юраги билан ҳис қилишга ҳеч қачон ўрганишмаган. А. Адлернинг фикрича, инсон турмуш қуришга тайёрланиши керак ва бу боланинг танқидий ва онгли танлаш қобилиятининг ривожланишидан олдин шаклланишига қарамасдан бўлиши керак.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://www.xabar.uz/siyosat/prezident-oila-kichik-vatan>
2. Адлер, А. Практика и теория индивидуальной психологии [Текст]/ А. Адлер - М.: Просвещение, 2011г.
3. Андреева, Т.В. Семейная психология [Текст]/ Т.В. Андреева. - СПб.: Речь, 2005.
4. Голод, С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ [Текст] / С.И. Голод.- СПб.: Петрополис, 1998. - 272 с.
5. Гребенников, И.В. «Основы семейной жизни» [Текст] / И.В. Гребенников - М.: Просвещение, 1991.
6. Долбик-Воробей, Т.А. Студенческая молодёжь о проблемах брака и рождаемости [Текст] / Т.А. Долбик-Воробей //Социологические исследования.-2008. - № 4.
7. Муздыбаев, К. психология ответственности [Текст] / К. Муздыбаев - Л.: Наука,1983.-240с.
8. Ожегов, С.И. Словарь психологический[Текст] / С.И. Ожегов - М.: Русский язык, -2004.-197с.
9. Панкова, Л.М. Человек и семья: философский анализ формирования культуры брачно-семейных отношений [Текст] / Л.М. Панкова // Автореферат докторской дисс. - СПб, 2003.
10. Соловьев, С.М. Чтения и рассказы по истории жизни [Текст] / С.М. Соловьев.- М.,2003.
11. Сизанов, А.Н. Здоровье и семья: психологический портрет [Текст] / А.Н. Сизанов.- Беларусь, 2008. 325с.
12. Сизанов, А.Н. Безопасное и ответственное поведение [Текст] / А.Н. Сизанов. -Беларусь, 1999.
13. Сысенко, В.А. Молодежь вступает в брак [Текст] / В.А. Сысенко.- М.: Мысль, 2009

Муҳаббат ИСМАТОВА,
Ўзбекистон Миллий университети мустақил тадқиқотчиси
E-mail: bmmii89@mail.ru

“OILAVIY” ТЕЛЕКАНАЛИДА ОИЛА ПАРАДИГМАСИ

Аннотация

Сўнгги йилларда жамиятда инсон тарбиясининг энг муҳим маскани оила муносабатлари ҳар бир шахснинг муҳим муаммоси ҳисобланади. Бугунги кунда Ўзбекистоннинг мустақиллигини мустаҳкамлашда ва унинг гуллаб яшнашида, оилада сингдирилган тарбия, ватанга муҳаббат, меҳр-оқибат, ўзаро ҳурмат каби юксак инсоний фазилатларнинг ўрни бекиёсдир. “OILAVIY” телеканалида оиланинг мустаҳкам, маънавий соғлом асосга қурилганлиги, айниқса, ота-онанинг ўзи тарбияланган, улар ўртасида тотувлик, аҳиллик, чин дўстлик барқарор бўлиши, болаларни ҳаётга тайёрлаш, уларнинг кундалик этиқоди тарзида маъсулиятли эканлигини тушунтирувчи кўрсатувлари ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: оила, телеканал, ахборот, дастур, тарбия, ахлоқ, мунозара, интерактив телевидение, оилавий муаммо, соғлиқ, COVID-19.

СЕМЕЙНАЯ ПАРАДИГМА НА «OILAVIY» ТЕЛЕКАНАЛЕ

Аннотации

В последнее время важнейшее место воспитания человека в обществе занимают семейные отношения, что является важной проблемой для каждого человека. Сегодня неопределима роль таких высоких человеческих качеств в укреплении независимости и процветания Узбекистана, как семейное воспитание, любовь к Родине, доброта и взаимоуважение. Телеканал «OILAVIY» рассказывает о том, что семья строится на прочном, духовно здоровом основании, особенно о самих родителях, которые объясняют, что они несут ответственность за гармонию, настоящую дружбу, подготовку детей к жизни, их повседневные убеждения.

Ключевые слова: семья, телеканал, новости, программа, образование, этика, дискуссия, интерактивное телевидение, проблема семьи, здоровье, COVID-19.

FAMILY PARADIGM ON OILAVIY TV CHANNEL

Abstract

Recently, family relations have taken the most important place in the upbringing of a person in society, which is an important problem for every person. Today, the role of such high human qualities in strengthening the independence and prosperity of Uzbekistan, such as family education, love for the Motherland, kindness and mutual respect, is invaluable. OILAVIY TV channel tells that the family is built on a solid, spiritually healthy foundation, especially about the parents themselves, who explain that they are responsible for harmony, true friendship, preparing children for life, their everyday beliefs.

Keywords: family, TV channel, news, program, education, ethics, discussion, interactive television, family problem, health, COVID-19.

Кириш. Инсониятнинг яшаш тарзидаги тезликнинг ошгани, иқтисодий муаммолар гирдобиди айрим стресс ҳолатларга дуч келинган, психологик босим кучайган бир пайтда руҳий хотиржамлик, ҳаловатга бўлган эҳтиёж ошиб борди. Ахборот оқимининг кўпайиши оқибатида дам олишга бўлган мойиллик кучайди. “Ҳозирда анъанавий дам олиш дастурлари ўсиб, кўрсатувларнинг янги шакллари пайдо бўлиб бормоқда ва уларнинг аксарияти ўзида кўнгилочарлик хусусиятини ифода этмоқда. Ҳаттоки дам олишга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган турли йўналишдаги дастурлар (мисол учун, янгиликлар, ахборот дастурлари, сиёсий баҳслар, таълимга оид кўрсатувлар) ўз жанр хусусиятини бирмунча ўзгартирди. Улар ахборот-дам олиш, ҳужжатли-дам олиш, таълимий-дам олиш дастурлари сифатида фаолият олиб бораёпти”.[1] – деб ёзди Петер Винтерхофф-Шпурк ўзининг “Медиапсихология. Асосий тамойиллар” номли китобида.

Асосий қисм. Асрлар давомида инсонлараро мулоқот ривожланиши билан оммавий алоқа турлари ҳам ривожланиб бораёпти. Телевидениенинг ҳозирги

кўриниши ва имкониятидан келиб чиқиб АҚШда ҳар бир оила учун 500 тадан канал хизмат кўрсатади. У интерактив телевидение дейилиб, томошабинлар транспорт жадвали ҳақида, биржа нархлари ҳақида истаган маълумотини сўраб, хабардор бўлиши мумкин. Томошабинлар кўришни истаган кўрсатувлари ёки филмларини буюртма қилиб, уни томоша қилиш имконига эгадирлар. Рақамли телевидениенинг имкониятлари шу билан чекланмайди. У орқали ҳаёлий ва фантастик кўринишларни реаллаштириш, муҳит ва замонни сунъий ҳосил қилиш мумкин. Шунингдек, актёрларни клонлаштириш ҳам амалга оширилади. Бунинг маъноси актёрларни эгизакларини телевидениеда яшаш мумкин. Бу эса, архив маълумотларини қайта тўлдириш, жонли тарзда қайта тиклаш ва намойиш қилиш имконини беради.

Бошқа манбаларда телевидениенинг функциялари 3 асосий гуруҳга бўлинади:

Инсоннинг шахсий индивид сифатидаги эҳтиёжларини қондириш

Инсонлар гуруҳи ёки маълум социал бирлиқнинг эҳтиёжларини қондириш

Катта социал тизим ва шу жамиятнинг бир қисми бўлган инсоннинг эҳтиёжларини қондириш.

Аудиториянинг катта жамият эканини ҳис қилган ҳолда, жамиятда шахсий фикрлар ва бошқалардан фарқли ҳисобланган иктисодий-сиёсий хусусиятларга ега томошабинлар борлигини ҳам унутмаслик зарур. Ҳар хил турдаги аудиторияни бир хилда қондира билиш учун эса аҳоли психологиясини муаккамал эгаллаш зарур. Акс ҳолда, тарқатилаётган материаллар ё ҳаммага тушунарли бўлмайди ёки омма томонидан қабул қилинмайди.

Олинган маълумотлар асосида инсонларнинг телевидениега бўлган эҳтиёжини ўқитишга ажратиш мумкин:

1. Дунёда рўй бераётган воқеаларнинг доимий йиғилиши натижасида инсонларда кузатиладиган шу ахборотларни билишга бўлган эҳтиёж.

2. Кўнгилочар манбаларга бўлган эҳтиёж.

3. Доимий ишлардан юз ўнгирган ҳолатда телевизион маълумотларга эҳтиёж сезиш;

Телевидениедан ҳамиша фақат аниқликлар ва хабарлар манбаи сифатида фойдаланиш қуйидаги мақсадлар асосида амалга оширилади:

— Ўзининг социал жамиятдаги ўрнини аниқлаш, ёки ўзи аъзоси социал гуруҳнинг жамиятдаги аҳамиятини ҳамиша билиб туриш учун;

Телевидение ҳар қандай ёшдаги аҳоли учун катта аҳмиятга ега бўлган ахборот воситасидир.

Теледастурлар ҳар куни 87% оила томонидан томоша қилинади, 30% оилалар эса, кўрсатувларнинг у ёки бу мавзудагиси ва руҳидагисини ёқтирганликлари учун хоҳишлари ўзаро мос келмагани сабабли, уйларида иккита телевизор бўлишини хоҳлайдилар. Эрақлар информацион, публицистик ва спорт дастурларини ёқтирадилар, аёллар эса телесериаллар, бадий-музикаий дастурларни хуш кўрадилар. 12-13 ёшдаги ва ундан катта ўсмирлар эса рок музикаларини, спорт ва кўнгилочар дастурларни тинглаб томоша қилишади. Умумий олганда аҳолининг 72% информацион дастурларга эътибор қаратади, 63% телесериалларга, 39% эстрадага, 33% турли викторина ва лотерея ўйинлари бериладиган дастурларга, 29% аҳоли эса криминал хроникага катта қизиқиш билан қарайди.

Кўпгина кузатишларнинг кўрсатишича, телевидение ҳамма учун бирдек яхши бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда жамият учун ижобий таъсир кўрсатади. Америкалик олимлар Шрам, Лайл ва Паркер телевидение боланинг ақлий ривожланишини бир йилга тезлаштиришини исботладилар. Бу давр айниқса, боланинг илк мактабга бориши, фикр юритишни бошлашида, маълум бир билим ва кўникма бериб, дунёқарашини ўстиради. Францияда ўтказилган кузатувлар дунёқарашини тор бўлган жамият аъзоларининг ривожланишларида катта таъсир кўрсатади. Информацияни трансляция қилиш, сўз луғатининг бойишга, информациянинг катта қисмига эгалик қилиш имконини беради. Лекин бу сўзлар обектив равишда, яъни кўр-кўроналик билан ўсмирнинг ҳам, катта ёшдаги инсоннинг ҳам, кичик болакайнинг доимий фойдаландиган сўзига айланиб қолиши мумкин. Бундан ташқари, олинаётган маълумотлар ҳамиша ҳам омма томонидан ўзлаштирилмаслиги мумкин, бунга сабаб эса, телевизион дастурларнинг тўғридан-тўғри намоиши, яъни кўрсатилган бирор воқеа юзасидан оила катталари, ёки тенгдошларнинг

фикр алмашинуви кам бўлгани сабабли, дастурлар бола онгига тўғридан-тўғри таъсир қилади. Бу эса, фикр юритиш фаолиятини қисқартиради.

Биз чет эллардаги телевизион кўратувларда оилавий муаммоларни ёш авлодга салбий таъсир қиладиган омилларни келтириб ўтишдан мақсад оилада тарбия кўраётган фарзандларимиз келажаги бизни тўғри тарбия беришга боғлиқ эканлигини бутун жамоатчилик яхши тушиниб ётган.

Бугунги кунда Ўзбекистоннинг мустақиллигини мустаҳкамлашда ва унинг гуллаб яшнашида, оилада сингдирилган тарбия, ватанга муҳаббат, меҳр-оқибат, ўзаро ҳурмат каби юксак инсоний фазилатларнинг ўрни бекиёсдир. Бола тарбиясида энг муҳим шарт-шароит оиланинг мустаҳкам, маънавий соғлом асосга қурилганлиги, айниқса, ота-онанинг ўзи тарбияланган, улар ўртасида тотувлик, аҳиллик, чин дўстлик барқарор бўлиши, болаларни ҳаётга тайёрлаш, уларнинг кундалик эътиқоди тарзида маъсулиятли эканлигини тушунишлари керак.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 17 декабрда қабул қилинган “Mahalla” маърифий телерадиоканалини ташкил этиш ва рақамли телекўрсатувларни янада кенгайтириш чоратadbирлари тўғрисида” ги Қарори[2] билан “O'zbekiston” телерадиоканали” Давлат унитар корхонаси [3] таркибидаги “Oilaviy” телеканали фаолиятига ҳуқуқий асос яратилди ва унинг асосий вазифа ва фаолият йўналишлари этиб қуйидагилар белгиланди:

- Ўзбекистон Республикаси ҳудудида оила институтини ривожлантиришни амалга ошириш;

- замонавий ўзбек аёлининг оилада ва жамиятда тутган ўрни, мамлакатимизда уларга давлат сиёсати даражасида эътибор қаратилаётгани ва бу ғамхўрлик махсули ўларок эришаётган муваффақиятлари, жамиятимиз тараққиётига муносиб ҳисса қўшаётган, ижтимоий фаоллиги билан ўзларига ибрат бўлаётган аёлларимиз ҳаёти ва фаолиятини ёритиб бериш;

- жамиятнинг барча қатламлари эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда миллий кадриятларни тарғиб қилиш орқали оила институтини мустаҳкамлаш;

- оилаларнинг иқтисодий ва маънавий асосларини мустаҳкамлаш, йигит-қизларни мустақил ҳаётга тайёрлаш ҳамда оилада соғлом турмуш тарзини мустаҳкамлашга қаратилган кўрсатувларни бугунги воқеликдан келиб чиқиб изчил тарғиб қилиш[4].

Телеканал эфирга асосан ўзбек, рус, қисман қорақалпоқ тилларида тақдим этилади. Давлатимизнинг ўз олдига қўйган энг муҳим вазифаларидан бири – бу миллий кадриятлар билан шаклланган оилаларимизда маънавий жиҳатдан баркамол инсонни тарбиялаш, таълим ва маориф тизимини такомиллаштириш, миллий уйғониш ғояси асосида маънавий ва руҳий жиҳатдан янги авлодни вояга етказишдир.

Оила – ҳар қандай эврилишлар, ўзгаришлар, ўсиш ва ўзгаришлар жараёнида ҳам янги авлод ривож, камолоти йўлида ҳаракатдан чекинмайди. Шарқ таълимоти манбаларида, тарих зарварақларида ҳам бунинг исботини кўриш мумкин. Шу сабабдан ҳам оилани “Ватан ичра кичик Ватан” деб бежизга аташмайди. Бизнинг мамлакатимизда оила муқаддас даргоҳ ҳисобланади.

“Oilaviy” телеканалининг бугунги кунда рақамли телевизион сигналларни қабул қилиш

имконияти мавжуд худудларни камраб олган бўлиб, унинг эфир соати 24 соатни ташкил этади. Лойихасига кўра, Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси тасарруфига киради. “Oilaviy” телеканали кўрсатувлари оилавий, хусусан, кўпроқ аёллар аудиториясига (уй бекаларига) мўлжалланган.

Телевидение инсоният кашфиётлари ичида яратилган буюк мўжизалардан биридир. У санъатнинг барча турларини кино, театр, адабиёт, спорт ва бошқаларни камраб олган. Биз унда кундалик ҳаётимизни, ундаги қаҳрамонлар орқали ўзимизни кўрамыз. Шу боисдан, кунимизни бошлашдан аввал ҳам, овқатланаётган, ҳаттоки ишдан чарчаб қайтганимизда ҳам телевизор қаршисида ўтириб ором оламиз. Демак, телевидение ҳаётимизнинг бир парчасига айланиб улгурган. Айтиш керакки, телевидение яратилган дамдаёқ ўз аудиториясига эга бўлиб улгурган. Сабаби республикамизнинг ҳамма хонадонларида ҳали телевизор кўриш имкони бўлмаган вақтларда ҳам телевизор кўриш учун кўни-кўшнилари телевизор бор хонадонга чиқиб биргаликда информацион дастурларни, фильмни томоша қилишган. Бундан шундай хулоса келдики, телевидениенинг вазифаси Ўзбекистонга кириб келганиданок, нафақат информацион, балки бадиий-публицистик кўрсатувларга бўлган эҳтиёжни қучайтириб юборди.

“Телевизион асарлар бошқа оммавий ахборот воситалари материалларига қараганда анча мураккаб. Телевидениенинг ҳуқуқий-демократик давлат ва фуқаролар жамияти қуришда тутган ўрни юқори бўлиб, мамлакат ўтмиши, бугунги куни ва келажаги ҳақида ҳаққоний ва юқори савиядаги кўрсатувлар тайёрлаш бугуннинг энг муҳим вазифаларидан бирига айланмоқда”[5]. Дарҳақиқат, “...Ахборот эркинлигини таъминламасдан, оммавий ахборот воситаларини одамлар ўз фикри ва ғояларини, содир бўлаётган воқеаларга муносабатини эркин ифода этадиган минбарга айлантирмасдан туриб, демократияни чуқурлаштириш ва аҳолининг сиёсий фаоллигини ошириш, фуқароларнинг мамлакат сиёсий ва ижтимоий ҳаётидаги амалий иштироки тўғрисида сўз юритиб бўлмайди, деган тушунча жамоатчилигимиз ўртасида тобора қучайиб ва мустаҳкамланиб бормоқда”[6].

Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданок оилаларда соғлом, баркамол авлодни вояга етказиш муҳим ва устувор вазифага айланди. Ривожланаётган жамиятимизнинг ўз олдига қўйган олийжаноб мақсади – келажаги буюк давлатни барпо этиш вазифаси шуни тақозо этади. Тарихдан маълумки, юрти тинч, оиласи аҳил, фарзандлари соғлом мамлакатгина буюк давлатни барпо этади. Оилада фарзандлари – кўнглида, қалб-қўрида ишонч ва ифтихор туйғулар мавжланиб турган авлод баркамол авлоддир.

Бугун Ўзбекистоннинг мавжуд телеканалларида болалар учун махсус кўрсатувлар мавжуд. “Oilaviy”, “O‘zbekiston”, “Yoshlar”, “Mahalla” телеканалларида “Оила” маркази фаолиятига бағишланган қатор кўрсатувлар ва оила даврасида кўришга мўлжалланган кўрсатувлар ташкил қилиниб ва оммага тақдим қилинаёпти. “Оила” маркази фаолиятига бағишланган кўрсатувларни таҳлил қилиб чиққанда, ҳар бир сониди бир ёқлама ёндашилган. Масалан, ЎзМТРК телеканалларида соғлом ҳаётни тарғиб қилиш учун бир қанча ишлар амалга оширилмоқда. “Yoshlar”

телерадиоканалида “Соғлом бола - соғлом оила” кўрсатуви, “Mahalla” телеканалида “Оила тилсими” ток-шоуси ва “Oilaviy” телеканалида “Оила мундарижаси” каби тахлилий кўрсатувлар ўзбек оилаларида учраб турадиган катта ва кичик муаммоларнинг ечимида фойдали маълумотлар улашмоқда. Юртимизда оналик ва болаликни ҳимоя қилиш, соғлом болани шакллантириш, болаларнинг нуқсонларсиз соғлом туғилишида соғлиқни сақлаш тизими ва тиббиёт ходимларининг роли ва маъсулиятини, аҳолининг тиббий маданиятини ошириш, соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш юзасидан олиб-борилаётган чора тadbирлар, тиббиёт муассасаларида даволанишнинг юқори технологияларига асосланган усулларини тadbир этган ҳолда соғломлаштириш учун шароитларни янада яхшилаш, тиббий хизмат сифатини яхшилаш, болалар ва ўсмирлар ўртасида касалликларни олдини олиш бўйича амалга оширилаётган ишлар эфирга берилиб, аудиторияни ахборот билан таъминламоқда. Кўрсатув соғлом болани шакллантиришда таълим ва спорт тизмининг ролини оширишда, юқори малакали ва тажрибали педагоглар билан таъминланган бўлса-да, мактабгача таълим муассасалари тармоғини янада қучайтириш, болаларни мактабга тайёрлаш ишларини янги босқичга кўтариш, юксак педагогик ва ахборот коммуникация технологияларни жорий этган ҳолда бошланғич таълимни янги поғонага олиб чиқиш, болаларда, хусусан кизларда жисмоний тарбия ва спортга бўлган қизиқиш уйғотиш “Оила” маркази фаолияти самардорлигини янада ошириш йўлида амалга оширишилоётган ишлар таҳлил қилинди”[7].

“Oilaviy” телеканалида баркамол авлод тарбиясида маънавий – маърифий теледастурларнинг берилиб бориши уларни маънавий баркамолликка етаклайди. Шу каби кўрсатувлардан “Оила шаъни”, “Дил изҳори”, “Аёл ва замон”, “Аёлнинг бир куни”, “Умр йўллари”, “Папина школа”, “Силсила”, “Услуга”, “Қрасота в деталях”, “Уй - рўзгор энциклопедияси”, “Шифо-бахш ошхона” каби теледастур ва кўрсатувлар берилиб борилади.

Мамлакатимизда бу йил бошланган пандемия шароитида телевидение энг асосий маълумот етказиш воситаси бўлиб хизмат қила бошлади. МТРК тизимидаги «Маҳалла» телеканалидан сўнг «Oilaviy» телеканали ҳам коронавирусга қарши тарғиботга ихтисослаштирилган телеканаллар сафига қўшилди. «Oilaviy» телеканали ҳам коронавирусга қарши тарғиботга ихтисослаштирилган телеканаллар сафига қўшилди.

Жорий йилнинг 20 июлидан эътиборан мамлакат аҳолисини, жумладан, олис аҳоли пунктларини рақамли сигнал билан тўлиқ камраб олувчи ва дунёнинг 24 давлатида сунъий йўлдош орқали намойиш этиладиган “OILAVIY” телеканалида ҳар куни соат 10.00дан бошлаб “COVID-19: ДОЛЗАРБ САВОЛЛАР” дастури тўғридан-тўғри эфирга узатила бошланди. Малакали мутахассислар, мутасаддилар ҳамда ССВ Коронавирусга қарши кураш штаби аъзолари жонли эфирда бугуннинг долзарб мавзуси – коронавирус пандемияси билан боғлиқ исталган саволларга бевосита жавоб бермоқда. Телеграмдаги @mtrk_COVID_19 манзилига савол йўллаш имкони мавжуд. Шунингдек, жонли эфир пайтида томошабинлар ўзларини қизиқтирган саволлар билан 71-214-13-72, 71-214-14-40 телефон рақамлари орқали

мурожаат қилиши имкониятига эга бўлди. Ҳеч бир савол эътиборсиз қолдирилмай ҳар бир мурожаатга жавоб бериб борилди.

Мамлакатимизда жисмоний соғлом, маънавий етук, ҳар томонлама уйғун ва баркамол ривожланган, мустақил фикрлайдиган, интеллектуал салоҳиятга, чуқур билим ва замонавий дунё қарашга эга, Ватанимизнинг тақдири ва келажаги учун масъулиятни ўз зиммасига олишга қодир бўлган ёш авлодни тарбиялаб вояга етказиш вазифасини изчил давом эттириш учун аниқ мақсадга қаратилган кенг қўламдаги комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш, давлат ва жамиятнинг барча куч ва имкониятларини шу йўлда сафарбар этиш мақсадида соғлом авлод тарбияси, соғлом турмуш тарзи масалалари истиқолнинг илк йиллариданок муҳим масала сифатида қўйилгани ва бу масалага Президентнинг ўзи бош бўлаётгани қувонарли ҳолдир. Бу соҳада оммавий ахборот воситалари, хусусан телевидениеда қатор чиқишлар қилинмоқда.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, “Оила” маркази фаолиятини телевидениеда ёритишда, мазкур соҳа изланувчанликни талаб этилади. Бу эса мавзулар кўламининг кенгайишига, мазмунан бойишига, дастурлар сифатининг ошишига олиб келади. Инсон ва инсониятнинг ибтидо ва абадиёт оралиғида не-не беназир хусусиятларни содир қилишга қодир олий аҳд, эзгу тилак, мақсад, хоҳиш ирода, фикр, мақсад, муносабатларимизни ифодаловчи сўз санъатининг тенгсиз қудрати, миллатни бирлаштирувчи, уни таракқиётга, комилликка, юксакликка чорловчи, руҳлантирувчи, имкониятлари кенг ва терандир. Тилимизнинг бой ва беқиёс хазинасини асрашга, бойитишга қаратилган оқилона ва одилона муносабат таракқиётимизнинг улуғвор жараёнларига хизмат қилади. Миллий ғояларимизнинг ҳаётбахш фалсафаси тилимизга, сўз санъатимизга янада қамровли вазифаларни юклайди. Бадий сўзимизнинг нурли манзаралари, унинг театр, кино, телевидение ва радиодаги тарбиявий қудрати, миллий маданиятимиз ва маънавиятимиз олдидаги вазифалари катта.

АДАБИЁТЛАР

1. Винтерхофф-Шпурк П. Медиapsиxология. Основные принципы. / Пер. с нем. Харьков. М.: Гуманитарный центр. – 2007. – С. 111.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Mahalla” маърифий телерадиоканалини ташкил этиш ва рақамли телекўрсатувларни янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2273-сонли Қарори//2014 йил 17 декабрь. www.lex.uz
3. Мустақил телерадиоканалларни ислоҳ қилиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони//Ўзбекистон Республикаси Қонун ва ҳужжатлар тўплами. 08.11.2005. www.lex.uz
4. Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси: замон билан ҳамқадам. - Т.:Ўзбекистон, 2016, Б 46.
5. Каримов А. Аудиовизуал журналистика.- Т.: ЎзДЖТУ, 2012 йил, Б-4.
6. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: Ўзбекистон 2005 йил. Б-52-53.
7. “mtrk.uz” расмий сайтидан олинди.

ЎДК:1:124.4:323(575.1)

Тўлқин ҚЎЙЛИЕВ,

Тошкент давлат аграр университети доценти,
фалсафа фанлари номзоди
E-mail: kuyliyev56@bk.ru

Бердияр САПАРОВ,

Тошкент давлат аграр университети доценти,
фалсафа доктори (PhD)
E-mail: berdiyarsaparov@mail.ru
ТошДАУ доценти, ф.ф.н Маркаев З.Э тақризи асосида

THE PLACE OF SPIRITUALITY IN THE CONSCIOUSNESS OF ECOLOGICAL PROBLEMS ESSENCE

Abstract

The problems with which the man kind run into, increasingly expanding and deepening, lead to impasse. What way they have to choose in such conditions. What power can save the humanity in environmental protection and ecologic problems solution. This article examines the main factors of the contradictions manifested in the following days between nature and society, and also analyzes the role of spirituality in the awareness and ordering of these problems.

Key words: structure of the world, "nature-society-man", natural and social factors, factors, ecological compatibility, ecological optimism, ecological pessimism, skepticism, adventurism, scientific and technological development, classification of ecological problems, space and time.

МЕСТО ДУХОВНОСТИ В СОЗНАНИИ СУЩНОСТИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ

Аннотация

Проблемы, с которыми сталкивается человечество, всё более расширяясь и углубляясь, приводят его в тупик. Какой путь оно должно избрать в таких условиях. Какая сила может спасти человечество в защите окружающей среды и решении экологических проблем. В данной статье рассматриваются основные факторы противоречий проявляющихся в последующие дни между природой и обществом, а также анализируется роль духовности в сознании и упорядочении этих проблем.

Ключевые слова: структура мира, "природа-общество-человек", природные и социальные факторы, экологическая совместимость, экологический оптимизм, экологический пессимизм, скептицизм, авантюризм, научно-техническое развитие, классификация экологических проблем, пространство и время.

ЭКОЛОГИК МУАММОЛАРНИНГ МОҲИЯТИНИ АНГЛАШДА МАЪНАВИЯТНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Инсоният дуч келаётган муаммолар борган сари кенгайиб ва чуқурлашиб уни боши берк қўчалар сари етаклаб кетмоқда. Хўш, бундай шароитда у қандай йўл тутиши лозим. Айниқса атроф-муҳит муҳофазаси ва экологик муаммоларни бартараф этишда инсониятни қандай қуч асраб қола олади. Мазкур мақолада, табиат ва жамият ўртасида кейинги даврларда вужудга келаётган зиддиятларнинг асосий сабаблари, уларни англаб етиш ва тартибга солишда маънавиятнинг ўрни нисбатдан инсониятнинг аниқлашга ҳаракат қилинган.

Калит сўзлар: дунёнинг тузилиши, "табиат-жамият-инсон", табиий ва ижтимоий омиллар, экологик уйғунлашув, экологик оптимизм, экологик пессимизм, скептицизм, авантюризм, илмий-техник тараққиёт, экологик муаммоларнинг таснифи, макон ва замон.

Қириш. Инсоният ўзини яратувчи ва бунёдкор қуч эканлигини англаган вақтдан бошлаб ўзига ўзи савол бериб келади: у қандай пайдо бўлган ва воқеа-ҳодисаларнинг кейинги ривожланиши уни қаерларга олиб боради? Бу ҳозиргача мавжуд бўлган барча дунёқарашлар: афсона, диний ва фалсафий таълимотларда жавоб беришга ҳаракат қилинган ва қилинаётган абадий саволдир. Бу саволга берилган жавоб нафақат одамлар дунёқарашини шакллантиради, балки инсон фаолиятининг моҳиятини тушунишга ҳам ёрдам беради. Инсонларнинг истак ва интилишлари уни қайларга элиб ташлаши унчалик мубҳам эмас. Янада кескинроқ қилиб айтилаётган бўлса, бу унинг тириклик дунёсида ўз фаолиятини қандай давом эттиришига ҳам тўғридан тўғри таъсир этаётган ҳаёт мамот масаласидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги фармонининг

бешичи бўлим биринчи қисмининг "Хавфсизлик, диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувликни таъминлаш соҳасидаги устувор йўналишлари қисмида" атроф-табиий муҳит, аҳоли саломатлиги ва генофондига зиён етказадиган экологик муаммоларни олдини олиш масаласига алоҳида эътибор қаратилиши ўта муҳимдир,[1] - дейилган.

Буюк адиб Чингиз Айматов ўз хотираларининг бир жойида Яратган Эгам ва Инсон ўртасида бўлиб ўтган қуйидаги диалогни келтириб ўтади, "Ер юзидаги бутун тирикликни ихтиёринга топшираман. Бепоеъ текиликлар, пурвиқор тоғлар, кўм-кўк денгизлар, зилол қўллар, қуюқ ўрмонлар – ҳамма-ҳаммаси сеники Жамики махлуқлар ҳам сенин ҳукмингда бўлсин. Буларнинг ҳаммасига, биринчидан, Ўзим, иккинчидан, сен жавоб берасан. Ҳаёт Ер юзида гуллаб яшнайди ёки ҳаммасининг кули кўкка совриладими – фақат сенга боғлиқ. Ҳаммаси учун Менин олдимда жавоб берасан"[2] - дейди. Инсоннинг янгиланаётган

дунёдаги ўрни бундан кейин қандай бўлади ва унинг моҳиятини нималар ташкил этади? Умуман олганда олдиндан белгилаб берилаётган ёки башорат қилинаётган воқеликда қутилимаган ҳодисалар пайдо бўлиб қолиш эҳтимоли қанчалар мавжуд, инсон унга қанчалар тайёр?

Таниқли файласуф-эколог, профессор С.Мамашакиров жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, экологик ва бошқа соҳалардаги инқирозлар глобаллашиб кетаётганидан хавфсираб илмий жамоатчиликнинг бу соҳадаги масалаларга муносабатлари турлича бўлиб қолаётгани, бунинг натижасида уларни шартли равишда: оптимистлар, пессимистлар, скептиклар ва реалистларга ажратиш мумкинлиги ҳақида ёзади. Бундай ажралош ўрнига “Ҳозирги давр реаллиги турли таълимотларнинг “ҳақиқат талашиб” бир-бирлари билан охири кўринмайдиган самарасиз мунозараларини давом эттириши эмас, балки ўтмишнинг аччиқ тажрибаларидан ҳулоса чиқариб, мавжуд воқеликни билишда илмий назарий-методологик асосларга таянган ҳолда умумий мурасага келишлари, келажак авлодлар барқарор тараққиётининг яхлит стратегиясини ишлаб чиқишлари – инсоният цивилизациясини муқаррар ҳалокатдан қутқаради”[3]. Акс ҳолда ҳар қандай кўринишдаги “экологик оптимизм авантюризмнинг намоён бўлишидир”[4] - деб ҳисоблайди.

Шубҳасиз айтиш ўринлики, жамият тараққиётининг ҳозирги босқичи оламшумул микёсда ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, экологик ва бошқа соҳалардаги инқирозлар глобаллашиб бораётган бир даврда одамларни жами тирикликка муҳаббат ва дарддошлик руҳида тарбиялаш борган сари долзарб бўлиб бораётганини англаувчи ижтимоий масаладир. Тараққиёт соҳасида маънавиятга эришмай туриб инсоният ҳеч қачон фаровонликни қўлга кирита олмайди. Ҳадемай дунё 10 миллиард инсон яшайдиган мега жамиятга айланади. Бу эса сўзсиз ҳозирги ҳолатида ҳам мураккаб бўлиб турган масалаларни янада ўткирлаштириб, қўламини ҳам вертикал ҳам горизонтал микёсда кенгайтириб ва чуқурлаштириб юбориши тайин.

Кейинги даврда тўғри таъкидланаётганидек, бугунги кунда, “Табиат мусаффолиги учун курашиш барча сиёсий курашлардан устун туради”[5]. Ер юзида содир бўлган ва бўлаётган барча салбий иллатлар замирида, яъни табиатда содир бўлган йўқотишларнинг барчасида инсон маънавиятидаги қатта кемтик - уларда барқарор ривожланиш муаммоларини тушунишнинг асосини ташкил этувчи экологик билим ҳақидаги маълумотларнинг етишмаслиги ёки унга беписанд қараш оқибатидир. Экологик билимлар нафақат турфа хил тирик организмлар, инсон ва жамиятнинг табиий муҳит билан ўзаро муносабатларининг характерини тушунирибгина қолмасдан, балки инсоннинг ўзгартирувчи фаолияти мумкин бўлган чегараларини ҳам белгилаб беради. Экологик билимларга чуқурроқ эга бўлаётган инсон илгари ўзи учун иккинчи даражали бўлиб туюлган табиатдаги қўлаб алоқалар ва муносабатларнинг аҳамиятини қийинчилик билан бўлсада англай бошлади.

Бир пайтлар Н.Коперник кашфиёти инсонларнинг дунёнинг тузилиши тартиби ҳақидаги тасаввурларини қандай ўзгартириб юборган бўлса, бугунги кунда экологик қонуниятларни билиш ҳам Ердаги ҳаёт

тизими ҳақидаги тасаввурларни унданда кам бўлмаган даражада ўзгартириб юбормоқда. Бу ҳолат тасодиф эмас, балки у инсонни яшаши ва ривожланиши, ўз наслини давом эттириш учун зарурлигини англаб олишга етиб келганлигини тасдиқлайди. Одамлар ўз фаолиятида бу қонуниятлар билан ҳисоблашишлари, унга ўзларича тузатишлар ва қўшимчалар киритмаслиги шарт. Ҳозирги даврда жамият, инсон ва табиат муносабатларига илмий қарашларда туб сифатий ўзгаришлар вужудга келди. Бунгача фалсафа тарихининг турли давларида асосий диққат-этибор инсон ва жамият шаклланишида табиий омилларнинг хусусиятларини таҳлил қилишга қаратилган эди.

Ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босқичида экологик мутаносибликдаги ўзгаришларнинг иқтисодий кўрсаткичлари ўз ўрнини экологик, хусусан, маънавий мезонлари билан алмаштирмоқда. Яъни инсоннинг табиатга нисбатан антропоген ва техноген доираси, унинг ривожланиш даражаларида табиий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш муаммоси ҳал қилувчи кўрсаткичга айланиб бормоқда. Шу сабабли бўлса керак, йирик файласуфлардан бири, профессор Н. Шермухамедованинг таъкидлашича, “Экология соҳасидаги тадқиқотларнинг умумий мақсади атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва инсоннинг табиат билан ўзаро муносабатларини уйғунлаштиришдир”[6].

Биринчи Президентимиз И.Каримов халқимизнинг энг қадимий қомусий асари “Авесто” да илгари сурилган улуг ғоя “Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал” ҳақида гапира туриб “... борлиқнинг яхлитлиги ва бир бутунлиги, инсон ҳаётининг табиат билан уйғунлиги масаласи одамнинг руҳий оламига чамбарчас боғлиқ ҳолда кўрсатилгани кўп нарсани англатади. Бу ҳолат инсоннинг маънавий дунёсини шакллантиришда атроф-муҳит қадим замонлардан буён қандай қучли таъсир ўтказиб келганига яна бир бор эътиборимизни жалб қилади”[7],-деб таъкидлаган бўлса, бугун Президентимиз Ш.Мирзиёев бу фикрни янада конкретлаштириб “Энг муҳим масала – аҳолининг экологик маданиятини ошириш ҳақида жиддий бош қотиришимиз зарур. Албатта, бундай муаммоларни фақат маъмурий йўл билан ҳал этиб бўлмайди, бунга ёш авлод қалбида она табиатга меҳр-муҳаббат, унга дахлдорлик ҳиссини тарбиялаш орқали эришиш мумкин”[8],- деб ҳисоблайдилар. Мана шундай ўзгаришларга одамларнинг қанчалик тайёрлигига қараб инсоний сифатлар, давр маданияти характери ҳақида фикр юритиш мумкин. Бундай ҳолатда, “ақлли инсон” қийинчиликлар билан бўлсада “доно инсон”га айланиб бормоқда, деган ҳулосага келиш мумкин.

Жамият ва табиатнинг ўзаро муносабатида илмий техник инқилоб таъсири остида вужудга келган номуносивбликни акс эттирувчи экологик муаммолар жуда ҳам кенг қамровли бўлиб, маънавийтимиздаги кемтик масалаларга бориб тақалади. Унда жамият ва табиат ўртасидаги бир қанча муносабатларнинг қарама-қаршилиги ўз аксини топган. Буни бугунги объектив реалликнинг турли босқичларида содир бўлаётган жараёнларда кўриш мумкин. Макон ва вақт нуқтаи назаридан у биосфера, ерга яқин космик кенглик ва унданда олис Космос чегарасидаги қўлаб ҳодисаларни ҳам ўз ичига қамраб олади. Бу эса ўз-ўзидан мазкур қарама-қаршилиқларнинг оқибатлари физик, геологик, биологик ва ижтимоий вақт қўламлигига ҳам таъсир этиши мумкин. Шундан келиб чиққан ҳолда, экологик муаммонинг мазмунидаги

турли белгиларга қараб уларни бир қанча йўналишларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Аммо, агар экологик муаммони жамият ва табиат ўртасидаги моддалар, энергия ва информация алмашинувидаги қарама-қаршиликнинг бир кўриниши сифатида қарайдиган бўлсак, унда унинг асосий йўналишлари боғланганлигини пайқаш қийин эмас. Бу биринчидан, табиатдан жамият учун керакли бўлган моддалар, энергия ва информация олиш қийинчилигининг ўсиб бориши билан; иккинчидан, табиатнинг унга бегона бўлган нарсалар, қўшимча энергия, табиат ходисалари ва жараёнларида информация сабабият тизимини бузувчи дезинформация билан ифлосланиши билан белгиланади.

Махсус предмет сифатида қараб чиқилган бўлса, экологик муаммоларнинг макон ва замон хусусиятлари ва унинг ечими шартларини ҳам ажратиб кўрсатиш зарур бўлди. Бунинг зарурлиги шундаки, жамият билан табиат ўртасидаги энергетик ва информация алмашинув органик жихатдан макон ва вақт билан боғланганлиги оқибатида юзага чиқади.

Макон ва замон таснифларисиз ҳар қандай билишга оид ва ўзгартириш учун хизмат қиладиган фаолият ҳақида гапириш ёки ўйлаб кўриш мумкин эмас. Чунки одатда улар ушбу фаолиятнинг назарий ва амалий ўзлаштиришнинг тўғри йўлларини танлашда асосий омиллар ҳисобланади. Алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, жамият ва табиатнинг ўзаро муносабатлари жараёнидаги қарама қаршиликлар ҳозирги замоннинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий жараёнларида ўз аксини топмоқда.

Инсониятнинг табиатни ўзгартирувчи моддий ишлаб чиқариш фаолияти йўналиши ва мазмунининг маълум бир ижтимоий муносабатлар билан чуқур ўзаро боғлиқлиги экологик муаммонинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий контекстларини ҳам юзага келтиради.

Ҳар қандай очиқ тизимнинг ташки олам билан ўзаро экологик муносабатлари жараёнида у ёки бу қарама қаршиликларнинг вужудга келиши муқаррардир. Улар ҳаракат ва ўзаро муносабатларнинг барча турларига тегишлидир. Жамият ва табиатнинг ўзаро экологик муносабати жараёнида янгича ёндашув, янгича фикрлашни талаб қиладиган у ёки бу даражадаги қарама қаршиликлар ҳар доим вужудга келаверади. Бундай ҳолат экологик муаммоларнинг фундаментал ва кўпқирралилигини, унинг барча йўналишларининг ягона ва бир тўхтамдаги ечими мавжуд эмаслигини кўрсатади.

Социоэкотизимда унинг ижтимоий таркиблари билан табиий таркиблари ўртасида мунтазам ашёвий, энергетик ва информация алмашинувлар содир бўлиб туради. Агар ушбу алмашинув олдиндан ўрнатилган табиатнинг моддалар узлуксиз айланиши ва табиий энергетик оқимларни вайрон этмаса, унда социоэкотизим динамик мувозанат деб номланувчи ҳолатда бўлади. Бу эса социоэкотизимнинг одатий, нормал бўлган барқарор ҳолатидир. Агар ижтимоий ва табиий таркиблар бир томонлама ривожланиши натижасида мазкур мувозанат бузиладиган бўлса, унда социоэкотизим динамик мувозанатдаги ҳолатидан чиқиб кетади ва ўз барқарорлигини йўқотади. Бу эса экотизимнинг деградацияси ва ижтимоий инқирозда ўз аксини топади.

Айтиш мумкинки, экологик муаммолар бу жамиятнинг табиат билан бўлган ўзаро муносабатлари

тизимда вужудга келган қарама қаршиликларнинг инсон ва унинг фаолияти билан боғлиқ бўлган шароитларига таъсирдир.

Экологик муаммоларнинг асосий таркиби бизнингча қуйидагилардан иборат:

1) Жамиятнинг яшаши ва ривожланиши учун зарур бўлган моддалар, энергия ва информацияларнинг табиатдан олишнинг мураккаблашуви;

2) Табиатни ундаги мутаносибликни бузувчи, унга бегона бўлган ишлаб чиқариш чиқиндилари билан ифлосланиши;

3) Биологик хилма-хилликнинг борган сари қашшоқлашиб бориши;

4) Одамлар турмуш тарзи ва соғлиғи билан боғлиқ муаммоларнинг оғирлашуви.

Агар қадим замонларда инсонлар ўзлари яшаб турган ер тупроғи ориқлаб, ўрмонлари кесилиб, қурғокчилик бошланиб кетган тақдирда бошқа ҳосилдор ерларга кўчиб ўтиш имкони бўлган бўлса, ҳозир эса бундай “эгасиз, бўш” ва “жаннатмакон” худудларнинг ўзини топиш мумкин бўлмай қолди.

Юқорида кўрсатилган омиллар бевосита ёки билвосита бир-бирига боғланган ва уйғунлашган ҳолда ўзаро чатишиб, кўпинча қутилмаган оқибатларга олиб келади. Чунки, “Инсонни бугун қаноатлантирган иқтисодий ва ижтимоий борлиқ, муносабатлар эртага унинг талабига жавоб бермайди. Натижада у ўзини ўраб турган табиий ва ижтимоий борлиқни, мавжуд ижтимоий муносабатларни, самарали фаолият кўрсатиши учун янада қулай бўлган шарт-шароитлар билан алмаштириш мақсадида ўзгартиришга, қайта ташкил қилишга киришади”[9]. Ҳозирги замонда экологик вазиятнинг кескинлашиши маълум бир маънода Ер шарининг чегараланганлиги билан боғлиқдир.

Макон таснифи бўйича экологик муаммоларнинг маҳаллий, минтақавий ва глобал[10] кўринишларини кўрсатиш мумкин. Уларнинг бириги ва бир бирига ўхшашлиги экологик муаммоларнинг асосий ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Бу эса биосферанинг яхлитлиги, геосферада мураккаб ўзаро боғлиқликлар мавжудлиги билан белгиланади. Табиат тизимларига бўлган бевосита таъсир, унинг ўзгариши ва ифлосланиши маҳаллий даражада (алоҳида аҳоли пунктлари, саноат зоналари ва бошқалар) амалга оширилади. Унутмаслик лозимки, табиат тизимларига бўлган техноген таъсирлар қуйи даражада қолиб кетмайди, балки глобал кўламга кенгайди.

Аммо атмосферадаги озон қатламининг емирилиши, Ердаги радиацион фоннинг ошиши каби ходисалар мустақил, глобал характерни олди ва сайёрамизнинг ҳар бир нуктасида ўз аксини топмоқда.

Жамият билан табиат ўртасидаги ўзаро муносабатда маълум бир қарама қаршиликлар бўлиши муқаррар. Улар ўртасидаги алмашинувлар жараёнида материя (модда, энергия ва информация) ҳеч қаерга йўқолмайди, балки бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтади. Бундан аввало шундай ҳулоса келиб чиқадики, жамиятнинг тараққиёти муқаррар тарзда табиатнинг “ҳисобига” содир бўлади, чунки ўз эҳтиёжларини қондира туриб, инсонлар ишлаб чиқариш жараёнида табиат ресурсларини ундан ажратиб олишга ва ундан бегоналаштиришга мажбур. Бундай “ўзлаштириш” ҳисобиға жамият ўз тараққиёти учун имконият олади.

Аммо жамият табиат ҳисобидан яшаётган бўлса, унинг тараққиёт йўлидаги ривожланиши ҳам чексиз ва

туганмас бўлиши мумкин, агар табиат ҳам хилма хил ва туганмас бўлса. Агар жамият чегараланган макон миқёсида ривожланаётган бўлса (худди бизнинг сайёрамизга ўхшаб), унда жамият ўз таракқиётининг маълум бир босқичида материянинг яратилмаслиги ва йўқолмаслиги тамойили остида экологик муаммолар билан тўкнашиши мукаррардир.

Шубҳасиз инсониятнинг биологик тур сифатида яшаб қолиши кўп жиҳатдан инсон ўзининг меҳр-муҳаббати, меҳр-шафқати билан Инсоннинг бир тола сочига осилиб қолган ОНА заминга бўлган муносабатига боғлиқ. Зеро, мукаддас китобимиз “Қуръони Карим” нинг этикод, ҳақиқат билан

ботиллик ўртасидаги кураш, ҳаёт ва мамот, қиёмат ҳисоботи ва бошқа илоҳий кўрсатмалар мисоллар билан баён этилган “Раъд” сурасининг 8- оятида ҳам “Унинг даргоҳида ҳар бир нарсa ўлчовлидир”[11],- дейилишида ҳам улуг бир ҳикмат жо бўлгандир.

Бироқ жамият ва табиатнинг ўзаро муносабатидаги қарама қаршиликларнинг кучайиши ёки кучсизланиши етарли даражада инсоният фаолияти, унинг характери, самарадорлиги ва кўламига ҳам боғлиқ. Айнан ана шу ҳолат шарофати билан инсониятда табиат билан бўлган муносабат жараёнларини уйғунлаштиришга бизда ҳали ҳам умидворлик мавжуд.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. Т. ; “Адолат” 2018,27-бет.
2. Чингиз Айматов, Мухтор Шохонов. Чўккида қолган овчининг охи зори.” Zabajad Media”.Тошкент, 2019. 282 – бет.
3. Мамашакиров С. Ваҳимами ёки ҳақиқат. Т.: “IQTISOD-MOLIYA” 2012, 61-бет.
4. Мамашакиров С. Ваҳимами ёки ҳақиқат . Т.:“IQTISOD-MOLIYA” 2012, 42-бет.
5. Эммануэл Макрон. Революция.Тошкент,: “Ўзбекистон” НМИУ, 2019.70 – бет.
6. Шермухамедова Н.. Фалсафа ва фан методологияси. Т; 2005, 366 – бет.
7. Каримов И. Юсак маънавият – енгилмас куч. Т.; “МАЪНАВИЯТ”2008. 32- бет.
8. Мирзиёев Ш. Миллий таракқиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Тошкент: “Ўзбекистон ” НМИУ, 1-жилд. 2018. 570 - бет.
9. Хайдаров Х. Ислохотлар қонунияти. Т.: “O'zbekiston”, 2010.7-8-бетлар.
10. Хашимова И. Диалектика глобального, региального и локального в экологии. Автореферат дисс. На соискание ученой степени док. Филос. Наук Т., 1992, С.36.
11. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Таржима ва изоҳлар муаллифи: Абдулазиз Мансур. Тошкент ислом университети. Тошкент, 2001, 250-бет.

Абдуманнон МАХАММАТОВ,

Старший преподаватель кафедры музыкального образования

Джизакского государственного педагогического института имени А.Кадырия

mail:abdumanonmaxamatov@jspi.uz

Хасанхон ОМОНОВ,

Старший преподаватель кафедры музыкального образования

Джизакского государственного педагогического института имени А.Кадырия

Рецензент: и.о. доцент Национального университета Узбекистана, к.ф.н. Якубов С.

ФОРМИРОВАНИЕ МУЗЫКАЛЬНОГО ВОСПРИЯТИЯ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

В данной статье речь идет о формировании музыкального восприятия школьников разных классов, в ходе изучения национальной, русской и зарубежной музыки разрабатываются приемы развития музыкального слуха учащихся развивается их интерес к музыке, пению.

Ключевые слова: урок музыки, народная музыка, музыкальное восприятие, музыкальный интерес, современные мелодии, творческое задание, музыкальная литература, тяга к музыке, качество исполнения.

MAKTAB O'QUVCHILARINING MUSIQIY IDROKINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya

Ushbu maqola turli sinflardagi maktab o'quvchilarining musiqiy in'ikosini shakllantirishga bag'ishlangan; milliy, rus va xorijiy musiqani o'rganish jarayonida o'quvchilarning musiqiy idrokini rivojlantirish usullari ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: musiqa darsi, xalq musiqasi, musiqiy idrok, musiqiy qiziqish, zamonaviy ohanglar, ijodiy vazifa, musiqiy adabiyot, musiqa ishtiyoq, ijro sifati.

FORMATION OF MUSICAL PERCEPTION OF SCHOOLCHILDREN

Abstract

This article discusses the formation of the musical perception of the schoolchildren of different classes. In the course of studying national, Russian and foreign music, methods are developed for the development of the musical listening ability of pupils developing their interests in music and singing.

Keywords: music class, folk music, musical perception, musical interest, modern melodies, creative task, musical literature, craving for music, quality of performance.

Введение. Уроки музыки в общеобразовательной школе призваны готовить вдумчивого слушателя, любящего музыку, способного понимать глубину идей, чувств, переживаний, заложенных в лучших произведениях классической, современной и народной музыки. Поэтому развитие музыкального восприятия является одной из главных задач музыкального воспитания школьников. “Интерес к музыке, увлеченность музыкой, любовь к ней, - пишет Д. Б. Кабалевский, - обязательное условие для того, чтобы она широко раскрыла и подарила детям свою красоту, для того, чтобы она могла выполнить свою воспитательную и познавательную роль... Любые же попытки воспитывать и обучать того, кто музыкой не заинтересовался, не увлекся, не полюбил ее, обречены на неуспех” (7-13). При подготовке к прослушиванию песен в старших классах иногда целесообразно наряду с некоторыми краткими сведениями о произведении одной, двумя фразами специально направить внимание учащихся на более глубокое восприятие музыкального образа. Например: “Пахтаой” музыка Ф. Назарова (5 класс). Полезно перед прослушиванием задать учащимся вопрос или дать задание. Такие приемы помогают более внимательно слушать произведение, охватывая его характер в целом, пробуждают в учениках интерес к сочинению и желание приступить к его разучиванию. Следующий этап – показ песни. Его задача создать атмосферу сопереживания данному

произведению. Очень важно при восприятии детьми музыки развивать их воображение, эмоциональный отклик, мышление, суждения. Показ песни – ответственный момент. Здесь главное требование – чтобы произведение, которое ученикам предстоит разучить, прозвучало выразительно, эмоционально, артистично. Исполнение должно создать у учащихся художественное впечатление, продемонстрировать один из вариантов трактовки сочинения, служить образцом для подражания некоторым приемам.

Методология исследования. Для показа песни существуют разные пути. Первый - исполнение песни самим учителем, что, пожалуй, является наиболее эффективным способом заинтересовать детей музыкой. Учитель тщательно готовится к показу: выучивает песню наизусть, выбирает нужные для первого исполнения куплеты, продумывает трактовку музыкального содержания песни. Кроме того, учителю следует обратить внимание на звучание своего голоса. “В задачу учителя, - пишет Г. Урбанович входит не просто умение петь, а петь так красиво, чтобы его голос нравился детям. Учитель должен ... обладать большой палитрой голосовых красок, разнообразием тембра, необходимым рабочим диапазоном, владеть динамикой ...”. Интересен и другой вид знакомства с новым произведением – в исполнении одного или нескольких хорошо поющих учащихся. В этом случае учитель заранее готовит их к выступлению. Многие

учителя пользуются грамзаписью (солист или детский хор). Такой путь возможен, но желательно, чтобы звучание в записи следовало за живым исполнением учителя. Тогда возникает ситуация, при которой дети самостоятельно могут сравнивать характер того или иного исполнения, выбирать наиболее близкий им вариант, словом, появляется возможность глубже проанализировать услышанное (например, обнаружить сходное и различное в исполнительской манере).

Существует и такой приём знакомства учеников (главным образом, в старших классах) с новой песней – прослеживание по нотной записи за мелодией и словами во время звучания произведения. Такой вид особенно целесообразен при показе двух, трехголосных сочинений. Иногда указанный приём используется и в работе с младшими классами, но тогда в качестве наглядного материала выступает графическая запись мелодии. В целом, анализ в любом его виде подготавливает разучивание песни и в то же время показывает, насколько внимательно ученики прослушали музыку как глубоко ее поняли, как смогли использовать в ответах и выступлениях свой музыкальный опыт и знания.

Анализы и результаты. В школу дети приходят с различной подготовкой, их музыкальные впечатления разнообразны, отрывочны, пестры. Они напевают песенки, разученные в детском саду, услышанные в кино, по радио, телевидению, поют и взрослые эстрадные песни. В большинстве случаев это произведения веселые, жизнерадостные, привлекающие яркостью и своеобразием музыки, стихов

Музыкальные интересы детей неустойчивы, часто являются следствием подражания взрослым и меняются так же быстро, как и возникают. Поэтому перед учителем музыки стоит сложная задача научить своих воспитанников самостоятельно ориентироваться в многообразии получаемых впечатлений. Однако разобраться в обоим звучащей музыки ребенку чрезвычайно трудно. Чтобы понастоящему понять ее, нужно тонко слышать изменения свойств звуков и их сочетаний, осознавать выраженные в музыке мысли и чувства.

Сложность понимания музыки заключается и в том, что музыкальный язык разных композиторов имеет свои особенности (индивидуальные, национальные, исторические), которые дети должны уметь различать. Формировать интерес к музыке важно с первых же уроков, иначе позднее может возникнуть отрицательное отношение к серьезной музыке, и тогда преодолеть это отношение учителю чрезвычайно сложно. Чем чаще дети слушают произведения разных композиторов, тем больший интерес они начинают проявлять к их творчеству, узнавая их произведения среди других. Ю.Б.Алиев считает, что, осваивая на слух произведения, в которых ярко отражено индивидуальное мышление композитора, учащиеся получают представление о важнейшей стороне его творчества и способны узнавать стиль этого композитора. Например: “Бахор вальси” музыка М. Мирзаева. “Чем раньше дети узнают и полюбят хорошую музыку,- писала Н. Гродзенская,- тем это будет плодотворнее для их музыкального развития, для воспитания их чувства, формирования личности”. Н.Гродзенская готовила учащихся к пониманию современной музыки через классику. Обратив,

например, внимание детей на близость языка Мусоргского современной музыке, она включала в их певческий репертуар пьесу “С куклой” из вокального цикла “Детская”. Благодаря возникшему интересу к музыке Мусоргского дети легко справлялись с исполнительскими трудностями. Гродзенская считала также, что не только возможно, но и важно спеть, “пропустить через себя” доступные современные мелодии, отличающиеся новизной языка

Пение в классе несложных современных мелодий создает интонационный запас, необходимый для восприятия и понимания близкой по стилю музыки. Современный учитель обладает разнообразными средствами формирования восприятия и интереса учащихся к художественно – ценной музыке в процессе ее изучения. Развитие музыкально – слуховых представлений, необходимых для восприятия музыки, происходит не только в процессе слушания, но и во время вокальной и инструментальной импровизации учащихся.

Импровизация, подобно детской игре, имеющей ряд раннего развития (манипулярные действия, предметные и ролевые игры), сначала ориентирует детей в свойствах звуков. В импровизации происходит их самостоятельное освоение, когда дети, увлеченные передачей своих чувств, ищут наиболее выразительные интонации, ритмические сочетания, тембровые и динамические соотношения. Поиск различных звуковых комбинаций при использовании накопленного музыкально – слухового опыта способствует сенсорному развитию ребенка. Творческие задания начинаются с ритмических и мелодических импровизаций вопроса – ответа, своего имени, интонаций на основе усвоенных ранее ступеней.

Далее учащиеся в импровизациях развивают заданное мелодическое начало, подбирают ритмическое сопровождение, импровизируют подголоски. И хотя детское творчество отличается подражательностью, важно, что дети увлечены самим процессом выражения своих чувств и отпрывают для себя что-то новое в звуковых сочетаниях. Это импровизационные музыкальные обороты, интонации просты, а порой примитивны, так как исполнительские и творческие возможности детей еще ограничены.

Целенаправленное развитие звуковысотного, ритмического слуха еще не обеспечивает восприятия музыки в полном понимании этого слова. Можно различать соотношения звуков мелодии по высоте, длительности, тембру, динамике, петь с листа, но при этом не испытывать никакого эмоционального переживания. Лучшие педагоги, развивая у детей музыкальные навыки, стремились воспитывать главное – умение не только слышать музыку, но и эмоционально воспринимать, сопереживать ее содержание, а также выразительно исполнять.

Пение классических мелодий помогает учащимся не только лучше запоминать их, но и заставляет при слушании самого произведения испытывать эстетическое удовольствие от того, что в этом незнакомом сочинении они вдруг узнают только что спетую ими тему, и они с интересом следят за развитием этой темы, получая целостное эмоциональное впечатление. Большую роль в воспитании эмоциональной отзывчивости играет анализ произведения. Если услышанное произведение осталось непонятым, в процессе разбора создаются

возможности привлечь внимание к его содержанию, раскрыть выразительность художественных образов, музыкального языка. Об отношении учащихся к произведению, их впечатлении от воспринятого в какой-то мере узнают из их высказываний после прослушивания, которые, в свою очередь, зависят от возраста и уровня развития учащихся.

В начале обычно высказывания детей представляют собой элементарные определения своего отношения к произведению (“понравилось”, “непонравилось”) и его характеру. Детям порой бывает трудно более полно выразить свои переживания из-за ограниченного еще запаса слов. Если в 1 классе они говорят о характере музыки: веселый, грустный, ласковый, шуточный, спокойный, то во II классе уже вводят новые слова: торжественный, бодрый, жалобный, в III классе отмечают более тонкие нюансы переживаний: тоскующий, решительный, победный, героический, а в 4- появляются определения: величественный, легкий, волнующий. Овладение запасом слов позволяет учащимся тоньше осознавать свои впечатления

В старших классах школьники способны в своих высказываниях не только раскрывать характер произведения, его развитие, но и определять наиболее яркие средства выразительности, придающие своеобразие и неповторимость музыкальному произведению. Уже на первых уроках становится ясным, что дети хорошо различают такие жанры, как марш и танец. Хотя не всегда могут их правильно назвать. “Под эту музыку хорошо ходить”, - говорят они о марше; “это музыка тихая, спокойная, поднее мама качает малыша” – о колыбельной; “под эту музыку можно танцевать” – замечают о польке.

Говоря о высказываниях детей, необходимо остановиться на встречающихся попытках сюжетного пересказа музыки, о которых мы упоминали ранее. Они возникают на основе названия произведения, изобразительных элементов звучания. “Следует подчеркнуть, - пишет Э. Бальчитас, - что придумывая к музыкальному произведению тот или иной сюжет, мы создаем опасность научить детей ошибочно понимать содержание музыки: дети (не только дети) начинают в каждом музыкальном произведении искать конкретный сюжет, путают его с содержанием, начинают думать, что понимать музыку – это значит каким-то способом “услышать” в нем литературный сюжет и уметь рассказать о нем словами.

По этому они пытаются в каждом такте найти какое-то конкретное событие или картину. Иначе говоря, дети начинают музыку “переводить” словами в события, в описание картин природы, а эмоциональное восприятие самой музыки становится второстепенным”. Понятие о музыкальном произведении, о том, что является его содержанием и как оно передается, формируется у учащихся с самых первых уроков и наиболее активно- в процессе освоения выразительных элементов музыкального языка, раскрытия и передачи музыкального образа.

Учащиеся лучше осваивают понятия не просто в пояснении учителя, а в осмыслении для себя новых музыкальных явлений. Это может происходить следующим образом: учитель нарушает единство содержания и формы музыкального произведения, изменяя одно из средств музыкальной выразительности, например, темп в известной пьесе “Смелый

наездник” Шумана, отчего меняется и характер музыки. Учащиеся это сразу замечают. Перед ними ставится задача опеределить, почему изменилось настроение пьесы. Возникшая проблемная ситуация побуждает детей к поиску причины: решению поможет ощущение метрической пульсации передачи ее с помощью движений руки (тактирование), а затем сравнение в “правильном” и “неправильном” исполнении. Выясняется, что причиной изменения характера пьесы явилась смена темпа. Так учащиеся открывают для себя одно из средств музыкальной выразительности – скорость движения музыки. Изменяется характер музыки и со сменой ритмического рисунка. Если исполнить пьесу не ровными восьмыми, а в пунктирном ритме, учащиеся на этом примере осознают выразительное значение ритма в музыке. Так постепенно осваивается понимание единства содержания и формы музыкального произведения.

Еще более ощутимо учащиеся получают возможность почувствовать выразительность музыкальных средств в процессе непосредственного сочинения музыки (определенного настроения, в конкретных жанрах, на заданные литературные тексты). В этом случае глубже осознается вращательное значение регистра, темпа, динамики, лада и других элементов музыкального языка. Сочинение начинается с обдумывания образа в предложенном учителем литературном тексте.

Затем учащиеся пытаются внутренне представить звучание мелодии, выясняются средства музыкальной выразительности, их соответствие содержанию. Дети сочиняют мелодии, сравнивают их, анализируют результаты своего творчества, выделяют достоинства, ищут наиболее удачный вариант.

Главной творческой деятельностью, в которой у детей наиболее эффективно расширяется представление о выразительности музыкальных средств, является пение. Именно песня служит основным исполнительским материалом на уроке музыки. Ее текст вносит определенные нюансы в содержание каждого куплета, поэтому изменение характера музыки требует соответствующего подбора исполнительских средств. Создание учащимися исполнительского плана песни начинается с выявления ее характера, настроения, затем осуществляется поиск необходимых выразительных средств.

В последствии, с накоплением опыта, это осуществляется уже на уровне внутренних музыкально - слуховых представлений, хотя уточнение замысла еще продвигается при его воплощении. В отличие от импровизации, где происходит произвольное комбинирование музыкально – слуховых представлений, в процессе интерпретации музыки развивается логически аргументированное воображение учащихся, оказывающее влияние и на восприятие музыки. Накапливая художественные впечатления, раскрывая выразительность элементов музыкального языка, учащиеся постигают и его закономерности. Уже младшие школьники способны опеределить, что четкость, присущая маршу, достигается посредством пунктирного ритма и двух – или четырехдольного размера, спокойный и ласковый характер колыбельной - помощью умеренного темпа, динамики пиано, размеренного движения мелодии; плавность вальса зависит от трехдольного размера, ритма и т. п.

Способности к различению музыкальных средств, раскрытию их выразительного значения формируются постепенно – от простых к более сложным. Так, например, различение тембров певческих голосов и музыкальных инструментов начинается с ощущения таких качеств звучания, как звук мягкий, звонкий, светлый, темный и т. п.

При ответе учитывается осмысленное использование понятий, развернутость суждений о музыке, степень самостоятельности ученика. Что касается словесной характеристики детьми содержания воспринимаемого, средств музыкальной выразительности, то здесь могут намечаться следующие уровни выполнения задания:

а) в ответе дана правильная характеристика содержания музыкального произведения и тех известных ученикам (в соответствии с учебной программой) средств музыкальной выразительности, которые имеют наибольшее значение при передаче данного музыкального образа;

б) в ответе дана правильная характеристика содержания музыкального произведения и средств музыкальной выразительности, но они рассматриваются в отрыве друг от друга;

в) ответ в основном правильный, но не полный: содержит характеристику только эмоционального содержания музыкального произведения и недостаточно раскрывает, какими средствами музыкальной выразительности оно передано;

г) ученик затрудняется дать характеристику даже эмоционально – образному содержанию музыкального произведения”.

Развитие музыкального восприятия на уроках музыки продолжается в различных формах внеклассной работы. Это концерты, лекции, беседы. Здесь школьники расширяют представление о творчестве композиторов, слушают произведения новых авторов. Хорошо, когда инициативу в подборе музыкального материала проявляют сами учащиеся. Такие концерты вызывают большой интерес у зрителей, которые с особым вниманием относятся к выступлениям своих товарищей. При пении без поддержки инструмента у учащихся обострилось внимание к качеству собственного исполнения и исполнения товарищей, развивался навык выстраивания двух голосных созвучий. Упражнения оказали большую помощь в разучивании двухголосных песен, таких как “Ядран лазурный” – югославская народная песня, “Ты, соловушка, умолкни” М. Глинка, “Реве та сточне Днир широкий” – украинская народная песня опера “Семья Тараса” Д. Кабалевского. Все песни разучивались по нотам. Одноголосный запев в начале разучивания исполнялся всем коллективом,

затем его поручили отдельным хорошо поющим учащимся. Двухголосный припев был усвоен без особых затруднений и исполнялся стройно и напевно.

Как и в VII классе, главной задачей на первых порах было укрепить слуховые навыки учащихся, продолжить воспитание слухового внимания к качеству пения. Необходимо было первые уроки посвятить укреплению элементарных певческих навыков на простейших одноголосных упражнениях и песнях. Большую пользу принесла узбекская народная песня «Ок таракми – кук терак». Напевная, с широкими фразами на одном дыхании, с привлекательной мелодией, песня это понравилась ребятам. Разучивалось она различными приёмами: и на слух, и со словами. Песня была выписана на доске, в нотном тексте были расставлены знаки дыхания. На этом примере учащиеся поняли, что длинные фразы, спетые на одном дыхании наполняют песню свободно льющимся плавным звучанием. Было обращено внимание и на ясное, отчетливое произношение слов, округленное формирование гласных. Впоследствии это песня стала служить распеванием, так как по своему диапазону и tessiture она была удобна большинству учащихся.

Наряду с этим для развития певческих навыков пели одноголосные и двухголосные упражнения, короткие упражнения – попевок такого же типа, что и в 7 классе.

Заключение. Систематические занятия по развитию слуховых навыков, пению по нотам оказывали большое влияние на музыкальное и певческое развитие учащихся. На каждом уроке им отводились первые 5-10 минут. В основном на протяжении учебного года на простейших попевках повторялись навыки, полученные в прошлые годы, а затем закреплялись на разучиваемых песнях. Вот примерные задания, которые давались учащимся:

1. Повторить с названием звуков мелодию, пропетую учителем также с названием звуков.
2. Пропеть тонику, а затем тоническое трезвучие прослушанной песни, определить лад.
3. Найти тоническое трезвучие в написанной на доске попевке, назвать лад и тональность, определить длительности.
4. Определить размер прослушанных песен или инструментальных произведений.
5. Петь до – мажорный звукоряд вразбивку по указанию учителя.
6. Петь мажорный звукоряд от до, от ре, от фа.
7. Определить интервалы от секунды до октавы (малые и большие секунды и терции; кварты, квинты, сексты, септимы, октавы).
8. Написать короткий простой диктант.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Зянчугина Г. Методика в действии. “Музыка в школе”. – Москва: Издательство “Просвещение”, 1984. №4. – С. 22-23.
2. Кабалевский Д. Еще о педагогических оценка на уроках музыки. Журнал “Музыка в школе”. – Москва: Издательство “Просвещение”, 1986. №4. – С. 7-13.
3. Халабузарь П., Попов В., Добровольская Н. Методика музыкального воспитания. – Москва: “Музыка”, 1990. – С. 5-21.
4. Бокиев Ш. Мусика дарсларини режалаштириш. Бошланғич таълим. – Тошкент: «Шарк» нашриёти, 1992. №1. – Б. 30-32.
5. Гродзенская Н.Л. Школьники слушают музыку. – Москва, 1969.

Xolmurot MUMINOV,
Toshkent kimyo-texnologiya instituti
Yangiyer filiali “Umumiy fanlar” kafedrası mudiri

МЕТОДОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ И НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ С ИНВАЛИДАМИ В ВЫСШЕМ ТЕХНИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ ЧЕРЕЗ ДАННОЕ ОБУЧЕНИЕ

Аннотация

В содержании статьи раскрыты основные методические подходы при формировании умений и навыков у студентов в высших технических образовательных заведениях с различными отклонениями по состоянию здоровья.

Ключевые слова: Высшее техническое образование, дистанционное обучение, инвалидность, инклюзивное образование, формирование профессиональных качеств, навыки студентов.

OLIY TEXNIK TA'LIMDA MASOFAVIY TA'LIM ORQALI IMKONIYATI CHEKLANGAN TALABALARNING KO'NIKMA VA MALAKALARINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya

Oliy texnik ta'limda masofaviy ta'lim orqali imkoniyati cheklangan talabalarning ko'nikma va malakalarini shakllantirish metodikasini qo'llashning afzalliklari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Oliy texnik ta'lim, masofaviy ta'lim, nogironlik, inklyuziv ta'lim, kasbiy sifatni shakllantirish.

METHODOLOGY OF FORMATION OF SKILLS AND SKILLS OF STUDENTS WITH DISABILITIES THROUGH DISTANCE LEARNING IN HIGHER TECHNICAL EDUCATION

Abstract

The content of the article discloses the main methodological approaches in the formation of skills and abilities among students in higher technical educational institutions with various deviations for health.

Key words: Higher technical education, distance learning, disability, inclusive education, the formation of professional qualities, student skills.

Nogironlar va sog'ligi cheklanganlar uchun oliy ma'lumot muammosi bugungi kunda juda dolzarbdir. O'zbekiston Respublikasining qonun xujjatlari, ta'lim sohasidagi fundamental xalqaro hujjatlar, nogironlar va sog'ligi cheklanganlar uchun ta'limga teng huquqlar prinsipini ta'minlaydi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida” gi 2017-yil 1-dekabrda farmonlari jamiyatimizda imkoniyati cheklanganlar uchun oliy ma'lumotli bo'lish imkoniyatini berdi. Ushbu toifadagi shaxslar uchun ta'lim olish ularning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi, jamiyatda to'liq ishtirok etish, o'zini o'zi idrok etishda samarali kasbiy va ijtimoiy faoliyatning eng asosiy shartlardan biridir. Unda turli xil nozologiyalari bo'lgan nogironlar uchun oliy ma'lumot olish imkoniyati to'liq ta'minlanishi kerak.

Inklyuziv ta'lim-barcha talabalar, ularning jismoniy, aqliy, intellektual, madaniy-etnik, til va boshqa xususiyatlaridan qat'iy nazar, ta'lim berish sub'ektlarining maxsus ta'lim ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'lim muassasalarida o'z talabalar bilan birgalikda o'qitiladigan va ularga zarur yordam beradigan ta'lim jarayonini tashkil etish. Inklyuziv ta'lim bugungi kunda davlat ijtimoiy faoliyatining asosiy ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Oliy ta'lim muassasalarida imkoniyati cheklangan talabalarning shaxsiy rivojlanishi, ularning mustaqil fikrlash, ijodkorlik, faollik, munosabatlarining chuqurlashib, hamda boyib borishi, xarakter hamda dunyoqarashlarining turg'unligi, o'z-o'zini nazorat qilish va tarbiyalashga bo'lgan ehtiyojlarning shakllanishi kabi holatlar bilan tavsiflanadi. Bo'lajak kasb egalari uchun oliy

ta'lim muassasalarida ta'lim olish jarayoni – bu insonda mehnat faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirishda ahamiyatli sanalgan kasbiy bilim, sifat, kompetentlik va mezonlar asosida rivojlantirish hamda o'z-o'zini takomillashtirishning eng maqbul davridir.

Shaxsda kasbiy sifatni shakllantirish quyidagi mazmunda amalga oshirilishi mumkin:

– oliy ta'lim muassasalarida imkoniyati cheklangan talabalarning intellektual, hissiy, jismoniy, axloqiy va ruhiy xususiyatlarini rivojlantirishda kasbiy bilimlarga ega bo'lishlarida nazariy bilim va amaliy faoliyatga undovchi ma'lumotlarni berish, innovatsion axborot texnologiyalarini o'rgatish, xorijiy tillarni o'zlashtirishlariga imkoniyat yaratish jarayoni hamda tizimlarni tahlil qila olishga yo'naltirish, amaliy harakatchanlik va kasbiy faoliyatga moslashuvchanlik malakalarini shakllantirish;

– jamiyatda amalga oshirilayotgan islohotlar imkoniyati cheklanganlar talabalariga to'la javob beruvchi, ishlab chiqarish sohasida yuzaga kelgan raqobatbardosh, keskin o'zgarishlarga moslasha oluvchi, shuningdek, mehnat bozorida mutaxassislar malakasiga qo'yilayotgan talablar darajasida samarali faoliyat yurituvchi shaxsni shakllantirish;

– kasbiy sifatni belgilovchi fazilatlarni shakllantirish va rivojlantirish muammolarini uzluksiz hamda uzviy, bosqichma-bosqich amalga oshirishni ta'minlash;

– imkoniyati cheklangan ta'lim oluvchilarda mehnatsevarlik, qiziquvchanlik, intizomlilik, tashabbuskorlik, ijodiy fikrlash va tashkilotchilik sifatlarini shakllantirish;

– imkoniyati cheklangan ta'lim oluvchilarga o'zining ijtimoiy jamiyatdagi roli va o'rni anglab yetish, o'zlashtirishi zarur bo'lgan bilim hamda faoliyat tajribasini

o'zlashtirish, maqsadni ko'ra bilish, faoliyatni rejalashtirish, uning mazmunini tahlil qilish, axborot vositalari va texnologiyalari yordamida mustaqil ishlash, jamoada turli xil ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil qilish hamda o'tkazishni bilish;

- imkoniyati cheklangan talabalarining ma'naviy, motivatsion, intellektual va amaliy jihatdan o'zini rivojlantirish, irodaviy hamda hissiy jihatdan o'z-o'zini boshqara olish ko'nikmalarini shakllantirish;

- imkoniyati cheklangan bo'lajak mutaxassislarida, ya'ni kasbiy sifatni egallagan yoshlarda jamoatchilik, millatlararo do'stlik, insonparvarlik, o'zgalarni tushuna olish, har qanday vaziyatlarda muammolarni to'g'ri hal qila olish, har bir bajariladigan ishning natijasini oldindan ko'ra olish va to'g'ri xulosalar chiqara olish, o'z ustida doimiy ishlab yangiliklardan boxabar bo'lib borish kabi fazilatlarini tarbiyalashdan iborat.

Imkoniyati cheklangan mutaxassislarining kasbiy sifatni shakllantirishda umuminsoniy va milliy qadriyatlar asosida yoshlarni tarbiyalash, mamlakatimiz mustaqil taraqqiyotini yanada takomillashtirishda ishlab chiqarish sohalari rivojlantirish, zamonaviy texnika va texnologiyani muayyan sohalarga tatbiq etish, ulardan samarali foydalanish yo'llari haqida to'liq bilimga ega bo'lishlari ochib beriladi. Kasbiy sifat yoshlarni kasbga yo'naltirish va tayyorlashda kasb egalari nisbatan hurmat hissini, kasbiy g'ururni shakllantirishdan iborat.

Shunday qilib, oliy ta'lim muassasalarida nogironlar va sog'ligi cheklangan shaxslarning kasbiy texnik ta'lim tizimi umumiy va yangi zamonaviy sifatga erishish uchun shoshilinch vazifaga duch keladi.

Ta'lim tizimini takomillashtirishsiz va integratsiyalashgan rivojlantirishsiz

o'quv jarayonini ilmiy va uslubiy ta'minlashsiz, nogiron va sog'ligi cheklangan odamlarni o'qitish va rivojlantirish uchun munosib o'quv va reabilitatsiya muhitini shakllantirish mumkin emas.

Ushbu uslubiy tavsiyalar sog'liqni saqlash imkoniyatlari cheklangan talabalar uchun ta'lim jarayonini tashkil etishni, ular tomonidan oliy ma'lumot olishni ta'minlaydigan shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan, sog'liqni saqlash holatini hisobga olgan holda ta'lim, shuningdek, jamiyatda ijtimoiy-madaniy moslashuvi uchun sharoitlar yaratishdir.

Tavsiyalar quyidagi muammolarni hal qilishga qaratilgan nogiron talabalar va sog'ligi cheklangan jismoniy shaxslar uchun MDPI ta'lim jarayonini tashkil etish:

- nogiron va SCH talabalar uchun ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish;

- kasallikning o'ziga xos xususiyatlariga va olingan malakaga muvofiq texnik vositalardan foydalanish;

- nogiron va SCH talabalar uchun psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish;

- nogiron talabalarining kompleks kasbiy, ijtimoiy-madaniy va psixologik moslashuvini axborot bilan ta'minlash tizimini yaratish;

- nogiron va SCH shaxslar bilan ishlash uchun pedagog kadrlar tayyorlash.

Universitetga kirish bosqichida oliy ta'limning mavjudligi siyosati quyidagi omillar majmuasini o'z ichiga oladi:

- universitetlarga qabul qilish shartlari va tartiblari bo'lishi kerak polivariantlik va aholining alohida guruhlar uchun turli imtiyozlarni o'z ichiga oladi;

- oliy ta'lim olish imkoniyati universitetgacha bo'lgan turli ta'lim shakllari (tayyorlov kurslari, umumta'lim maktablarida yozgi imtihonlar va boshqalar) hisobiga kengaymoqda;

- qabul qilish mezonlari samaradorlikni birlashtiradi va oddiylik;

- potensial talabalar bilan ishlashda universitetlar turli ijtimoiy guruhlarining abituriyentlari uchun o'z ma'lumotlarini va ta'limlarini ajratib turadilar;

- universitetlarga kirish uchun yagona mezon bilim va ko'nikmalar darajasi.

Oliy ta'limdan foydalanish siyosati va nogironligi bo'lgan va SCH talabalar bilan ishlash oliy o'quv yurtiga kirgandan so'ng o'z ichiga oladi:

- nogironligi bo'lgan talabalarni kasbiy qo'llab-quvvatlash va barcha bosqichlarda amalga oshiriladigan ishga joylashish masalalarida ko'maklashish oliy ma'lumot olish;

- barcha akademik sohalarda turli ozchiliklar (milliy, madaniy, nogironlar va boshqalar) uchun teng imkoniyatlar yaratish;

- jamiyatning har qanday ijtimoiy guruhi va har qanday yoshdagi oliy ta'limning mavjudligini tan olish;

- jamiyatning turli ijtimoiy guruhlar (ayniqsa nogironlar) talabalarini o'qitish uchun yangi texnologiyalarni qo'llash;

- nogironligi bo'lgan va sog'ligi cheklangan talabalarni masofadan o'qitishni rivojlantirish;

- shaxsiy yondashuv tamoyillari.

Umumiy maqsadli ta'lim muassasalari ularda SCH talabalar nafaqat kasbiy va ta'lim, balki reabilitatsiya vazifalarini ham hal qilish orqali ijtimoiy vazifalarini kengaytirishlari va shu bilan birgalikda reabilitatsiya va ta'lim pedagogik tizimi ikkiyuzlamachilik vazifasini bajarishlari kerak.

Nogironligi bo'lgan va sog'ligi cheklangan odamlar uchun zamonaviy universitetda o'qish imkoniyati nafaqat bitiruvchining kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun tayyorlaydigan ma'lum bilim va ko'nikmalar tizimini olish nuqtai-nazaridan juda muhimdir. Bugungi kunda oliy ta'limning zamonaviy ta'lim tashkiloti muayyan ijtimoiy-madaniy tizimni ifodalaydi, shaxsni ta'minlash orqali inson va jamiyat mavjudligini insonparvarlashtirish, ularning qobiliyatlarini rivojlantirish, insonning ichki yaxlitligi va ruhiy salomatligi shakllanishiga hissa qo'shish, uning hayotiyli, umuman olganda, bu zamonaviy muayyan jismoniy shaxs uchun va ayniqsa, hayotiy faoliyati cheklangan odamlar uchun juda zarur.

Nogironlarning uzluksiz kasb-hunar ta'limi tizimi konsepsiyasining asosiy g'oyalari sifatida davlat ijtimoiy siyosati, taraqqiyotining zamonaviy tendensiyalarini aks ettiradi. Umumiy ta'lim va kasb-hunar ta'limi, xususan talabalar kontingentining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda sog'ligi cheklangan odamlar, nogironlar ajratiladi.

Nogiron kishining qadr-qimmati va o'zini o'zi anglash g'oyasi, nogironlarning manfaatlari va ehtiyojlarini ro'yobga chiqarishni ta'minlash, jamiyat uchun ijtimoiy foydali g'oyalar o'rniga kelgan, yaqinda ta'lim tizimida imkoniyati cheklangan shaxslarni tarbiyalashda yetakchi bo'lgan. Shunday ekan imkoniyati cheklangan har qanday shaxsni bilim olishi va jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lishi uchun kerakli shart-sharoitlarni yaratib berish, taraqqiy topayotgan demokratik davlatning asosiy vazifalaridan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: – "O'zbekistan", 2017 – 54 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. T.: – "O'zbekistan", 2017 – 102 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida". 07.02.2017 y. PF-4947. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda, 20-son, 354-modda, 23-son, 448-modda.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. "Respublikada axborot texnologiyalari sohasini rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida" 30.06.2017 y., PF-5099-son. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 27-son, 607-modda.
5. Айсмонтас, Б.Б. Некоторые психолого-педагогические особенности создания и использования компьютерных обучающих программ в вузе / Б. Б. Айсмонтас // Психологическая наука и образование. – 2004. – № 4. – С. 51.
6. Александрова, Л. А. Ресурсы саморегуляции студентов с ограниченными возможностями здоровья как фактор эффективности инклюзивного образования / Л. А. Александрова, А. А. Лебедева, Д. А. Леонтьев // Личностный ресурс субъекта труда в изменяющейся России : материалы II Международной научно-практической конференции. – Ч. 2. Симпозиум «Субъект и личность в психологии саморегуляции». – Кисловодск : СевКавГТУ, 2009. – С. 11–16.
7. Информационные и коммуникационные технологии для людей с нарушениями зрения : учеб.-метод. пособ. / Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании; Институт профессиональной реабилитации и подготовки персонала ВОС «Реакомп». – М., 2012. – 47 с.

УДК: 94(3) 931.2

Насриддин НАЗАРОВ,
Тошкент Архитектура қурилиш институти профессори
Фалсафа фанлари доктори, сиёсий фанлар доктори
E-mail: nasrid@mail.ru

ЎЗМУ профессори, фалсафа ф.д. Б.Тўйчиев тақризи асосида

ISSUES OF ENSURING THE UNITY OF THE PEOPLE IN THE ORKHONO-YENISEI WRITTEN MONUMENTS

Abstract

The article is devoted to the historical ancient Turkic wisdom in the Orkhon-Yenisei monuments, which are the first Turkic written source and considers their role in the development of historical thinking also in ensuring the unity of the people. The Orkhon-Yenisei written monuments are important because, along with linguistic information, they also include historical facts. In addition, this article reflects aspects of the chronological events of the Turkic Khaganate. The place of Turkology and its role in the study of the problem of general Turkic significance are studied. Issues of spiritual and ideological educational value of written monuments are analyzed.

Key words: Orkhon-Yenisey monuments, inscriptions, historical development, spirituality, idea, unity of the people, Turkic studies, patriotism.

ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЕДИНСТВА НАРОДА В ОРХОНО-ЕНИСЕЙСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ

Аннотация

Статья посвящена исторической древнетюркской мудрости в Орхоно-Енисейских памятниках, который считаются первым тюркским письменным источником и рассматривается их роли в развитии исторического мышления также в обеспечении единства народа. Орхоно-Енисейские письменные памятники важны тем, так как они наряду с лингвистической информации, также включают исторические факты. Кроме того, в данной статье отражены аспекты хронологических событий тюркского каганата. Также, изучены место тюркологии и ее роль в исследованиях проблемы общетюркского значение. Анализируются вопросы духовно-идеологическое воспитательное значение письменных памятников.

Ключевые слова: Орхоно-Енисейские памятники, надписи, историческое развитие, духовность, идея, единство народа, тюркология, патриотизм.

ЎРХУН-ЕНИСЕЙ ЁЗМА ЁДГОРЛИКЛАРИДА ЭЛ БИРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Мақолада тарихий тафаккур ривожига хизмат қилувчи илк туркий ёзма манба – Ўрхун-Енисей ёдгорликларидagi тарихий ҳикматлар, уларнинг эл бирлигини таъминлашдаги ўрни масалаларига эътибор қаратилади. Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликлари тилшунослик фани билан бир қаторда тарихий маълумотларни мужассамлаштирганлиги билан аҳамиятлидир. Ушбу битиктошлар турк ҳоконлиги даврининг муайян хронологик даврини ўз ичига олганлиги ушбу мақолада ўзининг ифодасини топган. Шунингдек, Ўрхун-Енисей тошбитикларини ўрганишда тюркология фани, унинг туркий тадқиқотлар ривожидagi роли тадқиқ этилади. Тошбитиклардаги ҳикматларнинг бугунги кунда ҳам маънавий ғоявий тарбия манбаи эканлиги масалалари таҳлил этилади.

Калит сўзлар: Ўрхун-Енисей ёдгорликлари, битиктошлар, тарихий тараққиёт, маънавият, ғоя, эл бирлиги, тюркология, ватанпарварлик.

Кириш. Эл бирлигини таъминлаш тарихий тараққиёт давомида доимо етакчилар ҳамда зиёлиларнинг диққат эътиборида бўлиб келганлиги манбалардан маълум. Хусусан, VII-асрнинг охири ва VIII-асрнинг бошларида қадимги туркий мутафаккир Йўлғи тегин – Култегин, Билга ҳокон, Қутлуг Элтериш ҳоконлар шарафига қўйилган ёзма ёдгорликларнинг муаллифи, теран тафаккур соҳиби туркий маънавият ва маърифатнинг тамал тошини қўйган мутафаккир сифатида турк ҳоконлиги даврида ўзига хос ўрин тутганлиги Ўрхун тошбитикларидagi маълумотлардан аён. Ёзувларда қадимги туркларнинг маданий турмуш даражаси, адабий имкониятлари, тарихий воқеалар инъикоси, тафаккур кенгликлари ифодаланганлиги билан диққатни жалб этади. Қадимги

турклар сиёсий бирлигининг етакчилари Билга ҳокон ёдгорлиги (732 йил) ва унинг укаси Култегин ёдгорлиги (735 йил) (Кошо-Цайдам ёзувлари) ва шунингдек, маслаҳатчи Тонюкукка аталган ёзув (716 йилдан кейин яратилган)ларда даврнинг тарихий воқеалари силсиласини ўзида ифодалаб, турк баҳодирлари жасоратли фаолиятларининг акс этганлиги – туркий халқлар тарихи ва маданиятининг тошбитикларда ифодаланган дастлабки боби эканлиги билан характерлидир.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Турк рунологияси унинг текстологик таҳлили тўғрисида қатор тадқиқот ишлари олиб борилган. Жумладан, тадқиқотларида, қадимги туркий ёзувдаги эпиграфик масалалар бўйича В.В.

Радлов (1892-1897, Л.Р. Кызласов (1965), И.Л. Кызласов (1990А.С. Аманжолов (2003Қ. Сартқожаулы (2005, 2007), Н.Г. Шаймердиновалар тадқиқотлари қадимги туркий текстлар, жаҳон халқларида ёзув маданиятининг ривож, эпиграфика ва тамғаларнинг туркий ёзувларда ўз ифодасини топиши каби масалалар ифодасини топганлиги билан эътиборлидир.

Шунингдек, қадимги турк ёзуви XIX асрнинг 90-йилларида Мўғулистоннинг Ўрхун ҳавзасида - Селенга irmoғи, Еттисув, Ёкутистоннинг жанубий қисмида ва бошқа жойларда топилган.

Биринчи марта қадимги турк ёзувлари 1893 йилда В. Томсен (Дания) томонидан ўқишга муяссар бўлиниб, икки ярим асрдан бери сирли моҳият касб этган ёзувлар ўз тарихий моҳиятини намоён эта бошлади.

1894 йил 19 январда В.В.Радлов Кул-тегин ёдгорлигининг туркий матнининг биринчи таржимасини тугатган бўлса, ўша вақтдан бошлаб қадимги турк ёзуви, унинг тили ҳамда жараёнларнинг тарихий тараққиётда тугган ўрни масалаларини тадқиқ этиш туркологиянинг алоҳида тармоғига айланди. Ва бу соҳада П.М. Мелиоранский, С.Е. Маловлар томонидан жуда кўп материаллар тўпланди.

Турк рунологияси синтетик автохтон моҳиятини қўллаб ёзган олимлар – Е.Д. Поливанов Ўрхун алфавитининг шаклланишинида идеографик мотивлар ҳақида тадқиқот олиб бориб, ушбу алфавитнинг шаклланиш жараёни ҳақида атрофлича тўхталади. Шунингдек, тарихчи олим С.Г.Кляшторный ушбу ёзувнинг умумий назарий контекстида қадимги туркий руник ёзувининг шаклланиш муаммоларига бағишлаб йирик тадқиқот ишини амалга оширади. Жумладан, Марказий Осиё тарихи ва руник ёзув ёдгорликлари тадқиқотида турк рунологиясининг шаклланиши, Марказий Осиёда қадимги турк эпиграфик ёдгорликларининг кашф қилиниши ва тадқиқ этилиши муаммолари, жумладан, туркларнинг Сўғдий эпиграфикаси, Сибир сирли ёзувлари, тошлардаги белгилар, қадимги турк цивилизацияси, Ўрхун ёдгорликларида ҳокон образи каби масалалар тадқиқига атрофлича тўхталади. В.Г.Гузев турк руниксининг шаклланишида автохтон концепциянинг асосий ҳолатлари ҳақида тадқиқот ишини амалга оширади. И.Л.Кизласов эса Саян-Олтой туркларининг қадимги ёзувлари ҳақида тадқиқот олиб бориб, Енисей ёзувларига асосий эътиборни қаратади.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Турклар кўчманчи ва ўтроқ маданиятга мансуб суперэтнос сифатида инсоният ижтимоий-маданий тараққиётга ҳисса қўшиб келганлиги тарихдан аён. Шунингдек, туркий халқлар умуминсоний маданиятнинг таркибий қисми бўлган туркий маданиятга асос солиб, тарихий тараққиёт давомида ижтимоий-маданий жараёнлар ривожини таъминлаб келди. Албатта, маданият, урф-одат ва анъана ёзувдан минглаб йиллар олдин шаклланиб, маданиятнинг нисбатан юқори босқичи ёзувни вужудга келтиради. “Қадимги туркларнинг тарихий, маданий ва интеллектуал хазинаси бошқа халқларнинг маънавий салоҳияти каби узоқ вақт давомида шаклланган, моддий маданиятда мужассамланган, билим ва кўникмаларни ишлаб чиқаришда авлодларга ўтиб келган. Кўчманчиликнинг ўзига хос хусусияти нафақат кўчманчиларнинг юқори ҳаракатчанлигида, балки чарм, ёғоч, суяк ва жундан фойдаланишни афзал

қўрган дашт ва ўрмон-дашт аҳолиси ҳаётининг экологик хусусиятларни ўзида мужассам этганлигида ҳам намоёндр»[1]. Албатта, туркий халқлар ҳамда уларнинг маданиятга мансублик хислатлари ҳақида гап кетганда туркийларни кўчманчилик маданияти билан боғлаш анъаналари илмда устувор моҳиятга эга. Лекин, бу аждодларимизни бутунлай кўчманчи бўлган, ўтроқ маданият туркийларга ёт дегани эмас. Кўчманчилик маданиятида мужассам бўлган пассионарлик салоҳияти дунёни туркларга танитгани каби, туркларни ҳам дунёга танитди. Турклар ўтроқлашиб, илгари умуминсоний цивилизацияга ҳисса қўшиб келган бўлса, энди цивилизациялашув жараёнларининг бошида турди. Қорақурум, Бешбалик, Сигнак, Тарсакент, Баласоғун, Пайкент, Марв, Бухоро, Самарканд ва ҳоказо шаҳарлар туркий ўтроқ маданиятнинг реал инъикоси сифатида илк ўрта асрлар, ўрта асрлар ҳам айримлари бугунги кунда ҳам савлат тўкиб туриптилар. Шу боис, кўчманчилик ва ўтроқ маданияти туркий халқларга хос бўлиб, уларнинг ўзаро мужассамлашган ҳосиласи туркий цивилизацияни вужудга келтирганлиги эътиборлидир. “Уч минг йил давомида икки цивилизация: кўчманчи ва ўтроқ, нисбий ички автономияни сақлаб, бир-бири билан ёнма-ён ривожланиб, бир-бирини янада бойитиб, ягона умумий цивилизация яратдилар. Кўчманчилар орасида туғилган гумбаз меъморчилиги бутун дунё бўйлаб тарқалиб, дунё халқларининг мулкига айланди; шаҳар аҳолисининг устахоналарида пайдо бўлган хунармандчиликни кўчманчи халқлар ўзлаштирди» [2]. Бундай умумий цивилизация туркий цивилизация сифатида умуминсоний тараққиётнинг ривожига ҳисса қўшиб келди. “Улар (қадимги турклар – Н.Н.) чорвачилик билан шуғулланишган, алоҳида ўтроқ шароитларига ҳам эга бўлишган. Металларни, жумладан олтинни қайта ишлаш техникасини ўзлаштирган эдилар”[3]. Демак, металлургия саноатининг ҳам тамал тоши қадимги турклар томонидан қўйилган бўлиб, ушбу жиҳат ҳам қадимги туркларнинг ўтроқ ҳаёт кечирганлигини тасдиқлайди. Зеро, метал, жумладан олтин казиб чиқариб, уларга ишлов бериш – фақат ўтроқ турмуш тарзига эга бўлган халқларгагина хосдир.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Қадимги турклар тарихи ва маданияти айрим хорижий манбалар билан бир қаторда турк тилида ёзилган битиктошларда ўзининг ифодасини топган. Туркий маданиятнинг илк намуналари Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликларининг тарихий моҳиятига эътибор қаратгудек бўлсак, унда: «Отамни хон сифатида, онамни эса хотун сифатида эъзозлаб қўкка кўтарган осмон: "Турк халқининг исми ва шон-шарафи сўнмасин!", Қабиаларини берган осмон (хоннинг ҳукмронлиги остига) (бу сафар ҳам): «Турк халқининг номи ва шон-шухрати сўнмасин» деди: "Бу исм йўқ бўлиб кетмаслиги учун ҳам осмон мени кўтарди (ва хон қилди)» [4], - деган ҳикматлар мавжуд. Ушбу битиклар шавкатли турк элининг абадиётга дахлдор эканлигини, самовий руҳлар турк етакчиларини доимо қўллаб-қувватлаб келиши ифтихор ҳисси билан қайд этиладики, ушбу сатрлар бугунги кунда ҳам ёшларимиз орасида тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, уларда тарихий тафаккурни юксалтириш орқали ифтихор туйғусини, фахру ғурурни, ватан ва эл тақдири учун масъуллик ҳиссини, умумий тақдир учун бирлашиш масъулиятини юксалтиради. Ушбу

жихатлар бугунги маънавий янгиланишлар шароитида, жамиятнинг ижтимоий-маданий юксалишида муҳим.

Зеро, муайян элнинг муваффақияти, ўзаро бирлашишга мойиллик хусусияти шахсий омил билан, яъни етакчининг маҳорати билан боғлиқ: «Фалакдай Тангри яратган Турк Билга ҳокон сўзим: отам турк доно ҳокони тахтга ўтирганда тўққиз ўғуз қаҳрамонлари, унинг машҳур беклари ва унинг халқи ҳурмат кўрсатдилар. Ўн етти ёшимда Тангут тарафга лашкар тортдим... Ўн саккиз ёшимда Олти чўб суғдақ томонга қўшин тортдим, халқини тор-мор қилдим... Йигирма икки ёшимда Табғач томонга лашкар тортдим.... Тангри ёрлакагани учун, мен муваффақиятга эришганим учун, Турк халқи ғалаба қозонди. Мен томондан давлат бундай бошқарилмаса, Турк халқи ўлажак эди, йўқ бўклажак эди» [5]. Албатта, муайян халқнинг ғалабасида ҳамда зафар қучишида сиёсий-ҳарбий етакчининг ўрни бекиёс. Ушбу жихатлар:

1. Ижтимоий-сиёсий жараёнларда муайян халқ, миллат, эл ва элат муваффақиятини таъминлаш бевосита сиёсий-ҳарбий етакчининг раҳбарлик маҳорати ва қобиляти билан ҳамбарчас боғлиқ эканлигини;

2. Эл буюк бўлиши учун – унинг йўлбошчиси буюк бўлиб, ҳарбий-сиёсий иродани ўзида тўлиқ мужассамлаштириши лозим. Зеро, муайян халқ ва элнинг муваффақияти бевосита сиёсий раҳбарнинг ташкилотчилик қобиляти билан алоқадор бўлиб, бошлиқдаги хислат ва хусусиятларнинг аксарияти элнинг қундалик фаолиятида мужассамлашини;

3. Шерюрак баҳодир бошқарган қўшин ғалабани қўлга киритиши муқаррарлиги, сувюрак етакчи бошқарган қўшин парокандалikka юз тутиб, мағлубиятга йўлиқиш эҳтимоли қучилигини билдиради.

Маълумки, тарихий тафаккур аждодларимиз томонидан ижтимоий-тарихий тараққиёт шароитида яратилган моддий ва маънавий бойликларнинг инсон ёки муайян гуруҳ онгда акс этиб, намоён бўлиб, эл ва юрт манфаатлари йўлида хизмат қилиш иштиёқининг устунлик даражада намоён бўлишидир. Шу боис, ҳар бир шахсда тарихий тафаккур ўзлигини англаб, тарихий қадриятларига содиқ бўлиб, элпарварлик ва ватанпарварлик хислатининг тафаккурда мустаҳкам қарор топишидир. Инсоннинг инсоний моҳиятини онг ташкил этар экан, демак онг ва тафаккур ҳар бир шахс, жамоа, этник гуруҳ, этнос, миллат ва суперэтноснинг умуминсоний цивилизация босқичларидаги ўрнини англашида ҳам ўзига хос аҳамиятга эга. Тарихий тафаккур ижтимоий онгда ворисийлик хусусиятини ривожлантиради. Ва бундай ворисийлик асосида тарихий меросга мансублиги ривожланиб боради. «Янги аср, янги минг йиллик, дунё манзарасининг ўзгариши, инсон эволюцияси трансформацияси, илмий парадигмаларнинг алмашинуви ҳам ижтимоий, ҳам гуманитар билимларга, ҳам билиш усулларига из қолдирди ... Шажаралар, маданият, менталитет ва тарих фалсафасига қизиқиш ортиб бормоқда. турли цивилизациялар ва маданиятлар, уларнинг дунё цивилизацияси ва тарихий жараёнидаги ролини объектив акс эттиришга мойиллик кузатишмоқда» [6]. Тафаккурда юз бераётган бундай эвристиклар шароитида ҳар бир шахс ўзининг ўтмишига ҳурмат ва эҳтиром асосида муносабатда бўлиши тақозо этилади. Шунингдек, тарихий тафаккурда маданий ёки

маънавий меросга мансубликни ифодалашда ҳар бир ижтимоий-тарихий даврга хос бўлган йўналтирувчи ғоя зарурий аҳамиятга эга бўлиб, ижтимоий-тарихий тараққиёт давомида тафаккурда элпарварлик ва ватанпарварлик хислатлари ривож бевосита ушбу омил билан боғлиқ. Ушбу жихат табиий равишда эл бирлиги йўлида камарбаста бўлишни тақозо этади.

Инсоният ўзининг ибтидосида табиий муҳит билан ҳамоханг равишда шаклланиб, дастлаб ов қуроллари ва сўнгра бора-бора ўз маънавий дунёсини тарғиб этиш қуролларини ясаб, ўзлигини намоён эта бошлади. «Мамлакатнинг маҳаллий аҳолиси (автохтон) бутунлай ўзи яшайдиган атроф-муҳитга тегишлидир ... Ўрмон одамга бошпана, озик-овқат ва ҳаёт учун зарур бўлган барча нарсаларни беради. Ўзини химоя қилиш инстинкти одамни қўлига қурол кўтаришга мажбур қилди» [7]. Ва бу қурол дастлаб ов қуроллари бўлган бўлса, кейинчалик маданий ва маънавий қурол сифатида инсониятнинг ўз руҳий оламини намоён этишга йўналтирилди.

Бугунги кунда аждодларимизга хос бўлган бундай қаҳрамонлик ва эл бирлигини таъминлаш йўлида фаолиятни ўрганиш туркий халқларга мансуб миллатлар орасида ўзликни англаб, тарихий қадриятларга мансублик хислатларининг ривожини таъминлашда муҳим. Бу туркий халқларда, айниқса ёшларда аждодларимиз руҳига ҳурмат ва эҳтиром руҳини шакллантириш билан бир қаторда, ватанпарварлик хиссининг юксалишида ҳам аҳамиятлидир.

Маълумки, туркий халқларга хос этно-ижтимоий, маданий ва тарихий жараёнлар тадрижий тақомили, жумладан Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликлари талқинини «Туркология» фани ўрганади. 1889 йилда Россия География Жамиятининг Шарқий Сибир бўлими Н.М.Ядринцев бошчилигида экспедиция ташкиллаштириб, дарё ҳавзасидаги бир қатор ёдгорликларни ўрганди. Ўрхун ёдгорликларининг кашф этилиши Туркологиянинг ривожланишида янги шарафли саҳифани очиб, бу шарафли саҳифа Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликлари тилшунослик, илк туркий ёзма ижод намунаси сифатида адабий манба ва тарихий нуқтаи назардан тадқиқ ва таҳлил этилишига илмий доираларда иштиёқ қучилиги билан аҳамиятлидир. Ва бундай иштиёқ ва зарурат Туркология фанининг шаклланиши шарт-шароит яратиб, бугунги кунда ҳам унинг ривожини таъминлаб келмоқда.

«Туркология – шаклланиш жараёни туркий бўлган, туркий тилда сўзлашувчи халқларнинг тилини, адабиётини, тарихини, этнографиясини, маданиятини яна руҳоний, маданий қадриятларини тадқиқ этувчи илмнинг соҳаси. Туркология илмининг номланиши ҳозирги туркий халқларга хос, уларнинг аждодлари, VI-IX асрларда яшаб, Ўрхун, Енисей, Талас ва бошқа ёзма ёдгорликларни келажак авлодларга мерос этиб қолдирган, бир-неча уруғ ва қабилалар иттифокидан ташкил топган макроэтникалик бирлик – Туркларнинг номи билан шаклланиб, ривожланди» [8]. Яъни, туркология фани туркий тилларда сўзлашувчи халқларнинг тиллари, тарихи, этнографияси, дунёқараши, оғзаки ижоди, урф-одат ва анъалари, диалектал ўзига хослик ўзакларида мужассамлашган умумийлик каби жиҳатларини ўрганувчи фан. Туркология фани туркларнинг тадрижий тақомил босқичларида ушбу элга хос бўлган тарихий-ғоявий

жараёнлар эволюциясини ўрганиш учун манба сифатида тошбитиклардан ҳам манба сифатида фойдаланади. «Хозирги туркология фанида турли хил белгилар билан ёзилган туркий ёдгорликлар кенг тарқалган ҳамда улар ўрганилган бўлиб, булар руник, уйғур, манихей, брахма, араб, арман-кипчоқ, чигатой ёзувларидир» [9]. Ва бу тошбитиклар турклар тарихини ўрганиш билан бир қаторда ҳар бир ижтимоий-тарихий даврга хос бўлган ғоявий жараёнларни ўрганишда ҳам муҳим роль ўйнайди. Зеро, ҳар қандай муваффақиятнинг асосида жамият аъзоларида ғоявий яхлитлик, умумфаолиятни таъминлашда сафарбар қилувчи ғояга содиқлик хислатлари ётади.

- **Хулоса ва таклифлар.** Тарих биз учун хулоса чиқариш мактабидир. «Тарих фани авлодлар хотирасида оталар ва боболарнинг интилишларини таклид қилишни фикрий манба сифатида хотирада сақлашга чорлайди» [11]. Яъни, ўтмишдан улги олиб, аجدодларимизнинг қахрамонликларида руҳланиб, тарихнинг муайян палласида уларнинг муваффақиятсизлигидан сабоқ чиқариш келажакдаги одимларнинг муваффақиятини таъминлашда муҳим. Демак, ўтмишни ўрганиш тарихий кадриятларга муносабатни шакллантириб, маънавиятни юксалтиради. Шу боис, туркий халқлар тафаккур тараққиётида ижтимоий-маънавий омилларнинг ўрни бекиёс. «Маънавият миллатнинг асрлар давомида шаклланган, илдилари унинг тарихий тажрибалари ва ижтимоий-маданий ривожланиши билан узвий боғлиқ бўлган ички (ақлий) интеллектуал ва собит хиссий (эмоционал) дунёсидир» [12]. Аجدодларимиз

тараққиётнинг ҳар бир босқичида ижтимоий-маънавий жараёнлардан сабоқ олиши билан бир қаторда ўзлари томонидан тўплаган тажрибаларининг ижобий қирраларини кундалик жараёнларга сингдириб, бойитиб борди.

Ижтимоий-тарихий тараққиёт натижасида ҳар бир босқичнинг ижобий хусусиятларини ўзида мужассам этган ҳолда туркий халқлар маънавияти юксала борди. Асрлар давомида тўпланган халқ маданияти ва маънавияти ворисийлик анъаналари асосида кейинги авлодларга узатила борди. Шунингдек, ташқи ижтимоий-маданий таъсирлар ички таъсирлар билан бойиб, халқчил моҳият касб этиб бораверди. Айниқса, ислом дини шароитида аجدодларимиз тарихий-маънавий тараққиёт давомида тўплаган ўз тафаккур бойликлари, анъана ва урф-одатларидаги ижобий хислатларнинг барисини ушбу тинчликпарвар дин таркибига сингдириб юбордики, бугунги кунда биз эътиқод қиладиган маърифий ислом ўзида кўпроқ халқчил жиҳатларни мужассам этиб, унда миллий менталитетимизнинг ижобий қирралари сингдирилганлиги билан эътиборлидир.

Тарихий тафаккур сарчашмалари бўлган Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликларида аجدодларимизга хос бўлган мардлик, тантилик ва ватанпарварликнинг акс этиши ҳамда бугунги кунда уларни талқин этиб, тарғиб қилиш миллий кадриятларимиз ривожини таъминлаш билан бир қаторда жамиятимиз аъзолари, хусусан ёшлар тафаккурида ватанга ва элга муҳаббат хиссининг ривожини юксалтириб борадики, бугунги янгиланишлар шароитида эл бирлини янада таъминлаб боришда ушбу омил муҳимдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Жолдасбеков М., Сарткожаулы К. Атлас Орхонских памятников. – Астана: Культегин, 2006. – С. 8-9.
2. Турсунов Е.Д. Древнетюркский фольклор: истоки и становление. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. – С. 8.
3. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР, 1959. – С. 10.
4. Радлов В.В., Мелиоранский П.М. Древне-тюркские памятники Кошо-Цайдам. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1897. – С. 23.
5. Отаули. Билга ҳокон достони. – Тошкент: «O'zbekuston», 2015. – Б. 136-137.
6. Народ в потоке истории. Научная серия /Составители Т.Шанбай, А.Ибраева. – Астана: Фоллиант, 2014. – С. 145-146.
7. Герман Вейс. История цивилизации: архитектура, вооружение, одежда, утварь: Иллюстрированная энциклопедия в 3-х томах. Классическая древность (до IV в.). Т.1. – Москва: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 7.
8. Туймебаев Ж.Ж., Ескеева М. Туркитанудын тарихи-лингвистикалык негиздери (Историко-лингвистические основы Тюркологии). – Алматы, 2015. – Б. 14.
9. Великая степь: Материалы III Форума гуманитарных наук. I-том. – Астана, 2018. – С. 492.
10. Народ в потоке истории. Научная серия /Составители Т.Шанбай, А.Ибраева. – Астана: Фоллиант, 2014. – С. 63-64.
11. Народ в потоке истории. Научная серия /Составители Т.Шанбай, А.Ибраева. – Астана: Фоллиант, 2014. – С. 290.
12. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. – Тошкент: «Шарк», 1998. – Б. 9.

Тожи НОРОВ,

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

“Ижтимоий-гуманитар фанлар” кафедраси

Катта ўқитувчиси, фалсафа доктори(PhD)

E-mail: tajonorov@gmail.com

ТДИУ профессори, ф.ф.д Б.Алиев тақризи асосида

INTERPRETATION OF SPACE AND TIME IN ONTOLOGICAL PHILOSOPHY NAVOI

Abstract

The universe, the space that make up their basis planets in it, their creation, the main essence of their creation, form, composition, meaning, movements, interactions, their influence on human life and activities, the role of man in the universe and in life on Earth, life, the criteria of activity and processes occurring in time and space have long been of interest to humanity. One of the main problems in the history of philosophy is the question of space and time. This problem was defined in different ways in the great schools of thought by thinkers of different periods. One of these great thinkers is Alisher Navoi. Navoi's works, along with other socio-philosophical themes, uniquely express and analyze the problems of the firmament and time. Its main feature is that it is based on the divine (pantheistic) religion, Islam, its holy book, the Koran and other theological sources, as well as on the secrets of nature and the Universe, the main miracle of Allah - human intelligence, the power of enlightenment, they are the key revealing all these secrets.

Key words: universe, space, firmament, ontological view, pantheism, theology, man, thinking, time, astronomical and philosophical analysis of time.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРОСТРАНСТВА И ВРЕМЕНИ В ОНТОЛОГИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ НАВОИ

Аннотация

Вселенная, пространство составляющие их основу космос, планеты в ней, их создание, основная сущность их создания, форма, состав, смысл, движения, взаимодействия, их влияние на жизнь и деятельность человека, роль человека во вселенной и в жизни на Земле, жизнь, критерии деятельности и процессы, происходящие во времени и пространстве издавна интересовали человечество. Одна из главных проблем в истории философии - это вопрос о пространстве и времени. Эта проблема по-разному определялась в великих философских школах мыслителями разных периодов. Один из таких великих мыслителей - Алишер Навои. Работы Навои, наряду с другими социально-философскими темами, уникальным образом выражают и анализируют проблемы космоса и времени. Его главная особенность в том, что он основан на божественной (пантеистической) религии, исламе, его священной книге, Коране и других богословских источниках, а также на тайнах природы и Вселенной, главном чуде Аллаха - интеллекте человека, силе просветления и именно они и является ключом раскрывающий этих всех тайн.

Ключевые слова: вселенная, пространство, космос, небосвод, онтологический взгляд, пантеизм, теология, человек, мышление, время, астрономический и философский анализ времени.

НАВОИЙ ОНТОЛОГИК ФАЛСАФАСИДА САМОВОТ ВА ЗАМОН ТАЛҚИНИ

Аннотация

Олам, борлиқ, унинг асосини ташкил этган коинот, ундаги сайёралар, уларни яралиши, яралишидаги асосий моҳият, шаклу-шамойили, таркиби, мазмуни, ҳаракатлари, ўзаро алоқалари, уларнинг инсон ҳаёти ва фаолиятига таъсири, одамнинг коинотдаги ва Ердаги мақоми, ҳаёти, фаолияти мезонлари, замон ва макондаги кечаётган жараёнлар азал-азалдан инсониятни кизиктириб келган. Фалсафа тарихида унинг энг бош муаммоларидан бири коинот (космос) ва замон (вақт) масаласидир. Ана шу муаммо йирик фалсафа мактабларида турли давр мутафаккирлари томонидан турлича таърифланиб келинган. Ана шундай йирик мутафаккирлардан бири –Алишер Навоийдир. Навоий асарларида бошқа ижтимоий- фалсафий мавзулар қатори самовот муаммоси ва вақт масалалари ўзига хос тарзда баён ва таҳлил қилинган. Унинг асосий хусусияти, илоҳий (пантеистик) асосда, Ислом дини, унинг муқаддас китоби Қуръони карим ва бошқа илоҳиёт манбаъларга асосланганлиги, шу билан бирга табиат ва коинот сирларини Аллоҳнинг асосий мўъжизаси - инсоннинг ақл-заковати, тафаккури қудрати билан забт этилишида маърифатнинг ўрни илмий-фалсафий асосланганлиги.

Калит сўзлар: олам, борлиқ, коинот, космос, самовот, онтологик қараш, пантеизм, илоҳиёт, инсон, тафаккур, вақт, вақтнинг астрономик ва фалсафий таҳлил.

Қириш. Алишер Навоий ижоди кўпқиррали ва кенг камровли бўлиб, у калам юритмаган мавзу деярли йўқ. Хусусан, унинг асарларида онтологик -яъни олам борлиқ, коинот, олам ва борлиқнинг яралиш манбаи, ҳаракати, мавжудлик мазмуни ва жараёнлари, инсон, инсоннинг ижтимоий борлиқ сифатида коинотдаги ва дунёдаги мақоми каби фалсафий қарашлар таҳлил

қилинган. Лекин унинг фалсафий, онтологик қарашлари етарли даражада тадқиқ этилмаган. Мутафаккир ижодидаги умумий яхлитликни таъминлаган асосий мавзу – инсонпарварликдир. Инсон, унинг табиати, шаклланиши, тарбияси ва камолоти, эрки, ҳуқуқи ва манфаатлари устувор мавзу сифатида қўйилган. Жумладан, “Ҳайрат ул-аброр”нинг

“Аввалги муножот” фаслида, инсон табиатда Аллох яратган жонзотларнинг энг улуғи ва мукаррами эканлиги, оламдаги барча тоғу-тошлар, ноз-неъматларни яратишдан асл мақсад, уларни инсон манфаатига хизмат қилиши учун эди, дейилади. Хусусан, асарнинг учинчи фаслида:

Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек боридин ғараз инсон эди[1]. дейди.

Мутафаккир, инсонни дунёдаги барча жонзотлар ичидаги энг қомили, Оллоҳ-таолонинг оламдаги, табиатдаги яширин сирларини ҳам ўз ақлу-заковати, тафаккури, зеҳни билан барча нозиклиги билан тушуниб етувчи бир маърифатли мавжудод тарзида таърифлайди ва тавсифлайди. Инсонни “Каррамано” мукаррам ва энг гўзал суратли қилиб яратилганини алоҳида таъкидлайди[1].

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев Президентлик лавозимига киришиш маросимидаги маърузасида улуғ мутафаккирнинг инсонпарварлик ғоясининг ёрқин мисоли бўлган:

Одамий эрсанг, демагил одамий,
Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами, -

деган машҳур ҳикматини бош шиор, фаолиятининг бош ғояси сифатида ва давлат сиёсатининг асосий концепцияси сифатида келтириб ўтди[2].

Навоий борлиқ фалсафасига хос пантеистик қарашлар шўро тизимидаги атеистик қарашлар зид бўлгани учун айнан шу мавзудаги фикрлар, қарашлар тадқиқ доирасидан ташқарида қолиб келди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Улуғ мутафаккирнинг ҳаётий ва ижодий фаолияти ҳали ўзи тириклиги пайтидаёқ катта эътироф билан битила бошланган. Жумладан, Султон Хусайн Бойқаро, Шарафиддин Али Яздий, Абдурахмон Жомий, Захириддин Муҳаммад Бобур, Хондамир, Мирхонд Зайнулдин Восифий, Содикбек Содикий, Абдураззоқ Самарқандий, Фасих Ҳавофий, Мўйиниддин Исфизорий, Низомиддин Шомий каби муаллифларни санаб ўтиш мумкин.

Навоий ижодий мероси бўйича қилинган илмий тадқиқот ишларининг аксарияти адабиёт, адабиёт тарихи, тил, матншунослик, манбашунослик, педагогика ва бошқа ихтисосликлари бўйича олиб борилган. Бундай тадқиқотчилардан, В.В. Бартольд, Е.Э. Бертельс, А.А. Семёнов, И. Султон, И. Мўминов, В. Зоҳидов, Н. Маллаев, В. Абдуллаев, М. Хайруллаев, Н. Комилов, М. Орипов, Ҳ. Алиқулов, И. Ҳаққулов, С. Олимов, О. Эргашев, С. Каримов, Б. Эралиев, М. Муҳиддинов, М.Т. Ойбек, А. Ҳайитметов, А. Қаюмов, И. Султонов, М. Қўшжонов, С. Ғаниева, С. Эркинов, Э. Рустамов, Т. Аҳмедов, П. Шамсиев, С. Айний, Ў. Сулаймон, Ш. Шомухамедов, А. Абдуқодиров, А. Рустамов ва бошқа йирик навоийшунос олимларнинг хизматини алоҳида эътироф этиш лозим..

Лекин, адабиётлар таҳлили хусусида шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Навоийнинг онтологик қарашлари фалсафа фани, хусусан, онтология соҳаси бўйича тадқиқот мавзуси бўлмаганлиги сабабли, Навоий асарлари бевосита тадқиқот ва таҳлил манбааси сифатида олинган.

Шарқ ренессанси мисолида борлиқ, унинг яралиши, мавжудлиги, ўзгаришлар, жараёнларнинг маърифий ёндашув тарзида М. Ориповнинг мақоласида билдирилган[3].

Тасаввуфшунос олим И. Ҳаққулов Навоийнинг тасаввуф таълимотларида тутган ўрни хусусида қўллаб асарларида, жумладан, докторлик диссертациясида мутафаккирнинг борлиққа доир қарашларига тўхталиб ўтган[4].

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Диссертацияда тарихий изчиллик, фалсафий таҳлил, қиёсий таҳлил, умумийлик ва хусусийлик категориялари асосида назария ва амалиёт уйғунлиги мисолида таҳлил этиш усуллари қўлланилган.

Навоий фалсафий меросида ҳам бошқа Шарқ адабиёти ва фалсафасида бўлганидек, фалаккиёт илми натижаси ўлароқ, оламни таркиби ҳисобланган сайёралар, умуман коинот ҳақида гап боради ва улар ҳам илоҳий тарзда, яъни **пантеистик** таърифланиши билан бирга уларнинг сир-асори маърифат, яъни илм-фан орқали ечилиши, унинг хал қилувчиси эса ерда Аллоҳнинг халифаси яъни – вориси бўлган инсон ақлидроки билан очилади деб таърифланади.

Алишер Навоий асарларининг ҳаммасида кириш қисми, мусулмон Шарқи анъаналарига содиқлик тариқасида Аллоҳга ҳамд, пайғамбарга наът, азиз-авлиёларга дуои-хайрлардан бошланган бўлиб, айнан шу қисмида оламни ва бутун борлиқни яратган Аллоҳ, оламдаги ҳамма ашёлар ва вақт Унинг иродаси, ҳукмига боғлиқлиги хусусидаги пантеистик фалсафа баён қилинган.

Алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Навоий онтологик қарашлари яъни борлиқ, олам унинг яралиши ва мавжудлиги жараёнлари билан боғлиқ асос теологик хусусиятга эга бўлиб, Ғарбий Европа тиллари ва фалсафасига асос бўлган юнонча заминга эга бўлган – пантеистик хусусиятга эга. Аниқроғи айтганда Навоий онтологик қарашларининг бош назарий-методологик асоси Ислом динининг муқаддас китоби –Қуръони карим ва бошқа муқаддас, илоҳиёт манбаларидир.

Хусусан, Навоий асарларида унинг давригача астрономия илмида маълум бўлган сайёралардан, - Аторуд – Меркурий, - адиблар, умуман ижод хомийси; Зухра – Венера – Чўлпон юлдузи, - осмон созандаси;

Миррих – Марс сайёраси – омадсизлик юлдузи, унинг тимсоли Шох Баҳромга қиёсланади;

Муштарий – Юпитер – “Саъди акбар” ёки “Фалак қозиси” деб таърифланган;

Зухал – Сатурн сайёраси тарзида турли таъриф ва тамсиллар келтирилган[5].

Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” асарида ойнан оламни яралиши ва мавжулиги, унда кечаётган жараёнлар, макон ва замон масалалари, оламда одамнинг мақоми масалалари одамзоднинг ақли билан англаб бўлмас, ҳайратланарли эканлиги ифодаланган. Асарнинг номи ҳам айнан шунга ишора[1].

“Ҳайрат ул-аброр”нинг иккинчи бобида, Худо оламдаги ҳамма нарсани – осмон, куёш, ҳар бир заррани, бутун ўсимлик ва ҳайвонот оламини ўз юксак ақли, мўжизали қалами(сунъи қалам) ва меҳри билан яратгани, уни ҳаракатга келтиргани, уларни бошқариб тургани тасвирланган. Бобда хусусан шундай дейилган:

Оламни яратган улуғ Раббийга ҳамдлар бўлсин. Унинг улуғ зотиға зарралардан тортиб бутун оламдаги барча нарса унинг шаънига ҳамд айтади. Унинг оламини ягона манбаи эканлиги куёшдек равшан. Оламдаги мавжудодни юксак даражада мукамал қилиб яратган.

Буларни барчасини англаш учун, рух қуёшини равшан қилиб қўйди. Бу ерда Навоий, “рух қуёшини равшан қилди” деганида эса, фалсафанинг яна бир мавзуси ва муаммоси номоддий борлик - инсон тафаккури, рухият олами хусусида гап боради.

Мовий осмонни баланд қилиб қўтариб қўйди. Унда меҳр билан сайёралар(юлдузлар)гулдастаси билан гулшан яратди.

Коинот кенгликларида юлдузлар гул каби очилиб, кўкда бу гулдастага ўхшаб сочилиб туради. Коинотдаги ҳар туркум юлдузлар ўз минтақаларига эга. Масалан, Қуёш минтақасидаги юлдузлар худди нарда тахтасидаги каби икки даврага бўлинган. Уларнинг ҳар бир бўлагига 6 талик бурж бор. Бу сайёралар орасида номувофиклик бўлмаслиги учун, уларга Ой ва Қуёшни Каъбага ўхшаб марказ қилиб қўйган. Осмон чарҳини шу 2 тахтасида 2 та 6 талик бурж яратилган (12 бурж). Унда туну-кунни мукамал қилиб, тунни юлдузларни садафдек қилиб безатди. Куну-тунни оку-қора қилиб жорий қилди. Тонгларни ҳарир(кофурий) безак қилди. Шундай адоғи йўқ коинотни, ундаги мўъжизалар, неъматларни англаш учун инсон миясида ақл чироғини ёқди. Яъни тафаккур чироғини ёқди. Ақл чироғининг шуъласидан кўнгул маскани нур олади. Лекин бу нурни ишқ ели ўчириб қўяди. Ишқ ели тезлашса, ақл хужраси чил-чил бўлиб кетади. Бу ел бутун ақл-идрок, сабр қаноатни олади.

Коинотдаги юлдузларни бир доира тарзида бир силсила (шода) қилиб тузди. Уларни бир-бири билан шу шу силсилада узвий боғлиқ ҳолда жойлаштирди.

Фалакда хокний(тупрокни) сокин қилиб, Ерни яратди. Ер ҳам шу силсилада фалак даврида(орбита) айланиб кезадиган қилиб қўйилди. Ана шу фалак муҳити (минтақаси, координатаси) собит бўлиб, унинг марказида Ер туради, дейди. Бу хулоса ҳозирги астронимик тил билан айтганда *геоцентрик* назариядир. Яъни, оламни марказида Ер туради деган астронимик назария.

Боб якунида эса, Оллоҳ меҳри инояти билан шунча мавжудодларни халқ қилди, яъни яратди, лекин, унинг қаҳридан ҳаммаси нобуд бўлиши ҳеч гап эмас дейди (буду-нобуд - мавжуд-номавжуд).

Асарнинг 3 бобида (аввалги муножоотда) эса, Навоий Ҳақнинг аввалияти, ақл билан англаб етиб бўлмаслиги, Унинг аввали ва охири одамлар қанча уринишмасин, ҳамд айтишмасин барибир била олмасликлари айтилади. Оламдаги барча мавжудодларни Адам – яъни йўқлик шабистонидан вужуд, яъни борлик гулистонига келтиргани, коинот бозоридаги дурлар(юлдузлар) зоҳир дарёсига келтиргани маърифати деб номланади.

Бу бобда, маърифат деб урғу берилишида бизни назаримизда, гарчи бу ҳолни ақл билан англаб етиш мумкин бўлмаса ҳам, олдинги бобда айтилганидек, ақл чироғи, илм-маърифат нури билан уларни ўрганиш зарур эканлиги уқтирилган.

Эй (Оллоҳ) Сенинг бидоятинг (ибтидоинг) абаддек азал. Бу ерда илоҳий-бадий-фалсафий талкинда агар, абадди охири йўқ экан, Унинг азали ҳам, ибтидоси ҳам йўқ, яъни англаб бўлмайди дейилади. Сени аввалинг, бидоятинг нима бўлганини ҳеч ким билмагани каби интихонда нима келади бу ҳам ҳеч кимга аён эмас. Бу фақат Ўзингга аён. Уни ақл-идрок қилиш мумкин эмас, бошқача айтганда одам тушуниб етолмайди.

Бошқа кўп ўринларда Навоий бундай ҳолатни “асрори-гайб” яъни Оллоҳ оламни аксар нарсаларини инсонлардан махфий қилиб яратган, яширин сир тарзида ҳам айтиб ўтилган.

Ўзинг ҳамма жойда ҳозирсану-нозирсан. Сен Ўзинг фақат боқийсан, агар Сен бўлмаганинда ҳеч нарса бўлмас эди. Боқийлик фақат сенгагина хос. Бошқа ҳамма нарсалар ўткинчи-фонийдирлар. Ўзинг бирликсану ададинг йўқ, яъни Сенинг зоҳиринг жилваланган (тажаллийёт) борлиқ бепоён, улар сен туфайли бир бутундир. Сен ўзинг яккасан (Ваҳдоният, Воҳид) сандан бошқа илоҳ йўқ. Сандан бошқа қудрат манбаи йўқ. Сен Аҳадсан – яккасан (Ваҳдат-Аҳад).

Сенинг ҳуснинг тажаллийсига (жилваси) ҳад, чегара йўқ эди. Уни намоён қилиш учун, худди шундай улкан ойина керак эди. Сен уни сунъи қудратинг билан шундай ойина (мирьот) яратдинг. Оламда аксни кўриш учун нурни яратдинг, унда Сени жамолинг зоҳир бўлди.

Бунга тўққиз лавҳ кўк (осмон) лавҳа таратувчи ойина бўлди.

Очти бу гулшанники рангин эрур,

Ҳар гул анга ойинаи чин эрур[1].

Кўкни мовий саҳифа қилиб яратиб, уни ҳам улкан кўзгу қилиб яратдинг, ундан Сени жамолинг тажаллийси кўринади. Яъни оламдаги ҳамма нарса Сени тажаллийинг, аксинг(акс-инийкос). Ерни барча конларга тўлдириб яратдинг, тоғларни уни мустаҳкам тутиб турувчи ва мувозанатини сақлаб турувчи камар(баъзи жойларда лангар) қилиб яратдинг. Сен шунча ғаройиб нарсаларни мисол қилиб яратдинг, барчасига ўз ҳуснинг жилваланувчи мирьот қилиб қўйдинг.

Шунингдек, Ердаги иқлимлар ва йил фасллари замон ва макон тарзида, “етти ато” ва “тўрт ано” тарзда поэтик ифодалайди. Бу ерда “етти ато” етти иқлим, “тўрт ано” эса тўрт фаслди[2].

Тўртинчи бобда: олам бир бутун, уни Оллоҳ бирлаштириб Ваҳдонлик – яъни ягоналик ва улуғлик манбааси, бутун мавжудоднинг моҳияти, жавҳари эканлиги баён қилинади:

Эй бори мавжудга сендин вужуд,

Балки, вужуд аҳлига фаёзи жууд[1].

Бу бобда Навоий, агар самода бирор номутаносиблик туфайли Сени қаҳрингни келтирса, сен уларни вайрон қилиб, остин-устун қилиб юборасан, дейди(киёмат аломати сифатида). Лекин шу жойда бадий тимсолий услубда, оламни бузилиши кўнгулни бўзилишидан бошланишига ишора қилинади.

Зеро самода шундай остин устун бўлиб, Зухал худди кўнгиздек учиб кетса, Муштарий ҳалок бўлиб, унинг тахтаю минбари ўзига тобут бўлганда, Баҳром(Миррих-Марс-омадсизлик юлдузи)ни қатлига тиг тортилса, Зухра – ўз ногораю чанги билан самода бир чанг-тўзонга айланганида, денгизда ўт-олов сузиб юрса, тоғлар осмонда учиб(раксга тушиб) кетганда, одам нима бўлибти. Яъни одам самовий балолар келганда, ҳатто табиат офатлари (Ердаги) олдида бир хасчалик ҳам бўлмаган заиф ва нотавадир дейилмоқда.

Навоий динни мутаассиблаштиришга қарши чиққан ҳолда, у илмни, таълимни, тараққиётни илмий билиш, кузатиш, тажриба каби кенг амалий жараёнларга асосланиши тарафдори эди. Зеро, унинг Қуръони Каримда Аллоҳ одамни яратиб, ўзимга Ерда халифамни яратдим, У (одам) ақл-заковати билан Ер ва

коинот сирларини очади дейди. Тажриба, кузатиш, мантикий таҳлил каби назарий ва амалий фаолиятни фалсафий асослайди[1].

Бирок, диний таълимотлар, хусусан тасаввуф таълимотининг айрим сулукларида оламни Роббиси бўлган Аллоҳ ҳақида билимларда “чуқурлашиш” ширк эканлиги айтилади. Чунки, ислом бу эътикод, у фалсафа ёки илмий таҳлил манбаи эмас каби талқин қилинган. Ваҳоланки турли сулуклар ўртасида ихтилофлар туфайли бўлинишлар ва ҳатто қатъий қарама-қаршиликлар ҳоллари ҳам бўлган.

“Фарҳод ва Ширин” достони бошланишида, оламни яратувчиси – “Қойими Мутлак”, - яъни Аллоҳ ҳар бир ишнинг моҳияти-манбаи деб таъкидлайди^[6].

Навоийнинг форсий тилда ёзилган “Рух ул-қудс” яъни, “Муқаддас рух” асарида борлиқни моҳияти Худо эканлиги билан боғлиқ фалсафий қараш баён қилинган[9]

Навоий “Фусули арбаа”, яъни “Тўрт фасл” асарида йилнинг тўрт фаслини ўзига хос кечишини, гарчи юксак баддий тарзда баён қилсада, табиат қонунларини фалсафий талқинига асосланганлигини айтиш лозим[10].

“Садди Искандарий”да Навоий Ерни тортишиш қонуни ва марказга қараб интилиш билан боғлиқ табиий қонуниятга мисол сифатида Искандарнинг донишманд Сукрот билан суҳбати бобида келтиради. Бобнинг номи “Искандарнинг саволи Сукротдин ул бобдаким, қурраи арзни тамом сув ихота қилмоғининг ҳикмати не бўлғай ва анинг жавоби” деб аталган.

Унда шундай жавоб берилади: “аввало Сукрот, бу илохий қонуният эканлигини айтиб, бу саволга барча олимлар турлича жавоб беришган. Лекин, бунинг асосий сабаби шуки, Ер юзи нотекис тузилган. Агар у теп-текис бўлганида эди бутун Замин бутунлай сувга ғарқ бўларди, Ер нотекис бўлиб, унда жойлашган тоғу қирларда ёгинлар (сув) тушиб улар қуйига, ерни қаърига интилади, яъни пастликка оқиб тушиб кетади. Шу туфайли ернинг умумий майдонидан (материклардан) ҳосил булган дарё ва қўллар оқибат денгизларга қуйилади ва уммонлар(денгизлар) пайдо бўлиб, ерни ихота қилади”^[5].

Кейинчалик, олимлар бу қарашларни, бутун олам тортишиш қонуни, бутун олам гравитацияси, Ернинг тортиш кучи қонунлари ёки жисмларнинг, хусусан, суюқликларни Ер марказига интилиши қонуниятлари тарзда илмий асослашди. Механика, статика, гидравлика, оптик ҳодисалар каби физик, асрофизик ҳодиса ва жараёнлар ҳақида ҳам фикрлар юритилган. Лекин, Навоий бу масалалар тавсифи ва изоҳида давр ва мафкуравий муҳит талаби ва одоби юзасидан (қобиғида дейиш мумкин) Оллоҳнинг амри, инояти билан содир бўлиши тарзда ёритилган. Бу ҳодисалар таҳлили ва тадқиқида эса инсоннинг Яратган берган ақл-идрок, қувваи ҳофиза қуввати восита бўлиши таъкидланади. Шу жумладан: “Фарҳод ва Ширин”да

Ки, ҳар ишники қилди одамизод,

Тафаккур бирла билди одамизод[6] ҳикматини келтиради.

Лекин, классик фалсафада Шарқда ҳам Ғарбда ҳам олами куброни ҳам олами сугрони ҳам асл сунъи кашшофи бу, - Аллоҳ деб уқтирилади. Классик фалсафанинг бошқа намоёндалари каби шу онтологик асос собит моҳият сифатида қўйилган.

Олам сирларини ўрганишда, айрим бошқа файласуфлардан фаркли равишда, Навоий илмий-маърифий ёндошувнинг зарурлигини кўп ўринларда таъкидлайди. Шу асосда, унинг деярли ҳамма асарларида – тафаккур, дирият, заво(заковат), жадал(бахс-мунозара, ёки диалектик усул), идрок, кўнгил каби инсоний сифат ва фазилатларга алоҳида эътибор қаратилган. Бу ҳолда Навоий инсонни Аллоҳнинг Қуръонда келганидек, ердаги халифаси тарзида ифодалайди. Ёки одамни Каррамно, яъни кароматли қилиб, гўзал шак-шамойи ва ақл-заковат билан яратдим оятига ишора қилинади[1].

Навоий маънавий меросида, макон, замон, коинот, сабаб, оқибат, шакл, мазмун каби фалсафий категория ва тушунчалар билан боғлиқ яна шундай истилоҳларни қўплаб учратиш мумкин:

Бегарон – бепоеълик, ҳаду-поёни йўқ. Бу вақтга ва макон ва фазо кенглиги бепоеълиги маъносида;

Бегоҳ – вақтсиз, бевакт, шунингдек макон жой маъносида ҳам қўлланилган;

Замон –замин,

Замон – давр, фалак, тақдир тарзида изоҳланган.

Коинот – олам, дунё, жаҳон.тарзида изоҳланган

Қуёшим коинот андин олур нур,

Қилур ҳар кун қаро тупроққа мастур[6]

Тўрт унсур, етти қўқ олти жиҳот –

Нодиру олий асоси коинот[8]

Ва коинот бозорининг ғавғоси ва унсурийёт чорсусининг алоласи бу тақаллум ва тараннум биладур[7].

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Бизнинг назаримизда Навоий онтологик қарашлари гарчи теологик асосга эга бўлсада, унинг қуйидаги эътиборга лойиқ жиҳатларини қайд этиш муҳим деб ҳисоблаймиз:

- Навоий онтологик муаммоларда ҳам гуманитар (экзистенциал) фалсафа масаласида ҳам, динни ўта мутассиблаштиришга қарши бўлганлигини айтиб ўтиш лозим;

- Навоий Ислом дини ва унинг гуманистик ғоялари фақат яхши ўзанда бўлиши ва фақат инсониятга хизмат қилишини уқтиради;

- Навоий онтология масалаларини ҳам ижтимоий масалаларни маърифий ёндашув – яъни илм-маърифат воситасида ўрганиш ва қўллаш тарафдори эканлиги, унинг “ҳар бир иш аввал илм тарозусида ўлчанмоғи лозим” ҳикмати бунинг ёрқин мисолидир;

- Навоий Ислом фалсафасининг “Ваҳдоният”, “Ваҳдат ул-вужуд”, “Ваҳдат ул-мавжуд” умуман дин ва фалсафанинг мақоми, тасаввуфдаги айрим ўта мутаассиблашган қарашларни муътадил ҳал қилиниши тарафдори эканлиги;

- Навоийда, илм, маърифат, таълим, тарбия, касб-маҳорат, санъат, ҳунар эгаллаш, ишқ-муҳаббат ва бошқа инсоний фазилатлар ўта мураккаблаштирилмай оддий инсоний мақомга туширилган, лекин, улуғланади;

- Онтология муаммолари хусусида гап борар экан – Навоий Ҳинд, Хитой, Миср, Араб мамлакатлари, Юнон фалсафаси ва фани эришган натижаларига жуда ҳурмат билан қарайди. Унинг ҳар бир асари хусусан, “Тарихи мулуки аҷам”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо” “Садди Искандарий” каби асарлари шунда эътироф қаламга олинган.

- **Хулоса ва таклифлар.** Алишер Навоий илмий-фалсафий меросида коинот, самовот (космос) масаласи илоҳий таҳлимот сифатида таҳлил қилинган

бўлиб, унинг сир-асрорини очишда ҳам Оллоҳнинг яна бир мўъжизаси инсон ва унинг ақл-заковати орқали очилши хусусидаги маърифат фалсафаси ётади.

АДАБИЁТЛАР

1. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Хамса: Ҳайрат ул-аброр . Т.: “Фан”, 1991. 392 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2017. – 151 б.
3. Орипов. М. Алишер Навоий ижодида ренессанс ғояларига доир. Адабий мерос. Т., “Фан” 1971. Б-49-58.
4. Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати. Т – 1993. 48.б.
5. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 11 т. Хамса: Садди Искандарий . Т.: “Фан”, 1993. Б. 24-34.
6. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 8 т. Хамса: Фарҳод ва Ширин . Т.: “Фан”, 1991. 544 б.
7. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Маҳбуб ул-қулуб . Т.: “Фан”, 1998. 302 б.
8. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 12 т. Лисон ут-тайр . Т.: “Фан”, 1997. Б-13-15.
9. Навоий Алишер. Рух ул-қудс. 20 жилдлик МАТ. 20 жилд. Т.: “ФАН” 2003. 209 б.
10. Навоий Алишер. Фусули арбаа. 20 жилдлик. МАТ. Т. “Фан” 2003. 20 жилд. 322-365 б.

Баҳодир ОМОНОВ,
Қариш давлат университети доценти,
ф.ф.ф.д (PhD)
E-mail:bahodiron@mail.ru

FACTORS OF THE FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE IN THE EDUCATION AND TRAINING SYSTEM

Abstract

The article discusses topical issues of improving environmental culture through the development of the theoretical and methodological basis of environmental education, as well as increasing social and environmental activity.

Key words: Ecological safety, ecological impact, ecological education, ecological advocacy, ecological balance, ecological activities, ecological culture, ecological thinking, ecological environment, ecological need.

ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются актуальные вопросы повышения экологической культуры посредством развития теоретико-методологической основы экологического образования, а также повышения социально-экологической активности.

Ключевые слова: Экологическая безопасность, экологические последствия, экологическое образование, экологическая агитация, экологический баланс, экологическая деятельность, экологическая культура, экологическое мышления, экологическая среда, экологическая потребность.

ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ТИЗИМИДА ЭКОЛОГИК МАДАНИЯТНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ОМИЛЛАРИ

Аннотация

Мақолада, экологик таълим-тарбиянинг назарий методологик асосини ривожлантириш орқали экологик маданиятни такомиллаштириш, ҳамда ижтимоий-экологик фаолликни оширишнинг долзарб масалалари ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: Экологик хавфсизлик, экологик оқибат, экологик таълим, экологик ташвиқот, экологик мувозанат, экологик фаолият, экологик маданият, экологик тафаккур, экологик муҳит, экологик эҳтиёж.

Жамиятнинг табиат билан ўзаро таъсирини уйғунлаштиришнинг асосий омилларидан бири – таълим-тарбия жараёнида шахснинг маданий тақомилида табиатнинг маънавий аҳамиятини чуқур тушунишни шакллантиришдир. “Инсон-жамият-табиат” тизими элементларининг ўзаро таъсирида ахлоқий жиҳат инсоннинг маънавий-руҳий равнақи нуктаи назаридан яққол кўзга ташланади. Оламни маънавий-руҳий ҳис қилиш инсон ва унинг табиий атроф-муҳитга амалий таъсири ўртасида чуқур ички бирлик мавжуд. Бошқача сўзлар билан айтганда, инсон маънавий олами асосида табиий оламни маданий ўзлаштириши, пировардида, табиатга муносабат масъулияти кишилик жамиятининг конкрет қундалик ҳаракатлари амалиётида ифодаланади.

Ҳаёт амалий ишлаб чиқариш фаолиятининг ҳамма даражаларида касбий тафаккурни экологиялаштириш долзарб вазифа бўлиб, бу биринчи навбатда, ишлаб чиқариш, иқтисодий бошқарувга оид вазифаларни ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ахлоқий ва экологик оқибатларини ташкиллаштиришга қодир бўлган мутахассислар тайёрланишини тақозо қилмоқда. Чунки, жамиятнинг барқарор экологик хавфсизлигини таъминлаш, нафақат унинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий базис муносабатлари характериға, балки табиий атроф-муҳит муҳофазаси асоси бўлган маънавий-ахлоқий омиллар ривожланиш даражасига ҳам боғлиқдир [5;203]. Шу сабабли замонавий таълим-тарбиянинг асосий вазифаси – кишиларга нафақат экология фанининг объекти ва предмети ҳақида

маълумотлар бериш, балки табиатга муносабатнинг янгича маданиятини шакллантиришдир. Экологик таълимнинг касбий жиҳатдан дифференциаллашуви мутахассисларни тайёрлаш жараёнини ташкил қилишда, унинг объекти бўлган инсонларнинг ўз касбий вазифаларини, бўлажак шахсий фаолиятлари олиб қилиши мумкин бўлган экологик оқибатларни англаш орқали, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш заруратиға асосланган маданият янги типни шаклланиши қонуниятларини “жамият ва табиат” тизимидаги муносабатларни назарий жиҳатдан мушоҳада этишни тақозо этади. Чунки, назарий тафаккурсиз табиат ва инсон ўртасида мавжуд алоқани билиб олиш мумкин эмас. Албатта, бундай муаммоларни фақат маъмурий йўл билан ҳал этиб бўлмайди, бунга инсоният қалбида она табиатга меҳр-муҳаббат, унга дахлдорлик ҳиссини тарбиялаш орқали эриши мумкин [1;570]. Бу ўз-ўзидан кишиларнинг экологик маданиятини, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича фаол ҳаётий мавқеини шакллантириш, жамоатчилик қуч-ғайратларини мақсадга мувофиқ йўналтиришни талаб қилади. Экологик ташвиқот ва тарғибот ишларида аҳолининг атроф-муҳитни муҳофаза қилишда тарихий масъулиятни англаш ҳиссини шакллантириш муҳим аҳамиятга эга. Шу боис бу соҳада юзаки, расмий ёндашувларга, пухта ўйланмаган ишларга мутлақо йўл қўйиб бўлмайди [4;61]. Бу эса, экологик таълим ва тарбиянинг назарий методологик асосини такомиллаштиришни тақозо этади.

Экологик таълим ва тарбиянинг назарий-методологик асоси умумэтироф этилган куйидаги беш қоидага асосланади: биринчиси – олам моддий элементлари ўзаро таъсирларнинг мураккаб тизимини, биосфера экологик мувозанатини акс эттиради, унинг қисмларидаги ўзгаришлар бир-бирига боғлиқ; иккинчиси – табиатни муҳофаза қилиш маданияти моддий оламда мавжуд муносабатлар ва ўзаро боғлиқ ҳаракатлар қонунини экологик фаолиятга тадбиқ этишни тақозо қилади; учинчиси – инсон ва жамият табиат тадрижий ривожининг қонуний натижаси бўлиб, табиатдан ажралмасдир (“табиат-жамият-шахс” ўзаро бирлиги зиддиятли бўлиб, бир бутунликни ташкил этади); тўртинчиси – биосфера экологик номутаносиблиги инсон ва жамият тарихий тараққиётида вужудга келган ўзгаришлар техника тараққиёти билан эмас, балки, жамият ва табиат ўзаро таъсирини бошқаришда субъектив омилнинг маданиятсизлиги билан боғлиқ; бешинчиси – табиат ижтимоий муносабатлар характериға, экологик вазиятларнинг хусусиятларига таъсир кўрсатади. Шу методологик тамойиллардан келиб чиққан ҳолда, экологик таълим ва тарбия, унинг тарихида шакллланган меросига ворислик асосида жамият олдида турган экологик муаммоларни ҳал этишга ёрдам берувчи янги ва илмий асосланган билимларни бериши мумкин.

Ҳозирги замонда илмий билиш соҳаларининг экологиялашуви ва жамият экологик маданиятини ривожлантириш эҳтиёжлари таълим тизимига экологик йўналиш бериш вазифасини кун тартибига қўймоқда. Бундай йўналиш остида одатда шу нарса тушуниладики, таълим мазмуни экологик маданиятнинг тарихий меросини синтезлаштириб, ўзига сингдириши керак. Лекин, таълим йўналиши ёки соҳасининг мазмуни уларни диалектик инкор қилишдаги асосий тенденцияларини ҳисобга олишининг аҳамияти ҳам бундан кам эмас.

Экологик таълим ва тарбиянинг муштарак-муҷассам, узлуксиз, барча учун тушунарли тизимини (муқобил йўналишларни ҳисобга олган ҳолда) яратиш муаммоси ҳам долзарб бўлиб турибди. Бу тизимнинг диққат марказида (давлат ва нодавлат мақомидан қатъий назар) барча кишиларни фан ва ишлаб чиқаришнинг экологиялашуви ҳақидаги билимлар билан қуроллантириш, амалиётда маданий фаолият кўникмаларини шакллантириш масаласи туриши керак. Бунда инсоннинг табиий муҳитга антропоген таъсирини камайтирувчи инфраструктураси: техник ва технологик имкониятлари; интеллектуал салоҳияти даражаси ҳам ҳисобга олиниши зарур.

Мамлакатимизда атроф-муҳитни ҳимоя қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, қўшни давлатлар ва жаҳон жамоатчилиги билан биргаликда [3] бу соҳага фуқаролик институтларини фаол жалб қилишда муҳим аҳамиятга эга бўлган дастурларни амалга оширилиши, давлат ва нодавлат институтларига бўлган ишончни янада мустаҳкамламоқда. Чунки, маънавий-маърифий муассасалар: клублар, маданият уйлари ва саройлари, маданият ва истироҳат боғлари, маҳаллалардаги маънавий хоналари, кутубхоналар ва шу қабилар табиатни муҳофаза қилишда тарғибот-ташвиқот институтлари сифатида ўз фаолияти билан экологик таълим ва тарбиянинг самарадорлигини таъминлайди. Улар экологик таълим ва тарбияда

аҳолининг меҳнат ва бўш вақтларида ижтимоий-экологик фаоллигини оширишга қўмаклашувчи оммавий ижтимоий тузилмалар, халқ педагогик-дидактик мажмуалари сифатида фаолият кўрсатадилар ҳамда шахснинг индивидуал меҳнат фаолияти ва ҳаёт тарзига мос экологик ҳислатларини шакллантирувчи маскан ҳисобланади. Шу асосда кучли экологик маданият шаклланади ва бу жараён барқарор экологик муҳитнинг гарови бўлиб қолади.

Кишиларда экологик маданиятни тарбиялаш, уларнинг дам олишини, атроф-муҳитни асраш борасидаги фаолиятини ташкил этиш масалалари кун тартибига турган энг муҳим муаммолардан биридир. Маънавий-маърифий муассасалар оммавий ахборот воситалари билан ўзаро ҳамкорликда уларни мустаҳкамлаш, чуқурроқ таҳлил қилиш вазифаларини бажаради. Экологик маданиятни шакллантиришга мутассадди муассасалар кишиларнинг табиатни муҳофаза қилиш имкониятларини намоён этишлари учун, зарур шарт-шароитларни яратиш борасида, давлат ёки нодавлат ташкилотлари, жамоат ташкилотлари билан ҳамкорликдаги фаолияти бу борадаги ишларнинг самарасини оширади. Шу маънода, экологик маданият тарихи: халқ ижодиёти ривож, экологик тафаккур, ижодий изланиш, экологик ишлаб чиқариш маданиятини, аҳолининг дам олиш маданиятини, жисмоний тарбияни такомиллаштириш, янги байрам ва маросимларни жорий қилиш жараёнидаги мазмун ва шакллarga эга бўлиб боради. У инсон фаолиятининг барча томонларини: моддий яратувчилик, ижтимоий, маданий жиҳатларни нафақат халқнинг экологик қадриятларини эгаллаши, балки уни амалий ҳаётида қўллаш фаоллигини оширишга ҳам қаратилади.

Ҳозирги жамиятда экологик таълим ва тарбиянинг долзарблиги ҳамда аҳамиятидан келиб чиққан ҳолда, унинг истиқбол вазифаларини белгилаш мақсадга мувофиқдир. Табиий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва яхшилаш турли фаолият ва касбий йўналишларга эга аҳолининг, барча социал табақаларининг жамоавий куч-ғайратларини сарфлашни талаб қилишини ёдда тутган ҳолда, бу ишни шундай ташкиллаштириш керакки, уларда биосфера экологик мувозанатни мустаҳкамлаш заруриятини англаш ҳисси, инсонга бу мувозанат бузилган тақдирда қандай хавф-хатар таҳдид солиши мумкинлиги аниқ бўлиши лозим.

Республикаимизда миллий таълим-тарбияни ислоҳ қилишнинг ҳозирги босқичида экологик маданиятни шакллантириш, фақат инсоният ва жамиятнинг табиатга, унинг муҳофазасини такомиллашувига муносабатларнинг ўзгаришида қатор муаммолар қайд этилмоқда. Бу биринчи навбатда, ёшларимизнинг таълим-тарбиясига, дунёқарошига ва азалий урф-одатларимизни асраб-авайлашга боғлиқ экани барчамизга яхши маълум [2;464]. Шунга кўра, экологик маданият шаклланишида таълим-тарбиянинг функцияси нимага йўналтирилган, мақсадлари нима эканлигини аниқ акс эттириши керак. Ўз моҳиятига кўра бу функция комплекс характерга эга бўлиб, айни пайтда, табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш йўналишларини уйғунлаштирган ҳолда қамраб олишни тақозо этади. Экологик таълим-тарбия бутун ҳаёт давомида инсоннинг табиий муҳитга муносабатлари ҳақидаги билимларининг онгли ва изчил ривожланишини ўзида акс эттиради. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, таълим-тарбия

табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги стратегияга умуммаданий ёндошувларни шакллантиришга йўналтирилиши билан муҳим ижтимоий-маданий аҳамият касб этади. Улар табиий ва ижтимоий фанларнинг инсон яшаш муҳити ҳақидаги билим-лариға таянади.

Инсоннинг экологик фаолияти жараёнида табиатни биосфера мувозанати қонунлари асосида ўзгартириши ва моддий, маънавий неъматларни истеъмол қилиши асосида инсон “Экологик шахс” сифатида шаклланади. Бошқача айтганда, инсонда экологик назарий билимлар, малака-қўникмалар, истеъдод-қобилиятлар, амалий тажрибалар ҳосил бўлади. Бинобарин, таълим-тарбия тизимини ва шу асосда онгни ўзгартирмасдан туриб [4;61] – экологик маданиятни такомиллаштириб бўлмайди. Умуман экологик тарбия, хусусан, экологик фаолият жамиятнинг табиий эҳтиёжидир. Чунки унда инсоннинг экологик маданияти учун зарур бўлган: билим ва малакалари, қобилият, истеъдод, мақсад, манфаатлари реаллашиб, орзу-истаклари, идеаллари, амалда рўёбга чиқади, бу эса экологик фаолият тизимининг функционал намоён бўлишидир. Обьектив идеализмга кўра, инсон, бир томондан, табиат оламига, бошқа томондан, руҳият оламига мансуб. Инсонни ана шундай иккиёқлама англаш унинг табиатга нисбатан манавий бурч туюшига имкон яратади. Маълумки, экологик эҳтиёжларнинг қондирилиши кишиларда табиатни муҳофаза қилишдан: маънавий қаноатланиш, эстетик завқланиш, эмоционал руҳий ҳолатини амалга оширмаган эҳтиёжлар қамситилгани учун манфаатлар кишиларда экологик қулай яшаш шароитини яратмаганлиги мавжуд сиёсий тизимда норозилик, нофаоллик, азобланиш, тушқунлик каби салбий ҳиссиётларни келтириб чиқаради. Шу нуқтаи назардан экологик тарбиянинг бошланғич нуқтаси оила бўлиб,

барча муаммолар илк ечимини оилада топади. Қисқача айтганда, хонадондаги ҳар бир нарса – дарахт ва ўсимликлар бўладими, турли ўйинчоқлар, уй ҳайвонлари бўладими – буларнинг барчаси боланинг кўзига гўёки оламнинг бекиёс мўъжизаси бўлиб кўринади ва шу тариқа у ёруғ дунёни ўзи учун кашф қилади [4;54].

Юқорида айтилганлардан қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин: биринчидан, инсонларни экологик маданият тарихининг мероси асосида тарбиялаш мазмуни обьектив ва субъектив шарт-шароитларнинг таъсир йўналишлари кўп босқичли, комплекс жараён ҳисобланади; иккинчидан, жамиятдаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий-ахлоқий соҳаларнинг нисбатан мустақил ривожланиши экологиялашувида намоён бўлмоқда; учинчидан, экологик маданият ривожланиши обьектив ходиса бўлса ҳам, унда инсон омилининг роли ўсиб бориши қонуниятдир. Тўртинчидан, экологик маданият тарихини ўрганиш, ундан сабоқ олишнинг мукаммал институционал тизимини шакллантириш давр талабидир. Бешинчидан, экологик маданий меросни ижодий ривожлан-тиришнинг маориф ва таълим тизими, фан, санъат, адабиёт, оммавий ахборот воситалари, кундалик ҳаётда, экологик муҳитнинг аҳамияти инсон ва табиатнинг ўзаро алоқаси ҳамда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш заруриятини англашга кўмаклашади. Олтинчидан, экологик маданиятни тарбиялашда тарихий шаклланган психологик ва ижтимоий психологик омилларнинг ўрни каттадир. Бу ўринда инсоннинг шахсий психологик сифатлари ўзида маълум экологик маданиятни белгиловчи ахлоқий норма ва қоидаларни ишлаб чиқишга бўлган интилишини ҳисобга олиш ижтимоий ҳаёт заруриятидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-ж. Т.: “Ўзбекистон”, 2017. (–Б.570). 592 б.
2. Мирзиёев Ш. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. Т.: “Ўзбекистон”, 2017. (–Б.464). 488 б.
3. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисиға ва Ўзбекистон халқига мурожаатномаси. 2020 йил, 29-декабрь. <https://president.uz/uz/lists/view/4056>.
4. Каримов И. Юсак маънавият – енгилмас куч. Т.: “Маънавият”, 2008. (–Б.61, 54). 176 б.
5. Айматов А. Шахснинг табиатға экоэстетик муносабатини шакллантириш масалалари. Т.: “Фан ва технология”, 2017. (–Б.203). 228 б.

Санжар САИДОВ,
Сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD)
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети
E-mail.: s.saidov.uz@gmail.com

ЎзДЖТУ профессори, фалс.ф.д. Қодиров А.Қ. тақризи асосида

MODELS OF POLITICAL INTEGRATION IN THE MODERN SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

Abstract

The scientific article examines the modern system of international relations, its basic principles and features. Political integration is interpreted as a new form of global and regional cooperation between states, and several of its models are analyzed. It is emphasized that the implementation of integration can be effective, first of all, when the interests of all participating countries are in harmony, that is, on a common idea. Also, scientific conclusions were made by studying the initiatives of Uzbekistan in the process of cooperation and integration in the Central Asian region.

Key words: integration, international relations, functionalism, intergovernmentalism, national interests, foreign policy, regional cooperation, integration association.

МОДЕЛИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

В научной статье исследуется современная система международных отношений, ее основные принципы и особенности. Политическая интеграция трактуется как новая форма глобального и регионального сотрудничества между государствами, и анализируются несколько ее моделей. Подчеркивается, что реализация интеграции может быть эффективной, прежде всего, когда интересы всех стран-участниц находятся в гармонии, то есть на общей идее. Также были сделаны научные выводы, изучая инициативы Узбекистана в процессе сотрудничества и интеграции в Центральноазиатском регионе.

Ключевые слова: интеграция, международные отношения, функционализм, интергouvernementализм, национальные интересы, внешняя политика, региональное сотрудничество, интеграционное объединение.

ЗАМОНАВИЙ ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР ТИЗИМИДА СИЁСИЙ ИНТЕГРАЦИЯ МОДЕЛЛАРИ

Аннотация

Илмий мақолада замонавий халқаро муносабатлар тизими, унинг асосий тамойил ва ўзига хос жиҳатлари тадқиқ этилган. Сиёсий интеграция давлатлар ўртасидаги глобал ва минтақавий ҳамкорликнинг янги шакли сифатида талқин қилиниб, унинг бир қанча моделлари таҳлил этилади. Интеграцияни амалга ошириш, энг аввало, барча иштирокчи мамлакатларнинг манфаатлари ҳам-ҳанг бўлганда, яъни умумий ғояга асосланганда самарали бўлиши мумкинлиги таъкидланади. Шунингдек, Ўзбекистоннинг Марказий Осиё минтақасидаги ўзаро ҳамкорлик ва интеграция жараёнидаги ташаббуслари тадқиқ этилиб, илмий хулосалар чиқарилган.

Калит сўзлар: интеграция, халқаро муносабатлар, функционализм, интергouvernementализм, миллий манфаатлар, ташқи сиёсат, минтақавий ҳамкорлик, интеграциявий бирлашма.

Кириш. Бугунги кунда замонавий халқаро муносабатлар тизими сифат жиҳатидан такомиллашиб, янги қонуният ва омиллар билан бойиб бормоқда. Шулардан бири, бу – сиёсий интеграция моделлари-нинг шаклланиши ва ривожланиши билан боғлиқдир. Сиёсий интеграция (*Political Integration*) – бу ҳамкорликка асосланган икки ёки ундан ортиқ сиёсий тизимнинг ўзаро яқинлашув жараёни, тор маънода эса, бу халқаро даражада қандайдир ягона сиёсий комплекснинг шаклланиши дейишимиз мумкин[1]. Мазкур структураларнинг бирлашуви интеграциянинг алоҳида характери-ни касб этади. Бунда биргаликда у ёки бу масалани ечишда расмий ва норасмий институтларнинг фаолияти талаб этилади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, интеграциялашган бирлашмада, энг аввало, интеграция иштирокчилари орасида трансакция даражаси ошади ҳамда манфаатлар ва қадриятлар уйғунлашуви рўй беради.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Йирик интеграциявий тизимлар,

энг аввало, макрорегионлар асосида пайдо бўлиб, К.Кулматов ва А.Митрофанованинг эътирофига, “географик яқин ва ўзаро алоқадорликка эга мамлакатлар гуруҳи”дан ташкил топади[2]. Биз макрорегионни, ягона геосиёсий маконни шакллантиришга ҳисса қўшадиган, иқтисодий ёки савдо-сотиқ, дипломатик, сиёсий, ижтимоий-маданий ва бошқа соҳаларда интенсив равишда ўзаро алоқада бўлган давлатлар ва халқаро муносабатларнинг бошқа субъектлари (масалан, иқтисодий ёки сиёсий ташкилотлар) ўз ичига олган жугрофий зона, деб биламиз.

Қоида тариқасида эса, ушбу турдаги муносабатлар уларни бошқарадиган ва мувофиқлаштирадиган тегишли институтлар ва ташкилотларни (божхона иттифоқи, умумий иқтисодий макон, парламентлараро иттифок ва бошқалар) шаклланишига олиб келади. Минтақавий тизимларнинг глобал дунё геосиёсий маконининг таркибий элементи сифатида шаклланиши

глобал регионализация жараёнлари билан чамбарчас боғлиқдир[3].

Ушбу ҳодиса глобал регионализация сифатида талкин этилиб, бу яқин иқтисодий, сиёсий, ижтимоий-маданий муносабатларга эга бўлган бир нечта қўшни давлатлар, умумий тартибга солиш ва мувофиқлаштириш институтлари, шунингдек, ушбу интеграция жараёнларини бошқарадиган етакчи мамлакатни ўз ичига олган географик ҳудудларни ёки минтақавий тизимларни аниқлаш жараёни сифатида талкин қилиниши мумкин.

Минтақавий тизимларни яратиш жараёни иккита тенденцияга асосланади: биринчиси – иқтисодий интеграциянинг сиёсийга ўсиб етишиши; иккинчиси – глобал майдонда алоҳида давлатлар ўртасида эмас, балки макро-минтақалар ўртасида алоқа ўрнатиш тенденцияси.

Интеграциявий жараёнлар том маънода шаклланиши учун ҳар бир давлатнинг суверенитетини сақлаган ҳолда кучли давлатлараро органларни тузиш каби мураккаб вазифани ечиш лозим. Ушбу муаммони ҳал қилиш учун барча иштирокчи давлатларни тенг ҳуқуққа эга қилиб, компромисс ва консенсусга эришиш методларини ишлаб чиқиш талаб қилинади. Бундай масалани ҳал қилиш жуда қийин, агар умуман имкони бўлса, албатта. Одатда, консенсусни излаш музокара-ларни тўхтатишга олиб келади, чунки барча томонларга маъқул келадиган ҳар қандай эчимни ишлаб чиқишнинг иложи бўлмайди.

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Бугунги кунда интеграцион жараёнлар дунёнинг деярли барча минтақаларида у ёки бу шаклда кечмоқда. Бироқ, ушбу интеграция жараёнларини чуқурлаштириш ва фаоллаштиришга уринишлар маълум қийинчиликларга дуч келмоқда ва жуда чекланган натижаларга олиб келади. Шу ўринда, Европа Иттифоқининг яратилишига олиб келган Европадаги интеграция тажрибаси ўзига хос ноёб экспрементдир.

Интеграциянинг сиёсий жиҳатлари аниқ ифода этилган иккита асосий назариясини ажратиш кўрсатиш мумкин:

▪ **Давлатлараро ёндашув** ёки **интерговерментализм**, уларнинг замонавий шакллари ҳисобланган либерал интерговерментализм.

▪ **Функционализм (неофункционализм)**, бугунги кунда аста-секин неофункционализм эволюциясига олиб келган.

Ушбу назарияларнинг иккаласи ҳам маълум даражада умумий хусусиятга эга: улар интеграция жараёнини қўллаб-қувватлайдиган ёки унинг кейинги ривожланишига қарши тура оладиган сиёсатчиларнинг ролини таъкидлашади.

Назариядан фарқли ўларок, амалиётда интеграциянинг муваффақиятли бўлиши турли-туман парадокслардан иборат. И.Бусыгина ва М.Филипповларнинг таъкидлашича, самарали интеграция учун ҳамкорликка киришаётган мамлакатларда “демократия дефицити” бўлиши керак. Интеграция соҳасида қарорлар қабул қилиш жараёни қанчалик демократик бўлса, манфаатларнинг хилма-хиллиги шунчалик эътиборга олинади ва консенсусга эришиш шунчалик қийин кечади. Интеграция стратегиясини йирик бизнес ва трансмиллий корпорациялар билан қилишиш қийин, уни турли мамлакатлар ва сиёсий маданиятлардаги

сайловчилар билан мувофиқлаштириш янада қийинлашади.

Интеграция қанчалик муваффақиятли бўлса, қабул қилинадиган қарорлар айрим сайловчилар гуруҳлари манфаатларидан фарқ қилиши эҳтимоли кўпроқ. Интеграция ривожланиб борган сари, миллий ҳокимият идораларининг ҳаракатларидан норозилик кучаймоқда ва бу норозилик янада ривожланиш учун асосий тўсиқ бўлади[4].

Мазкур назариялар айрим фарқларга ҳам эга. Улар интеграциянинг асосий субъектларини; улар мотивацияси ва механизмларини турли хил шаклда талкин қилишади. Давлатлараро ёндашув ёки *интерговерментализм* – бу давлат ваколатларини маълум қисмини топшириш (делегирования) назарияси ҳисобланади. Мазкур ёндашувда интеграциянинг асосий субъектлари сифатида миллий раҳбарлар (президентлар, бош вазирлар ва б.) қаралади. *Интеграция жараёнида уларнинг ўрни ва роли жуда катта.*

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Мазкур интеграция механизми шундаки, миллий раҳбарлар давлатнинг айрим ваколатларини давлатлараро ташкилотларга топширишади. Миллий лидерларнинг интеграция жараёнларига мотивацияси “ўз мамлакатининг манфаати” ҳисобланади.

Интеграцияни амалга ошириш – барча иштирокчи мамлакатларнинг манфаатлари ҳамоханг бўлганда (умумий ғояга асосланган) самарали бўлиши мумкин.

Либерал интерговерменталистик ёндашув эса, асосий стимул ва мотиватор сифатида миллий лидернинг интеграцияга интилиши асосида ўз ваколатининг бир қисмини давлатлараро даражага беришни илгари сурувчи “миллий манфаатлар” концепциясини тан олмайди. Ушбу назарияга кўра, интеграциянинг асосий субъектлари сифатида, ташқи сиёсат шерикларига нисбатан давлат сиёсатини белгилайдиган гуруҳлар ташкил этади. Бу турли лобби гуруҳлар, сиёсий партия ва уларнинг электоратидир. Ушбу гуруҳлар бирон бир тарихий вазиятда интеграциянинг конкрет аспектларига қизиқиш билдиришлари мумкин. Улар ўз мамлакатларининг сиёсий раҳбарларига босим ўтказадилар ва ташқи сиёсат бўйича шериклари билан мурося қилишга ҳамда давлат ваколатларининг бир қисмини халқаро ташкилотларга топширишга ундайдилар.

Либерал версияга кўра, интеграциянинг асосий стимули ва мотиватори сифатида мамлакат ичидаги турли ижтимоий-сиёсий гуруҳларнинг (бизнес, ТМК, фермер ва б.) аниқ “махсус манфаатлари” ётади. Турли давлатлардаги бундай гуруҳлар манфаатларининг “умумий манбаи” ўз мамлакатларидаги ўхшаш манфаат гуруҳлари миллий ҳукуматларининг сиёсатига таъсир кўрсатиши ва, шу билан бирга, умумий манфаатларга эга бўлганда шаклланади.

Функционализм эса – давлат ҳокимиятининг миллий даражадан халқаро даражага сизишига асосланган назариядир. Мазкур концепцияга асосан, жараён субъектлари сифатида интеграциядан манфаатдор бўлган элита ҳисобланади. Интеграциянинг реал субъект ва агентлари ролида давлат раҳбарлари эмас, балки нодавлат тузилмалар (йирик бизнес, ТМК, олимлар, таълим ва маданият арбоблари) фаол равишда ҳаракат қилишади. Интеграция, миллий давлатчиликни чеклагани ҳолда, манфаатдор

гурухларга асосланади. Айрим ҳолда мазкур элита гурухлар манфаатлари давлат манфаатлари билан ҳам тўғри келмаслиги мумкин.

Интеграция механизми интеграцияга алоҳида кизиккан гурухларнинг фаолияти орқали амалга оширилади. Даставвал, ушбу гурухлар минтақанинг турли давлатларини бирлаштирадиган умумий манфаат нуқталарини топишади, интеграцияни муваффақиятли амалга ошириш учун зарур чоралар ва аниқ қадамларни ишлаб чиқади, сўнгра аста-секин миллий давлатларни интеграция жараёнига жалб қилади. Миллий ҳокимият элитасини бир соҳадаги халқаро бошқарув ва координациянинг афзалликларига ишончини оширгани ҳолда, ушбу гурухларни босқичма-босқич навбатдаги интеграциянинг ҳокимият трансформациясига тайёрлайди. Мазкур ҳолатда интеграциянинг асосида функционал самарадорлик мезони ётади. Шу билан бирга, функционализм сиёсий ихтилофларга йўл қўймаслик ва носийёслайштирилган, ўзаро манфаатли бўлган давлатнинг функцияларини бирлаштиришга эътиборни қаратади. Қоида сифатида, интеграция бўйича қарорлар муайян соҳадаги эксперт ва мутахассисларга топширилиши лозим[5].

Бундай интеграция тадрижий асосда, қадамба-қадам амалга оширилади. Мазкур жараёнда “ортиқча тошириш эффекти” (*спилловер эффект*) дея номланган ҳолат ҳам кузатилиши мумкин. Халқаро институтлар етарли даражада ҳокимият функцияларини назорат қила бошлаши билан интеграциянинг муваффақиятли кечиши учун янада кенгрок инструмент ва манбаларни жалб қилиш аён бўла боради[6]. Шундай қилиб, хоҳлаган координация, у саноатда ёки технологик ва инновацион соҳада бўладими, мазкур мамлакатлар ижтимоий ҳаётининг турли соҳаларидаги бир қатор қоидалар, шартлар ва регламентларни мувофиқлаштириш билан амалга оширилади.

Мазкур версия бўйича мамлакатларнинг интеграцияси унинг ташаббускорлари ва ҳаракатлантирувчи кучлари (экспертлар, аналитиклар, хизматчилар, олимлар ва б.) учун янги имкониятларни (интеграция жараёнларини бошқарадиган институт ва органларни тузиш) яратгани ҳолда замонавий карьера йўлларини ҳам очиб беради.

Ушбу гурухлар маълумотлардан кенг фойдаланиш имкониятига эга, яъни улар ўзларининг манфаатларига қараб талқин қилишлари ёки турли экспертизалар пайтида уни бошқаришлари мумкин, натижада миллий ҳукуматлар интеграцияни янада чуқурлаштиришга ва уни янги соҳаларга тарқатишга рози бўлишга мажбур қиладилар. Шундай қилиб, функционализм интеграциянинг сиёсий эмас, балки технократик асосини ташкил этади.

Интеграция механизмлари, биринчи босқичда, миллий сиёсатчиларнинг ўз сиёсий тақдирини интеграция ютуқлари билан боғлашга мажбур бўлган вазият билан белгиланади, чунки бу интеграция уларга қўшимча овоз ва электорат қўллаб-қувватловини беради. Кейинчалик, неофункционализмнинг қарашига кўра, иккинчи босқичда, интеграция миллий давлатлар аҳолиси томонидан қўллаб-қувватланишидан қатъи назар ривожланиши мумкин. Агар миллий элиталар бир-бири билан ҳамкорлик қилишга қодир бўлса, унда интеграциялашаётган мамлакатлар миллий элиталарининг муваффақиятли ҳамкорлиги уларга жамоатчилик фикрининг қаршилигига бардош беришга имкон беради.

Шундай тизимлар сирасига, масалан, 1989 йилда АҚШ, Канада ва Мексика ўртасида тузилган НАФТА ташкилоти; 1991 йилда тузилган ва собиқ Совет иттифоқи давлатларини жамлаган МДХ; Хитойнинг кенг қўламли иқтисодий ёрдам, инвестиция ва лойиҳаларига асосланган 2001 йилда тузилган ШХТ; Африкадаги геосиёсий макон секин-аста, турли минтақавий лойиҳаларни бошқарадиган ЖАР ва Нигерия етакчилигидаги, иккита йирик макрорегионга бўлиниб бормоқда; Лотин Америкаси МЕРКОСУР, УНАСУР, АЛББА каби турли интеграциявий проектларнинг рақобатлашуви асосида ўзининг геосиёсий ва геоиқтисодий жараёнларини переформатга учраши каби омилларни санаб ўтишимиз мумкин[7].

Тез-тез учрайдиган ҳолатлардан бири интеграциявий жараёнларнинг секинлашуви, яқинлашув ва ҳамкорликнинг сусайиши билан боғлиқдир. Шу ўринда минтақавий ҳамжиҳатликни минтақавий интеграция даражасига ўсишига тўсқинлик қиладиган бир қанча омиллар мавжуд. Улар сирасига қуйидагиларни кiritишимиз мумкин:

1. Интеграциявий бирлашмалар халқаро органларини тузиш ҳамда унга айрим ваколатларни бериш процедураларидаги қийинчиликлар. Одатда бундай ҳокимият ваколатлари, ҳеч қандай вазиятда уларни йўқотишни истамайдиган, ўзларининг шахсий ва корпоратив манфаатларини шаклланаётган интеграциявий бирлашма манфаатларидан устун қўювчи, миллий бюрократияга тегишли ҳисобланади. Кўпгина давлатлар ҳукуматлари ўз суверенитетларининг бир қисmini бундай минтақавий ҳамжамият-ни шакллантириш учун халқаро органларга топшириш-ни жуда оғрикли қабул қилишади.

2. Қўшни мамлакатлар ўртасидаги ишончсизлик ва носоғлом рақобатга сабаб бўлувчи тарихий шаклланган қарама-қаршилик ва латент (ёпик) ихтилофлар. Бу, айниқса, ривожланаётган мамлакатларга хосдир. Марказий ва Жанубий Осиё, Яқин Шарқ минтақаси давлатларида юқоридагилардан ташқари, турли конфессиялараро можаролар, ҳудудий конфликтлар кенг қулоч ёйган. Африкада сакланиб қолган қабиалараро ва турли кланлараро ихтилофлар интеграция элементлари у ёқда турсин, мамлакатлар ўртасида тинч қўшничилик ва ҳамкорликка ҳам имкон бермайди. Дунёнинг бошқа қисмларидаги айрим қўшни-давлатлар эса, ўзининг истикболини ўзга субъектларга қарама-қарши қўйгани ҳолда шакллантиришни тасаввур қилишади.

3. Қўшни давлатларнинг чекланган ресурслар учун курашлари, айниқса, янги қувур тармоқлари ёки табиий ресурсларни тақсимлаш тўғрисида гап кетганда, янги можароларнинг пайдо бўлишига ва эски зиддиятларнинг авж олишига олиб келади. Масалан, Каспий минтақасида, Арктикада (ва яқин келажакда Антарктидада ҳам) денгиз шельфини, ҳудудий сувларни, табиий ресурсларга эгалик қилиш ва улардан фойдаланиш масалаларида вақти-вақти билан низолар келиб чиқади[8].

- **Хулоса ва таклифлар.** Сўнгги йилларда Ўзбекистонда фаол ташқи сиёсат юргизиш, минтақавий ва глобал интеграция жараёнларида иштирок этиш тенденцияси кучайиб бормоқда. “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”нинг 5.2. Чуқур ўйланган,

ўзаро манфаатли ва амалий ташқи сиёсат соҳасидаги устувор йўналишлар бандида: *Ўзбекистон Республикасининг халқаро нуфузини мустаҳкамлаш, мамлакатда олиб борилаётган ислохотлар тўғрисида жаҳон ҳамжамиятига ҳолис ахборот етказиш*[9] каби жиҳатлар мустаҳкамлаб қўйилиши мазкур соҳани нақадар долзарб эканлигидан далолат беради.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 18 январдаги “Ўзбекистон Республикасининг хориждаги дипломатик ваколатхоналари фаолиятини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори, 2019 йил 15 ноябрдаги “Миллатлараро муносабатлар соҳасида Ўзбекистон Республикаси давлат сиёсати концепцияси” ҳамда бугунги кунда кенг муҳокама қилинаётган “Ўзбекистоннинг халқаро майдондаги ижобий имижини мустаҳкамлаш концепцияси” лойиҳаси каби норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар бу борада алоҳида аҳамият касб этади.

Сиёсий интеграцияга ҳаракат қилаётган актор энг аввало унинг географик чегараларини (глобал ёки

регионал) белгилаб олиши лозим. Ўзбекистоннинг жадал ривожланиш йўлига кирган мамлакат сифатида унинг интеграциявий макони албатта бу – Марказий Осиё минтақаси булиши муқаррар. Ўзбекистон Марказий Осиё минтақасида ҳамкорлик ва интеграторлик вазифаларини ўз елкасига олиши даркор. Бунга, энг аввало, Ўзбекистоннинг Марказий Осиёнинг географик марказида жойлашганлиги ҳамда барча бешта давлат билан чегараларга эгалиги каби омиллар асос бўлиб хизмат қилади. Эндиликда Ўзбекистон сиёсий раҳбарияти олдида барча турдаги чегара муаммоларини ҳал этиш (делимитация ва демаркация) масалалари ҳам турибди. Келажакда эса, бевосита Ўзбекистон ташаббуси билан бошланган Марказий Осиё давлат раҳбарларининг маслаҳат учрашувлари бу борада самарали инструмент бўлиши мумкин. Мазкур “маслаҳат учрашувлари”ни яқин келажакда том маънодаги интеграциявий уюшмага айлантириш нафақат Ўзбекистоннинг, балки бутун минтақанинг геосиёсий манфаатларига тўла мос келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Барановский В.Г. Политическая интеграция в Западной Европе. Некоторые вопросы теории и практики. М.: «Наука». 1983.
2. Кулматов К. //., Митрофанова Л. В. Региональные аспекты международных отношений : учебник. М.: Восток — Запад. 2010. С. 5.
3. Hoffmann S. International Systems and International Law. In: The International System. Theoretical Essays. — Princeton, 1961, p. 208.
4. Бусыгина И. М., Филиппов М. Г. Европейский союз: политическая система // Политические системы и политические культуры: сборник учебных материалов. М.: Изд-во МГИМО(У) МИД России, 2008. С. 17.
5. Burton J. Resolution of Conflict. In: International Studies Quarterly, XV, 1, March 1972, p. 9-10.
6. Бусыгина И. М., Филиппов М. Г. Европейский союз: политическая система. С. 18.
7. О процессе международных переговоров (опыт зарубежных исследований) / Отв. редакторы — Р. Г. Богданов, В. А. Кременюк. — М., 1989, с. 7.
8. Интеграционные процессы в глобальном мире и ведущие глобальные акторы // https://studme.org/213380/politologiya/integratsionnye_protsestry_globalnom_mire_veduschie_globalnye_aktory
9. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида ПФ-4947-сон фармони. 2017 й. 7 февраль. <https://www.lex.uz/ru/docs/3107036> - Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари миллий базаси.

Барно САИДОВА,

Тошкент давлат педагогика университети
“Масофавий таълим” кафедраси ўқитувчиси
E-mail: far-dil@inbox.uz

педагогика фанлари бўйича фалсафа фанлари доктори (PhD), доцент Д.Н.Маматов тақризи асосида

ANCIENT WOMEN'S SCHOOLS IN CENTRAL ASIA

Abstract

Based on historical sources and scientific literature, the article highlights the activities of women's schools that existed in ancient times on the territory of Central Asia, as well as the content and goals of education of these schools. It also covers the oldest women's art schools in Central Asia, music art schools in ancient times, the main directions of physical education of ancient women, the lessons they learned to develop their intellectual abilities. On the basis of an objective study of the history of ancient times, the various and interesting aspects of the educational program of women of the East are revealed, schools of arts and crafts and art images, different directions of vocational schools.

Keywords: women's education, women's schools, skill schools, professional schools

ДРЕВНИЕ ЖЕНСКИЕ ШКОЛЫ СРЕДНЕЙ АЗИИ

Аннотация.

В статье на основе исторических источников и научной литературы освещаются вопросы деятельности женских школ существовавших в древности на территории Средней Азии, а также и рассматриваются содержание и цели образования этих школ. Он также охватывает старейшие женские художественные школы Центральной Азии, школы музыкального искусства древности, основные направления физического воспитания древних женщин, уроки, которые они извлекли для развития своих интеллектуальных способностей. На основе объективного изучения истории древности раскрываются разнообразные и интересные аспекты образовательной программы женщин Востока, школ декоративно-прикладного искусства и художественных образов, различных направлений профессиональных училищ.

Ключевые слова: женское образование, женские школы, школы мастерства, профессиональные школы.

ЎРТА ОСИЁНИНГ ҚАДИМГИ ЗАМОН АЁЛЛАР МАКТАБЛАРИ

Аннотация.

Ушбу мақолада тарихий манбалар ва илмий адабиётлар асосида Ўрта Осиё ҳудудида қадимда мавжуд бўлган ва амал қилган аёллар мактаби, шунингдек уларнинг фаолияти, улардаги таълимнинг мазмун ва мақсадлари ёритилган. Шунингдек, Ўрта Осиёдаги энг қадимги аёллар маҳорат мактаблари, антик даврдаги мусикий санъат мактаблари, қадимги аёллар жисмоний тарбиясининг асосий йўналишлари, уларнинг интеллектуал қобилиятларни ривожлантириш учун ўрганган машғулотлари ҳақида маълумотлар ёритилган. Бадиий ҳунармандчилик мактаблари ва бадиий образлар, касбий маҳорат мактабларининг турли йўналишлари, қадимги даврлар тарихини объектив ўрганиш асосида Шарқ аёлларининг таълим дастурининг хилма-хил ва қизиқарли бўлган жиҳатлари очиқ берилган.

Калит сўзлар: аёллар таълими, аёллар мактаби, маҳорат мактаблари, касбий мактаблари.

Кириш. Бугунги замон ривожланиш манзарасига назар ташласак, унда албатта ўтмиш тажрибаси, аجدодларимиз қолдирилган бой маънавий мерос сабоқлари албатта ўзининг ўрнига эга эканлигини кўрамиз. Шу маънода, бугунги таълимнинг ўтмишдаги мазмун моҳияти, жамият ҳаётидаги ўрни ва энг муҳими қадим замонларда аёллар таълимига бўлган эътибор, эҳтиёж қандай эканлиги илм доирасида катта аҳамият касб этмоқда. Маълумки азалдан аёллар энг яхши анъанавий кўшиқлар, ғўдақлар учун ҳикоялар, эرتак ва афсоналар, ҳатто кичик шеърлар ва шеърларни авлоддан авлодга ўтказишда асосий ва жонли восита бўлишган. Ўсиб келаётган болаларда ахлоқий ва ватанпарварлик туйғуларини тарбиялашда эса ибратли ҳикоялар ва ривоятлар алоҳида ва таъсирли кучга эканлиги барчага аён. Қолаверса, оила ҳамиша болаларни ёшлигидан миллий урф-одатлар асосида тарбиялаган. Бинобарин, ушбу мақолада Ўрта Осиё ҳудудида қадимги замонларда аёлларнинг таълими борасидаги маълумотларни ўрганиб, умумлаштириб,

мухтасар кўринишда аёллар мактаблари ҳақида мулоҳазалар тақдим этилади.

Мавзунинг тадқиқ этилиши зарурати. Мавзу ушбу талқинда илмий доирада, айниқса педагогика илмининг тадқиқотлари таркибида Ўзбекистонда деярли ўрганилмаган. Мавжуд адабиётлар ва тарихий манбаларда берилган маълумотлар эса, пароканда бўлиб бошқа мавзулар ичида қайд этилган ҳолатлар учраб туради. Шундан келиб чиқиб, ушбу мавзунинг илмий муаммо кўринишида илмий саҳнага олиб чиқиш, айнан унинг долзарблиги ва зарурлигини белгилаб беради.

Илмий тадқиқотнинг моҳияти. Айтиш жоизки, тадқиқот давомида маълумотлар асосан археологлар, манбашунослар, филологлар илмий изланишларидан йиғилади. Шундан келиб чиқиб, муаммонинг илмий моҳияти унинг мантикий, қиёсий, эҳтимоллик ҳулосаларга асосланиб, илмий гипотеза ишлаб чиқиш ҳамда илмий изланишнинг натижадорлигига эришишдир.

Мавзунинг қисқа баёни. Қадимда ҳам таълим жараёнида ахлоқий, маънавий, рухий ва диний тушунчаларда ифода этилган халқнинг маънавий қадриятлари муҳим мавқеъга эга бўлган. Замонавий педагогика фани ёзма манбаларда бизгача етиб келган миллий таълим анъаналарини ўрганишга ва уларни сақлашга, замон руҳига мослаштиришга катта аҳамият беради.

Мавжуд манбаларга кўра, қадимда аёллар таълимнинг мазмуни, авваламбор, ахлоқий-эстетик қадриятларни ва уй-рўзгор юритиш маҳорати билан боғлиқ фазилатларни ўз ичига олган. Қизларга ёшлигиданоқ оиланинг кенжа фарзандларига таълим бериш, катталарнинг кўрсатмалари ва кўрсатмаларини тинглаш, уй хўжалиқларини бошқаришни назорат қилиш, об-хаво ўзгариши ва бошқа табиий ҳодисаларни ҳисоблаш ва йўналтириш малакалари ўргатилган.

Қадимги даврларда таълим ҳаётда зарур бўлган билим ва кўникмаларни ўрганишга асосланган эди. Чорвачилик билан шуғулланган қабилалар бу йўналишда барча зарур билимларни ўрганганлар. Шунингдек, қизлар ва аёллар ип билан ишлаш, жундан ип тайёрлаш, теридан кийим тикиш, киш учун овқат тайёрлаш ва ҳ.к. кўникмаларига эга бўлишган.

Ушбу кўникмалар билан бир қаторда қизларга мактабларда саводхонлик асослари ҳам ўргатилган, аммо бу таълимнинг асосий ва зарурий қисми эмас эди. Саводнинг мақсади таълим вазифаларидан ташқарига чиққан. Таълимнинг асосий ғояси амалий билим ва кўникмаларни ўргатиш эмас, балки диний ва ахлоқий тарбия ҳам эди. Тарихий хроникалар ва аёл силуетларининг археологик топилмаларига асосланиб, қадимги Шарқ қизлари ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш, расм чизиш ва каштачилик қилишлари мумкин деган ҳулосага келиш мумкин.

VIII-асрда самарқандликлар хитойлик усталардан ипак қоғоз ясашни ўрганганлар. Қоғоз саноатининг ривожланиши ва тарқалиши қоғоз ишлаб чиқариш бўйича маҳсул устахоналар яратилишига, шунингдек хаттотлик мактаби, расм ва миниатюра мактабининг, кейинчалик китоб босмаҳонасининг ривожланишига олиб келди. Ушбу давр Ўрта Осиёда илм-фан ва таълимнинг юксалишига олиб келди. Аёллар эркаклар билан бир қаторда китобларни яратиш ва таржима қилиш ва қайта ёзишда, матоларга расм чизишда ва миниатюраларни яратишда қатнашдилар.

Ўрта Осиёдаги энг қадимги аёллар маҳорат мактаблари. Қадимги даврларда касбий маҳорат мактаблари турли йўналишларга эга бўлган. Бадиий ҳунармандчилик мактаблари ва бадиий образлар асосий рол ўйнаган. Аёллар чиройли матнлар ёзишда қатнашиб, у орқали пул топар эдилар. Шунингдек, улар тош ёзувлари ва тасвирларини эркаклар билан бирга силликлашда қатнашган.

Одатда 10 ёшдан 15 ёшгача бўлган қизлар ўз оилалари билан, кейин эса касб-ҳунар мактабларида иплар тикиш, кашта тикиш, йигириш, бўяш ва матоларга нақш солиш, жун ва новдалардан турли буюмлар тўқишни ўрганганлар. Ушбу мактаблар аёллар ва қизларга ўзларининг ижодий ғояларини амалга оширишлари учун катта имкониятлар яратган.

1964 йилда археологик қазिश пайтида деворларнинг бирида узун нақшли либос ва нақшли кафтан кийган аёл киёфаси тасвирланган расм топилган. Олтин белбоғ билан боғланган унинг тор

бели алоҳида тасвирланган [2, 12-бет]. Ушбу расм нафақат бадиий асар, балки қадимги аёлларнинг юксак профессионал санъатининг намунасидир. Бичиш, тикиш ва каштачилик, замонавий либослар яратиш бу борада аёлларга таълим беришда ижодий ёндашув ва муайян кўникмаларни талаб қилган. Бичиш ва тикувчилик, каштачилик ва ҳар хил турдаги кийимларни безаш мактаби ўзининг гўзаллиги ва нафислиги билан кўплаб аёлларни ўзига жалб қилган.

Антик даврда мусиқий санъат мактаблари. Жаҳон цивилизациясида Ўрта Осиё халқлари мусиқа санъати соҳасида бой ва қадимий мерос, дунё маданияти хазинасига бебаҳо ҳисса қўшганлар. Ҳатто қадимги даврларда ҳам мусиқа ўқитишга алоҳида эътибор бериларди, чунки мусиқий маҳоратни англаш шахсни такомиллаштириш ва юқори интеллектуал маҳоратга эришиш йўлидир деб ҳисоблашган. Қадимги маърифат, жинсидан қатъи назар, барчани илм-фан ва санъатга жалб қилишни қўллаб-қувватлаган. Кейинчалик кўшиқлар эпик асарларнинг таркибий қисминини ташкил этган. Халқ мусиқаси ва фолклор анъаналари классик асарларни тарқатиш мактабининг асосига айланган. Шеърят танловлари кўпинча мусиқа билан бирга бўлган. Кўшиқларнинг мазмуни одамларнинг орзу-истакларини акс эттирган – болалар учун бахтли келажак, виждонан меҳнат қилиш, яхшиликни ёвузлик устидан ғалаба қозониш, яқинларига меҳр-окибат ва ғамхўрлик қилишни тараннум этган.

Кўп сонли археологик топилмаларда, топилган мусиқа асбобларида ўйнайдиган аёллар ва эркаклар тасвирланган. Бу қадимги даврларда аёллар эркаклар билан тенг равишда мусиқа санъати асосларини эркин англашлари мумкинлигини кўрсатмоқда. Улар мусиқа асбобларида чалишни, рақсга тушишни, кўшиқлар яратишни ва уларни жамият олдида қуйлашни ўрганганлар.

Қадимги аёллар жисмоний тарбиясининг асосий йўналишлари. Жисмоний маданият одамларнинг ҳаёт синовларига тайёргарлиги жараёни сифатида қадимги даврларда пайдо бўлган. Тирикчилик учун ов қилиш ва ҳужумлардан ҳимоя қилиш ҳақида доимий ташвишда бўлиш маълум бир куч ва қувватни талаб қилар эди. Инсон жисмоний кўникмалар ва қобилиятларни аста-секин ўзлаштирар эди, у турли хил овлар, қушлар ва балиқларни олишни бошлаган эди. Яшаш, турмуш тарзи одамларни бошқа ҳайвонлар қатори отларни ҳам хонаки қилиш ва ўзларига ўргатишга мажбур қилди.

Ўша пайтда одамлар соғлом ақл соғлом танада эканлигига амин эдилар. Шунинг учун танани чарчатиш, соғлиғини сақлаш ва ўз уйи ва ватанини душманлардан ҳимоя қилишда жасур жамият аъзоларини шакллантириш учун уларга турли жисмоний ва спорт машқлари ўргатилган. Йигитлар билан бир қаторда қизлар ҳам ўқ отиб, от миниб, ов қилишни ўрганишган.

Аҳолининг ўрта қатлами учун оддий мактаблар билан бир қаторда маҳалла яқинидаги ўқув уйлари ҳам мавжуд бўлиб, уларда ўғил ва қиз болаларга от миниб, камондан ўқ отиш, найза улоқтириш, югуриш ва курашни ўргатишган. Қизлар учун жисмоний тарбия, таълимнинг мажбурий предмети сифатида, душманлар ҳужум қилган тақдирда, аёллар эркаклар билан тенг равишда ўз халқи ва давлати шарафини ҳимоя қилиши учун зарур эди. Ксенофонтнинг ёзишича, ов, уларнинг

фигурига кўра, болаларни эрта туришга, совуққа ва иссиққа чидашга, югуриш ва юриш пайтида танани муътадил қилишга ўргатган [4].

Қадимда аёллар кўпинча тезюрак отларда пойга қилиш каби спорт турлари билан шуғулланишган. Ўша пайтда камондан отиш, отда юриш ва қурол ишлатиш санъати болаликдан аёллар учун одатий жисмоний машқлар эди[2]. Насронийлик илоҳиётчиси Александрялик Клемент шундай деб ёзади: "Сака аёллари учиб кетишганида, эркаклар каби орқага ўгирилиб, отларидан ўқ уздилар" [3].

Қадимги даврларда аёлларнинг доимий жанговар тайёргарлиги, археологлар томонидан "Амазонлар" дафн этилган жойлари топилган Кавказ, Туркменистон, Ўзбекистон ва Қирғизистондаги археологик топилмалар билан ҳам баҳоланиши мумкин. Ушбу дафн маросимларида аёллар жасадалари қолдиқлари ёнидан қуроллар ҳам топилган[1] Миллоддан аввалги I асрда яшаган Рим тарихчиси Помпей Трог бошида скифлар қудратли бўлгани каби улуғвор бўлганлигини ёзган. Улар Парфия ва Бактрияга, уларнинг хотинлари – Амазонлар қироллигига асос солишди. Скифлар ҳар доим энг қадимги қабилалар деб ҳисобланган ва улар мисрликлар билан антик давр ҳақида баҳслашишган[3].

Кўплаб қадимги тарихчилар ва ёзувчиларнинг хотираларида Марказий Осиёдан келган оддий қизларнинг жасорати ва мардлиги акс эттирган. Ўсмирлик даврида, тўйдан олдин, одатда қизлар ва ўғил болалар ўзларининг севимли спорт турлари бўйича мусобақа ўтказардилар. Қадимги Рим ёзувчиси ва файласуфи Клавдий Элиан ўз ҳикояларида, агар саклардан бирортаси қизга уйланмоқчи бўлса, у билан курашиш кераклигини ёзади. Агар курашда устунлик қизга тегишли бўлса, мағлубиятга учраган полвон унинг асирга айланади ва унинг тўлиқ ихтиёрига келади. Фақатгина қизни ҳайдаб чиқариш орқали йигит уни ўз кучига олиши мумкин[3].

Кўплаб археологик топилмалар, шунингдек, от спортида аёлларнинг устунлигини кўрсатади. Қоракулранг отга миниб, чап қўлида жиловни ушлаб турган аёлнинг қўлидаги ташқи томонидаги ёзув, "олижаноб

хоним" деб ёзилган, шунингдек, от спортида зодагон аёлларнинг устунлигидан далолат беради[5].

Қадимги Панжикент деворларидан топилган деворий расмда, қўлларида қилич билан икки жангчи ўртасида бўлиб ўтган дуэл тасвирланган, улардан бири нақшли либос, шим ва бошига дубулға билан қалпоқ кийган аёл [2], жанг майдонида аёлларнинг жасорати ва шижоати ҳақида маълумот беради. Археологлар томонидан камон, ханжар ва найзали аёлларнинг тасвири ҳам топилган.

Интеллектуал қобилиятларни ривожлантириш учун кўплаб аёллар шахмат ва тавла ўйнашган, шеър ёдлашган ва қўшиқлар яратган. Ануширван даврида дастлаб қўлланма – нард яратилган ва шахмат ўйини ҳақида тўлиқ тасаввур берадиган биринчи қўлёзма.

Хулоса. Қадимги даврлар тарихини объектив ўрганиш асосида Шарқ аёлларининг таълим дастури хилма-хил ва қизиқарли бўлган деб тахмин қилиш мумкин. Шарқнинг асосий урф-одати ва яхши тарбия атрибуту ҳисобланган уй ишларини олиб бориш, болаларни тарбиялаш ва кекса оила аъзоларига ғамхўрлик қилиш билан бир қаторда, аёллар овга чиқиб, уйларини душман ҳужумларидан ҳимоя қилганлар ва булар барчаси жисмоний чиниқишни талаб қилган.

Археологик ва ёзма материалларга асосланиб хулоса қилиш мумкинки, антик даврда профессионал устахоналар ва мусика мактаблари кенг тарқалган. Ёш қизлар тикишни, расм чизишни, санашни билар, шунингдек мусикий қобилиятларини ривожлантирар, мусика асбобларида чалиб, қўшиқлар айтардилар. Интеллектуал қобилиятларни ривожлантириш учун кўплаб аёллар шахмат ва нарда ўйнашган, шеър ёдлаган ва қўшиқлар яратган.

Қасбий маҳорат, жисмоний тарбия, тиббиёт қадимги Шарқ мактабларида таълимнинг асосий йўналишларига айланиб борган. Дин ва дин ҳақидаги фан шарқ халқларининг дунёқарабини шакллантиришда муҳим рол ўйнаган. Ахлоқий тарбия эса энг муҳим ва зарурий характерга эга бўлган тарбия турига айланган.

АДАБИЁТЛАР

1. Вардиман Е. Женщина в древнем мире. М.: «Наука», 1990. - 335 с.
2. Джалилов А.Д. Из истории положения женщин Средней Азии до и после распространения ислама. - Душанбе: «Ирфон», 1974. – 43 с.
3. Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н.э. - III в. н.э.) Хрестоматия под ред. Л.В.Баженова. Ташкент ГИ УЗССР, 1940 г. - 172 с.
4. Ксенофонт. Киропедия. – М.: «Наука», 1976, - 335 с.
5. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. // Древность и средневековье. М.: «Искусство». 1982. – 288 с.
6. История народов Узбекистана. С древнейших времен до начала XVI века. Т.1. - Т.: Издательство АН УЗССР, 1950. –С. 473.
7. Лившиц В.А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. - СПб, 2008. –С. 414.
8. Народы Средней Азии и Казахстана. / Этнографические очерки. - М: Издательство Академии наук СССР, Т.1, 1962. –С. 791.
9. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. // Древность и средневековье. - М.: «Искусство». 1982. –С. 288.
10. Давыдова Л.Н., Различные подходы к определению качества образования. Качество. Инновации. Образование. – 2005. - № 2. – С. 5-8.
11. Кадиров Р.Х. Жисмоний тарбия ва спорт фаолиятини илмий тадқиқ қилиш.-Бухоро.: Дурдона нарийоти. 2018. – 251 б.

Муқаддамхон САИДРАСУЛОВА,
Ўзбекистон Миллий университети ўқитувчиси
muqaddamsaidrasulova@gmail.com
Эркинжон АБДУСАТТАРОВ,
Ўзбекистон Миллий университети
Таълим сифатини назорат қилиш бўлими бош мутахассиси
muqaddamsaidrasulova@gmail.com

РАҲБАР КАДРЛАРНИ ТАЙЁРЛАШНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТАЛАБЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақола раҳбар кадрларни тайёрлашнинг замонавий талаблари ва муаммоларига бағишланган. Мақолада раҳбар тушунчаси, раҳбар фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари, унинг вазифалари ва раҳбар кадрларни тайёрлашнинг билимлар иқтисодиёти шароитидаги ўзига хос талаблари ёритилган.

Калит сўзлар: раҳбарлик тушунчаси, етакчилик, комплекс малака, барқарор ривожланиш, билимлар иқтисодиёти

СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКЕ

Аннотация

Данная статья посвящена современным требованиям и проблемам подготовки управленческих кадров. В статье раскрывается понятие лидерства, специфика управленческой деятельности, ее функции и специфические требования к подготовке менеджеров в контексте экономики знаний.

Ключевые слова: концепция лидерства, лидерство, комплексные навыки, устойчивое развитие, экономика знаний.

MODERN REQUIREMENTS FOR MANAGEMENT TRAINING

Annotation

This article is devoted to the modern requirements and problems of management training. The article describes the concept of leadership, the specifics of managerial activity, its functions and the specific requirements of managerial training in the context of knowledge based economy.

Keywords: the concept of leadership, leadership, complex skills, sustainable development, knowledge based economy

XIX аср охири – XX аср бошларига келиб фан-техника тараққиёти жамият ҳаётининг ҳар бир жабҳасига шиддат билан кириб бориб, ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг кечиши ва ривожда туб бурилиш ясади. Иқтисодий жараёнлар, хусусан, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёнлари рақамли технологияларни кенг миқёсда жорий қилиниши натижасида кундан-кунга ўзгача мазмун касб этиб бормоқда. Шу билан бир қаторда, замонавий меҳнат бозорининг хусусиятлари ва талаблари ҳам бир неча ўн йил аввалгисидан тубдан фарқ қилади. Жаҳон ҳўжалигининг билимлар иқтисодиётига ўтиши ва барқарор ривожланиш мақсадлари йўлида ҳаракат қилиши шароитида ҳар қандай жамият айна шароитга, янги иқтисодий тизим ва тартибларга мос қарорлар қабул қила оладиган, соғлом ва замонавий фикрлаш тарзига эга бўлган, бугуннинг муаммолари ва келгусида юзага келиши мумкин бўлган қийинчиликлар олдида ўзини йўқотмайдиган оқил ва барқарор раҳбарларга эҳтиёж сезади.

Бундан ташқари, замонавий меҳнат бозори юксак иқтидорларни талаб қилар экан, бундай сифатга эга бўлган кадрларни бошқариш ҳам, ўз навбатида, алоҳида ёндашув ва маҳорат талаб этади. Бугунги кучли рақобат шароитида ишлаб чиқариш жараёнида ходимларни бошқариш услубларини тўғри қўллаш билиш, уларнинг салоҳиятини тўғри баҳолаш, уларнинг мавжуд имкониятларидан янада самарали фойдаланиш йўллари излаш, уларни бир мақсад сари бирлаштири олиш, жамоавий руҳни шакллантириш ҳар

қандай корхона истикболини белгилашда муҳим аҳамият касб этади[1].

Шу нуқтаи назардан, раҳбар кадрларни тайёрлаш ва танлаб олиш тизимини такомиллаштириш юзасидан турли лойиҳа ва таклифлар ишлаб чиқиш гоят муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга бўлган вазифалардан бири ҳисобланади.

Раҳбарлик ва раҳбар кадрларни тайёрлаш масаласи тарихан жуда узоқ вақтлардан бери мутахассисларнинг диққат марказида бўлиб келган. Раҳбарлик, раҳбарга хос сифатлар ва унинг вазифалари, раҳбарликка тайёрлаш муаммолари, раҳбар меҳнатининг ўзига хос хусусиятлари каби масалалар юзасидан қатор илмий изланишлар олиб борилган.

Даставвал раҳбарлик тушунчасига тўхталадиган бўлсак, Жеймс Гиббон раҳбарликка “белгиланган вақт ва муайян шарт-шароитлардаги маълум бир вазиятда, кишилар гуруҳига танланган раҳбарлик услуги воситасида умумий мақсад ва мамнуният ҳиссига эришишда ёрдам бериш орқали уларни ихтиёрий равишда ташкилот мақсадларига эришиш йўлида ҳаракат қилишга рағбатлантирувчи таъсир ўтказиш жараёни”, дея таъриф беради[2]. Демак, раҳбар қўл остидаги ходимларини ташкилотнинг пировард мақсади йўлида бирлаштирадиган рағбатлантирувчи куч. Бу жараёнда у ташкилотнинг фаолияти мазмунидан келиб чиқиб танланган раҳбарлик услубига таянади, унинг воситасида ходимлар манфаатининг ташкилот манфаатларига уйғунлиги

хамда ходимларнинг ўз меҳнатлари мазмундорлиги ва унинг натижаларидан мамнунлигини таъминлайди.

Тадқиқотчилар раҳбар кадрларни барқарорлик шартларига муносиб тарзда тайёрлашда асосий рол ўйнайдиган бешта омилни келтиришади: (1) ҳалоллик, (2) узокни кўра билиш, (3) илҳомлантириш, (4) маҳорат ва (5) самарадорлик[3].

Бу шуни назарда тутадик, барқарор ривожланиш шароитида раҳбар бугунги ва келажак авлод манфаатларига мос қарорлар қабул қилишда ҳалол ва ҳолис бўлиши, ташкилот стратегиясини ишлаб чиқиш ва истиқболдаги мақсадларни аниқ белгилаб олишда узокни кўра билиши, қўл остидагиларни ташкилот манфаатлари йўлида бирлаштириш ва эргаштиришда, уларнинг ишончини қозонишда кишиларни илҳомлантира олиш қобилиятига эга бўлиши, мулоқот ва зиддиятларни ҳал этиш, иқтидорли кишиларни бошқариш маҳоратига эга бўлиши, ўзига юклатилган вазифалар ва ташкилот фаолияти натижаларининг самарадорлигига жавобгар бўлиши лозим.

Раҳбар ташкилот фаолияти юзасидан барча ваколат ва жавобгарликни ўз зиммасига олар экан, унга қуйидаги вазифалар юкланади: [2]

Ташаббусни ўз қўлига олиш. Раҳбар иқтисодиётнинг замонавий талаблари шароитида ташкилот стратегиясини белгилаш, ташкилот фаолияти ўсувчан ва соғлом бўлишига хизмат қилувчи янгидан-янги ғояларни таклиф этиш ва амалга тадбиқ этишда ташкилотнинг биринчи даражали ташаббускори бўлиши лозим. Ташкилот олдида қўйилган мақсадларга белгиланган муддатларда эришиб борилишини доимий назорат қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Ташкилот мақсадларини белгилаш. Раҳбар ташкилот мақсадларини белгилаши ва қўл остидагилар – ташкилот ходимларини шу мақсадлар остида бирлаштириши, шунингдек, мақсадларнинг ташаббускори бўлибгина қолмай, уларга эришиш йўлидаги фаолиятнинг бевосита иштирокчиси бўлиши лозим.

Ташкилотни ифодалаш. Раҳбар ташкилот ичидаги ва ташқарисидаги, унга бевосита ва билвосита алоқадор бўлган барча манфаатдор шахслар учун ташкилот стратегияси, мақсадлари, фалсафаси, маданияти, шу билан бир қаторда, муаммоларини ифодалайдиган марказий субъект вазифасини ўтайди. Бир сўз билан айтганда, раҳбар – ташкилотнинг юзи бўлиши зарур.

Ҳакам сифатида ҳаракат қилиш. Ташкилот ходимлари орасида ички зиддиятлар, ихтилофлар юзага келганида, уларни оқилона ҳал этиш ҳам раҳбарнинг маҳоратига боғлиқ. У жамоада жиддий низолар юзага келишининг олдини олиши лозим.

Хатти-ҳаракатларини асослаш. Қўл остидагиларга муносабати ва қарорларининг асосларини аниқлаштириш ҳам раҳбарнинг муҳим вазифаси ҳисобланади. У ўз хатти-ҳаракатлари ва қарорларини шундай асослаши керакки, қўл остидагилар уларни эътирозсиз қабул қилсин.

Йўлбошчилик қилиш ва йўналтириш. Раҳбар қўл остидагиларга чин маънода етакчилик қилиши, ўз билим ва тажрибаси билан биргаликда ходимлар салоҳияти, қобилиятларини ташкилот ривож учун тўғри йўналтириши лозим.

Жамоа меҳнатини рағбатлантириш. Раҳбар ташкилот ходимлари орасида ташкилий маданият,

бирдамлик руҳи, ўзаро ҳурмат ва ишончни шакллантиришда ҳам муҳим рол ўйнайди.

Ташкилотни бошқариш. Раҳбар ташкилот фаолиятини режалаштириш, ташкил қилиш, йўналтириш, мувофиқлаштириш, назорат қилиш ва унинг истиқболини кўра билиш орқали унинг самарали бошқарувиغا жавобгар бўлган шахсдир.

Бундан кўринадики, раҳбар раҳбарликка муносиб бўлиши учун нафақат раҳбарга хос шахсий хусусиятлар, балки бошқарув соҳасидаги комплекс малакага ҳам эга бўлиши лозим. Ташкилотни самарали бошқариш учун раҳбар ташкилотни яхлит организм сифатида ўрганиш, унинг ҳолатини тўғри кўра билиш ва таҳлил қилиш, зарурат туғилганида унга тўғри ташхис қўйиш, юзага келган муаммоларга оқилона ечим топиш, унинг ҳаётий фаолияти давомийлигини таъминлаш чораларини қўллаш каби қобилиятларга эга бўлиши лозим. Бошқача айтганда, раҳбарнинг ўз қўл остидаги ташкилот, унинг фаолияти мазмуни ва хусусиятлари тўғрисида етарли даражада чуқур ва пухта билимга эга бўлиши унинг ўз ваколати, масъулияти ва вазифаларининг аҳамиятини тўлақонли ҳис этишида, самарали фаолият олиб боришида муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Юқорида кўриб чиқилган хусусиятлари ва вазифаларига асосланиб айтиш мумкинки, раҳбар ташкилот тақдирини ҳал қилувчи шахс сифатида майдонга чиқади.

Собиқ раҳбар аксарият ҳолларда ташкилот муваффақиятининг сабабчиси сифатида эътироф этилади ва/ёки муваффақиятсизлигида айбдор деб топилади. Фаол раҳбар вазифасидан кетганидан кейин муваффақиятли компаниялар фаолияти издан чиқади, бу етакчилик мантиясини қабул қилиб олишга ҳеч ким тайёр эмаслиги билан боғлиқ. Раҳбарлик мажбуриятларини зиммасига олишга тайёр бўлганларнинг етишмаслиги ходимларни ички тайёрлаш, раҳбарликни ривожлантириш ва пировардида муваффақиятни режалаштириш учун мустаҳкам тизим ишлаб чиқиш зарурлигини кўрсатади[3].

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, замонавий иқтисодий шарт-шароитларга ва талабларга мос, етук ва малакали раҳбар кадрларни тайёрлаш ва уларни тўғри танлаб олиш бугунги куннинг обектив зарурати ҳисобланади. Бу борада, айниқса, катта ёшли малакали раҳбар кадрларнинг йўқотилиши, ёш ва пухта тайёргарликдан ўтган раҳбар кадрларнинг эса етишмаслиги натижасида иқтисодиётда корхона ва ташкилотлар фаолияти ва муваффақиятида узилишлар юзага келишининг олдини олишга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Бу, ўз навбатида, мамлакатда таълим стандартларини, инсон капиталини ва раҳбар кадрларни тайёрлаш ва танлаб олиш тизимини сифат жиҳатдан яхшилаш ва мунтазам равишда такомиллаштириб боришни талаб этади.

Мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётини янги босқичга кўтаришни мақсад қилар эканмиз, мамлакат иқтидорларини унинг тараққиёти ва манфаатлари йўлида ҳаракат қилувчи ягона куч сифатида бирлаштиришда ваколатли, корхона-ташкилотларнинг юзи бўлган, уларнинг муваффақияти ёки муваффақиятсизлигининг ташаббускори бўлиши мумкин бўлган замонавий раҳбар кадрларнинг янги авлодини шакллантириш устувор вазифаларимиздан бири бўлиши лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Нигматова Д.З., Саидрасулова М.С. Корхоналарда замонавий бошқарув ва кадрларни қайта тайёрлаш тизимининг хориж тажрибаси (япон менежменти мисолида). Иқтисод ва молия журнали №6, 2016. 19-б.
2. Aquinas P. G. Management Principles and Practice. Bharathiar University 2007. 105-б/110-111-б.
3. Gordon P. A., Overbey J. A. Succession Planning. 2018, 3-б.

Шоҳида СОДИҚОВА,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси профессори
социология фанлари доктори
Хайринисо ХУСАНОВА,
Ўзбекистон Миллий университети доценти,
социология фанлари номзоди
husanovahayriniso@gmail.com

ЎЗБЕКИСТОНДА АҲОЛИНИ ИЖТИМОЙ ҲИМОЯЛАШДА ЎЗАРО КЎМАК ОМИЛИНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Мақолада Ўзбекистонда аҳолининг муҳтож қатламларини ижтимоий муҳофазалаш чора-тадбирларининг шаклланиши ва ривожланишининг ретроспектив таҳлили амалга оширилган. Шунингдек, IX-XIII асрлар мутафаккирларининг ижтимоий қарашларида ижтимоий ҳимоя масалалари, Амир Темур ва Темурийлар даври давлат ижтимоий сиёсатининг мазмун-моҳияти очиқ берилган. Яқин ўтмишда Ўзбекистонда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашнинг ўзига хос хусусиятлари ўрганилган.

Калит сўзлар: имконияти чекланганлик, зардўштилик, “Яшт”, Паренди, закот, ҳадислар, инсонга хос турмуш тарзи, ижтимоий мадад, ўзаро ҳамдардлик, ғамхўрлик, аҳоли қатламлари, тасаввуф тариқати, лангархона, ғарибхона, маҳалла, ишфуруш, хайитлик, хайрия, хомталаш.

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ВЗАИМОПОМОЩИ В СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЕ НАСЕЛЕНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В статье приведён ретроспективный анализ формирования и развития социальной защиты нуждающихся слоёв населения в Узбекистане. На основе социальных взглядов мыслителей IX-XIII веков проанализировано особенности социальной поддержки населения, раскрыта сущность социальной защиты в эпоху правления Амира Тимура и тимуридов. Изучено специфика социальной защиты населения в недалёком прошлом Узбекистана.

Ключевые слова: ограниченные возможности, зороастризм, “Яшт”, “Паренди”, закят, хадисы, достойный уровень жизни, социальная поддержка, взаимопомощь, альтруизм, уязвимые слои населения, митический порядок, лангархана, хостел, работодатель, ийд, благотворительность, разделка.

THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF MUTUAL ASSISTANCE IN SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION IN UZBEKISTAN

Annotation

The article provides a retrospective analysis of the formation and development of social protection measures for the needy in Uzbekistan historical sources. Also, the social views of thinkers of the IX-XIII centuries studied the issues of social protection, the importance of state social policy of Amir Temur and the Temurids, the peculiarities of social support in Uzbekistan in the recent past.

Key words: disability, Zoroastrianism, "Yasht", Parendi, zakat, hadiths, human way of life, social support, mutual compassion, care, strata of the population, mysticism, anchor, orphanage, neighborhood, business, Eid, charity, xomtalash.

Кириш: Аҳолини ижтимоий муҳофазалаш тизимининг назарий асослари ва амалиётининг шаклланиши ҳамда ривожланиши жамият тараққиёти давомида ишлаб чиқариш кучлари ўртасидаги мутаносиблик, меҳнатни ташкилантириш шакллари, тегишли давлат, миллатнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий-маданий хусусиятлари, анъаналари, турмуш тарзига боғлиқ ҳолда содир бўладиган жараёнлар.

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев: «Ижтимоий ҳимоя биргина кўмак пулларини тўлаш билан чекланмаслиги керак ва муҳтож кишиларни «оёққа туриб олиши»[1] га ёрдам бериши шарт деб таъкидладилар. Аҳолининг ижтимоий қўллаб-қувватлаш соҳасида сўнгги 2 йил давомида мамлакатимизда юритилаётган сиёсат ва амалга оширилаётган чора-тадбирлардаги ижобий тенденциялар боис, Ўзбекистон Барқарор тараққиёт Мақсадлари Фонди томонидан молияланиш борасидаги мурожаати тасдиқланган 24 давлатдан бири бўлди[2].

Ўзбекистонда ушбу тизим тарихига назар солсак, инсонларни турли ҳаётий воқеа-ҳодисалар – касаллик, қарилик, табиий офатлар, бошқа бахтсиз ҳодисаларнинг оғир ва кўнгилсиз оқибатларидан ҳимоялашнинг алоҳида кўринишлари, унинг таркибий қисмлари, амалга ошириш мезонлари, меъёрлари, механизм ва институтларининг босқичма-босқич шаклланиб борганлигининг гувоҳи бўламиз. Хусусан, ўзини-ўзи моддий таъминлай олиш имконияти чекланган, меҳнат қобилиятини йўқотган ёки ишлаб чиқаришда бевосита банд бўлган аҳоли қатламларини ижтимоий муҳофазалаш муаммоси тарихий тараққиётнинг барча босқичларида долзарб масалалардан бири бўлиб келган. Хусусан, Марказий Осиёда аҳолини кам таъминланган муҳтож қисмини ижтимоий ҳимоялашнинг анъанавий шакли мавжуд бўлиб, унга кўра, оила, кўни-кўшнилари, бир ҳудудда истиқомат қилувчи жамоа вақтлари томонидан амалга оширилган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Шарқ мамлакатларида, жумладан, Ўрта Осиёда ижтимоий

муҳофазанинг қадимги даврга хос бўлган шакллари ҳақидаги илк маълумотлар зардўштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»да келтирилади. Зардўштийлик ўз даврида инсоннинг ер юзида фаровон яшашига катта аҳамият берган олижаноб динлардан бўлиб, унинг таълимотидаги эзгу ният, латиф сўз, яхши ишнинг мужассамлиги дейилганда фақирларга меҳрибонлик, инсонпарварлик, кишига иснод келтирувчи ишлардан холи бўлиш тушунилган. «Авесто»нинг энг қадимги Яштлар қисмида табиий ва ижтимоий ҳаётнинг алоҳида соҳаларини бошқариб турувчи тангрилар мавжуд деб ҳисобланиб, жумладан, ижтимоий барқарорлик, фаровонлик маъбуди – Паренди қабилаларни парокандаликка элтувчи зўравонлик, бекорга қон тўкишлар, фақир кишиларга нисбатан адолатсизлик, уларнинг мол-мулкига зиён етказишни қоралаган, вайроналик ва ҳалокатларнинг олдини олиш учун ҳалол меҳнат билан тинч-тотув яшашига чақирган[3]. Бизнингча, шу тариқа зардўштийлик динининг асосий тамойиллари ўз замонасида аҳолининг турли қатламлари ўртасидаги номуносибликни тартибга солувчилик вазифасини ўтаган.

VI-VIII асрлар (илк ўрта асрлар) да ислом динининг инсонпарварлик ғоялари таъсирида аҳолининг муҳтож қатламларини ижтимоий муҳофазалаш чоралари яхлит тизим кўринишида бўлмаса-да, ногиронлар, етим-есирлар, қариялар, бева-бечораларга ғамхўрлик қилиш шаклида қўллана бошлайди. Ушбу даврдан жорий этилган зақотдан йиғилган маблағлар асосида махсус жамғармалар ташкил қилинади. Мазкур жамғармалар ҳисобидан камбағаллар, қарздорларга қўмаклашиш, қулликка тушганларни озод қилиш, оч-наҳорлар, етим-есирлар ва бева-бечораларга озиқ-овқат улашиш мақсадида фойдаланилади. Бу эзгу амалларни кенг ёйилишида ҳадисларнинг таъсири катта бўлиб, унда хусусан, «Нафақа беришни ўзингдан бошла! Агарда ортса оила аъзоларингга сарфла, агарда улардан ҳам ортса қариндошларингга сарфла. Агарда қариндошларингдан ҳам ортса шу йўсинда аввал яқин, кейин узоқларингга сарфлайбер», – деб таъкидланади[4]. Зеро, ибратли ишлар, имон-этикод, адолат, ҳолислик, поклик, ёлғон гапирмаслик, бева-бечоралар, етим-есирларнинг ҳақига кўз тикмасликка чакирувчи ушбу ўғитлар, панд-насихатлар Шарқ халқларига хос бўлган жамоавий бирдамлик ва ҳамдардликни ўзида акс эттиради.

Тадқиқот методологияси: Ўрта Осиё Шарқ дунёсининг илмий-маданий марказига айланган IX-XIII асрларда яшаб ижод этган мутафаккирлар ўз ижтимоий қарашларида жамиятнинг меҳнат қобилятига эга бўлмаган ёки турли ҳаётий воқеа-ҳодисалар натижасида ушбу қобилятини йўқотган заиф, ожиз қатламларининг ижтимоий-иқтисодий манфаатларини ҳимоялаш муаммоларини ўрганар эканлар, мутафаккирлардан Абу Наср Форобий, Хўжа Баҳовуддин Нақшбандийлар инсонни жисмоний ва руҳий ҳолатидан қатъий назар, ўзи учун моддий фаровонлик ярата олиш қудратига эга бўлган муқаммал мавжудот ва ўзгалар ёрдамида умид қилишни боқимандалик деб биладилар. Жумладан, Абу Наср Форобий (873-980) ўзининг «Фозил одамлар шаҳри» асарида инсон «ожиз банда» эмас, аксинча, ўзи учун зарурий фаровонликни ярата олиш қудратига эга бўлган борлик эканлигини таъкидлайди[3]. Тасаввуф таълимотининг машҳур намोёндаларидан Хўжа Баҳовуддин Нақшбандийнинг тариқати асосини

меҳнатсеварлик ташкил қилиб, кун кўриш учун меҳнат қилиши заруриятини кўрсатади. Фикримизча, мазкур фикрлар меҳнат қобилятига эга бўлган аҳоли қатламига нисбатан билдирилган бўлиб, инсонни ўз ақлий ва жисмоний имкониятларидан оқилона фойдаланишга ундайди. Аммо, биз биламизки, жамият тараққиётининг ҳар бир босқичида аҳолининг мустақил ҳаёт кечириш қобилятига эга бўлмаган ожиз қатламлари мавжуд бўлиб, улар ўзгалар ғамхўрлигига муҳтождирлар.

Ушбу даврда яшаб ижод этган мутафаккирлардан Абу Али Ибн Сино, Аҳмад Яссавийлар, аксинча, ёрдамга муҳтож бўлганларга мадад қўлини чўзиш, ҳар бир инсон учун муносиб турмуш тарзини яратиш, уларга инсонпарварлик нуқтаи назаридан муносабатда бўлишликни тарғиб қиладилар. Хусусан, Абу Али Ибн Сино (980 йилда туғилган) агарда давлатда подшолар ва ҳукмдорлар мавжуд бўлмай, барча тенг моддий имкониятга эга бўлганда ҳеч ким меҳнат қилмай қўйишини, аксинча, фақат қашшоқлик бўлса жамият таназулга учрашини қайд этган[4]. Дарҳақиқат, бизнингча ҳам мазкур фикрлар ўз замонасининг илғор ғоялари қаторидан ўрин олган бўлиб, жамият барқарорлиги ва осойишталигини таъминлаш, турли табақалар ўртасидаги мувозанатни сақлаб туришнинг муҳим омилларидан бири ижтимоий муҳофаза эканлигини кўрсатади.

Тасаввуф таълимотида халқ манфаати учун қайғуриш, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоялаш ғоялари кенг тарқалган бўлиб, ушбу таълимот намоёндаларидан Хўжа Аҳмад Яссавий (1041-1166-1167) нинг ҳикматларида оддий халқ, йўқсиллар бутун бир қатлам сифатида таърифланади ва уларни «ғариблар», «етимлар», «фақирлар» табақаси номи билан атаб, мулкдорларга айнан шу қатламларга нисбатан ғамхўр бўлишни насихат қилади ва юқори табақа вакиллари халқ учун хизмат қилишга чақиради [5]. Зеро, тасаввуф таълимотининг айрим тариқатлари ўз замонасига нисбатан маълум маънода тараққиқпарварлик руҳида бўлган ва улар ижтимоий ожиз табақаларнинг ҳақ-ҳуқуқларини муҳофазалашга интилганлар.

Ўрта асрларнинг ривожланган иккинчи босқичи (XIV-XVI асрлар) га келиб Амир Темур (1336-1405) ва темурийларнинг улкан давлати доирасида олиб борилган ижтимоий сиёсатга тўхталар эканмиз, Соҳибқирон ўз салтанатида қашшоқлар миқдорини камайтириш мақсадида уларнинг сонини тўла ҳисобга олиб нафақалар белгилаган. Хусусан, у қуйидагича ёзади, «...яна амр этдимки, ҳар бир катта-кичик шаҳар, кишлоқда масжид, мадраса ва ҳоказолар бино қилсинлар, фақир у мискинларга лангархона (йўловчилар қўниб ўтадиган жой), ғарибхона (камбағаллар ва етим-есирларга озиқ-овқат улашиладиган жой)лар солсинлар, касаллар учун шифохона қурдирсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинлансинлар» [6]. Албатта, ушбу ғоялар Соҳибқироннинг ижтимоий қарашлари инсон ва унинг ижтимоий-иқтисодий фаровонлигини таъминлашга йўналтирилганлигидан гувоҳлик беради. Эътиборлиси, Амир Темур ўз салтанатидаги муҳтожларни ижтимоий муҳофазалашда назарий кўрсатмалар бериш билан чекланмай, берилган фармонларининг ижросини таъминлашини назорат қилиб борган ва кенг қамровли амалий ишларни рўёбга чиқарган.

Амир Темурнинг бошлаган ибратли ишларини унинг авлодларидан Шохрух Мирзо (1377-1447) ва Мирзо Улуғбек (1394-1449) лар давом эттириб, улар мамлакатда осойишталикни таъминлаш мақсадида халқ оммасининг ижтимоий-иқтисодий аҳволини ўрганиб чиққанлар. Нарх-наво, солиқ тизимини тартибга солганлар. Ҳаттоки, Мирзо Улуғбек ўз мадрасасида талабаларни ўқиш савиясига қараб нафақа (стипендия)лар тайинлаган [7]. Албатта, бу тадбирлар теурийлар даврида ижтимоий муҳофаза давлат аҳамиятига молик бўлган масалалардан бири эканлигини кўрсатади.

Алишер Навоий (1441-1501) ўз даврида жамият тузилиши ва турли табақаларининг турмуш тарзини ўрганар экан, 32 хил ижтимоий қатлам ҳақида маълумот беради[8]. Унда нафақат ҳукмрон синф вакиллари, балки камбағаллар, бева-бечоралар, етим-есирлар, муҳтожлар, текинхўрлар ҳам алоҳида кўрсатилган. Жумладан, ижтимоий қатламларнинг йигирма еттинчисини ғариб ва бечоралар, йигирма саккизинчисини ғайойлар ташкил этишини эътироф этади[9]. Алишер Навоий бу каби табақаларнинг қашшокликдан чиқишларига кўмаклашиш ва ижтимоий муҳофазалаш тўғрисида илмий изланишлар олиб бориб, ушбу қатламларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволини енгилаштиришга кўмаклашувчи ва барчага бирдай хизмат кўрсатувчи 52 работ, 16 кўприк, 9 ҳаммом, қатор масжид, мадраса, хонақоҳ ва шиғохонлар каби хайрли жамоатчилик иншоотларини қурдиради. Биргина «Холисия» хонақосида заиф ва мискинларга кунлик текин озиқ-овқат улашиш тартибини жорий этади. Аммо, фикримизча, текин озиқ-овқат улашиш каби тадбирларни доимий тарзда қўлланилиши меҳнат қобилиятига эга бўлган муҳтожларда боқимандалик кайфиятини шаклланишига олиб келади.

Таҳлил ва натижалар: Шу ўринда, Ўрта Осиёда ижтимоий муҳофаза нафақат давлат аҳамиятига молик масала, балки, маҳаллий аҳолининг турмуш тарзи ва анъаналари билан бевосита боғлиқ ҳодиса эканлигини алоҳида қайд этиш жоиз. Сабаби, бу ҳудудда аҳоли қадимдан жамоаларга – маҳаллаларга бирлашиб яшаганлар. Жамоа аъзоларида ўзаро бирдамлик ва ҳамдардлик кўникмалари табиий тарзда шаклланиб, ривожланиб борган. Бу ноёб ҳодиса бўлиб, асрлар давомида маҳалла аҳолиси учун жамоадаги ночор инсонларга ғамхўрлик қилиш ҳам қарз, ҳам фарз ҳисобланган.

Маҳаллаларнинг шаклланиш негизлари кишиларнинг жамоаларга бирлашиб яшаш тажрибасининг илк куртаклари билан боғлиқдир. Маҳалланинг кўчалари кесишган ёки туташган жойида маҳалла маркази – гузар бўлиб, аҳоли учун энг зарур бўлган маданий-маиший ҳамда ҳўжалик иншоотлари бўлган. Бу ишларни амалга оширишда кам таъминланган, муҳтож кишилар жалб этилган ва уларга оз бўлса-да даромад манбаига эга бўлиш ва ўзини-ўзи таъминлаш имконияти яратилган. Меҳнат қобилиятига эга бўлмаган ногиронлар, етим-есирлар, қариялар аҳволидан хабар олиш эса маҳалланинг ҳар бир аъзоси учун фарз ҳисобланган. Уларнинг оилавий байрам ва тўйлари, дафн маросимлари ва бошқа тадбирларини ўтказиш анъанага кўра, қавму қариндош, яқин қўшнларнинг иштирокида олиб борилган. Ҳудуднинг муйсафид оқсоқоллари, маҳалла фаоллари бундай қатламларни камситилишига йўл қўймасликка ҳаракат

қилган. Солиқлардан жузья (жон солиғи) маҳалла тасарруфига олиб қилиниб, муҳтожларга хайр-эҳсон қилиш, ободончилик ишларини амалга оширишда фойдаланилган. Маҳалладаги бой кишилар, ўзига тўқ тадбиркорлар, ишфуруш (кичик корхона эгалари)лардан тўпланган хайрия пулларини сарфлашда маҳалла масжиди билан ҳамкорликда иш олиб борилган ва ҳудудда истиқомат қилувчи ожиз кишилар, муҳтож оилаларни таъминлаб туриш учун сарфланган. Амин ва масжид мугаваллиси маҳалладаги етим-есирлар, тул-бевадар, батраклар, мажруҳлар рўйхатини олиб хайитларда уларга хайитлик тарқатганлар, мол-қўйларни сўйиб гузарларга хомталашга осиб қўйганлар. Хайит ва жума кунлари дошқозонларда таомлар пиширилиб халққа тарқатилган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, мамлакатимизда ижтимоий кўмакка муҳтож кишиларни қўллаб-қувватлашда ўзаро кўмак ва жамоавий турмуш тарзидан келиб чиқиб иш жюриш анъанаси сақланмоқда. Ҳозирги пандемия шароитида мамлакатимиз ҳудудлари иқтисодиёти ва ижтимоий соҳага, оддий қилиб айтганда, аҳоли ҳаётига салбий таъсир қилаётган мураккаб шароитда аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламини қўллаб-қувватлаш масаласи ҳукуматимиз кун тартибидagi бирламчи масалага айланди. Вактинча ишламаётган ва ёрдамга муҳтож оилаларни аниқлаб, уларни манзилли асосда озиқ-овқат ва дори-дармон билан таъминлаш кўламини янада кенгайтириш долзарблашмоқда.

Айни мураккаб вазиятда халқимизнинг тарихий ва маънавий қадриятлари, меҳр-саховат, оқибат ва ҳиммат каби юксак фазилатлари инобатга олган ҳолда, “Саховат ва кўмак” умумхалқ ҳаракати йўлга қўйилди. Президент Шавкат Мирзиёев: “Имкониятидан келиб чиқиб, қайсидир тадбиркор бир ойда мисол учун, 10 та, бошқа бири эса 20 та оилага кўмаклашиши, энг муҳими муҳтож оилалар аъзоларини ишга жалб қилиши мумкин. Давлат томонидан ўз навбатида бундай тадбиркорларга солиқ, лизинг, кредит тўловлари, зарур ресурслар билан таъминлаш бўйича турли имтиёз ва преференциялар берилади. Яъни, бу аҳолига давлат томонидан тадбиркорлик субъектлари орқали кўрсатиладиган саховат ва кўмак бўлади. “Саховат ва кўмак” умумхалқ ҳаракати давлатимиз ва халқимиз қудратининг амалий намоёнига айланишига ишонаман” - деб таъкидлаганлар[12].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашга қаратилган қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2020 йил 26 август, ПҚ-4815-сон Қарорида халқимизнинг тарихий ва маънавий қадриятларини намоён этган «Саховат ва кўмак» умумхалқ ҳаракатини давом эттириш ифодаланди. Ушбу қарорга мувофиқ 2020 йилнинг сентябрь ойида моддий ёрдам ва кўмакка муҳтож оилаларнинг рўйхатларига («темир дафтар») киритилган оилаларнинг 16 ёшга тўлмаган болаларига, боқувчисини йўқотганлик пенсияси ёки нафақасини олувчи оилаларнинг 16 ёшга тўлмаган болаларига, ногиронлиги бўлган 16 ёшга тўлмаган болаларга бир марталик моддий ёрдам кўрсатилди[13].

Хулоса ва тақлифлар: Хуллас, Ўзбекистонда аҳолининг меҳнат қобилиятига эга бўлмаган, имконияти чекланган қатламлари, яъни, етим-есирлар, бева-бечоралар, қариялар, ногиронларни ижтимоий муҳофазалаш шариат ва диний қонун-қоидалар асосида

инсонпарварлик, саховатпешалик, хайр-эҳсон шаклида жамоавий турмуш тарзининг ажралмас қисми бўлган.

Биринчидан, ижтимоий муҳофазалаш тизими тарихий тараққиётнинг турли даврларига тегишли давлат, миллатнинг ўзига хос хусусиятлари билан бевосита боғлиқ ҳолда босқичма-босқич ривожланган.

Иккинчидан, Ўзбекистонда мухтож қатламларни ижтимоий муҳофазалаш тарихи аҳолининг маҳаллий жамоалар – маҳаллаларда яшаш анъанаси билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланиб борди.

Учинчидан, ўрта асрларда Шарқ ва Ғарб давлатларининг ижтимоий муҳофаза тажрибасини қиёсий таҳлили бизга улардаги умумийлик каторида,

Ўзбекистонда турмуш тарзи хусусиятларидан келиб чиқиб шаклланган ўзига хос ижтимоий мадад мавжуд бўлганлигини кўрсатди.

Тўртинчидан, Ғарб давлатларида бошланган саноатлашиш жараёни таъсирида инсон омилига бўлган муносабат ўзгарди ва натижада ижтимоий ҳимоя ялпи давлат сиёсатига айланди.

Бешинчидан, ижтимоий ҳимоя ривожининг замонавий босқичида унинг мукамал тизимини яратилиши билан бош тамойиллар, мезонларни ўзида мужассамлаштирувчи умумжаҳон андозалари яратилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Подписан меморандум с ООН о создании совместной программы по социальной защите страны. <http://uzbektourizm.uz/ru/newnews/view?id=859>.
2. Представительство ООН в Узбекистане. Правительство Узбекистана и ООН запускают совместную программу по укреплению системы социальной защиты в стране. ЮНИСЕФ. 11.11.2019. un.uz.
3. Бобоев Х., Ҳасанов С. «Авесто» – маънавиятимиз сарчашмаси. – Тошкент: Адолат, 2001. – 110 б.
4. Карим Т. Муқаддас «Авесто» издан. – Тошкент: Чўлпон, 2000. – 80 б.
5. Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. 4.Т. – Тошкент: Қомуслар, 1997. Т.3. – Б. 475-476.
6. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Тошкент: Халқ мероси, 1993. – 176 б.
7. Ибн Сино. Тибб қонунлари. 3.Т. – Тошкент: Халқ мероси, 1992. Т.1. – 304 б.
8. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 234 б.
9. Амир Темур. Темур тузуклари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 100 б.
10. Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – 254 б.
11. Алишер Навоий. Маҳбуб ул қулуб. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 36 б.
12. <https://uza.uz/oz/politics/shavkat-mirziyeev-sakhovat-va-k-mak-umumkhal-arakati-davlati-20-04-2020/>
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашга қаратилган қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2020 йил 26 август, ПҚ-4815-сон Қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 27.08.2020 й., 07/20/4815/1222-сон.

УДК:159.9(575.1)

Абдуллох **ТОХИРИЁН**,
тарих фанлари номзоди,
E-mail: level0861@gmail.com

Низомий номидаги ТДПУ профессори, п.ф.д. Б.С.Абдуллаева тақризи асосида

ТАРИХИЙ ХОТИРАНИНГ ШАКЛЛАНИШ МЕХАНИЗМЛАРИДАГИ ПЕДАГОГИК ОМИЛЛАР

Аннотация

Мақола тарихий хотиранинг шакллантириш механизмлари ҳақидаги кўп фанларда мавжуд бўлган илмий парадигмалар таҳлили асосида улардаги педагогик омиллари аниқлаш ва ўрганишга бағишланган. Шунингдек, тарихий хотирани тарбиялаш ва ривожлантиришнинг илмий ва амалий жиҳатлари кўриб чиқилиб тарихий хотиранинг генерацияси бўйича педагогика фанининг тегишли илмий фаразларини ишлаб чиқиши борасида мулоҳазалар юритилган.

Калит сўзлар: тарихий онг, тарихий хотира, педагогик жиҳатлар, педагогик омиллари.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ В МЕХАНИЗМАХ ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

Аннотация

Статья посвящена выявлению и изучению педагогических факторов, основанных на анализе существующих во многих дисциплинах научных парадигм о механизмах формирования исторической памяти. Также рассматриваются научные и практические аспекты воспитания и развития исторической памяти, даются рекомендации по разработке научных гипотез педагогической науки по процессу генерации исторической памяти.

Ключевые слова: историческое сознание, историческая память, педагогические аспекты, педагогические факторы.

PEDAGOGICAL FACTORS IN THE MECHANISMS OF HISTORICAL MEMORY FORMATION

Annotation

The article is devoted to the identification and study of pedagogical factors based on the analysis of scientific paradigms existing in many disciplines about the mechanisms of historical memory formation. Scientific and practical aspects of education and development of historical memory are also considered, recommendations are given for the development of scientific hypotheses of pedagogical science on the process of generating historical memory.

Key words: historical consciousness, historical memory, pedagogical aspects, pedagogical factors.

Кириш. Инсоният ҳаёти ривожланган сари ўтмишдаги ҳаёт тарзи, унинг таъсир кучига эга бўлган сабоқлари, айниқса инсон маънавий қиёфасини мукамаллик даражасига етказадиган муҳим омиллари эҳтиёж ва эътибор кучаяверади. Илм фан мерос масаласига ёндашишнинг янгидан янги усул ва йўллари излайди. Шу маънода, тарихий онгнинг шакллантириш, унинг доирасида тарихий хотирани шакллантириш, тарбиялаш ва ривожлантириш каби илмий-назарий муаммолар кўп фанларнинг долзарб мавзусига айланмоқда. Фалсафа, социология, тарих, психология фанларида тарихий онг ва тарихий хотира фан предмети ва категориялари ўлчовидаги долзарблиги нуқтаи назаридан тадқиқ этилгани каби масаланинг педагогик жиҳатлари, педагогик шарт шароитлари ҳам тадрижий равишда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Адабиётлар таҳлили. Тарихий онг ва тарихий хотирани шакллантириш масаласи, бу жараённинг ўзига хос механизмларини назарий жиҳатдан тадқиқ этиш кўп мамлакатларда амалга оширилган ва бундай изланишлар давом этмоқда. Айниқса, тарихий онг ва тарихий маданият типлари назариясини яратган немис олими Йорн Рюзен, тарихий онгнинг миллий маданий мансублик шаклланишидаги ўрнини ўрганган америкалик Самуэл Хантингтон, XX асрда тарихий онгни ўрганиш методологиясини ишлаб чиққан француз файласуфи ва социологи Раймон Ароннинг

илмий изланишларини алоҳида таъкидлаш лозим. Тарихий онг ва тарихий хотира масаласининг фалсафий жиҳатлари рус олимлари Ю.Либиг, А.Леопольд О.Сгибнева, О.Лосева, Р.Каменская, М.Чистанов, тарихий ёндашув асосида Л.Репина, П.Гречухин, А.Люблин, В.Мелешкин, И.Яблоковлар ишларида ўрганилган. Муаммонинг социологик ёндашуви асосан Ж.Тощенко, В.Утенков, М.Горшков, Л.Кононова, Т.Путятин, В.Фролов сингари олимлар тадқиқотларида амалга оширилган.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда собиқ даврдаги миллий тарихимизга бўлган ғаразли ёндашувнинг ислоҳ этиш вазифаси кун тартибига чиқди. Ушбу жараёни замирида халқнинг тарихий онги ва тарихий хотираси таркибидаги элементларда шаклланиши мумкин бўлган туб ўзгаришлар белгиланди. Бинобарин, таълим-тарбия мазмуни, хусусан, тарих фанини ўқитишнинг мазмун-моҳияти бутунлай янгиланди десак муболаға бўлмайди. Жамиятнинг, айниқса, ёшларнинг тарихий онги ва тарихий хотирасини халқимизнинг ҳолис, ҳаққоний тарихига таянган ҳолда шакллантириш ва тарбиялаш мақсадида тегишли чора-тадбирлар режаси тузилди. *Тарихий онгни янги сифат, янги мазмун билан бойитиш зарурати тўғилди. Натижада*, таълим тизимининг мазмуни тубдан ўзгартирилди, ўқитилаётган фанларнинг мазмун-моҳияти халқимизнинг миллий кадриятлари, бой маънавий мероси асосида замон

талабларига мослаштирилди. Илмий изланишлар ҳам шу тамойилга мувофиқ тарзда олиб борилмоқда. Мамлакатимизда “тарихий онг”, “тарихий хотира”, “миллий ўзликни англаш”, “ватанпарварлик” тушунчалари Ж.Туленов, И.Жабборов, С.Отмуратов, Г.Никитенко, Д.Гуломова, М.Мамажанова, М.Ганиева, Р.Рахманов, Ф.Файзиев, М.Бекмуродов, О.Абдуазимов, Р.Абдуллаев, Д.Абдуллажанова, Д.Алимова, Қ.Шоназаров каби бир қатор файласуф, тарихшунос, сиёсатшунос, социолог олимлар ва илмий изланувчилар томонидан тадқиқ этилган. Шу билан бирга, мустақил Ўзбекистон тарихини ўқитиш ва ўрганишга доир концепциялар ишлаб чиқилган [6]

Мавзунинг тадқиқи этилиши зарурати.

Тарихий хотирани шакллантириш жараёнида шубҳасиз педагогик омилларнинг ўз ўрни бор. Буни тавсифлаш учун аввало ўша механизмларни кўриб чиқиш лозим. Шакллантириш механизмлари назарий жиҳатдан фалсафий талкида, жараён нуктаи назаридан тарихий воқеа-ходисларда, илмий муаммо сифатида фанлараро кесимда тадқиқ этилади. Масаланинг педагогик жиҳатлари, педагогик омиллари эса барча ҳолатда ҳам учрайди. Бироқ, айнан шу илмий муаммонинг тадқиқ этилиши талаб даражасига етказилмаган. Бизнингча, бунга сабаб тарихий онг, тарихий хотиранинг илмий тавсифи, ҳаётий заруратига бўлган муносабатдаги мунозарали, баҳсли ёндашувлардир. Қолаверса, мавжуд илмий тадқиқотларда асосан тарихий хотиранинг шакллантириш жиҳатларига эътибор қаратилиб, уни тарбиялаш, ривожлантириш масаласига камроқ ўрғу берилган. Шу фикрни асослаш мақсадида, мавжуд илмий манбаларнинг энг асосийларини кўриб чиқишга ҳаракат қилинди.

Илмий муаммонинг моҳияти. Маълумки, ўтмишдаги образлар мажмуаси тарихий хотирани шакллантиради. Тадқиқотларда тарихий хотирани шакллантириш механизмларига алоҳида эътибор берилган бўлса ҳам, лекин тушунчанинг тарифига яхлит, умумий ёндашув шаклланмаган. Хорижий тадқиқотчилар асарларида уларнинг тарихий онг ва хотира масаласига қарашлари турлича ва ҳатто қарама-қарши мазмунда ифода этилган. Бироқ, уларнинг фаол қизиқишларига қарамай, ҳанузгача муаммонинг концептуал тарифи яратилмаган ва тарихий хотира тушунчасининг талқини илмий муҳокама ёки дискурс ва мунозаралар мавзуси бўлиб қолавериши мумкин. Ушбу мақола мавжуд илмий фаразлар ва концепцияларнинг таҳлили асосида масаланинг педагогик жиҳатларини ўрганишга қаратилган. Асосий мақсад мемориал тарихшунослик олимларининг фикларини акс эттириш бўлиб, айнан улардаги тарихий хотиранинг тарихий билимлар билан боғлиқлик даражаси ва бу жараёнда педагогик омилларнинг фаоллик ҳолати таҳлил қилинади.

Таъкидлаганимиздек, тарихий хотира илмий муаммо сифатида ўз атрофида фалсафа ва тарих, социология ва психология, этнография ва ҳатто фиология фанларини бирлаштиргани унинг қанчалик муҳим аҳамиятга эгаллигини англатади. Ушбу фанларда тарихий хотирага тавсиф беришда, бугунги воқеаларни идрок қилиш ўтмишдаги воқеаларни билиш ва баҳолашга боғлиқлиги таъкидланади. Ваҳоланки тарихий хотира янада кенгрок маъно доирасида шарҳланса, у ижтимоий онгнинг энг таъсири ва кучли йўналтирувчи омили сифатида илмий гипотезага айланиши мумкин. Бизга маълумки инсон хотираси

узок муддат сақланиб қолиш хусусиятига эга. Бинобарин ўтмишда содир бўлган ҳодиса воқеалар қайта таҳлилий назар объектига айлантирилса уларнинг тарбиявий аҳамияти, тарбиявий жиҳатлари педагогика фанининг илмий фаразлари мазмунини мақсадли тадқиқот предмети бўлиши мумкин. Масалан, инсоният учун фожа бўлган геноцид муаммоларини тарихий ҳодиса сифатида тарихий онг ва тарихий хотирадан ўчиришга интилиш инсон манфаатига зид амал ҳисобланади, чунки бу тарихий хотира сабоқ маъносида нафақат бугунги кун, балки келажакда ҳам инсон ҳаётининг инсонпарварлик моҳиятини бойитиш учун зарурлигини англайтиб туради. Холокост ёки шунга ўхшаш ҳодисалар бамисоли арман геноциди ҳақида сўз юритганда, воқеалар қанчалик эскирганига қарамадан, ҳамон муаммо сифатида аҳамиятини йўқотмайди. Шунингдек, жохон урушлари, инқилоблар, фуқаролик урушлари, ички биродарқушлик урушлар ҳам худди шундай киши эҳтироси, нафрати, тўйғуларини қайта-қайта уйғотиши мумкин. Ижтимоий психотерапиянинг таникли олимларидан бирининг сўзларига кўра, ушбу ўзига хос аҳамиятли тўйғу ва эҳтиросларни чуқур руҳий шикастланиш ҳолати сифатида аввал бир авлод бошдан кечирази ҳамда унинг оқибатлари кейинги авлодларга ҳам таъсир кўрсатади [18]. Бундай хотира айланиши жараёнида тарбиявий омиллар орқали сабоқлар мазмунини яратиш, хулоса чиқариш, ислохотлар режаларини тузиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўтган асрнинг охириги ўн йиллигида тарих фанининг вазифасини белгилашда қарама-қарши фикр мулоҳазалар пайдо бўлгани ҳам тарихий хотирага муносабатни жиддийлаштирди. Айниқса, профессионал илмий муҳитда тарих фанининг долзарб вазифаси бу ижтимоий хотирани, яъни жамиятнинг ўзлиги ва унинг тарихий меросини аниқлашнинг асосий механизми сифатида сақлаб қолишдир, деган ғоялар кўпроқ янграй бошлади. Бу ўз навбатида, ёшларни ижтимоийлаштириш жараёнида уларга ақлий ва ижтимоий қадриятларни ўтказиш учун яхши талқин ва асос бўлган эди. Педагогик жиҳатларини инобатга олган ҳолда, жамиятда бу масалага эътибор мунтазам характерга эга бўлиши учун, албатта, ёшларда тарихий хотирани шакллантириш ҳам илмий муаммо сифатида ва ҳам тарихий жараён сифатида кўп қиррали эканлиги ва унга жуда кўп омиллар таъсир этишини англаш зарур. Айтмоқчи бўлганимиз, тарихий онг ва тарихий хотирани шакллантириш жараёни ижтимоий ва иқтисодий шароитларни, ҳукмрон мафкура ва таълим концепциясини, ёш авлодни ўз мамлакати тарихига умумий муносабатини ўз ичига оладиган мураккаб жараёндир.

Илмий доираларда “тарихий хотира” тушунчаси турлича талқин этилади: аънаналар йўқолиши ёки унутилиши даврида ўтмишни сақлаш ва узатиш усули сифатида, ўтмиш ҳақидаги индивидуал хотира сифатида, ўтмиш ҳақидаги жамоавий хотира сифатида, ўтмиш ҳақидаги ижтимоий хотира сифатида ва нихоят, тарихий онгнинг синоними сифатида. Демак, тарихий хотира бу жамоавий тушунча бўлиб унинг замирида жамиятнинг тарихий тажрибасини сақлаш ҳамда уни англаш каби вазифалар ётади. Тарихий жараён сифатида тарихий хотирани шакллантириш маълум бир ҳудудларда ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маънавий ва албатта маданий ривожланишнинг

стратегиясига боғлиқ. Қолаверса, миллий, диний, маънавий кадриятларга бўлган муносабат, эътибор, эҳтиром нуқтаи назаридан ҳам тарихий онг ва тарихий шаклланиши ўзига хос тарихий жараён сифатида кечиши мумкин. Бунда хотира генерациясидан педагогика фани ўзининг мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиб, тегишли илмий парадигмаларни ишлаб чиқиши учун имконият яратилади.

Авлодларнинг ижтимоий хотираси бир оила аъзоларида, маълум гуруҳларда, шаҳар ёки қишлоқ аҳолиси орасида бўлганидек бутун халқ, мамлакат ва бутун инсоният орасида ҳам бўлиши табиий ҳол. Шунинг учун тарихий хотира ижтимоий ҳаётнинг узлуксизлиги ва давомийлигини таъминлашнинг асосий омиллардан бири саналади. М.Баргнинг таъкидлашича, “жамият онги, унинг мазмуни фақат вақт ўтиши билан ривожланиб бориши ва ўзгариши билан эмас, балки унинг маълум бир томони ўтмишга қаратилиши, тарихга сингиб кетиши туфайли ҳам тарихий ҳисобланади [2].

Хотиранинг мазмуни ўтмиш, лекин хотира туфайли инсоннинг кундалиқ тафаккур фаолияти янада ривожланади. Демак, ўтмиш бу фаол онг жараёнининг чуқур асоси эканлигига шубҳа қолмайди. Шу ўринда, таъкидлаш жоизким, хотирани ўтмишдан бугунга ва ҳатто эртанги кунга қўчириш, сақлаш жараёнлари ўз-ўзидан тушунтириш, англариш, ўргатиш каби фаолият тури билан боғлиқ бўлиб, унда педагогик омил ва усуллар муҳим ўрин эгаллайди. Жамиятни бугунги муаммоларининг долзарблиги баъзида бевосита тарихий ўтмиш билан боғлиқ бўлиши мумкин. Агар инсон ўтмишдаги ютуқ ва хатолар тажрибасини таҳлил қилиб турса, унда янги фикрлар ўйғонади, у мулоҳаза юритади ва ниҳоят у яратишга қодир бўлади.

Тарихий хотиранинг шаклланиш механизм-ларига тарихшунослар ўзгача муносабат билдиради. Хотира агар ижтимоий аҳамиятга эга бўлган тарихий воқеа ҳодисаларга асосланса, унда қайси лавҳалар унутилади ва қайсилар асрлар давомида сақланади деган савол атрофида мулоҳазалар хилма-хил. Тарихий хотирани ўтмиш образлари мажмуаси ташкил этса, нега мажмуа таркибидан “аҳамиятли” ва “аҳамиятсиз” воқеалар ажратилади. Ўтмишнинг “аҳамиятли” ва “аҳамиятсиз” воқеаларини танлаш, уларга мангулик мақоми бағишлаш, ёки аксинча уларни онгли ва мақсадли тарзда унутмоқликка йўналтириш ком-меморация ва рекоммеморация каби илмий тушунчалар билан изоҳланади. Коммеморация хотирлаш ва унутиш стратегиясининг кесиш нуқтасида шаклланидиган тушунча бўлиб, унда мақбул ва номақбул ҳодиса-воқеалар сараланади ҳамда тарбиявий аҳамиятга, маънавий бойликка молик воқеалар улуғланади, доимий эслашга, хотирлашга лойиқ топилади. Рекоммеморация эса коммеморациянинг мутлоқ акси бўлиб, тарих учун оғриқли бўлган баъзи фожиали саҳифаларни унутишнинг мақсадли ва онгли жараёнидир. Бунда сукут сақлаш муҳим роль ўйнайди. Мисол учун тарихнинг қайсидир босиқчида локал миллатлараро можаролар бўлган воқеаларни иложи борица камроқ эслаш ёки ўша воқеа ҳақида бериладиган маълумотларни қискартириш орқали уни унутилишига замин яратилади. Айтиш лозимки, мутахассислар томонидан ҳам эслаш ва ҳам унутиш жараёнлари тарихий хотирани шакллантириш механизмлари сифатида тавсифланади.

Тарихий хотира илмий атамасининг асосчи-ларидан бири француз файласуфи ва социологи Морис Хальбваск биринчи бўлиб хотирани ижтимоий онг ва жамоавий ўзига хослиқнинг таркибий элементи сифатида талқин қилишни таклиф этган эди. Унингча, “тарихий хотира шахсни, ижтимоий гуруҳни ва умуман жамиятни ўзини ўзи аниқлашнинг энг муҳим таркибий қисмидир” [16]. У хотирани фақат индивидуал танага ёки онгга хос бўлган нарсга деб ҳисоблаш мумкин эмаслигини таъкидлаб, унинг шаклланиши мутлақо ноёб ҳодиса эканлиги ва бу масала фанлараро ёндашувни тақозо этишини илмий фараз сифатида тақдим қилди. Шу ўринда, олим шахсий тажрибага асосланган индивидуал хотирани жамоавий хотира билан ўзаро алоқадорлигини алоҳида кўрсатиб ўтган. Яъни Хальбваскнинг фикрича, хотира индивидуал ёки шахсий автобиографик тажриба сифатидагина эмас, балки жамоавий (ижтимоий) хотира доирасида тадқиқ этилиши лозим.

Шу боис, бугунги кунда олимлар ушбу муаммо-нинг тадқиқотини фанлараро майдонда ўрганмоқдалар. Тарихий билим, тарихий хотира ва тарихий онгнинг уйғунлиги масаласини ўрганиш жараёнида педагогик омиллар қанчалик таъсирли эканлиги ҳам алоҳида мазмун ва аҳамият касб этмоқда. Мутахассислар талқинига кўра, тарихий онг ва тарихий хотирага аниқ чегара ўрнатиш мумкин эмас, чунки бундай ёндашув хотирани фақат ўтмиш тажрибаси билан боғлаб, бугун ва келажак ўлчовларидан маҳрум қилишни англатади. Аммо, тарихий хотира замонларни боғловчи халқа мақомида тадқиқ қилинса, унда авлоддан авлодга ўтадиган мерос албатта ўрганиш, тақдим этиш каби жараёнларни бошдан кечирилади ва таълим-тарбия сифатлари қўлланилади. *Тарихий хотира шаклланиши жараёнининг маънавий жиҳатини ташкил этувчи омил бу ижтимоий онгнинг таркибий элементи бўлиши тарихий билимдир. Уни тизимли тарзда, унинг барча босқичлари ҳамда даражаларида қабул қилиш зарур. Чунки тизимли ёндашув бўлмаса, воқеа ва ҳодисалар тарихий тафаккур билан таҳлил қилинмаса, тарихий онг ҳақидаги тасаввурлар тўлиқ бўлмайди.* Шу фикрни мукаммал ифодасини Л.Репина шундай ёзади: “Ҳар қандай тарихнавислик негизда, аввало, ўтмишни бугун билан боғлаш, келажакка истиқбол тузишни режалаштирадиган тарихий онг ётади” [11].

Тарихий хотирани шакллантириш масаласини ўрганишда унинг яна бир концептуал ва шубҳасиз жуда муҳим механизми – “хотира жойлари”нинг яратиш ҳолатини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Чунки хотира жойлари албатта ўз тарихига эга бўлиб, авлоддан авлодга мерос қолдирадиган ҳис туйғулар мазмунига таъсир кўрсатади. Муҳаққиқ П. Норанинг фикрига кўра, “музейлар, архивлар, қабристонлар, коллекциялар, байрамлар, юбилейлар, рисолалар, баённомалар, ёдгорликлар, ибодатхоналар, уюшмалар – кадрият сифатида барчаси ўз-ўзидан бошқа даврнинг гувоҳидир, абадийлик иллюзияси” [8]. Демак, таълим-тарбия муассасаларида тарихий хотирани шакллантириш фаолияти билан боғлиқ ҳолларда албатта хотира тадбирлари ва хотира жойлари ўртасида чамбарчас боғлиқлик мавжудлигига эътибор қаратилиши лозим. Бундан ташқари, мемориал тарихшуносликда ўтмишдаги образлар “хотира жойлари”сиз мавжуд бўлмайди, чунки уларнинг шаклланиши учун аниқ объект лозим, деган фикр кенг ривожланган. У ёки бу ҳодисанинг образи ўзида аввало

қайси бир персонаж ёки ҳодисани улуғлайдиган рамзни уч ичига олади, сўнг бу рамз тадрижий ҳолда схематик ғояга айланади. Ўтмиш образлари ҳам тарихий хотира каби турли шаклларда шаклланади. Булар энг аввало аниқ тарихий воқеа-ҳодисалар, индивидуал тарихий шахслар, ижтимоий ёки жамоавий гуруҳлар образлари кўринишида бўлиши мумкин. Аслида, воқеа-ҳодиса ёки тарихий шахс образи тизимсиз ва пароканда хотиралар мажмуаси замирида яратилади. Бироқ, вақт ўтиши билан образга айланган воқеалар тарих молига айланиб кетиб, тирик гувоҳлар камайиб борган сари образ тадрижий ҳолда ўзгаради, ўзгартирилади ва ниҳоят тарих ҳақиқатидан узоқлашиб бораверади. Шу нуктаи назардан, хотира жойлари ўтмиш образларини яратиш ва тиклашнинг асосий элементларидан бири ҳисобланади.

Тарихий хотирани шакллантириш механизмлари таркибида санъат ва адабиётнинг ўрни алоҳида мавзу сифатида қаралиши мумкин. Бадий маданият соҳасида амалга ошириладиган турли тадбирларнинг аксарияти халқ тарихий онги ва тарихий хотирасида сезиларли из қолдиради. Бадий адабиётда яратилган ҳужжатли, тарихий жанрлардаги асарлар ўтмишни жонлантириб, аждодлар сиймосини гавдалантириб жамиятнинг ҳаётига ўтмишдан сабоқ ва келажакка назар нурларини сочади. Шу тариқа, инсоният ўзлигини англашда хатолардан эмин қолади. Шу ўринда, ўтмиш тарихий образларини "тарихий хотирани ўрганиш усули" сифатида шакллантириш муаммосининг тадқиқотчиси О.Леонтьеванинг фикри диққатга сазовордир. Унга кўра, "бадий адабиёт асарларида яратилган ўтмиш воқеалари ва образлари ўтмиш ҳақидаги кундалик тасаввурларнинг асосини ташкил қилади" [4, 34-бет].

Тарихий хотиранинг хусусиятларини таҳлил қилишда уни қурилишининг сиёсий мотиви биринчи ўринга чиқади. Жамиятни бирлаштириш, ўзларининг ўтмиши, миллий мероси ва миллий ўзлиги тўғрисида умумий тушунчани шакллантириш учун ҳукмрон кучлар тарихий хотирани шакллантириш механизмларидан мақсадли фойдаланади. Айтиш мумкинки сиёсий етакчилик учун кураш кўп ҳолларда тарихий хотира ва уни улуғловчи турли рамзларнинг турли фарзлари ўртасидаги рақобатда зоҳир бўлади. Тарихий хотира ва сиёсий тузилмалар ўртасидаги боғлиқликни В.Мажников таъкидлаб, "тарихий хотирани ўрганишни актуаллаштириш, асосан, давлатнинг, ҳукмрон сиёсий элитанинг оммавий онга таъсирини фаоллаштиришга бўлган эҳтиёждан келиб чиқади", деб ҳисоблайди [5].

Тарихий хотирани шакллантириш жараёни расмий ҳокимиятга бўлган умумий муносабатни шакллантириш билан параллел равишда давом этади. Жамиятнинг тарихий хотираси миллий тарихнинг йиллар давомида ҳокимият эгалари ва муҳолифат томонидан ишлаб чиқилган турли андозалари асосида

яратилади. Шунинг учун, тарихий хотирани яхлит, том маънода ва барчага умумий бўлган туйғу сифатида талқин этиш мураккаб ҳисобланади. Аммо тарихнинг маълум даврларида, маълум сиёсий кучлар тарихий хотиранинг маълум бир эпизодларини ўз ҳаракатларига бош ғоя қилиб, ижтимоий ҳаётга ўзгаришлар киритмоқчи бўлади. Натижада, жамиятда, жамоавий хотира таркибида сақланган бошқа эпизодлар тарафдорлари муҳолиф мавқеасидан туриб қарама-қарши ғояларни тарғиб ва ташвиқ этишга киришадилар. Шу мазмунда Л.Репина қуйидаги фикрни илгари сўради: "Тарихий хотирани сиёсий манипуляция қилиш инсон ва жамият онгини бошқаришнинг кучли воситасидир. Тарихий хотиранинг мақбул фарзларини тузишга фақат расмий ҳокимият эмас, балки муҳолифат кучлари ва турли ижтимоий ҳаракатлар ҳам шугулланади." [10]. Айнан шундай ҳолат агар тадқиқ қилинса, тарихий онг ва тарихий хотиранинг шакллантириши нечоғлиқ мураккаб ҳамда жиддий ёдашуви талаб этиши яққол кўзга ташланади. Зеро, тарихий онг ва тарихий хотира жамият маънавиятининг таркибий қисми сифатида қанчалик бой мазмунга эга бўлса, инсонда ўтмишдан фахрланиш туйғусини уйғотади, халқни уюштиради, уни тарихдан сабоқ чиқаришга чорлайди.

Хулоса ва таклиф. Шундай қилиб, тарихий хотирани шакллантириш механизмларида педагогик жиҳатлар мавзуси доирасида ўрганилган илмий адабиётларнинг далолат беришича, масаланинг илмий муаммо сифатидаги долзарблиги ҳамон сақланиб қолмоқда. Унинг атрофлича ўрганилиши, замонавий таълим ва тарбия жараёнида ундан самарали фойдаланиш йўллари ишлаб чиқиш ҳамда ёшлар дунёқараши таркибига тарихий онг ва тарихий хотира омилларидан фойдаланиб миллий, маънавий ва тарихий қадриятларни сингдириш каби амаллар учун замин яратади. Айнан шу масаланинг илмий таҳлили, илмий асосланиши жамиятдаги ижтимоий-маданий тизимларнинг шаклланиши, ривожланиши ва фаолиятининг педагогик асосларини ўрганиш учун, таълим-тарбия, ижтимоий-маданий муассасаларни ижтимоий бошқариш жараёнларини такомиллаштириш учун, қолаверса ёшларнинг ижтимоийлашуви, жамиятда ижтимоий ривожланиш, бадий маданият, институционал ва индивидуал даражадаги ижтимоий ўзаро таъсир жараёнларини мувофиқлаштириш омилларини аниқлашда амалий аҳамият касб этади. Бугунги замон талабларидан келиб чиқиб, тарихий онг ва тарихий хотирани шакллантириш механизмлари таркибида педагогик омилларни ривожлантириш, фаоллаштириш замонавий норасмий уюшмалар, нодавлат қўшимча таълим муассасалари, маҳаллий ва хорижий ижтимоий-таълим амалиёти шароитида ҳар қандай инқироз ва ижтимоий педагогика муаммоларини бартараф этишга ёрдам беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуллажонов Д. Тарихий онг ва тарихий хотира. // Фалсафа ва ҳуқук. – Тошкент, 2004. - № 2.
2. Барг, М. А. Эпохи и идеи: (Становление историзма) / М. А. Барг. М.: Мысль, 1987. 348 с.
3. История и память / Под ред. Л.П. Репиной. - М.: "Круг", 2006. 768 с.
4. Леонтьева, О. Б. Историческая память и образы прошлого в российской культуре XIX – начала XX в. / О. Б. Леонтьева. Самара: Книга, 2011. 448 с.
5. Мажников, В. И. Историческая память о сталинградской битве как фактор формирования межнациональной толерантности / В. И. Мажников // Вестн. Волгоград. гос. ун-та. 2013. Сер. 4. № 1 (23). С. 8–13.

6. Маҳкамов Қ.О. Ўзбекистонда ўқувчилар тарихий онгининг янгиланиши ва ривожланиши (социологик таҳлил). – Социология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати, Тошкент 2019, 51 б.
7. Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3.
8. Нора, П. Франция – память / П. Нора. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. 328 с.
9. Рахмонов Р., Файзиев Ф. Ёшлар дунёкараши шаклланишида тарихий онг ва тарихий хотира. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2008. 80 б.
10. Репина, Л. П. История исторического знания / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. М., 2004. 288 с.
11. Репина, Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв. / Л. П. Репина. М.: Кругъ, 2011. 559 с.
12. Репина Л.П. Историческая память и современная историография // Новая и новейшая история. 2004, № 5.
13. Самибоев Х., Ширинбоев Ш. Маҳалла – тарихий хотирани тарбиялаш маскани. // Мулоқот. - Тошкент, 2003, - № 3.
14. Тощенко Ж.Т. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния // Новая и новейшая история. – 2000, № 4.
15. Туленов Ж., Жабборов И. Тарихий онгни ривожлантириш – давр талаби. – Т.: “Меҳнат”, 2000. 26 б.
16. Хальбвакс, М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3 (40–41). С. 8–28.
17. Хмелевская Ю.Ю. О меморизации истории и историзации памяти // Век памяти, память века. – Челябинск: Изд-во “Каменный пояс”, 2004. 240 с.

УДК: 316. 6 +392.3 = 512.122

Насиба ТУРГУНОВА,

Ички ишлар вазирлиги Академияси

“Хизмат фаолияти психологияси кафедраси” ўқитувчиси

E-mail: nasiba.turgunova24@gmail.com

ИИБ Академияси профессори, ю.ф.д. Матчанов А.А. тақризи асосида

MODERN TENDENCIES FOR REALIZATION OF YOUTH POLICY

Abstract

The article studies different tendencies related to the realization of youth policy, and its specifics are outlined. In this view main specifics of foreign state experience, modern approach and methods are revealed. In particular, attention is paid to such factors as intellectual potential, spiritual and educational maturity, opportunities and interests of youth, which is considered a social stratum that influences dynamic changes in society.

Key words: paternalism, development, stability, improvement, citizens position.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РЕАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ

Аннотация

В статье рассматриваются различные тенденции, связанные с реализацией молодежной политики и выделяются ее особенности. Раскрываются основные особенности зарубежного опыта, современного подхода и методов в этой сфере. В частности, уделяется внимание таким факторам, как интеллектуальный потенциал, духовная и просветительская зрелость, возможности и интересы молодёжи, которая считается социальным слоем, влияющим на динамичные изменения общества.

Ключевые слова: патернализм, развитие, стабильность, улучшение, положение граждан.

ЁШЛАР СИЁСАТИНИ АМАЛГА ОШИРИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада ёшлар сиёсатини амалга ошириш билан боғлиқ турли тенденциялар, ушбу жараённинг ўзига хос хусусиятлари тадқиқ қилинган. Бу борада илғор хорижий давлатлар тажрибаси, замонавий ёндашув ва қарашларнинг асосий жиҳатлари очиқ берилган. Жумладан, жамиятнинг динамик ўзгаришига таъсир этувчи ижтимоий қатлам саналмиш ёшларнинг интеллектуал салоҳияти, маънавий-маърифий етуқлиги, имкониятлари ва манфаатларининг давлат сиёсатида ўз аксини топиши каби омилларга эътибор қaratилган.

Калит сўзлар: патернализм, тараккиёт, барқарорлик, ривожланиш, фуқаролик позицияси.

Кириш. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, ривожланишни мақсад қилган ҳар қандай жамият ва давлат ёш авлодни қўллаб-қувватлайди. Зеро, бунинг натижасида жамият, давлат ва ёшларнинг ўзи ҳам ривожланиши учун қулай муҳит яратилади. Бу, ўз навбатида, аниқ стратегияга асосланган ёшларга оид давлат сиёсатини тақозо этади.

Бунда ёшлар ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий жараёнларнинг реал субъекти сифатида юзага чиқади. Бугун даврнинг ўзи жамият олдида фақатгина ёшлар салоҳияти ва заковатини тақозо этадиган бир қанча талабларни қўймоқда жумладан, ахборот-коммуникация технологияларининг ривожланиши, компьютерлаштириш, рақамлаштириш ва ҳ.к. Ушбу янгиланган ўзлаштирмай ва чуқур ўрганмай туриб, бугунги глобаллашув даврида тараккиётга эришиш қийин. Бу борада катта ёш вакилларига нисбатан ёшларнинг уларни тез ўзлаштириши ва амалга ошириши аҳамиятини инкор қилиб бўлмайди.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.** Таъкидлаш керакки, ёшлар сиёсатини амалга оширишда ёшлар ташкилотлари муҳим ўрин тутди. Бундай ташкилотлар ёшларга ижтимоий-сиёсий жараёнларга қўшилиш ва уларнинг бевосита иштирокчиси бўлишга имкон беради [1]. Бунда, ижтимоийлашувнинг муҳим жиҳатларидан бири ёшларнинг сиёсий, ҳуқуқий маданияти институционал

равишда шаклланади. Ёшлар сиёсатини амалга оширишда бевосита ёшларнинг ўзи иштирок этиши лозим, зеро улар ўз тенгдошлари қизиқишлари, эҳтиёжлари ва манфаатларини яхшироқ тушунишади. Бу борада халқаро амалиётда қўлланидиган peer-to-peer education методини мисол қилишимиз мумкин. Бунинг моҳияти шуки, унда ёшлар ўзлари бир-бирларини қўллаб қувватлашади, ёрдам беришади.

Россиялик олим И.Ильинский фикрича, ёшлар муайян ҳуқуқ ва ваколатларга эга бўлганларидан сўнггина субъект сифатида самарали фаолият кўрсатадилар. Айнан мана шу ерда ёшлар ташкилотлари улар фаолиятининг бирлаштириб, ижтимоий куч сифатида шакллантиради [2].

Ёшларнинг бугунги кунда муайян ҳудуд, давлат, жамият тараккиёти учун муҳим стратегик ресурс эканлигини эътироф этган ҳолда уларнинг нобарқарорлик омилга айланиб қолиш эҳтимолини ҳам қайд этиш зарур. Шу маънода, ёшлар масаласи давлатнинг миллий манфаатлари қаторига киритилиши бежизга эмас.

Социолог олим М.Бекмуродовнинг таъкидлашича, XX аср ўрталаридан бошланиб, XXI асрда кенг камровли жараёнга айланган глобаллашув тенденциялари одамларо ва давлатларо муносабатларда ички тарқоқлик, бегоналлашув ҳолатларини юзага келтирди. Айниқса, одамларнинг

бирламчи ва мустахкам боғлиқлик бўғини бўлган оила институти, оилада эр-хотин, ака-ука, опа-сингиллар, яқин қариндошлар ўртасидаги анъанавий меҳр-мухаббат, садоқат, ўзаро яқдиллик муҳити таназулга юз тутди. Европа Иттифоқи мамлакатлари ижтимоий тармоқларида одамлараро меҳр-шафқат, бағрикенглик, ўзаро садоқат туйғуларининг сусайиб кетганлиги, янги авлоднинг катта авлод турмуш тарзига, хусусан ўз ота-оналари амал қилиб келган одат ва анъаналарига беписандлиги, улар томонидан кадрланган адабиёт, санъат дурдоналарини ўзлаштирмай қўйганликлари, илм-фанга безътиборлиги, табиатни эъзозлаш ўрнига уни вайрон қилишга мойилликлари таҳлил этилиб, “де-факто” шаклланиб бўлган ҳолатдан чиқишнинг ягона йўли сифатида ҳар бир соҳада ижтимоий боғлиқлик, одамлараро ўзаро ҳамжиҳатликни кучайтиришга йўналтирилган фаолиятларни амалга ошириш вазиятни ўнглашнинг ягона йўли эканлиги қайд этилмоқда [3].

- **Тадқиқот методологияси.** Бугунги кунда дунёда ёшлар сиёсатининг бир нечта моделлари мавжуд. Булар: консерватив (1) давлат ва жамият, давлат ва бизнеснинг ижтимоий ҳамкорлигига асосланган модель (2) ижтимоий давлат модели (3) умумий (4) Уларда ёшлар жамиятнинг барқарор тараққиётини таъминлашда муҳим ижтимоий ресурс сифатида кўрилади.

Ёшларга оид сиёсатнинг консерватив модели дифференциал ёндашувга эга, яъни бунда давлат барча ёшларга эмас, балки фақатгина қийин вазиятга тушиб қолган ёшларни қўллаб-қувватлашни назарда тутди. Айни вақтда, давлат ёшларга ажратилган/сарфланган маблағларни қатъий назорат қилади. Бу модел ҳозирда АҚШда амалга оширилмоқда. Айрим мутахассислар АҚШ амалиётини неоконсерватив модел деб ҳам аташади [4]. Шунингдек, АҚШ ёшлар сиёсати давлатнинг бу борада минимал иштирокига асосланади. Ёшларни ижтимоий ҳимоя қилиш хусусий хайрия жамғармалари орқали амалга оширилади [5].

Давлат ва жамият, давлат ва бизнеснинг ижтимоий ҳамкорлигига асосланган модель ёшлар сиёсатининг мувозанатлашган шаклини назарда тутди. Бу модель Скандинавия мамлакатларида кўпроқ учрайди (Швеция, Финляндия). Консерватив ва неоконсерватив моделлардан фарқли равишда бу моделда ёшлар ва ёшлар ташкилотлари фаолияти ва уларни қўллаб қувватлашни қонун асосида аниқ тартибга солишга асосланади. Шунингдек, бунда давлат ўз роли ва масъулиятини тан олади [6].

Ёшлар сиёсатининг ижтимоий давлат моделида ушбу сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда давлат асосий ролни ўйнайди. Бунда ёшлар сиёсатини амалга оширишга масъул институтлар ёшлар ва жамият манфаатларини ҳимоя қилишда фаол иштирок этади [7]. Ушбу модел амалий характерга эга ва истикболли ҳисобланади. Энг катта ютуқларидан бири ижтимоий давлат моделида барча ёшлар ва ҳокимиятнинг барча бўғинлари камраб олинади. Ушбу модел айрим камчиликларга ҳам эга. Жумладан, бу моделда нодавлат нотижорат ташкилотлар ва бизнеснинг роли кам эътиборга олинади. Давлат деярли барча ваколат ва вазифаларни ўз зиммасига олади.

Ёшлар сиёсатини амалга оширишнинг умумий модели давлатнинг бу борада ёшларни оталиққа олишини (патернализм) назарда тутди. Бу модел

кўпроқ авторитар бошқарув амал қилаётган давлатларда учрайди.

Ушбу моделларнинг барчасида давлатнинг ёшлар масаласидаги у ёки бу даражадаги иштироки (стратегия, дастур ва концепцияларнинг ишлаб чиқиш ва амалга ошириш жараёнидаги) асосий мезон ҳисобланади.

Бундан ташқари, сўнгги йилларда ёш авлод вакилларининг экстремизм, диний мутаасиблик ва терроризм каби салбий ҳолатларга аралашиб қолаётганини ҳам қайд этиш лозим. Экстремизм бу мақсадга эришиш учун ёшлар кучидан фойдаланишни ўйлайди ва бунинг учун фарзандларимизни ёлғон ваъдалар билан алдашга, онгига фикрий таъсир ўтказишга ҳаракат қилади [8].

Айниқса, ёшлар масаласи бўйича халқаро тажриба ва амалиёт айрим мутахассислар фикрича 2 та: европа ва англосаксон моделларга бўлинади. Айни вақтда, Европа давлатларининг аксариятига хос бўлган жиҳат ёшлар сиёсатида нодавлат-нотижорат ташкилотларининг фаол иштирок этишини кўрсатиш мумкин.

Олимлар Р.Зинурова ва А.Тузиқовлар Европа давлатларига хос ёшлар сиёсатини инглиз алифбосидаги 5 та «С» орқали изоҳлашади:

- Coverage (географик ва ижтимоий жиҳатдан камраб олиш);

- Capacity (давлат ва ёшлар ташкилотларининг ўзаро муносабати);

- Competence (малака ва лаёқатлилик);

- Cooperation (ҳамкорлик, вертикал ва горизонтал алоқалар);

- Cost (инсон ва молиявий ресурслар) [9].

Умумий тарзда, Европа давлатларида ёшларга оид сиёсатни 4 та асосий йўналишга бўлиш мумкин:

1. Жамиятдаги ижтимоий ва соғлом турмуш тарзига бўладиган хавфни олдини олиш;

2. Ёшлар бандлигини таъминлаш;

3. Ёшларни миллий ўзликни англаш ва миллий кадриятлар, урф-одатларни ҳурмат қилишга ўргатиш;

4. Ёшларни жамиятдаги бошқа этник гуруҳлар билан интеграциялашувга қақариш.

Шу ўринда ёшлар билан боғлиқ айрим салбий омилларни кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Булар: а) ёшлар ўртасида маънавий-ахлоқий муҳитнинг бузилиши; б) шахсий манфаатнинг жамият манфаатидан устун кўрилиши, жумладан, меркантилизмнинг салбий элементларининг юзага чиқиб қолаётгани; в) фуқаролик позициясининг мустахкам эмаслиги; г) ёш оилалардаги муаммолар (ажралишлар ва бошқа маиший келишмовчиликлар); д) ёшлар орасида турли ҳуқуқбузарликлар кўрсаткичларининг ўсиши; е) ишсизлик (бунга аксарият ҳолларда ёшларнинг осон йўл билан бойиш ва “бирданига ва ҳамма нарсага” эга бўлишга интилиши ҳам сабаб бўлмоқда); ж) илм-фан билан шуғулланишга иштиёқнинг йўқлиги ва ҳ.к.лар.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).**

Бизга маълумки, ёш авлодга жамият тараққиётини таъминловчи кучи сифатида ёндашув турли мамлакатларда ёшларга оид давлат сиёсатини ишлаб чиқишни тақозо этди. Бу жараёнда БМТ муҳим рол ўйнади. Хусусан, ўтган XX асрнинг 60-80 йилларида БМТ томонидан ёшлар қатламига бўлган муносабатнинг янгича принципларини белгилаб берувчи бир қатор ҳужжатлар қабул қилинди.

1965 йилда БМТ Бош Ассамблеясининг “Ёшлар ўртасида тинчлик ғоялари, миллатлараро ўзаро ҳурмат ва тушунишни тарғиб этиш тўғрисидаги Декларация”си эълон қилиниши билан ёшларнинг ижтимоий муаммолари ташкилот вазифаларидан бирига айланди. Шунингдек, ЮНЕСКО томонидан ёшлар муаммоларига оид юздан ортиқ ҳужжат қабул қилинди. Жумладан, ЮНЕСКО ташаббуси билан 1985 йилдан бошлаб Ёшлар масалалари бутунжаҳон конгресси фаолият кўрсата бошлади ва шу йил БМТ томонидан “Халқаро ёшлар йили” деб эълон қилинди.

1998 йилда ёшлар сиёсатига доир Лиссабон декларацияси қабул қилинди. Бундан ташқари, БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар томонидан ёшлар муаммолари ва сиёсатига дахлдор яна бир қанча ҳужжатлар ишлаб чиқилган ҳамда қабул қилинган.

Ёшлар билан боғлиқ масалаларнинг алоҳида ёшлар сиёсати даражасига кўтарилиши бир қанча ижобий тенденцияларни келтириб чиқарди. Жумладан: а) ёшлар ўзларининг интеллектуал ва инновацион салоҳиятини янада тўлароқ намоёйиш эта бошлади; б) ёшлар ўртасида ўз тақдирига масъулият билан ёндашиш кучайди; в) ташаббускорлик, ижодкорлик хусусиятлари янада ривожланди; г) спорт, маданият, санъат соҳасида кўплаб иқтидорли ёшлар етишиб чиқа бошлади; д) ёшлар жамият ва давлат ишларида фаол иштироки кузатилди ва ҳ.к.

Фикримизча, замонавий сиёсатда ёшлар билан ишлашда “оталиқ ёки васийликка олиш” (патернализм) услубидан воз кечиш лозим. Аксинча, уларга доимий рағбат ва мустақил қарор қабул қилишга асосланган қулай муҳит яратиш муҳимроқдир. Агарда ёшлар билан ишлаш фақатгина уларга қандайдир имтиёз ва енгилликлар беришга асосланса, улардаги фаоллик сусайиши ва боқимандалик кайфияти юзага келиши мумкин. Шу маънода, ёшлар билан ишлаш — бу аввало ёшларни қўллаб қувватлашга қаратилган ва уларнинг ўзлари томонидан амалга ошириладиган аниқ манзилли ва тизимли инвестиция киритишни назарда тутувчи жараёндир.

Аксарият давлатларда ёшларга оид сиёсатни амалга оширишда ўрта ва узок муддатларга мўлжалланган стратегия ва дастурларни ишлаб чиқиш тажрибасидан кенг фойдаланилади. Стратегия қабул қилинишидан олдин ёшлар ўртасида турли тадқиқотлар ўтказилиб, мавжуд ҳолат ва муаммолар аниқланади ҳамда уни бартараф этишга оид тегишли чора-тадбирлар режаси ишлаб чиқилади. Стратегия тасдиқланганидан сўнг белгиланган вазифалар ижроси мунтазам равишда мониторинг қилиб борилади. Бу ўз навбатида, муайян муддатларда унинг самарадорлигини баҳолаб бориш, таҳлил қилиш ва зарур ҳолларда тегишли ўзгартиш ва тузатишлар киритиш имконини беради. Шу нуқтаи назардан, ушбу ёндашувнинг турли вазиятларга мослашувчанлигини ҳам эътироф этиш лозим.

Қолаверса, мутахассислар томонидан 2000 йилларда Европа Иттифоқи давлатларида ёшлар сиёсатида давлат ва нодавлат ташкилотларининг ўрни бўйича 2 та асосий тенденция ажратилади. Биринчи тенденция ёшлар сиёсатида давлат ролининг етакчилигига асосланади (Франция ва Германия). Иккинчиси, ушбу соҳада давлатнинг фуқаролик жамияти тузилмалари билан ҳамкорликда иш олиб бориши кўрсатилади (Буюк Британия, Швеция ва Испания).

Замонавий дунёда ёшларнинг ўзларини намоён қилишлари учун тегишли шарт-шароитларни яратишда ҳамда ёшлар сиёсатини амалга оширишда катта ресурс ва самарали механизмларга эга бўлган халқаро ташкилотлар ва институтлар фаолияти муайян мамлакат ичкарасида ҳам, ташқарисида ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Ёшлар билан ишлашда ягона тизимнинг йўқлиги, амалий ҳаракатларнинг ўзаро номутаносиб-лиги, мутасадди ташкилотлар вазифа ва ваколат-ларнинг бир-бирини тақрорлаши каби ҳолатлар ушбу фаолият самарадорлигига салбий таъсир кўрсатувчи омиллар ҳисобланади. Хусусан, бунинг натижасида ёшлар масалалари фақатгина турли тадбирлар ўтказиш билан чекланиб қолади, ўзаро муносабатларда “бўшлиқ” юзага келади, ёшларнинг ҳақиқий эҳтиёж ва манфаатлари қондирилмайди. Бу эса, ўз навбатида, ёшларнинг турли ёт, жумладан экстремизм, диний мутаасиблик ғояларига шунингдек, улар орасида ҳуқуқбузарлик кўрсаткичларининг ўсиши каби салбий тенденцияларни келтириб чиқариши мумкин.

Айрим маълумотларга кўра, дунё бўйича 200 мингга яқин қотиллик 10-29 ёш орасидаги фуқаролар томонидан содир этилган. Бу кўрсаткич бир йилда содир этилган жами қотилликларнинг 43 фоизини ташкил этади.

БМТнинг Наркотиклар ва жиноятга қарши кураш бошқармаси томонидан 2019 йилда эълон қилинган маълумотга кўра, одам савдосидан жабрланганларнинг 30 фоизи болалар, 70 фоизи аёллар ва воёга етмаган қизлар ташкил қилган. Шунингдек, одам савдосидан жабрланганларнинг умумий кўрсаткичининг 59 фоизи жинсий зўравонлик қурбони бўлган бўлса, 34 фоизи меҳнат эксплуатациясига дучор қилинган.

Замонавий дунёда ёшларнинг диний-экстремизм оқимида қўшилиб қолаётгани энг катта таҳдиддир. Айрим маълумотларга кўра, террористик ва экстремистик ҳаракатлар ҳамда зўравонлик билан боғлиқ жиноятларнинг аксарияти 30 ёшгача бўлган шахслар томонидан содир этилмоқда. Бу борада Интернет тармоғи экстремистик ташкилотлар бузғунчи мафкурасини тарқатишда салбий роль ўйнамоқда. Агарда 1998 йилда Интернет маконида террористик ва экстремистик ғояларни тарғиб қилувчи сайтлар сони 10 тадан кўпроқни ташкил қилган бўлса, ҳозирда уларнинг сони 10 мингга етган. БМТнинг маълумотларига кўра, Твиттерда “Ислоҳ давлати”ни тарғиб қилувчи 50 минг та akkaунт аниқланган. Мутахассислар фикрича, дунёдаги диний-экстремистик ташкилотлар сафида 18 ёшга тўлмаган 300 мингга яқин ёшлар мавжуд.

Бундай салбий омилларнинг мавжудлиги бизнингча, муайян ҳудудда ёшлар сиёсатининг оқилона ташкил қилинмагани, жумладан ёшлар кизиқишлари, эҳтиёж ва манфаатларининг ҳисобга олинмаслиги, уларнинг ўзларини ижобий томондан тўла намоён этишлари учун етарлича шарт-шароитларнинг яратилмагани, ёшлар ташкилот-ларининг қоникарсиз фаолияти натижаси сифатида баҳолаш мумкин.

Шунингдек, бу ўринда ёшлар билан ишлашда зарур бўлган инфратузилманинг (масалан, психологик, бандликка кўмаклашиш марказлари, турли маданият ўчоқлари, спорт соғломлаштириш муассасалари) етарлича ривожланмаганлигидан далолат беради.

Умуман олганда, Европа давлатларида ёшларга оид давлат сиёсати ўзининг пухта ишлаб чиқилганлиги ва самарадорлиги билан ажралиб туради. Уларнинг аксариятида ёшлар сиёсати 3 та даражада амалга оширилади:

1) конунчилик базаси ва уни амалга оширишнинг умумий йўналишлари марказий ташкилотлар даражасида ишлаб чиқилади;

2) ҳукумат ҳудудий ва маҳаллий идоралар кесимида вазибаларни тақсимлайди;

3) ёшлар ташкилотлари. Улар ёшлар сиёсатини амалга оширишда асосий ролни бажаришади.

- Хулоса ва тақлифлар. Фикримизча, замонавий сиёсатда ёшлар билан ишлашда “оталиқ ёки васийликка олиш” (патернализм) услубидан воз кечиш лозим. Аксинча, уларга доимий рағбат ва мустақил қарор қабул қилишга асосланган қулай муҳит яратиш муҳимроқдир. Агарда ёшлар билан ишлаш фақатгина уларга қандайдир имтиёз ва енгилликлар беришга асосланса, улардаги фаоллик сусайиши ва боқимандалик қайфияти юзага келиши мумкин. Шу

маънода, ёшлар билан ишлаш — бу аввало ёшларни қўллаб қувватлашга қаратилган ва уларнинг ўзлари томонидан амалга ошириладиган аниқ манзилли ва тизимли инвестиция қиритишни назарда тутувчи жараёндир.

Хулоса ўрнида замонавий дунёда ёшларга оид давлат сиёсати ва унга таъсир қилувчи турли омиллар таҳлили асосида қуйидаги хулосаларни билдириш мумкин.

1. Замонавий дунёда ёшларга оид давлат сиёсати ҳар бир давлат ва жамиятнинг тараққиётини белгилаб берувчи устувор йўналишдир. Бунда ёшлар жамиятда кечаётган барча жараёнларнинг асосий иштирокчиси сифатида юзага чиқади. Таъкидлаш керакки, ёшлар ўзларидан катта авлод вакилларига қараганда демократия, эркинлик ғояларига қўпроқ мойилдирлар.

2. Ёшлар сиёсати бугунги кунда халқаро муносабатларнинг ажралмас бўғини ҳисобланади. У давлатларнинг икки ва кўп томонлама ҳамкорлигининг узвий қисмидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ильинский И. Молодёжь и молодёжная политика: Философия. История. Теория. – М.:Голос, 2001. С.116
2. Ильинский И. Молодёжь и молодёжная политика: Философия. История. Теория. – М.:Голос, 2001. 696 с.
3. Бекмуродов М. Ёшларнинг ижтимоий ривожланиши ва унинг субъектив омиллари // “Ёшларга оид давлат сиёсатини амалга ошириш стратегияси: мавжуд вазият ва ривожлантириш истикболлари” мавзусидаги илмий-амалий конфе-ренцияси мақолалар тўплами.Т: “Tafakkur-Bo‘stoni”. 2019. 45-52 бетлар.
4. Зеленин А. Национальная модель реализации молодежной политики в США // Вестник КемГУ. 2009. № 4. С. 71.
5. Государственная молодежная политика: российская и мировая практика реализации в обществе инновационного потенциала новых поколений. Монография/под общ. ред. В.Лукова. — М.: Моск. гуманитар. ун-т, 2013. С.37.
6. Ўша манба.
7. Леонова О. Роль государственной молодежной политики в решении проблем молодого поколения // Вестн. Ом.ун-та. 2011. №1. С. 242
8. Хисомиддинов Ш. Миллий ғоянинг халқаро экстремизм ва терроризмга қарши курашдаги методологик роли//Таълим-тарбиянинг маънавий-маърифий ва миллий-ғоявий асослари. – Андижон: “Ҳаёт”, 2010.177-179-бетлар.
9. Зинурова Р., Тузиков А. Тренды молодежной политики за рубежом//Вестник Казанского технологического университета. 2012. №10. С. 346.

Шерзод ФАЙЗИЕВ,

Қашиқадарё вилояти Яққабог туман 101-сонли умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчиси

ЁШЛАРДА КИТОБХОНЛИК МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК АСОСЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада китобхонлик маданияти, ҳозирги даврда аҳолининг билим даражаси, таълим ва фан соҳаларининг ривожланиши, ижтимоий фаолиятининг самарадорлиги, ишлаб чиқаришга янги технологияларни жорий қилиш жамият тараққиёти ва миллий таълим тизимини янада ривожлантиришнинг зарурий шарти эканлиги асосланган. Шунингдек, бозор иқтисодиёти шароитида дунёқараши кенг, жамият ҳаёти учун дахлдорлик ҳиссига эга кадрлар тайёрлаш бугуннинг талабига айланмоқда. Ўзбекистон иқтисодиётида амалга оширилаётган таркибий ўзгаришлар таълим хизматлари бозоридаги бўлган талабга таъсири китобхонлик мисолида таҳлил этилади.

Калит сўзлар: таълим, китобхонлик, билим, комил инсон, маънавият, таълим технологиялари, фан

THE PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF READING SKILLS OF THE YOUTH

Abstract

The present article attempts to substantiate that the education level of the public, the level of development of education and the scientific spheres, the efficacy of the social activity, and the implementation of new technologies in production became the necessary conditions for the public progress and the development of national education system. Moreover, the present times require from the youth to be of wide mental outlook, and responsible of the events that are taking place in society. The impact of the changes of the economy of Uzbekistan on the market of education services are analyzed on the instance of reading.

Keywords: education, reading, knowledge, mature man, spirituality, education technologies, science.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЧИТАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В данной статье делается попытка обосновать, что образовательный уровень населения, уровень развития образования и научных сфер, эффективность социальной деятельности, внедрение новых технологий в производство стали необходимыми условиями общественного прогресса. и развитие национальной системы образования. Более того, настоящее время требует от молодежи широкого кругозора и ответственности за события, происходящие в обществе. На примере чтения проанализировано влияние изменений экономики Узбекистана на рынок образовательных услуг.

Ключевые слова: образование, чтение, знания, зрелый человек, духовность, образовательные технологии, наука.

Кириш. Жаҳон таълим бозорининг ўзига хослиги кучли рақобатга асосланганлигидадир. Таълим борган сари кўпроқ мамлакатларнинг глобаллашадиган меҳнат ва энг янги технологиялар бозорларига кириб бориш воситасига, янги бозорларни эгаллашда давлат иқтисодий стратегиясининг муҳим унсурига айланиб бормоқда. Ўзбекистон аҳолисининг билим даражаси унинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлиги даражасини белгилайди. Таълим соҳасининг барқарор ривожланиши мамлакатимизнинг жадал ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминлашнинг гаровидир. Унга эришишда таълим хизматлари бозоридаги иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш асосида таълим муассасаларининг самарали фаолиятини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Глобаллашув шароитида ёшларда фалсафий тафаккурни шакллантириш, китобхонлик шакллантириш ҳар қайси жамиятда муҳим асос сифатида аҳамиятли жараёндир. Чунки маънавий этук ёшлар жамият келажagini яратувчилари сифатида хизмат қиладилар. Мустақиллик туфайли Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий ислохотлар инсон ҳуқуқлари ва эркинлигини ҳимоя қиладиган демократик, ҳуқуқий давлат ҳамда фуқаролик жамияти барпо этишга қаратилгандир. Жамиятимизнинг турли соҳаларида кечаётган ислохотларнинг самарадорлиги даставвал маънавиятнинг шаклланиши, ўзбек халқининг тарихий меросининг

ўрганилиши юксак анъаналарнинг тикланиши билан боғлиқ бўлиб, буларнинг барчаси аввало болалалар дунёқарашини шакллантиришда китобнинг ўрнини англашдан бошланади.

Ёшларни қомилликка етакловчи куч ва воситалар жамиятдаги муаммоларни олдини олишга қаратилиши, ёшларни маънавий баркамолликка етакловчи сифатида намоён бўлади. Ўзбекистонда авлоддан-авлодга ўтиб келган тарихий ва маданий кадриятлар ҳамда ўзига хос анъаналар сақланиб қолган. Дарҳақиқат, ушбу фикр ёшларни маънавий кадриятлар ва миллий ўзликни англаш руҳида тарбиялашда катта ўринга эга бўлиб келажакда ёшларнинг жамиятда ўз ўринини топишда муҳим ўринга эгадир. Ёшларни тарихни билишга ўргатиш ва ўз тарихини ҳурмат қилиши энг асосий ютуқлардан биридир. Тарихий тараққиёт йўлида инсоният тўплаган тажриба ва қарашлар тизими сифатида авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Ёшларнинг маънавий юксалиш жиҳатлари ҳақидаги фикрлар асосида ҳар бир даврда ўзига хос тарзда Шарқ алломалари ва намояндалари ижодий меросида ўз аксини топган. Алломаларимизнинг жамият маънавий тикланишини амалга оширишга хизмат қилувчи концептуал ғояларида ёш авлодни тарбиялаб вояга етказиш зарурияти илмий асосланган. Ал-Мотуридий [1]

ижодида инсоннинг ихтиёрий эркинлиги, Ал Маргинонийда [2, 848], Ал-Форобийда [3] ва бошқа мутафаккирлар асарларида инсон маънавий оламида китобнинг аҳамиятига эътибор қаратилган.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Ўзаро алоқадорлик, объективлик, тарихийлик, мавҳумлаштириш, тизимлилик тамойиллари, анализ ва синтез каби методлар қўлланган ҳолда ёшларнинг китоб ўқишга бўлган қизиқишини ортиришнинг педагогик механизмлари тизимли таҳлил қилинган.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results) Кейинги йилларда юртимиз ёшларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш борасида муайян ишлар амалга оширилмоқда. Бунга яққол мисол қилиб Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2019-йил 19-март куни ёшларга эътиборни кучайтириш, уларни маданият, санъат, жисмоний тарбия ва спортга кенг жалб этиш, уларга ахборот технологияларидан фойдаланиш кўникмаларини шакллантириш, ёшлар ўртасида китобхонликни тарғиб қилиш, хотин-қизлар бандлигини ошириш масалаларига бағишланган видеоселектор йиғилишида илгари сурилган 5 та муҳим ташаббус ҳақида айтиб ўтишимиз мумкин. Бу дастур асосида ёшлар маънавиятини юксалтириш ва уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш бўйича маданият, санъат, жисмоний тарбия ва спортга кенг жалб этиш, уларда ахборот технологияларидан тўғри фойдаланиш кўникмасини шакллантириш, китобхонликни тарғиб қилиш, хотин-қизлар бандлигини таъминлаш масалалари бўйича илгари сурилган. Айнан 5 та муҳим ташаббуснинг тўртинчиси китобхонлик маданиятини юксалтиришга қаратилганлиги билан эътиборлидир. Унда "Ёшларимизнинг маънавий дунёсини юксалтириш, уларни миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялаш энг муҳим вазифаларимиздан биридир" [4], деб таъкидлаганди.

Мазкур Фармойиш ва Қарор ижросини таъминлаш мақсадида барча давлат ва нодавлат ташкилотлари ҳамда уларнинг бўлимларида қарорда белгиланган вазифаларни ҳал этишга қаратилган чора-тадбирлар дастури асосида режали ва мақсадли ишлар йўлга қўйилди.

Хусусан, мамлакат бўйлаб "Ёш китобхон", "Энг фаол китобхон гуруҳ", "Энг китобхон оила" танловларининг ташкил қилиниши ва ғолиб китобхонлар турли даражадаги қимматбаҳо совғалар билан тақдирланиши; йирик нашриётлар томонидан ўзбек халқи ва жаҳон адабиётининг дурдона асарлари қайта таҳрирланиб, янада сифатли нашр этилиши, ижтимоий-маънавий кўмакка муҳтож фуқаро ва оилаларга бадий-эстетик салмоқдор китоблар, бадий адабиётларнинг тухфа қилиниши ушбу қонунларда белгиланган вазифалар ижроси бўлиши билан бир қаторда аҳоли, хусусан, ёш авлоднинг мутолаа маданиятини камол топтиришга, маънавий-маърифий тафаккурини юксалтиришга кенг имкониятлар яратиш бермоқда.

Мамлакатимизда ўғил-қизларни китобга ошно қилиш, китоб мутолааси ёрдамида ёт ғоялар таъсиридан асраш, эртаимиз эгаларини ватанпарварлик ва миллий қадриятлар руҳида тарбиялашга қаратилган кенг қўламли чора-тадбирлар истиқлол йилларида шакллантирилиб, мазмунан тўлдириб борилмоқ-

да. Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 12 январдаги "Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида"ги Фармойиши мамлакатимизда китобга бўлган эътибор даражасини янада ошириб, ноширлик ва матбаа соҳасида янги ислохотларни амалга оширишни тақозо этмоқда. Мазкур фармойишга биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан "Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури" ишлаб чиқилди. Дастур уч йўналишдаги масалаларни ўз ичига олган. Булар ичида китоб маҳсулотлари умумий буюртмасини шакллантириш, чоп этиш ва тарқатиш тизимини такомиллаштириш, таржима фаолияти ва болалар адабиётига ихтисослашган нашриётларга молиявий имтиёзлар бериш, қўллаб-қувватлаш, ноширлар ва адибларни рағбатлантириш, муаллифлик ҳуқуқини таъминлаш, ихтисослашган китоб дўконлари фаолиятини ривожлантириш, солиқ имтиёзлари қўллаш каби масалалар йўналиши айниқса муҳим аҳамиятга эга.

Мазкур йўналишда белгиланган вазифалардан бири болалар адабиётига ихтисослашган нашриётларга молиявий имтиёзлар бериш, моддий қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш тизимини такомиллаштириш бўйича аниқ таклифлар ишлаб чиқишдир. Ушбу вазифа соҳага тегишли вазирлик ва мугасадди ташкилотлар зиммасига юклатилган бўлиб, унинг ижроси келгусида болалар адабиётини нашр қилишга ихтисослашган нашриётларни аниқлаш мезонларини белгилаш, уларга қўшимча солиқ имтиёзлари бериш ва моддий қўллаб-қувватлашни йўлга қўйишни таъминлашга хизмат қилади. Бу мамлакатимизда болалар адабиётига ихтисослашган нашриётлар сони кўпайиб, шу йўналишда чоп этиладиган китоблар салмоғи янада ошади, дегани.

Айни пайтда ахборот-коммуникация соҳасидаги охириги ютуқларни ўзлаштириш билан бирга, ёшларнинг китоб ўқишга бўлган қизиқишини оширишга, уларни китоб билан дўст бўлишга, аҳолининг китобхонлик савиясини янада оширишга алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлади. Бунинг учун, аввало, миллий адабиётимиз ва жаҳон адабиётининг энг сара намуналарини ижтимоий тармоқларга жойлаштириш ва уларни кенг тарғиб қилишга алоҳида эътибор беришимиз муҳим аҳамият касб этади [5].

Баркамол инсон шахсини камол топтириш вазифаси, аслида, кенг қамровли педагогик жараён бўлиб, уни амалга ошириш бир неча йўналишлар бўйича ҳал этилиши зарур. Улардан бири ўқувчиларнинг китобхонлик маданиятини шакллантиришда мактаб ҳамда кутубхона ҳамкорлиги натижасида эришиладиган катта педагогик имкониятларни сафарбар қилишдан иборатдир.

Маълумки, ўқувчиларда табиий-илмий, ижтимоий-ғоявий билимлар ва дунёқарашни шакллантириш вазифасини бирон-бир муайян ўқув предметини ўқитиш доирасида амалга ошириш мумкин эмас. Бунинг учун маданий-маърифий ҳамда таълим-тарбия жараёнини уйғунлаштириш муҳим аҳамиятга эга. Мазкур тизимда мактаб кутубхонаси ўқувчига энг яқин бўлган таълим-тарбия ҳамда маърифат маскани

сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Шу сабабли ҳам мактаб кутубхоналарининг ўқувчи билан доимо биргалигини эътиборда тутган ҳолда ўқувчининг китобхонлик маданиятини шакллантиришда ўқув жараёни ва кутубхона ҳамкорлигини таъминлашга эришиш лозим. Ҳар бир ўқувчининг ўзига хос кизиқишларини эътиборга олган ҳолда ёндашиш, таълим-тарбиявий ҳамда маърифий таъсир ўтказиш усуллари ёрдамида ўқувчиларнинг ўқув предметларини муваффақиятли ўрганишлари, уларнинг ақлий, ахлоқий, эстетик, бадий ва жисмоний жиҳатдан камолотга эришишлари учун имконият яратиш лозим. Бу имконият мактаб кутубхонасини зарурий адабиётлар билан бойитиб боришда, уларни тарғиб қилиш ҳамда кутубхонанинг ахборот хизмати кўрсатиш ишларида ўз аксини топади. Кутубхона – мактабнинг асосий таркибий қисми ҳисобланади. Шу жиҳатдан у ўқув-тарбия жараёнининг барча йўналишларида фаол қатнашиши лозим.

Афсуски, болаларнинг таълим-тарбия тизимида катта имкониятларга эга бўлган мактаб кутубхонасининг тутган ўрни ва унинг фаолиятини такомиллаштириш бўйича муаммолар таълимни ривожлантириш ҳақидаги бир қанча давлат ҳужжатларида ҳам, педагог олимларнинг тадқиқотларида ҳам эътибордан четда қолиб келмоқда. Ушбу муаммони тадқиқ қилиш натижасида маълум бўлдики, мактаб кутубхонасининг таълим-тарбия жараёнида тутган ўрни, ўқувчиларнинг китобхонлик маданиятини шакллантиришда мактаб билан ҳамкорликдаги имкониятларини белгилловчи ва фаолиятини такомиллаштириш бўйича алоҳида илмий тадқиқотлар ҳалигача амалга оширилмаган. Шу боисдан ҳам бу мавзунинг ўрганиш ижтимоий-педагогик зарурат даражасидаги масала ҳисобланади. Кўринадики, мазкур муаммони тадқиқ қилиш бугунги кунда ўта долзарб муаммолардандир.

Бу омиллар болаларнинг китобхонлик маданиятини шакллантириш, бунинг учун мактаб кутубхоналарининг моддий-техник базасини яратиш, уларни замонавий талаб ҳамда андозаларга мос ҳолда адабиётлар билан таъминлаш, ўқитувчилар ва кутубхоначиларни қайта тайёрлаш асосида уларнинг педагогик, психологик билимларини ошириш, ўқувчиларнинг китобхонлик маданиятини шакллантиришда ўқитувчи ҳамда кутубхоначи ҳамкорлигини таъминлашнинг аниқ механизмларини ишлаб чиқишдан иборат. Ёш авлодни истиқлол мафкураси билан қуроллантиришда таълим тизимининг барча босқичлари, жумладан, умумий ўрта таълим тизими марказий ўринлардан бирини эгаллайди. Бинобарин, маданиятли ва маънавий баркамол ёшлар халқ ва жамиятнинг бебаҳо бойлигидир. Уларни ҳар томонлама камол топтиришда мактаб кутубхоналари алоҳида ўрин тутаяди. “Умумтаълим мактабининг асосий мақсади, - деб таъкидланади Ўзбекистон Республикасининг умумтаълим мактаби тўғрисидаги низомида, ўқувчиларни ҳар томонлама ривожланган, маданиятли шахс сифатида шакллантириш, шунингдек, жамиятда ўзларининг мустақил ўрнини топиш, онгли равишда таълим ва касб бўйича дастурларни танлаш, уларни ўзлаштириш учун асос яратиш, оила ва давлат олдида ўз масъулиятларини ҳис қила оладиган шахсларни тарбиялашдан иборатдир”[6, 7].

Бунинг учун маданий-маърифий ва таълим-тарбиявий имкониятларни бирлаштириш ниҳоятда

зарур. Бу тизимда мактаб кутубхоналари ўқувчиларда китобхонлик маданиятини шакллантиришдаги муҳим бўғин сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Зеро, болаларнинг китоб билан ҳар доим биргалигини ҳисобга олган ҳолда бу жараёни узлуксиз ташкил этишнинг педагогик имкониятларини аниқлашга эҳтиёж сезилмоқда.

Бугун ота-она зиммасига фарзандини ахборот хуружларидан ҳам химоя қилиш вазифаси юқландики, бу вазифанинг қай даражада адо этилиши бевосита унинг эртанги тақдирига дахлдор вазифага айланмоқда. Худди ана шу омилни назарда тутиб, Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёев: “Юртимиз ёшларининг муносиб вакиллари, эртанги кунимиз эгалари бўлган сиз, азиз ўғил-қизларимиз даврасида ёшимиз, лавозимдаги фарқларга эътибор бермасдан, худдики сизлар билан тенг бўлиб, чин дилдан, самимий бир суҳбат қуришни анчадан бери орзу қилиб келар эдим. Бугун сизларнинг қалбингиз, юрагингиздаги ўй-фикрлар, мақсад-муддаолар, керак бўлса, ушалмай турган ниятлар билан яқиндан танишиш, шу асосда ёшлар сиёсати бўйича олиб бораётган ишларимизни танқидий баҳолаб, тегишли қарорлар қабул қилишни мен ўз фаолиятим учун ғоят муҳим деб ҳисоблайман. Маълумки, ёш авлод тарбияси ҳамма замонларда ҳам муҳим ва долзарб аҳамиятга эга бўлиб келган. Аммо биз яшаётган ХХИ асрда бу масала ҳақиқатан ҳам ҳаёт-мамонт масаласига айланиб бормоқда” [7]. деб таъкидлаган эдилар. Шу муносабат билан, ҳозирги даврда ўсиб келаётган авлоднинг кизиқиш ва эҳтиёжларини таҳлил қилиш ва шу асосда мавжуд муаммоларни чуқур ўрганиш ҳамда уларнинг эчимини топиш эҳтиёжи тобора ортиб бормоқда. Ушбу мақсадга эришишнинг асосий омиллари ёшларнинг манан етуклиги, ёшларнинг ҳуқуқий онги, маданияти ва ижтимоий фаоллигини юксалтиришдир. Су билан бирга ёшларнинг ижтимоийлашуви жараёнида соғлом ижтимоий муҳитни шакллантириш давр талаби.

Мактаб кутубхонасининг таълим-тарбия жараёнидаги ижтимоий-педагогик аҳамияти, ундаги адабиётлар ўқувчиларда китобхонлик маданиятини шакллантириш ва уларга таълим-тарбия беришда муҳим дидактик восита бўлиб хизмат қилади. Лекин ўқувчиларнинг китобхонлик маданиятини шакллантиришда мактаб ва кутубхоналар ҳамкорлигининг педагогик имкониятлари бугунги кунга қадар аниқланмаган.

Хулоса ва таклифлар: Мухтасар айтганда, маънавий эҳтиёжни қондириш борасида китобнинг ўрни бекиёс. Шундай экан, болалар адабиёти, унинг шакл-шамойили, маъно-мазмунини ва китобларни истеъмолчига этказиш борасида бажарилиши лозим бўлган талай вазифалар ижроси барчамиздан масъулият талаб этмоқда. Ота-она ҳам фарзанди ўқийдиган китобнинг маъноси, унинг ёшига мос келиш-келмаслиги билан мунтазам кизиқиб бориши керак. Зеро, унинг бугунги олаётган таълим-тарбияси бутун умрлик ҳаётини белгилаб беради. Агар фарзандларимизни ёшлигидан асл дурдона асарларга ошно эта олсак, уни аждодларимизга муносиб авлод сифатида тарбиялай олган бўламиз. Шундай экан, ёшларнинг камолотида хизмат қиладиган креатив ахборот муҳитини яратиш, болаларни уларнинг жисмоний ва маънавий-ахлоқий ривожланишига зарар этказадиган ахборотлардан муҳофаза қилиш, китобга бўлган муҳаббатини шакллантириш эртанги кунимиз

учун мустаҳкам пойдевор бўлишини унутмаслигимиз лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Уватов У. Имом ал – Мотуридий ва унинг таълимоти. – Тошкент: Фан, 2000. – Б.47
2. Бурхониддин ал-Марғиноний. Ҳидоя. 1-жилд. – Тошкент: Адолат, 2001. – Б.848.
3. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Танланган асарлар. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси, 1993. – Б.176.
4. <http://uza.uz/uz/> /беш-ташаббус-беш-имконият- -18-05-2019
5. XXI аср, 2016, 20 октябр.1-3 б
6. Ўзбекистон Республикасининг умумтаълим мактаби тўғрисидаги Низом №3. // Халқ таълими, 1996, - 1-сон. 7-бет
7. <http://uza.uz/uz/>Жисмоний ва маънавий этук ёшлар – эзгу мақсадларимизга этишда таянчимиз ва суянчимиздир// Президент Шавкат Мирзиёевнинг “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатининг ИВ курултойидаги нутқи/ 01.06.2018

UDK: 796.06
49.03.01 "Physical Culture"

Oydin FAYZIEVA,
teacher Uzbek National University,
faculty of Taekwondo and Sports Activities,
department of Physical Culture and Sports
E-mail fayzieva.oydin00@gmail.com

Head of the Department of Taekwondo and Sports NUUz Ruzmetov R. based on reviews

СТУДЕНЧЕСКИЙ СПОРТ КАК ФАКТОР ПОДГОТОВКИ СПОРТСМЕНОВ ВЫСШИХ ДОСТИЖЕНИЙ

Аннотация

Современный этап развития студенческого спортивного движения в Узбекистане характеризуется появлением новых задач физического воспитания в вузах. Организация спортивной подготовки студентов в условиях вузов должным образом научно не разработаны и не систематизированы. В условиях коммерциализации и профессионализации спорта вузы, предоставляющие возможность получения высшего профессионального образования, являются гарантами не только закрепления в регионе высококвалифицированных спортсменов, но и сохранения системы спортивной подготовки. В статье обозначены общие характеристики спорта высших достижений, в том числе среди студенческих спортивных команд; проанализирована система организации и динамику результатов студенческих спортивных команд; разработаны рекомендации, направленные на модернизацию существующей системы организации.

Ключевые слова: студенческий спорт; массовый спорт; модернизация; система организации подготовки спортсменов.

STUDENTS SPORTS AS A FACTOR FOR TRAINING ATHLETES OF HIGHER ACHIEVEMENTS

Annotation

The modern stage in the development of student sports in Uzbekistan is characterized by the emergence of new tasks of physical education in universities. The organization of sports training for students in universities is scientifically undeveloped and not systematized. In the conditions of commercialization and professionalization of sports, universities that provide the opportunity to obtain higher professional education are not only guarantors of securing highly qualified athletes in the region, but also maintaining the system of sports training. The article outlines the general characteristics of sports of the highest achievements, including student sports teams; the system of organization and the dynamics of the results of student sports teams are analyzed; recommendations aimed at modernizing the existing organization system have been developed.

Key words: student sport; modernization; mass sports; system of organization of training athletes.

After several years of crisis phenomena of the post-restructuring period, there has been a rise in all social aspects of life, including sports. Young people are gradually returning to sports sections and clubs. Physical culture in all its directions spreads throughout the Republic of Uzbekistan.

Being inherently human - Vedic discipline, physical culture is aimed at developing a holistic personality. Physical culture acts as a sociocultural layer of practice aimed at the development of students' natural forces and mediated by their cultural attitude to their physical capabilities. The development of the student's physical abilities is considered as a part of the upbringing process as the development of cultural elements, special personal qualities. The humanization of the educational process emphasizes the enormous role of individual education, its self-worth. Only in this case it can reach a state in which social and individual processes of self-development, self-education, self-improvement, self-government, self-determination become possible and necessary[1].

Purpose of work: to identify effective conditions for the organization and training of student sports teams as a reserve for sports of the highest achievements.

Based on the goal, the following tasks are defined:

a) indicate the general characteristics of physical education and sports, as well as sports of the highest achievements, including among student sports teams;

b) to analyze the organization system and the dynamics of the results of student sports teams;

c) develop recommendations aimed at modernizing the existing organization system.

It does not require proof that most modern sports have developed as specific elements of physical education. The composition of physical culture includes sports based on active motor activity, the achievements in which are determined directly by the level of a person's physical capabilities.

Sport, in comparison with other components of physical culture, provides the greatest opportunities for the progressive development of physical qualities and directly related human abilities in a particular sports specialization. Undoubtedly, the "external" goal of each athlete is to achieve the highest sports result, which can be expressed both in achieving the result in generally accepted criteria (time, distance, weight) and in the fact of a physical victory or victory in a particular competition. Through the achievement of this goal, more substantial results are achieved - the improvement of human qualities, abilities. The specific functions of sports include the fact

that it serves as a factor in achieving higher performance, in the improvement of certain human abilities. He also acts as a factor in maximizing the realization of the possibilities for developing these abilities, overcoming the apparent "limits" along this path. This factor of sport follows from the essence of the sporting activity itself - systematic preparation for competitions and participation in them, as well as in ensuring the totality of special conditions for its organization.

A system of competitions with an increasing level of competition, a system of special rewards that grow with the growth of achievements, etc. are supposed here. A number of general functions of physical culture get their specific expression precisely in the sport of higher achievements. Recorded records, a variety of the highest achievements appear in the role of a kind of standard maximum development of certain human abilities are the criterion by which to judge the degree of perfection possible. This function is traditionally called the "specific reference function of sports." The achievements of ever-greater sports reflect the level of progress of physical culture in society, and to some extent the level of progress of culture as a whole. Sport is, therefore, of considerable prestigious importance and at the same time plays a significant role in international cultural exchange.

Traditionally, the specific functions of sports are expressed in various sections of the sports movement - "sports of the highest achievements" and "mass sports". The sport of the highest achievements is focused directly on achieving absolute results, including achievements on an international, universal scale. It is in this direction of the sports movement that the role of sports as an activity that overcomes the apparent "limits" of human capabilities is fully expressed.

Mass sport ensures the involvement of as many people as possible in sports activities. As one of the main tasks of mass physical education is to increase and maintain overall physical fitness. Of the total number of people involved in the mass sports movement, a relatively small part goes into the sphere of high-performance sports.

Not everyone is endowed with sports giftedness, which allows one to rise to the level of absolute achievements in sports, but everyone, under appropriate conditions, can benefit by becoming a participant in the mass sports movement. As the vanguard of the sports movement, the sport of the highest achievements plays a leading role in relation to the rest of the practice of sports: outlines the next lines of achievements, paves the way for them, and equips the mass practice with best practices. At the same time, it most significantly depends on mass sports practice: it develops on its basis, grows out of it. The features of this component of physical culture are, firstly, accessibility, i.e. creation of conditions for regular sports during the hours of compulsory classes in the discipline "Physical Culture". This is realized in the elective course of the main educational department or during training sessions in the sports department. Secondly, it is an opportunity to train in their free time from academic studies both independently and in university sports sections (groups). Thirdly, it is an opportunity to systematically participate in various sports competitions in selected sports.

Today, the role of higher education as a social institution is growing, forming not only a competent specialist, but also a full-fledged, healthy personality. Higher professional education is recognized as a

priority in the development of the student's personality in the whole variety of life situations. An important role in the process of becoming a young man belongs to education in the field of physical culture and sports, in the process of which the mastery of special knowledge and methods of their rational use for self-improvement.

An attractive and very popular form of physical education among students is sports. One of the problems of student sports is the successful combination of intensive training and study at a university in a chosen specialty. At present, in order to achieve high sportsmanship, it is necessary to devote several hours a day to sports training, and at the same time to devote time to the educational process at the university to master the future profession.

One of the motives of future student athletes for entering universities is the opportunity to play sports during study. The organizational and pedagogical foundations of the development of student sports should be considered as a combination of state and public forms of activity carried out with a view to the physical and sports improvement of student youth, to satisfy its interests and needs, and to prepare a sports reserve for the national teams of Russia. This aspect of the activity plays an important role in the future development of the country and represents a special direction in the study of priority sports cultivated in the youth environment, as student sports helps to train not only highly qualified specialists, but also athletes.

V.A. Schegolev, L.G. Yatsenko described the organizational features of student sports, which are as follows:

- 1) accessibility and the opportunity to play sports during the hours of compulsory classes in the discipline "Physical Culture";
- 2) the opportunity to engage in sports in their free time from academic studies in university sports sections and groups;
- 3) the opportunity to systematically participate in student sports competitions of an accessible level (in educational test competitions in selected sports).

This whole system allows each student to get to know each other first, and then choose a sport for regular classes. Thus, student sports performs the functions of preparing the sports reserve of the highest achievement sports, where additional requirements are imposed on the systematic approach in solving search, stimulating and coordinating forms of management. In many sports, students make up the majority of the national teams of Uzbekistan and take part in the European, World and Olympic Games.

In the second half of the XX century, a significant influence of sport as a social institution on the development of personality, on the consciousness and social life of people is noted. Integrative processes and the introduction of sports into the social structures of society have deepened, the current trends of the intensive development of sports as an independent social institution continue to actively manifest themselves, the influence of sports on the economy, culture and education has significantly increased. Sport began to reflect the state of society in which it is developing.

Today, student youth is the largest category of the population in terms of numbers organized at the place of education. Studentship is that social base on the basis of which it is possible to consolidate innovative methods and forms of training students - athletes of the highest

achievements. In sports, a person seeks to expand the boundaries of his capabilities; this is a huge world of emotions generated by successes and failures. Sport is a most popular sight, an effective means of educating and self-education of a person, it contains a very complex process of interhuman relations, which is extremely necessary to develop in childhood and student age. Sport is actually a competitive activity and special preparation for it. He lives by certain rules and standards of behavior. It clearly shows the desire for victory, achieving high results, requiring the mobilization of the physical, mental and moral qualities of a person. Therefore, the role of sports in the student community is currently becoming the most popular and significant.

Student sports should become the base segment for the development of sports of the highest achievements. According to the authoritative opinion of V.I. Ilyinich, the period of training of future specialists at the university practically coincides with the period of achieving the highest sports results in the chosen sport. The sports activities of gifted students who are able to show the highest sports results in a particular sport are largely determined by the individual's ability to realize and deeply understand the objective laws of growth in results; the mechanism of influence of sports exercises on the body, including its biological and social aspects. The rapid growth of sports achievements; increased competition in the international arena; the constant increase in the role of sport in the development and improvement of not only an individual, but also of society as a whole, "rejuvenated" the age of participants in highly qualified sports competitions, determined the prestige of sports activities in the student community.

Due to a more conscious psychological and age state, students are the social base on the basis of which it is possible to test and consolidate innovative methods and forms of training athletes in a four-year cycle to achieve the highest results in sports (champions of the world and Olympic winners). Student sports can be allocated into a single segment as an experimental and innovative platform with the aim of testing new approaches in the development of a system for training highly qualified student athletes.

According to the four-time world champion in sambo A. I. Ivanov, the athlete reaches the highest sports result in sports from the age of twenty to twenty seven years, but, unfortunately, when entering a higher educational institution, the athlete is not able to reach the peak of his sports form a number of reasons. One of them is the lack of this sport of higher achievements on the basis of the higher educational institution where it entered. There are no moments to resolve these and other problems, each university solves the problems individually, there is no law on student sports in our country.

Thus, it is possible to say with sufficient certainty that the following contradictions are evident: the lack of reasonable coordination in the activities of the ministries of education and science and the ministries of sports and the regions in the field of student sports development programs, the lack of integration of the domestic student sports system in the international system; the lack of demand for the huge potential of university students as athletes of the highest achievements.

The main goal of the sport of the highest achievements is to achieve the highest possible sports results in all kinds of sports, competitions, etc., and, of course, at the Olympics. Every highest achievement of an

athlete has not only his personal significance, but also becomes a national treasure, as the records and victories of not the largest international competitions contribute to maintaining and strengthening the country's authority in the international arena. Therefore, it is not surprising that the largest sports forums gather millions of fans around the world from televisions, radio and other media. A striking and perhaps the most topical example of this: football. Thousands play it, and millions love it.

Another social value of big sport is that today, sport of the highest achievements is so far the only area of human activity, where outstanding champions have all the systems of the body functioning in the zone of absolute physiological and psychological limits of the body. This allows not only to penetrate into the secrets of human opportunities, but also to identify ways in which these opportunities can be directed towards achieving much greater results in production, professional skills, and social activities.

To achieve this goal, special systems of exercises, training are developed, with the correct implementation of which it is possible to achieve maximum results. Developments are made with the help of leading research institutes. In the early nineties, books and magazines were very popular, authored by A. Schwarzenegger, in which the training systems of the legendary athlete were described in detail.

Thus, the sport of the highest achievements allows, based on the identified individual characteristics and capabilities of a person in a particular sport, to achieve maximum, record results. "This sport equips the mass practice of physical education with the most effective means and methods of physical improvement. Records in international, national and other types of competitions create a moral incentive for the development of mass sports and physical education.

In developed foreign countries, the field of sports is clearly divided into mass sports, or sports for all, sports of the highest achievements (Olympic) and professional sports. And these sports activities involved in various sports organizations. Moreover, the development of sports of the highest achievements is the prerogative of the state and national state and public sports organizations. The development of mass sports is the prerogative of the state through municipal and local authorities, sports organizations and institutions at this level, and, of course, the population itself. The development of professional sports is carried out by private commercial structures with a small share of assistance from municipalities and local authorities.

An integral function of the state in the modern practice of sports should be legal support. Due to the fact that sport is a specific type of activity and there is a tendency to develop career characteristics in this industry, legal regulation deserves special attention. In international practice, sports law is actively developing as a separate branch of legal relations.

The term "international sports law" is used in modern legal literature in two meanings: as part of international law, the designation of a set of acts of an international character regulating international sports relations (conventions acts of the International Olympic Committee (IOC), etc.); as legal regulation in the field of sports at the international level in the broad sense (characteristic of the Anglo-Saxon system of law).

The most important international legal acts in the field of physical education and sports are:

The International Charter of Physical Education and Sports, proclaimed by the UN General Conference in Paris on November 21, 1978. The Charter was adopted with the aim of putting the development of physical education and sport at the service of human progress, to promote their development and to encourage governments, competent non-governmental organizations, educators, families and individuals to be guided by it, to disseminate it and apply it.

European Sports Charter, adopted by the 7th Conference of Ministers of Sport of the European countries in Rhodes (Greece) May 15, 1992. The adoption of the Charter laid the foundation for a unified government policy of sports in European countries. The Sports Charter of Europe is a rather short legal document, which includes 13 articles, which reflects the general principles of the policy of the participating countries in the sports field.

The most significant trends in the development of legal regulation at the global level include:

- increasing the decentralization of governance in the field of sports, including globally; increasing the powers of self-regulatory organizations in the field of sports, reducing government interference in the field of sports;
- harmonization of national sports laws around the world;
- a tendency to complicate the structure and increase the volume of legislative regulation in the field of sports in most countries with the simultaneous expansion and intensification of the use of various forms of systematization of sports legislation;
- rethinking and radical improvement of the professional sports management model;
- Improving legal mechanisms to combat violence and the use of doping in sport;
- liberalization of sports transfers ;
- liberalization of sports broadcasting legislation;
- privatization of financing of professional sports, which will entail the development of sponsorship, the rights to sports broadcasts, the modernization of stadiums and the improvement of the ticketing system for sports;
- increasing clarity and transparency for investors investing in sports projects, increasing guarantees of the protection of investment interests;
- increasing the protection of the rights of athletes, including their rights to protect health and economic rights;
- further enhancing the identification of sport as an economic activity.

Although each country has its own national system of physical culture and sports movement, in the West, as a rule, it is an organic combination and combination of efforts of the state, governmental, public and private organizations and institutions.

According to the level of state regulation of the sports sector of the country can be divided into two categories.

The first includes those countries where the state practically does not interfere in sports life, it is completely autonomous, that is, the development of sports is within the competence of the sports movements themselves. The most striking example of the United States, where there is no financial support for sports from the federal government. In other countries (Great Britain, the Netherlands, Norway,

Sweden, Japan), the state provides only material support to sports with its full autonomy.

The second category includes countries that pursue state sports policy. They take responsibility for the development of sports. At the central level, this work is entrusted to the ministry of sports or another agency in which there is a special body in charge of sports and athletic work. Sports ministries operate in fourteen European countries.

Often, these two models of sports regulation complement one another. For example, Italian law recognizes a leading role in the national sports movement for its Olympic Committee. In addition, sports activities are regulated either by central structures (Germany) or regional (Italy).

Currently, in most countries, government agencies are responsible for the development of physical education and sports. These include Austria, Spain, Italy, Finland, France, countries of Eastern Europe, most of the developing and post-Soviet states. In countries where there are no ministries of sport, other government agencies are responsible for its development. Sport is under the control of the ministries of education, culture, youth and others (Belgium, Greece, Portugal, Finland, Estonia). In Germany and Switzerland, the Ministry of the Interior is responsible for sports, in Sweden the Ministry of Finance, and in Japan the Ministry of Education, Science and Culture.

At a modern university, student sports clubs have gained impulse for development, whose activities go beyond the scope of physical education. Therefore, it is important to separate the concepts of sport and physical education, the main task of which is physical education.

Physical education - is a pedagogical process aimed at a comprehensive physical development of people, their specific training is required to perform social responsibilities in society. This understanding includes training and education that ensures the physical development of a person, including the impact on the development of basic physical and special qualities, increasing the functional capabilities of the body, contributing to the most complete implementation of the genetic program due to the biological characteristics of a particular individual[2].

The problems of improving the organization and content of student sports were considered by specialists A. Novikov, L. Matvieev, V. Filin, G. Bogdanov, A. Guzhalovsky, L. Lyubomirsky, V. Volkov, B. Prokudin, M. Zatsiorsky, V. K. Balsevich, Y.V. Verkhoshansky, A. A. Guzhalovsky, F. A. Kerimov, Sh. Kh. Khankeldiev, R. Salamov, T. S. Usmonkhadzhaev, R. Khalmukhamedov, M. Umarov, K. D. Yarashev, A.K. Eshtaev, I.I. Barinov, N.N. Bashaev, M.Ya. Vilenky, A.A. Vlasov, B.M. Gzovsky, R.G. Zubtsov, G.D. Ivanov, V.I. Ilyinich, V.G. Kragiev, I.P. Lopatin, A.V. Lotonenko, L.I. Lubyshev, V.A. Maslyakov, R.M. Nosov, A.I. Semeykin, G.N. Skitovich, R.N. Sharov and others.

The development of student sports contributes to the training of highly qualified athletes and the preservation of the integrity of the physical culture and sports movement. The work of such scientists as V.U. Ageevets, L.V. Aristova, V.M. Vydrin, S.I. Guskov, V.I. Zholdak, T.M. Kanevets, V.V. Kusin, S.G. Seiranov, Y.P. Michuda, V.N. Platonov, L.E. Lyubomirsky, T. Khayitov, Sh. Kholova.

Sport is an educational, game, competitive activity based on the use of physical exercises with socially

significant results. Sport in the Law of the Republic Uzbekistan "On Physical Culture and Sport" is defined as an integral part of physical culture, historically formed in the form of competitive activity and special practice of preparing a person for competitions. In the law sport is defined as a sphere of socio-cultural activity, as a set of sports that has developed in the form of competitions and special practice of preparing a person for it[3].

The concept of "sport" must be considered in a narrow and broad sense: sport as a truly competitive activity and related activities and sport as a multifunctional social phenomenon, which is a system of organizing and conducting competitions and training sessions for certain sets of physical exercises.

A distinctive feature of sport is the availability of training for it, and the main goal of playing sports is to achieve the highest possible result. However, along the way, other important social goals are achieved - strengthening health and physical improvement of people, their ideological, mental, moral, aesthetic education[4].

The specific features of the activity both in physical education and in sport are caused by the difference in conditions, goals, motives, means and achieved results. However, in both cases the subject is a person engaged in physical exercises.

Unusual in intensity and duration, physical and mental stress is another common feature. Engaged in physical exercises, a person experiences stress that exceeds normal, everyday norms. Often, especially in sports, these stresses can even be extreme. It is important to note that the rational systematic use of such physical and mental stresses in physical education and sport leads to the fact that they become habitual. This is undoubtedly a positive effect, since it helps to improve health, increase working capacity, develop physical and mental qualities, increase sports results.

An exceptional feature applies only to sport: it is known that the essence of sports activity is competition. There is no sport without competition. A person's participation in competitions expresses his desire to achieve the highest sports result in the fight against other people.

The problem is that the mechanism for getting talented student-athletes into the highest achievement sports due to the lack of proper conditions for their preparation has not been fully developed.

It should be noted that the research part relies on the provisions of the institutional approach (sports as a social institution; Zh. Kudryavtseva, L. Lubysheva, Y. Okunkov), the structural-functional approach (considers the universal and specific functions of mass sports and sports of the highest achievements; Stevenson, G. Edwards, H. Tatano, K. Heinil), as well as the sociocultural approach (sport as part of the culture of society, international sport as a global phenomenon; S. Morin, D. Marshall, J. Friedman, J. Dumazedier).

At the present stage, Uzbek politics in the field of sports is more focused on massization, including in the field of student sports. This is primarily due to the goals of improving the nation through increased physical activity and the abandonment of bad habits in favor of physical education. But it is worth noting that much attention has also been paid to the development of student sports clubs, whose members are high-class athletes who are able to show decent results at national and international

competitions, becoming the closest reserve to the national team.

And this applies not only to higher education institutions with specialized sports training. Support for university sports of the highest achievements is undeniably associated with the periodic holding of major international competitions among students, such as the University Games, the World and European Championships among students, as well as the participation of students in the Olympic Games, World and European Championships.

In this regard, it is necessary to clarify that there is mass sports and sports of the highest achievements.

Mass sport provides an opportunity for millions of people to improve their physical qualities and motor abilities, strengthen their health and prolong creative longevity, and therefore, withstand the undesirable effects on the body of modern production and the conditions of everyday life.

The purpose of practicing various types of mass sports is to strengthen health, improve physical development, fitness and actively relax.

This is connected with the solution of a number of particular problems: to increase the functional capabilities of individual body systems, to correct physical development and physique, to increase general and professional performance, to master vital skills, it is pleasant and useful to spend leisure time, and achieve physical perfection.

The tasks of mass sport in many respects repeat the tasks of physical culture, but they are realized by the sports orientation of regular classes and trainings[5].

A group of people is involved in mass or "ordinary" sport; the level of sports results is low and generally accessible. The main differences of mass sport are determined by the fact that the usual sports activity in it is built depending on the professional, and therefore takes a subordinate place in the individual lifestyle; the time and effort spent on sports is rather strictly limited, which objectively limits the level of achievements.

Along with mass sports there is a sport of the highest achievements, or big sport[7].

The goal of big sport is fundamentally different from the goal of mass. This is the achievement of the highest possible sports results or victories at the largest sports competitions.

Arriving at the student sports club, a young student-athlete enters a new social sphere: a new team, new coaches are new socialization agents, specific people responsible for upbringing and education, training in cultural norms and behaviors that ensure the effective development of a new social role[8].

In a sports club at the university, socialization can take place at an accelerated pace, since the period of study at an educational institution is limited[9].

The classification of the stages of socialization of an athlete by including him in sports activity can be associated with the stages of the formation of his sports career. If we accept this principle, we can distinguish the following stages of socialization [6]:

- a) the inclusion of the subject in sports activities;
- b) classes in specialized educational groups and groups of sports improvement;
- c) the transition from amateur to professional sports;
- d) the completion of a sports career and the transition to another career.

If we talk about student sports subculture, as part of the general sports culture, then we can not say that this is a rather distinctive community. Members of the club is usually characterized by high cohesion around a common idea of achieving high results to increase the popularity of his sport and his University, the presence of their own initiation rites, traditions, customs and will transmitted from generation to generation, certain slang, style uniform, possibly with the emblems of a sports club.

Touching upon various aspects of college sports, whether cultural or social, one should not forget about historical ones, since, on the whole, it is historical facts that help to compose a complete picture of the formation of a particular phenomenon and determine the vector of development for the future.

The history of college sports began back in 1905, when the first international student competition took place in the United States. The development of international student sports on an ongoing basis is associated with the activities of a prominent figure in French education - Jean Petizhan. Thanks to his efforts, at the international confederation of students created in 1919, it was decided in two years to hold the first student world championship in several sports. However, it was possible to realize the plans only after the student organizations of the USA, England and Italy entered the confederation. With the active assistance of these states managed to organize. The first international university games in Paris in 1923. These Games can be called a prototype of future Universiades, but they were far from future analogues: the competition program included even less than ten sports, and women did not take part in competitions at all. A year later, the first student world championship was held in Warsaw, where, however, there was no one except Europeans, and which included only athletics disciplines. This tournament was also a significant milestone in the history of university sports, although it was not the first of its kind.

A year later, a new structure was organized by the International Student Confederation (ISC). During the ISC, until 1939, eight more competitions were held among students. All competitions were held in Europe. The greatest number of times the game took France - 3 times.

The postwar split in the countries of the Western and Eastern bloc influenced the development of student sports. In 1947, the International Student Union (ISU) was created. The competitions held by this organization were almost not attended by representatives of Western countries. The last games held under the auspices of the ISU took place in Helsinki in 1962.

The successor to the International Confederation of Students is the International University Sports Federation (IUSF). The first games organized by IUFS and its president, Dr. Paul Schleimer, were the 1947 University Sports Weeks in Paris.

Currently, the main coordinating center for international student sports cooperation is IUFS, which was actually established by higher education institutions, which are associative members of their national sports organizations, with the aim of developing and promoting the practice of competitive motor activity of students in addition to their university academic studies. IUFS currently brings together about one hundred and sixty national university federations, associations, unions and committees from all over the world who meet regularly (once every 2 years) at meetings of the General Assembly.

Under the auspices of IUFS, the main international sports competition among students is held - the Universiade.

Universiade - world sports student games, which are complex competitions. World Universiades is the main sports youth forum of the planet. Today, it is very honorable to get the right to host the World Universiade, it has long ceased to be just a sporting event. The Universiade is a tremendous incentive for the development of the country in which it takes place, brings long-term positive social and economic changes, sets new standards of life, popularizes physical culture and sports among young people. All this richest tangible and intangible heritage remains in the country for many years, therefore, countries are fighting for the right to host the Universiade, and if that right is received, they declare it a project of national importance. All this suggests that the Universiade is of great importance for positive developments in all aspects of society, living in the region where this event is held. Also important is the fact of the accumulation of social experience in the organization of the entire process of sports: from the event to the participation of both a sports team and fans.

In Uzbekistan, sports of the highest achievements are focused on the "belt-line production" of results in sports. This method of preparation is based on the selection children at early age, often according to physiological characteristics at this stage of development of the individual, suggesting further development of the physical and functional data necessary for high results in the chosen sport. Then there is a special training of such children in specialized sports facilities (sports schools, boarding schools). Of course, this approach has been developed and applied on the basis of scientific data and many years of experience in training high-class athletes and has several advantages. However, along with the advantages, one can also find disadvantages, first of all, arising from a system developed over the years to separate the high-level athlete's training environment and the general social environment. We can say that these shortcomings are manifested in the following:

a) A certain part of young people who, for various reasons, did not fall into the number of promising athletes at an early age stage, when creating the necessary conditions at a later stage of development, could show their talents. Although in most cases they don't have the opportunity to fulfill themselves in sports without being noticed in childhood.

b) The stage of collision with recognized realities of life, such as gaining a profession, the need to arrange a family life and earn a living occurs during the transition of an athlete from a youth category to adult sports. Thus, the last of those named loses a huge number of talented athletes who make a choice in favor of the general social values of life.

c) The athlete is slowing down or completely excluded from social life during his long stay in a closed sports environment, which leads to the fact that a physically and psychologically well-trained person spends a lot of time on further social adaptation outside of sports. Moreover, this happens with extremely difficult difficulties and worries.

d) Difficulties arise in communicating with peers, when for the latter, serious sports and the deep preparation of a young athlete preparing to realize his abilities at a high level seem incompatible with a normal way of life. This separation of young people from the circle of friends gives

an impetus to the fact that a large number of promising athletes finish their sports careers before self-realization in it.

Recommendations for improving the conditions and factors of the organization and training of student sports teams

The development of student sports is able to smooth out the shortcomings of the existing order of "industrial production" of sports results among youth sports. The ability to achieve high sports results on the basis of a well-formed sports environment with the proper infrastructure, as well as an environment for active physical activity allows you to:

- increase the popularity of a healthy lifestyle through permanent residence student athletes in the student community of the university;
- identify sports talents at the later stages of sports development (17-18 years) and develop to a professional level, up to the reserve of the national team;
- extend the sports career of young people who can successfully combine it with higher education;
- soften the social adaptation of professional-class athletes after completing a sports career.

To achieve the tasks above as efficiently as possible, student sport must have the appropriate material, technical and personnel base;

b) to optimize the combination of professional sports with training in the chosen specialty using a flexible schedule of classes, providing high-quality living and dining conditions, as well as the necessary conditions for independent work of student athletes;

c) to develop the most acceptable calendar of sporting events, taking into account the peculiarities of the workload, while giving student starts independent value as a significant public event, both local and national level;

d) make the basis of team formation the principle of justice in identifying the best, transparency in the selection and promotion of athletes.

Of course, building a successful system of training high-class in student sports teams cannot be resolved in a short time. However, in order to move towards the modernization of this socially significant phenomenon, it is necessary to outline a plan of priority measures. As the latter, we can propose the following provisions that are advisory in nature:

a) the need for financial and tax incentives for the activities and development of sports organizations created in educational institutions;

b) ensuring the integration of sports systems in educational institutions for specialized sports training and sports at universities, as well as ensuring the continuity of these systems;

c) the organization of an optimized sports management system at the university;

d) involvement of the university and its base for the inclusion of scientific knowledge and developments in the system of technological and material and technical support for student sports, support of the training process;

e) development of a system of public sports instructors among students;

f) the development of sports at the university for students with disabilities;

g) the formation of an outreach program to engage students in active sports, education in the field of sports achievements, acting on an ongoing basis;

h) the creation on the basis of sports complexes of providing related services to students such as medical, cosmetology, the organization of a healthy diet, sports accessories, clothing, paraphernalia.

Conclusion. High-class student sports teams in the coming years can become an excellent platform for creating a strong reserve for top-level sports in Uzbekistan. Given the number of students in higher education, taking into account their own experience and the most successful experience of foreign countries, student sport can take a new, higher stage of development. However, for this it is necessary to improve the conditions and functioning factors of student sports clubs.

The existence of a material and technical base that meets the norms and modern standards, the availability of a trained personnel base, the optimized functioning of the combined training system in the specialty and the training process, the presence of an optimal sports calendar taking into account training at various levels, the primacy of the fair principle are mandatory for student sports team selection.

This includes the development of a system of public sports instructors, the creation of a university-based complex to provide additional services, the development of sports for students with disabilities. Promising direction is to attract the scientific base of the university in support of the training process.

BIBLIOGRAPHY

1. The physical culture of the student: Textbook for universities / V.I. Ilyinich . - M.: Gardariki, 2000. 448 p.
2. Sports psychology in terms, concepts, interdisciplinary relationships: Glossary / E.N. Marmots. - SPb.: GAFK named Lesgafta, 2001. p. 620
3. Federal Law "On Physical Culture and Sport in the Russian Federation" URL: http://www.consultant.com/document/cons_doc_LAW_149841/ (accessed June 4, 2014).
4. Gritsak N.I. Student sport and its relationship with the general culture of society // Fundamental Research. 2008. No. 1. p. 89-90.
5. Physical culture and education, sports, biomechanics, life safety: materials of the International scientific conference dedicated to the 70th anniversary of ASU / Under the general. ed. Y.K. Kobleva, E.G. Verzhbitsky. - Maykop: ASU Publishing House, 2010. p. 328
6. Zakharov M.A. Sociology of Sport: Educational-methodical manual. - Smolensk: SGAFKST, 2008. p. 352
7. Kun L. The General History of Physical Culture and Sports. - Moscow: Rainbow, 1982. p. 220
8. Pasmurov A.G. The influence of the Universiade heritage on the development of student sports: Abstract of the dissertation for the degree of candidate of pedagogical sciences. - Naberezhnye Chelny, 2011. p. 21
9. Platonov V.N. Training qualified athletes. - M.: Physical Education and Sports, 2005. p. 287
10. Kutasin A. N. Sport as a component of physical education of students of higher educational institutions // Scientific and methodical electronic journal "Concept". - 2017. - T. 36. - S. 48-50. -

Nasiba KHAITMURODOVA,
Teacher TSPU named after Nizami,
department of Physical Culture and Sports
E-mail khaitmurodova.nasiba@gmail.com

Head of the Department of Taekwondo and Sports NUUz Ruzmetov R. based on reviews

СИЛОВАЯ ПОДГОТОВКА В ФИЗИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье рассмотрена взаимосвязь физического, умственного, нравственного и эстетического развития человека. Проанализированы современные проблемные аспекты, связанные с низким физическим развитием и ухудшением здоровья молодежи и населения Узбекистана в целом. Выявлена необходимость совершенствования методик физического воспитания учащейся молодежи и обоснована целесообразность применения в системе Вузовского физического образования предложенного подхода по развитию комплексно-силовой подготовки с элементами периодического мониторинга их уровня развития.

Ключевые слова: сила; силовая выносливость; скоростно-силовые качества; гимнастические упражнения; физическое развитие.

STRENGTH TRAINING IN PHYSICAL EDUCATION OF STUDENTS

Annotation

The article considers the relationship of the physical, mental, moral and aesthetic development of man. The modern problematic aspects related to low physical development and poor health of youth and the population of Russia as a whole are analyzed. The need for improving the methods of physical education of students is identified and the feasibility of applying the proposed approach to the development of comprehensive strength training with elements of periodic monitoring of their level of development in the system of high school physical education is justified.

Key words: power; strength endurance; speed and power qualities; gymnastic exercises; physical development.

Physical culture in the legislation of the Republic Uzbekistan on physical culture and sport is presented in higher education as a discipline and an essential component of the holistic development of the individual. Being an integral part of the student's general culture and professional training during the period of study, physical education is an obligatory section in the humanitarian component of education, the significance of which is manifested through the harmonization of spiritual and physical forces, the formation of such universal values as health, physical and mental well-being, and physical perfection.

Physical education most fully implements its educational and developmental functions in a focused pedagogical process of physical education.

The purpose of physical education of university students is the formation of a physical culture of the individual and the ability to use a variety of means of physical culture, sports and tourism to preserve and strengthen health, psychophysical training and self-training for future professional activities.

Physical culture is called upon to contribute to the formation of such universal values as physical, mental and social well-being, to the increase of human life resources, the most important of which is health.

The physical education of students is aimed at improving the types of motor activity, which determine the significant interest and motivation for students to be involved in organized physical culture and sports activities.

One of these activities, which are very popular and arouse great interest in the student community, are power classes.

This type of activity attracts special attention in connection with the expressed desire of young men to strengthen their muscles, have a beautiful figure, and increase the overall vitality of the body. The development of strength and the formation of an athletic physique are the leading motive for students. In addition, strength training not only contributes to the development of strength and increase efficiency.

Strength is the basic physical quality of a person. All other motor abilities appear only in conjunction with strength. Strength is the root cause and mechanical characteristic of any movement. It manifests itself in any motor actions that make up labor, domestic, military, sports and any other human activity. Muscle strength to a large extent determines the health of a person, his performance. Insufficient strength training is the most acute problem of students' physical fitness. In the existing system of physical education, strength training and weight training do not have optimal use, sufficient material and scientific and methodological support.

Long-term observations and analysis of state program documents on physical education of students show that in the curriculum of universities there is no mandatory test in the form of an exercise with weighting. The absence of weight training exercises in physical education does not allow the development of back muscle strength. A weak back is a problem of modern man, a source of weakness and serious illnesses, one of the main causes of poor posture, curvature and spinal injuries, limited freedom not only of physical education, but also of everyday and labor movements. The data of numerous medical and pedagogical examinations of students indicate a low level of their strength development. Lack of strength

makes it impossible to master the curriculum in physical education and fulfill all the credit standards. The opportunity to increase strength to the required level is given by strength training, regularly carried out in academic and independent studies.

Strength training is a method of general developmental training of a healthy physical form, in which weights are used. Exercises with weights (weights, dumbbells, barbells, multifunctional simulators, etc.) make it possible to develop strength, get a healing effect with minimal expenditure of time and money. They are simple and accessible to everyone. It is very important to engage in strength exercises at a student age, since strength training at the end of puberty in 16-20 years gives the maximum return. Strength exercises at this time form not only the muscles, but also the skeleton. The chest and shoulders become wider, the bone is thicker, the joints and ligaments are stronger. Enhanced metabolism and thickening of the intervertebral discs provide a significant increase in growth rates. Strength and health empower students for productive mental work and successful study at the university. Strength training at the university provides a high level of strength training of students, necessary for the full implementation of labor practices and actions in accordance with the requirements of upcoming work, as well as comprehensive development of the body.

Any sports training significantly changes the functions and structure of the body. During strength training, the adaptive reaction of the body to loads is expressed in the growth of skeletal muscles, an increase in strength.

Many universities in Russia have a long-term practice of organizing and conducting academic classes of a power orientation, the work of sports sections. Many students independently, on their own initiative, are engaged in strength training at home, in dormitories with the motivation to improve physique, posture, develop strength, improve health.

As a result of this, the exercises for the development of the forces mastered at the university become such a kind of physical-health-improving and sporting exercises that accompanies a person throughout his life, increasing his working capacity and prolonging creative longevity.

Strength training as a means of physical education is available to a wide range of students. It contributes to the formation of such a level of motor skills, psychophysical abilities and quality of students, which is determined by the requirements of the State educational standard of professional higher education in the discipline "Physical Culture".

Currently, a sedentary lifestyle (lack of exercise), bad habits among students are common, thereby creating conditions for various diseases in the cardiovascular and respiratory systems, which lead to premature old age and even fatal outcomes. In this regard, the problem of developing theoretical -Methodological foundations of special strength training of university students specializing in athletic sports, it seems very relevant.

Industrialization and mechanization of production processes in the modern world displace heavy manual labor. However, physical development should not lose its priority position, since professional working capacity fully depends on the level of strength preparedness of workers.

The interrelation of a person's physical development with mental, moral and aesthetic was noted

in his work "Collections of Pedagogical Works" by P.F. Lesgaft, in which he pointed out the need for the development of a pedagogical process aimed at improving the physical development of students in order to improve health, develop strength and endurance, as well as build an athletic physique [2]. In this aspect, one of the main tasks of universities is to promote the physical education of students, as it is closely related to mental.

The lack of a coherent state strategy in the field of sports and the physical development of the population as a result of socio-economic crises that fell on the shoulders of our country after the collapse of the USSR led to a set of problems at the present stage:

low physical development, resulting in a deterioration in the health of young people and the general population;

low technological base for the development of physical education and mass sports;

imperfection of scientific and methodological approaches in the field of the theory of physical education and sport;

insufficient professional staff training;

regulatory and organizational support gaps.

At the moment, the purpose of modern classes in physical education in The university is a comprehensive physical development of the body involved in accordance with the requirements of the standards of the TRP. In this regard, comprehensive strength training, subject to regular training, will help to strengthen health, nurture willpower, determination, morale, instill patriotic foundations and thereby prepare for future work.

Weak strength training of first-year students indicates an imperfect methodology for the development of power qualities of students in school at physical education lessons. To correct this situation, we believe that it is necessary to increase the number of strength exercises in physical education classes by reducing the volume of other material, as well as by increasing the motor density of classes.

Students of the first year of study should gradually become familiar with the power loads that contribute to increasing the level of muscle strength and strength endurance. This is facilitated by exercises with one's own body, combining various modes of muscular activity (static and dynamic) under various conditions of movement and support. In the lessons at this stage, it is necessary to use gymnastic exercises in a large volume, since they are aimed at improving the functions of internal organs, mastery of their motor apparatus, as well as at raising moral and volitional qualities. It is worth noting that, compared with other types of sports activities, gymnastic exercises have a noticeably less effect on the autonomic organs, however, the somatic functions of the body (motor apparatus, sensory organs) are much more developed, since their diversity makes significant demands on the central nervous system and sensory organs [one]. In addition, complexes of gymnastic exercises contribute to the development of kinetic and vestibular sensitivity.

The big problem that teachers of physical education of universities face is the weak musculoskeletal system of students and its various disorders (scoliosis of various degrees, flat feet, etc.). In this case, it is necessary to choose complexes of gymnastic exercises aimed at strengthening the joints, muscular-ligamentous apparatus on the support. This type of activity does not require

significant material investments, but brings significant benefits.

In all gymnastic complexes it is recommended to use the repeated method and the "to failure" method, which greatly contribute to the development of neuromuscular coordination, increase muscle mass and have a beneficial effect on strengthening the musculoskeletal system.

The second method is optimally available for beginners, as it has several advantages: a large volume of exercises performed contributes to a change in metabolism, and thereby causes functional muscle hypertrophy, which contributes to the growth of strength; it becomes possible to reduce stress, which allows better control of the technique of performing exercises and reduce the inclusion of unnecessary muscle groups in the work [3].

In the "to failure" method, the last repetitions of exercises performed against the background of muscle fatigue are most effective, which is the maximum irritant for the body and promotes muscle growth. This method is used in weight lifting exercises.

The use of gymnastic exercises without weights in the strength training of beginners has a healing effect and helps to avoid injuries, the likelihood of which is not excluded when performing exercises with weights.

For students of the second year of study, to continue the development of power qualities, it is also necessary to use complexes of gymnastic exercises with combinations of static and dynamic modes of muscle work. These means of developing strength are joined by exercises with overcoming and inferior modes, using a variety of weights in exercises, as well as rubber cords, bandages, shock absorbers.

To improve the effect of strength development, we suggest performing exercises with rubber cords 3-4 sets of 20-25 reps after weight training, which are performed in 3 sets of 12-15 reps (weight is selected individually) or with your own weight (for example, push-ups straps, pull-ups on the crossbar, push-ups on parallel bars, etc.). The selection of exercises depends on the physical development and degree of training of students. Intervals of rest between sets depend on the complexity of exercises from 20-30 seconds . up to 1-2 minutes At this time, it is recommended to perform stretching exercises of working muscles and breathing exercises, as they contribute to the relaxation of muscles.

As you master a certain strength exercise, it should be gradually complicated (for example, push-ups from the knees, should be carried out resting on the floor, then resting your feet on the gymnastic bench), and it is also necessary to increase weights or the resistance of rubber bands.

In the classroom of this stage, as an additional means of developing strength, the use of isometric exercises is possible. They are available in use, because they do not require special equipment and can be performed in any conditions, if there is a fixed object. Isometric exercises can be included in each workout to work out all muscle groups.

The active use of a combination of gymnastic complexes aimed at strengthening the musculo-ligamentous apparatus and strength exercises will have a positive impact on the comprehensive physical development of students.

In the third year of study, students are invited to develop, in addition to the actual strength abilities, speed-strength qualities and strength endurance. In the classroom, continuity with the strength training conducted in the lessons of previous years of study should be ensured.

The load in the classroom is governed by the number of sets or reps, as well as the time to complete the exercises and rest. So reducing the rest time between sets creates more difficult conditions for the body involved, thereby serving as a prerequisite for the development of strength endurance. The development of speed-strength qualities is based on the development of techniques for performing strength exercises, and then the speed of their execution increases.

At this stage of student preparedness, it is recommended to use the method of circular training, which contributes to the development of strength, strength endurance and speed-strength qualities, which determines an increase in overall physical development [4]. In addition, the circular method significantly increases the motor density of the activity, and, consequently, the total volume of the performed load increases, which contributes to the development of not only physical qualities, but also the strengthening of the cardiovascular and respiratory systems, as well as the development of moral qualities, like perseverance and the ability to withstand fatigue, there is an increase in discipline involved.

In the process of physical training of students, it is necessary to conduct a periodic assessment of the level of strength training. Control tests that determine the level of physical fitness, it is recommended to carry out three times a year: in September - before the start of classes, in December as an intermediate result and in May-June after the entire cycle of classes.

Catastrophic deterioration of health of young people, their low power readiness, to date, indicates a need for theoretical and practical study of the issue in order to develop new approaches to the development of physical and moral preparing them to pass GTO standards and further work.

Students take the test for physical fitness annually, or every semester. The program recommends a comprehensive assessment of physical fitness, which includes strength control exercises, according to the results of not more than 5 tests, determined by decision of the departments of physical education and sports. The peculiarity here is that, according to the results of all selected tests, it is necessary to gain a certain value of the "average score", by which the sports and technical readiness of each student is evaluated. All tests must be performed at mass sporting events.

Benchmarks for assessing strength fitness university students

Table-1

No	Tests	Scores				
		5	4	3	2	1
1	Pulling on the bar, number of times	15	12	9	7	5
2	Dips, number of times	15	12	9	7	5
3	The coup lift, the number of times	8	5	3	2	1

4	Raising legs to the crossbar, number of times	10	7	5	3	2
5	Raising the torso from a supine position with legs fixed, arms behind the head, number of times	60	50	40	30	20
6	Pull- up while hanging, crossbar at a height of 90 cm, number of times	20	16	10	8	4
7	Squats on one leg, standing on a bench, resting his hand on the wall, the number of times	12	10	8	6	4

In this regard, it is difficult to overestimate the importance of strength and gymnastic exercises in the development of the student's body, since they contribute to the comprehensive strength development and increase of overall performance. Regular monitoring of the development of power qualities will help to make adjustments to the training process, thereby improving the quality of their conduct, using individual approaches to the students.

The introduction of the proposed approach to the development of comprehensive strength training of students in the system of high school physical education will, within reasonable means, significantly increase the number of people engaged in health-improving physical education, which will contribute to solving the tasks set by the Government to improve youth and the population as a whole.

Methods of physical education of students using elements of power sports, carried out taking into account physical culture and sports interests, contribute to the positive dynamics of indicators of physical development, level of health, motivational sphere and educational activities of students.

The physical quality of power is understood as the totality of the psychophysiological, neurohumoral processes of the human body, which allow us to actively overcome external resistance and counteract external forces. If this is achieved by a person through muscle tension, then we can say that this is muscle strength. The quality of the force is characterized by the force of action, which is the result of the interaction of the forces of traction of muscles formed due to the functional activity of muscle structures [3].

Power abilities are expressed by muscle tension, which manifests itself in dynamic and static modes of operation. The activity of muscles under conditions of maintaining a fixed position of the body or its links, as well as the retention of any load is referred to as static work (static force). In this case, there is no external work, since in mechanics the work is measured by the product of force and the path, and during static work that occurs in the isometric mode of muscle activity, the path is zero. But during static work, the muscle consumes energy, which is spent on maintaining muscle tension.

Most types of muscle activity are characterized by a dynamic (auxotonic) mode of operation, which combines both contraction and tension. In this type of work, muscle strength sets in motion parts of the human body.

The dynamic mode of operation is characterized by a change in the length of the muscles and is inherent mainly in speed-power abilities. The static mode is the constancy of the length of the muscles under tension and is the main one for strength abilities.

By their nature, all exercises are divided into three main groups: general, regional and local effects on muscle groups. Exercises of general effect include those in which at least 2/3 of the total muscle volume is involved, regional

- from 1/3 to 2/3, local - less than 1/3 of all muscles. The direction of the impact of strength exercises is mainly determined by the following components:

- the type and nature of the exercise;
- the magnitude of the burden or resistance;
- the number of repetitions of exercises;
- speed of overcoming or conceding movements;
- the pace of the exercise;
- the nature and duration of rest intervals between

sets [7].

The method of maximum effort includes exercises with submaximal, maximum and supermaximal weights or resistance. The training effect of the method is mainly aimed at improving the capabilities of the central motor zone to generate a powerful flow of exciting impulses to motor neurons, as well as to increasing the power of the mechanisms of energy supply of muscle contractions. It provides the development of muscle ability for strong contractions, the manifestation of maximum strength without a significant increase in muscle mass. For the practical implementation of the method, several methodological techniques are used: uniform, "pyramid", maximum. Example:

1. The methodical technique is "uniform" - the exercise is performed with a weight of 90-95% of the maximum: repeat 2-3 times in 2-4 sessions with rest intervals of 2-5 minutes. The pace of movement is arbitrary.

2. Methodical technique "pyramid" - several approaches are performed with increasing weights and reducing the number of repetitions of the exercise in each subsequent approach, for example:

- 1) weight 85% - lift 5 times;
- 2) weight 90% - lift 3 times;
- 3) weight 95% - raise 2 times;
- 4) weight 97 - 100% - raise 1 time;

5) with a weight of more than 100% - try to perform 1 time. Intervals of rest between sets - 2-4 minutes.

3. The methodical technique is "maximum" - the exercise is performed with the maximum possible burden at a given time: 1 time x 4-5 approaches with arbitrary rest.

The method of repeated efforts. This is a training method in which the main training factor is not the ultimate weight of the load (or resistance), but the number of repetitions of the exercise with optimal or submaximal weight (resistance). This method uses various options for building a workout. Depending on the selected components of the exercise, the focus of the method can vary widely. For its practical implementation, various teaching methods are used: uniform, super series and combinations of exercises, circular. In this case, it is possible to use both isotonic, isokinetic, and variable modes of muscle work. Inside the "to failure" method, various methodological techniques can be applied. For example:

- in each approach, perform exercises "to failure", but limit the number of approaches;
- in each approach, perform a fixed number of repetitions of the exercise, and the number of approaches is "to failure";
- perform "to failure" and the number of repetitions, and the number of approaches.

Physical education in higher education is presented as a discipline and an essential component of the holistic development of a student's personality. Being an important component of the general culture and professional training of students throughout the entire period of study, physical education is an obligatory section in the humanitarian component of education, the significance of which is manifested through the harmonization of spiritual and physical forces, the formation of universal values such as health, physical and mental well-being, physical perfection.

One of the promising areas for improving the system of physical education of students is the use of elements of sports that are popular among young people in the structure of classes. The curriculum should be drawn up taking into account the characteristics of the motivational sphere, sports and athletic interests, the level of health and physical fitness of students. Power sports (athletic gymnastics, bodybuilding, powerlifting, etc.) are especially popular among young people today. Their classes contribute to the development of strength, body shaping. For the last reason, these sports are gaining popularity among girls.

Strength abilities are usually subdivided into proper strength, speed-strength, strength endurance. All these types of power abilities in the process of sports activity are manifested not in isolation, but in a complex interaction.

The process of strength training is aimed at developing various strength abilities, increasing active muscle mass, strengthening connective and supporting tissues, improving physique and increasing the ability of students to exercise strength abilities in the conditions of training activity.

It would be a big mistake to engage in the development of muscles with only one means - weight training. In order to increase students' power abilities, it is necessary to include exercises to strengthen joints, develop flexibility, agility, speed and endurance in athletic gymnastics classes, as all physical qualities of a person are in close interconnection. One of the most important physical qualities, the development of which must be paid special attention to, is endurance-the body's ability to perform prolonged muscle work with low power, overcoming fatigue. Therefore, endurance requires the development of not only physical, but also functional capabilities of the body, and in the first place - the cardiovascular and respiratory systems.

In the arsenal of athletic training there is a huge variety of exercises that promote physical development. However, a number of exercises have a predominantly directed effect on the improvement of certain physical qualities. Therefore, at the initial stage of training athletes, it is necessary to include sets of exercises in separate trainings for the development of basic physical qualities, remembering that there are no exercises that would have a universal effect on the body.

Strength qualities of athletes develop from the first steps and it is necessary to pay great attention to this. The manifestation of muscle strength is associated with the concentration of nerve centers that regulate the activity of

the muscle apparatus. At the same time, it is important to consider that for beginners the power capabilities are very small. Therefore, the development of power should be carried out carefully and gradually. To do this, it is advisable to use weights weighing no more than 70% of the maximum result as the main training load, as well as static stresses up to 5 s with a breath hold and up to 15-25 s without delay.

The main means of developing strength are: from the bench press and standing, tilts with a barbell on the shoulders, push and jerk thrusts, lifting the barbell to the chest, squeezing dumbbells and weights, static stresses for the back muscles, abdominal muscles, etc. It is important to remember that in the initial training period, muscles are developed unevenly. Therefore, great attention should be paid to those muscle groups that are lagging behind in their development. These include, mainly, the abdominal muscles, oblique muscles of the trunk, back, abducting muscles of the upper extremities,

Psychological and pedagogical aspects of physical culture and sports muscles of the posterior thigh, leading to the muscles of the legs.

The modern arsenal of shells for strength training is great: from dumbbells, standard and small-sized, including collapsible, barbells, shock absorbers, expanders to sophisticated simulators for developing muscles of the arms, legs and back. However, a prerequisite should be the gradual and preliminary preparation of the body for power loads. Forcing strength training is highly undesirable.

Students should, first of all, learn how to correctly perform exercises with low weight, and only after that the weight of the load can be increased. If the exercise is easy, without tension, it is performed 6-8 times, then you should increase the resistance (weight of dumbbells, barbells, number of repetitions, etc.). Beginners are recommended to train 3 times a week.

It should be remembered that exercises with weights should be combined with other exercises and, mainly, cyclical in nature, aimed at comprehensive physical training. As you know, any training begins with a thorough warm-up of all muscle groups. When practicing athleticism, the warm-up should be general and special. The general warm-up includes various general developmental exercises (running, stretching exercises), and a special warm-up is performed taking into account the training task and, as a rule, with small weights, which allow preparing the musculo-ligamentous apparatus for a more in-depth training in the main part. The duration of the warm-up for athletes varies from 10 to 15 minutes, depending on individual characteristics and level of preparedness.

It is very important to learn how to breathe properly when doing strength exercises. If the athlete performs multiple movements with low and medium weight, the respiratory cycles correspond to these movements (when you inhale the muscles tighten, when you exhale, they relax). In the event that the athlete lifts the maximum load for himself 1 or 2 times in one approach, then lifting this barbell weight should be done half-breath and with a short breath hold until one lift is almost complete. Completion of the exercise corresponds to active expiration.

Each athlete selects for himself the optimal weight of the load, which would correspond to both the number of lifts in one approach, and its value in relation to the maximum result. In training conditions, this is done by experiment. Each athlete, starting with an optimal weight

for himself, adding (or decreasing) it, gradually finds such a training weight of the load that corresponds to the selected number of repetitions in one approach.

In training, an athlete does several approaches to the same weight (from 2 to 5-6 or more). Due to fatigue during training, it is not always possible to maintain the selected load. In this case, it should be adjusted, i.e., slightly reduce the load.

In strength training, it is recommended to use the following types of load:

1. A large number of repetitions (over 15 times) are used:

- novice athletes who strive to quickly process their untrained muscles and reduce body fat, improve their shape;

- trained athletes who want to gain more prominent muscles (in this case, the number of repetitions becomes extremely high - over 20-30 in one approach, as well as the pace of the exercise itself - from medium to maximum);

- both beginners and experienced athletes if it is not possible to use heavier weights.

Exercises with a large number of repetitions are performed with low weight (from 60% and below) or without any burden. In this case, the load becomes its own body weight (for example, push-ups in the support lying at different angles with respect to the floor, push-ups on bars with different grip widths, pull-ups on the crossbar, etc.). Such exercises perfectly develop strength endurance, can be performed in any conditions (at home, at work), well remove excess fat, form muscles.

2. The average number of repetitions (6-10 times) is the main training load in power sports. With such a number of repetitions, a weight of the bar equal to 60-70% of the maximum is used. The experience of many athletes in various sports has shown that such a load is the most rational for the development of muscles and the effective training of strength and strength endurance, growth of muscle mass. For trained athletes, the range of weight lifting in one approach from 6 to 10 is quite sufficient to effectively vary the training load to an adaptive state.

3. A small number of repetitions (1-3 times) is used for the intensive development of muscles, weight gain and, mainly, the development of maximum strength capabilities of an athlete. This type of training is used, as a rule, by well-trained athletes who strive to achieve high results in the development of the strength of certain muscle groups. The load with such a number of repetitions is 90-100%, and sometimes 105% of the maximum. However, it should be prevented, especially novice athletes that use of a given load should be strictly dosed, since its implementation requires the athlete's maximum volitional eg zheny and leads to a large waste of nervous energy. But such a mobilization of the body cannot occur too often. Failure to comply with this rule will quickly affect the effectiveness of the training and will lead to a sharp decrease in results, deterioration of the athlete's well-being and his moral condition. Experienced athletes use this load no more than

1-2 times every 2 weeks, and for beginners and poorly trained athletes such loads are not recommended at all, (this rule applies to all power martial arts). The maximum results when lifting weights should be shown only in the conditions of competition or in the control estimates, carried out no more than once every 2-3 months.

Continuous exercise without rest is called an approach or series. In order for a particular exercise to have the greatest effect on muscle, several approaches should be used in one workout. In power sports, as a rule, it is not recommended to plan the performance of special strength exercises in the amount of less than three or more than six approaches per training.

Thus, the strength training of students allows us to draw the following conclusions.

1. The main component of a good physical shape is muscle strength, the development of which is possible only with systematic training exercises with weights.

2. The most suitable form of physical education in universities can be considered strength training, which can become a habitual type of muscle activity for many students, an indispensable part of a healthy lifestyle, and create an effective technology for optimizing students' strength training.

3. Testing and evaluation of students' strength preparedness should be carried out with the help of weight training.

4. In universities, there must be reasoned propaganda of the most important vital necessity of such a quality as strength.

Students should have a clear idea that muscles develop strength only by adapting to the loads in exercises with weights, that a person needs strength throughout his life, as it is a guarantee of health and active creative longevity. Strength helps withstand emotional and mental stress. Active activity of strong muscles during physical exercises creates physical stress in the body, which "knocks out" emotional stress, freeing the central nervous system from foci of stagnant excitement. It is necessary to build a strong belief that strength helps solve moral problems. A strong man is a good worker and defender of the Motherland. If necessary, a strong person can successfully cope with evil and help the weak. Strong moral people are the golden foundation of mankind. To become strong is a lofty and noble goal. The path to it lies through hard physical training.

The introduction of various types of physical education used in higher educational institutions allows us to argue that the construction of new teaching methods for the "physical culture" course, including elements of power sports, taking into account sports and athletic interests, the level of health and physical fitness of students, will allow students motivation for physical improvement and a healthy lifestyle and will contribute to physical development and health.

LITERATURE

1. Balsevich V.K. The conversion of high technology sports training as an actual direction for improving physical education and sports for all // Theory and Practice of Physical Culture. - 1993, - No. 4, - S. 8-12.
2. Vorobyov A.N. Weightlifting Sport. - M.: Physical education and sport, 1977. - S. 255.
3. Lubysheva L.I. Lectures on the sociology of physical education and sports. Second issue. The concept of physical education: development methodology and implementation technology. - M.: RGAFA, 1996-26 p.
4. Manzheley IV Actualization of the pedagogical potential of the sports environment: Dis. ... doc. ped. sciences. - Tyumen, 2005. -442 p.

5. Krestovnikov A.N. Essays on the physiology of exercise. M.: Physical Education and Sports, 1951.P. 348.
6. Lesgaft P.F. Collection of pedagogical works / Ed. Collegium: G.G. Shakhverdov (ed.) And others. M.: Physical education and sport, 1951-1956. T. 1: Manual on the physical education of school children, h . 1. 1951. P. 10. // Scientific pedagogical library named after K.D. Ushinsky URL: http://elib.gnpbu.ru/text/lesgaft_sps-t1_rukovodstvo_1951/ (accessed: 04.29.2016).
7. Sukhotsky I.V. Strength training. Toolkit. M .: Higher school, 1990.S. 14.
8. Physical exercises for modeling the circular training of athletes in the educational process [Text]: guidelines / A.V. Shevchenko, A.M. Thazeplov, Z.A. Zherokov, A.Sh. Karaev . Nalchik: Cab .- Balk . University, 2014.
9. The theory of physical culture and sports. Tutorial. V.M. Geletsky - Krasnoyarsk, 2008 .- 342 s

Аброр ХАЙТОВ,

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети

Спорт психологияси ва педагогика кафедраси мустақил изланувчиси

E-mail: abrorhaitov@mail.ru

психол.ф.д., профессор Ф.Б. Шоумаров тақризи асосида

PSYCHODIAGNOSIS AND PSYCHOCORRECTION OF THE INFERIORITY COMPLEX IN ADULTS WITH PHYSICAL DISABILITIES

Abstract

The inferiority complex causes the individual to feel insecure about himself and his social activity and, as a result, to not be able to fully express his potential, to show negative aspects such as reluctance, negative emotions, depression. Therefore, it is important to study the basis for the formation of the inferiority complex. This article outlines the reasons of the appearance of an inferiority complex. A research was conducted to study the inferiority complex in adolescents with physical disabilities. Psycho-correction practice was established in adolescents with an inferiority complex.

Key words: inferiority complex, frustration, motive, social activity, psycho correction, psychoanalyzes, psychodrama, art therapy.

ПИХОДИАГНОСТИКА И ПСИХОКОРРЕКЦИЯ КОМПЛЕКСА НЕПОЛНОЦЕННОСТИ У ПОДРОСТКОВ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ФИЗИЧЕСКИМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Аннотация

Комплекс неполноценности приводит человека чувствовать неуверенность в себе и своей социальной активности и, как следствие, проявлять весь свой потенциал, такой как сопротивление, отрицательные эмоции и депрессия. Поэтому важно изучить основы формирования комплекса неполноценности. В данной статье изложена причины появления комплекса неполноценности. Было проведено исследование по изучению комплекса неполноценности у подростков с ограниченными физическими возможностями. Психокоррекционная практика была установлена у подростков с комплексом неполноценности.

Ключевые слова: комплекс неполноценности, фрустрация, мотив, социальная активность, психокоррекция, психоанализ, психодрама, арт терапия.

ЖИСМОНИЙ ИМКОНЯТИ ЧЕКЛАНГАН ЎСМИРЛАРДА НОРАСОЛИК КОМПЛЕКСИ ПСИХОДИАГНОСТИКАСИ ВА ПСИХОКОРРЕКЦИЯСИ

Аннотация

Норасолик комплекси индивидда ўзига ҳамда ижтимоий фаолликка нибатан ишончсизлик ҳисси ва оқибатда ўз имкониятини тўлиқ намоён эта олмаслик, иродасизлик, салбий ҳиссиётлар, депрессия ҳолатлари каби салбий жиҳатлар намоён бўлишига сабаб бўлади. Шу сабабли норасолик комплексини шаклланиш асосини ўрганиш муҳим ҳисобланади. Ушбу мақолада норасолик комплекси келиб чиқиш сабаблари ўрганилган. Жисмоний имконияти чекланган ўсмирларда норасолик комплексини ўрганиш бўйича тадқиқот олиб борилган. Норасолик комплекси мавжуд бўлган ўсмирларда психокоррекция амалиёти ташкил этилган.

Калит сўзлар: норасолик комплекси, фрустрация, мотив, ижтимоий фаоллик, психокоррекция, психоанализ, психодрама, арт терапия.

Кириш: Спорт юкори натижалар билан бирга инсонларнинг жисмоний ва психологик саломатлиги учун ҳам хизмат қилади. Шў ўринда жисмоний имконияти чекланган инсонлар фаолиятига тўхталиш мумкин. Жисмоний имконияти чекланганлик инсонларда норасолик комплекси шаклланишига сабаб бўлади. Норасолик комплекси шаклланган инсонлар ҳаётда ўзларини бошқалардек тўлиқ эмаслигини, камчилиги борлигини ҳис этади. Ушбу салбий жиҳатларнинг олдини олиш учун психокоррекция амалиётини ташкил этиш талаб этилади.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Индивидуал таракқиёт босқичида норасолик комплексининг шаклланиш асослари ва психокоррекцияси кўпгина олимлар томонидан кенг доирада тадқиқ этилган. Жумладан, А.Адлер жисмоний имконияти чекланганлик сабабли норасолик комплекси шаклланиши ҳамда уни компенсация қилиш

орқали ижтимоий ҳаётга мослаштириш бўйича тадқиқот олиб борган. [10] Бундан ташқари З.Фрейд, К.Юнг психоанализ ёрдамида психологик комплексларни коррекция қилиш амалиёти, К.Хорни психологик комплексларнинг шаклланишида хавотир асосининг таъсири бўйича қарашларида психологик комплексларнинг шаклланиши кенг ёритилган. [7]

Логотерапия ёрдамида ижтимоий фаолликка йўналтириш ҳамда ҳаётнинг маъносини англаш орқали фаолият мотивациясини шакллантиришга кўмаклашиш бўйича В.Франкл изланишлари, психодрамада ролли ўйинларни қўллаш орқали фрустрацияни енгиш, яширин лаёқатларни намоён этиш, мотивацияни ошириш бўйича Я.Морено изланишлари психокоррекция амалиётида кенг қўлланилади. [8] Гештальт терапияни қўллаш орқали тафаккур дажасини кенгайтириш бўйича Ф.Перлз амалиёти аҳамиятга эга. [6]

- **Тадқиқот методологияси (Research methodology).** Норасолик комплекси индивидда ўзига ҳамда ижтимоий фаолликка нибатан ишончсизлик ҳисси ва оқибатда ўз имкониятини тўлиқ намоён эта олмаслик, иродасизлик, салбий ҳиссиётлар, депрессия ҳолатлари каби салбий жиҳатлар намоён бўлишига сабаб бўлади. [3] Норасолик комплексини коррекция қилиш орқали шахс ички низолари ва салбий кечинмаларни камайтириш мумкин. [11] Ногиронлиги мавжуд инсонларни спорт фаолиятига йўналтириш орқали уларнинг ижтимоий фаоллигини таъминлаш мумкин. [9] Спорт ижтимоий фаолиятдан йироқлашишга ҳаракат қилаётган инсонларни ижтимоий фаолликка йўналтиради. Шу сабабли юртимизда оммавий спортнинг тараққиётига алоҳида эътибор қаратилмоқда. [1]

Тадқиқот аввалида жисмоний имконияти чекланган ўсмирларда шаклланган норасолик комплексини психологик коррекциялаш мақсад қилинди. Кўзи ожиз болалар учун ихтисослаштирилган мактаб-интернати ўсмир ёшдаги ўқувчилари тадқиқот объекти сифатида белгиланган. Тадқиқотда 13-15

ёшдаги ўғил ва қиз болалар иштирокчи сифатида жалб этилган. Тадқиқотни олиб бориш учун тажриба ва назорат гуруҳлари танланган бўлиб, тажриба гуруҳида (ТГ) 125 нафар ва назорат гуруҳида (НГ) 92 нафар жами 217 нафар иштирокчи қатнашган.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Тадқиқотнинг диагностика босқичида психодиагностик тестлар сифатида “Экстраверсия, интроверсия ва нейротизм” сўровномаси (Г.Айзенк), “Ижтимоий қизиқишлар” шкаласи (Ж.Кренделл), “Фрустрация даражасини аниқлаш” сўровномаси (В.Бойко), “Муваффақият мотивацияси ва муваффақиятсизликдан қўрқиш мотивацияси” сўровномаси (А.Рееан) қўлланилган.

Норасолик комплексини диагностика қилиш босқичида ТГ ва НГ иштирокчиларининг экстраверсия-интроверсия, нейротизм, ижтимоий қизиқишлар, фрустрация ва мотивация шахс типлари шкалалари бўйича ўртача кўрсаткичи аниқланди. ТГ ва НГ иштирокчиларидан олинган эмперик натижаларнинг ўзаро мувофиқлиги χ^2 - мезони асосида аниқланган. Таҳлил натижаси 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал

Шахс типлари шкалалари ўртача кўрсаткичи (χ^2 - мезони бўйича)
n=217 / ТГ n=125 / НГ n=92

Шкалалар	ТГ $\bar{X}$	НГ $\bar{X}$	χ^2			P
			ЭН	P≤0,05	P≤0,01	
Экстраверсия-интроверсия	13,4	13	8,3	22,4	27,7	P>0,05
Нейротизм	12,6	13,03	25,4	24,9	30,6	P<0,05
Ижтимоий қизиқишлар	6,4	6,6	2,85	19,7	24,7	P>0,05
Фрустрация	8,4	8,7	17,2	16,9	21,7	P<0,05
Мотивация	9,3	9,1	12,32	23,7	29,1	P>0,05

Изох: $\bar{X}$ - арифметик қиймат;

Жадвалда келтирилган таҳлилга асосан ТГ ва НГ иштирокчиларининг эмперик натижалари экстраверсия-интроверсия, ижтимоий қизиқишлар ва мотивация шкалалари бўйича $p>0,05$; фрустрация ва нейротизм шкалалари бўйича эса $p<0,05$ даражасида ўзаро мувофиқликка эга бўлган.

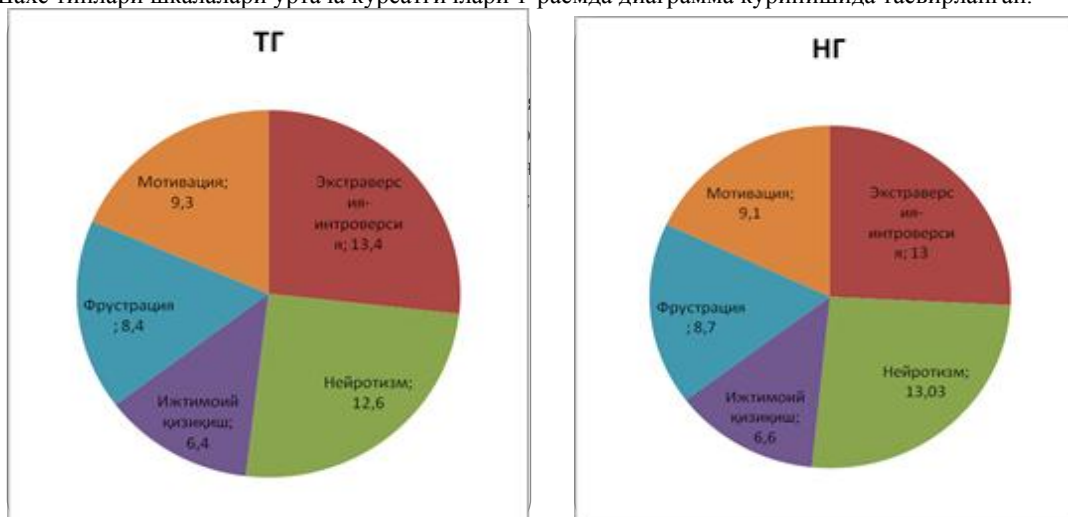
Экстраверсия-интроверсия, нейротизм шкалалари бўйича максимал кўрсаткич 24 балл бўлиб, экстраверсия-интроверсия шкаласи ТГда ўртача 13,4 балл (экстраверсия), НГда ўртача 13 балл (экстраверсия); нейротизм шкаласи ТГда ўртача 12,6 балл (ўрта даража), НГда ўртача 13,03 балл (ўрта даража) намоён бўлган.

Ижтимоий қизиқишлар шкаласи бўйича максимал кўрсаткич 15 балл бўлиб, ТГда ўртача 6,4 балл (ўрта даража), НГда ўртача 6,6 балл (ўрта даража) намоён бўлган.

Фрустрация шкаласи бўйича максимал кўрсаткич 12 балл бўлиб, ТГда ўртача 8,4 балл (ўрта даража (фрустрацияга барқарор мойиллик)), НГда ўртача 8,7 балл (ўрта даража (фрустрацияга барқарор мойиллик)) намоён бўлган.

Мотивация шкаласи бўйича максимал кўрсаткич 20 балл бўлиб, ТГда ўртача 9,3 балл (ўрта даража), НГда ўртача 9,1 балл (ўрта даража) намоён бўлган.

Шахс типлари шкалалари ўртача кўрсаткичлари 1-расмда диаграмма кўринишида тасвирланган.

1-расм. Шахс типлари шкалалари ўртача кўрсаткичи

Диагностик натижалар таҳлиliga асосан норасолик комплексини психокоррекциялаш амалиёти ташкил этилди. Психокоррекция амалиёти босқичида: ТГда психотерапевтик усуллар сифатида психоанализ, психодрама, гештальт терапия, арт терапия усуллари; [2] соғломлаштирувчи жисмоний машқлар сифатида юриш, югуриш ва гимнастика умумривожлантирувчи машқлари; [4] ҳаракатли ўйинлар сифатида ижтимоий фаолликни шакллантирувчи гуруҳий ўйинлардан самарли фойдаланилди; [5] НГда эса суҳбат асосида иштирокчиларнинг фаолияти ва келажак мақсади таҳлил этилди; гимнастика умумривожлантирувчи машқлари қўлланилди.

Психокоррекция амалиёти жараёнида ТГда коррекцион усуллар такомиллаштирилди. Психоанализда қўлланилувчи “Сўзлар ассоциацияси” методикаси такомиллаштирилиб “50 та ассоциатив сўз” методикаси ишлаб чиқилди. Ҳаракатли ўйинларни иштирокчиларга мослаштирилган ҳолда фойдаланилган.

Психокоррекция амалиётидан сўнг амалиёт натижалари самардорлиги таҳлил этилди. Тажрибадан олдинги ва кейинги олинган натижалар ўртасидаги фарқ ва ишончилиги t-студент мезони бўйича таҳлил қилинган. Таҳлил натижалари 2-жадвалда келтирилган.

2-жадвал

Тажрибадан олдин ва кейин олинган психодиагностик натижалар таҳлили (t-студент мезони бўйича)
n=217 / ТГ n=125 / НГ n=92

Шкалалар	ТГ/НГ	ТО $\bar{X}$	σ	ТК $\bar{X}$	σ	ТО- ТК	t
Нейротизм	ТГ	12,6	1,43	7,8	0,64	4,8	4,79***
	НГ	13,03	1,62	14,1	1,58	1,07	0,96
Ижтимоий қизиқишлар	ТГ	6,4	1,63	11,2	0,84	4,8	3,14**
	НГ	6,6	1,85	7,3	0,94	0,7	1,37
Фрустрация	ТГ	8,4	0,78	4,9	0,36	3,5	3,08**
	НГ	8,7	0,86	8,1	0,64	0,6	1,74
Мотивация	ТГ	9,3	1,24	15,6	0,82	6,3	4,26***
	НГ	9,1	1,44	10,3	0,74	1,2	1,89

Изох: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

Жадвалда келтирилган тажрибадан олдинги ва кейинги ўртача кўрсаткич:

- нейротизм шкаласи бўйича ТГда 4,8 баллга камайиб, тажрибадан кейинги ўртача кўрсаткич 7,8 балл (қуйи даража), НГда 1,07 баллга ортиб, тажрибадан кейинги ўртача кўрсаткич 14,1 балл (ўрта даража) намоён бўлган;

- ижтимоий қизиқишлар шкаласи бўйича ТГда 4,8 баллга ортиб, тажрибадан кейинги ўртача

кўрсаткич 11,2 балл (юқори даража), НГда 0,7 баллга ортиб, тажрибадан кейинги ўртача кўрсаткич 7,3 балл (ўрта даража) намоён бўлган;

- фрустрация шкаласи бўйича ТГда 3,5 баллга камайиб, тажрибадан кейинги ўртача кўрсаткич 4,9 балл (қуйи даража), НГда 0,6 баллга камайиб, тажрибадан кейинги ўртача кўрсаткич 8,1 балл (ўрта даража) намоён бўлган;

- мотивация шкаласи бўйича ТГда 6,3 баллга ортиб, тажрибадан кейинги ўртача кўрсаткич 15,6 балл (юқори даража), НГда 1,2 баллга ортиб, тажрибадан кейинги ўртача кўрсаткич 10,3 балл (ўрта даража) намоён бўлган;

- тажрибадан олдинги ва кейинги натижалар ўртасидаги фарқ ишончлилиги нейротизм шкаласи бўйича ТГда $p < 0,001$; НГда $p > 0,05$; ижтимоий

қизиқишлар шкаласи ТГда $p < 0,01$; НГда $p > 0,05$; фрустрация шкаласи бўйича ТГда $p < 0,01$; НГда $p > 0,05$; мотивация шкаласи бўйича ТГда $p < 0,001$; НГда $p > 0,05$ даражада ишончлиликини кўрсатган.

Коррекция амалиётидан кейинги диагностик натижалар асосида шкалаларнинг иштирокчилар фаолиятида ўзаро боғлиқлиги корреляцион таҳлил этилди. Таҳлил натижалари 3-жадвалда келтирилган.

3-жадвал

**Шкалаларнинг ўзаро боғлиқлиги корреляцион таҳлили
(Пирсон корреляция коэффиценти бўйича)**

Шкалалар	Нейротизм	Ижтимоий қизиқиш	фрустрация	Муваффақият мотивацияси	муваффақиятсизликдан қочиш мотивацияси
Нейротизм	1	-0,74	0,62**	0,61**	0,71**
Ижтимоий қизиқиш		1	-0,76	0,74**	0,01
Фрустрация			1	0,14	0,31**
Муваффақият мотивацияси				1	0,04
Муваффақиятсизликдан қочиш мотивацияси					1

Изох: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

Жадвалда келтирилган шкалаларнинг ўзаро корреляцион боғлиқлиги қўйидаги таҳлилга эга:

- нейротизм ва ижтимоий қизиқиш шкалалари корреляция коэффиценти $r = -0,74$ бўлиб тескари равишда юқори корреляцияга эга. Нейротизм юқорилиги ижтимоий қизиқишларга тескари таъсир кўрсатади.

- нейротизм ва фрустрация шкалалари корреляция коэффиценти $r = 0,62$ бўлиб ўрта корреляцияга эга. Нейротизм фрустрация ҳолати билан ўрта даражада боғлиқ.

- нейротизм ва муваффақият мотивацияси шкалалари корреляция коэффиценти $r = 0,61$ бўлиб ўрта корреляцияга эга. Нейротизм ва муваффақият мотивацияси ўрта даражада боғлиқ.

- нейротизм ва муваффақиятсизликдан қочиш мотивацияси шкалалари корреляция коэффиценти $r = 0,71$ бўлиб юқори корреляцияга эга. Нейротизм юқорилиги муваффақиятсизликдан қочиш мотивацияси билан алоқадор.

- ижтимоий қизиқиш ва фрустрация шкалалари корреляция коэффиценти $r = -0,95$ бўлиб тескари равишда юқори корреляцияга эга. Фрустрация ҳолати шахс ижтимоий қизиқишлари билан тескари қалоқдорликка эга.

- ижтимоий қизиқиш ва муваффақият мотивацияси шкалалари корреляция коэффиценти $r = 0,74$ бўлиб юқори корреляцияга эга. Ижтимоий қизиқишлар юқорилиги муваффақиятга интилиш мотивациясини намоён этади.

- ижтимоий қизиқиш ва муваффақиятсизликдан қочиш мотивацияси шкалалари корреляция коэффиценти $r = 0,01$ бўлиб жуда қуйи корреляцияга эга. Ижтимоий қизиқиш ва муваффақиятсизликдан қочиш мотивацияси ўзаро боғлиқлиги мавжуд эмас.

- фрустрация ва муваффақият мотивацияси шкалалари корреляция коэффиценти $r = -0,67$ бўлиб тескари равишда ўрта корреляцияга эга. Фрустрация ҳолати юқорилиги ва муваффақият мотивациясига пасайишига сабаб бўлади.

- фрустрация ва муваффақиятсизликдан қочиш мотивацияси шкалалари корреляция коэффиценти $r = 0,31$ бўлиб қуйи корреляцияга эга. Фрустрация ва муваффақиятсизликдан қочиш мотивацияси ўзаро боғлиқ эмас.

- муваффақият мотивацияси ва муваффақиятсизликдан қочиш мотивацияси шкалалари корреляция коэффиценти $r = 0,04$ бўлиб жуда қуйи корреляцияга эга. Муваффақият мотивацияси ва муваффақиятсизликдан қочиш мотивацияси ўзаро боғлиқликка эга эмас.

Хулоса ва таклифлар. Коррекция босқичларида тажриба гуруҳи билан олиб борилган психотерапевтик усуллар, соғломлаштирувчи жисмоний машқлар ва ҳаракатли ўйинлар аҳамияти юқори эканлиги намоён бўлган. Коррекция амалиёти самарадорлиги диагностика натижалари таҳлиliga асосан норасолик комплексини коррекциясида психотерапевтик усуллар, соғломлаштирувчи жисмоний машқлар ва ҳаракатли ўйинларни уйғун ҳолда қўллаш мақсадга мувофиқ.

Норасолик комплекси коррекцияси амалиётида психотерапевтик усуллар, соғломлаштирувчи жисмоний машқлар ва ҳаракатли ўйинларни уйғун ҳолда қўллаш лозим. Коррекция амалиётида:

- психотерапевтик усулларни қўллаш орқали психик жараёнлар коррекциясига, ижтимоий қизиқишлар ортишига, ўз олдига янги мақсад қўйишга эришилади;

- соғломлаштирувчи жисмоний машқлар ва ҳаракатли ўйинлар иштирокчиларнинг жисмоний ва

функционал ҳолатларини яхшилаш билан бирга, интилиш, креативлик, ижобий ҳиссиётларни спортга қизиқиш, ижтимоий фаоллик, мақсад сари шакллантиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 3 июндаги “Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3031-сон қарори.lex.uz. 2017 й. 11-б.
2. Хайтов А.У. Спорт психодиагностикаси ва психокоррекция. Дарслик. - Т.: “Ўзқитобсавдонашриёти”, 2020. – 36-51 б.
3. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. СПб: Питер-2014. 105-116 с.
4. Менхин Ю.В., Менхин А.В. Оздоровительная гимнастика: теория и методика. Ростов н/Д: Феникс, 2002. – 39-40 с.
5. Шапкова Л.В. Коррекционные подвижные игры и упражнения для детей нарушениями в развитии. - М.: Советский спорт, 2002. – 16-18 с.
6. Малкина-Пых И.Г. Техники гештальта и когнитивной терапии: Эксмо; Москва; 2004. 45-51 с.
7. Richard S. Sharf Theories of Psychotherapy and Counseling. 5th edition. USA 2012. 88-90 p.
8. Corey, G. Theory and Practice of Counseling and Psychotherapy, 8th edition. Belmont, CA: Brooks-Cole/Wadsworth. 2009. 102-104 p.
9. Lagerstrom A., Wahman K. The art of healthy living with physical impairments. Your comprehensive lifestyle guide to health and wellness. Stockholm 2014. 87-90 p.
10. Schultz D., Schultz S. Theories of personality. Thomson Wadsworth 10 Davis Drive Belmont, CA 94002-3098 USA 2005. 126-129 p.
11. Uralovich, Khaitov Abror. "PSYCHO CORRECTION OF THE INFERIORITY COMPLEX OF THE PEOPLE WITH PHYSICAL DISABILITY." European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 7.5 (2019). 36-41-p.

УДК:159.9(571)

Исломжон ХАЙДАРОВ,
ИИВ Академияси “Хизмат фаолияти
психологияси” кафедраси ўқитувчиси,
катта лейтенант
E-mail: islom030692@mail.ru

ИИВ Академияси доценти, псих. ф.н. Сирлиев Б.Н тақризи асосида

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PHYSICAL TRAINING OF EMPLOYEES OF INTERNAL AFFAIRS

Annotation

Today, law enforcement agencies are a key link in preventing crime and protecting the legitimate interests of citizens. Therefore, the government places high demands on the system. The reason is that this organization, which is the executive body, has a large staff. The level of quality of the system is determined by the level of knowledge of the employees. Thus, the article attempts to highlight the psychological and physical training of employees as a serious problem.

Key words: Employee, psyche, knowledge, experience, physical activity, abilities, communication, interest.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ СОТРУДНИКОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Аннотация

Сегодня правоохранительные органы являются ключевым звеном в предупреждении преступности и защите законных интересов граждан. Поэтому правительство предъявляет к системе высокие требования. Причина в том, что эта организация, являющаяся исполнительным органом, имеет большой штат сотрудников. Уровень качества системы определяется уровнем знаний сотрудников. Таким образом, в статье делается попытка выделить психологическую и физическую подготовку сотрудников как серьезную проблему.

Ключевые слова: Сотрудник, психика, знания, опыт, физическая активность, способности, общение, интерес.

ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ ХОДИМЛАРИНИ ЖИСМОНИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИНИ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Бугунги кунда жиноятчиликни олдини олиш ва фуқароларни ҳуқуқларини қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда ички ишлар органлари асосий бўғин ҳиссобида. Шунинг учун тизимга ҳуқуқат томонидан юқори талаблар қўйилади. Сабаби ижро органи ҳиссобида ушбу ташкилотни қамрови кенг кадрлар сони ҳам шунга яраша қўпчиликти ташкил этади. Тизимни сифат даражасини албатта кадрларни савияси билими белгилайди. Шу сабабли ходимларни руҳий ва жисмоний тайёргарлиги асосий муаммо сифатида мақолада ёритилишига ҳаракат қилинган.

Калит сўзлар: Ходим, психика, билим, тажриба, жисмоний фаоллик, қобилият, мулоқот, манфаат.

Қириш. Мамлакатда ҳуқуқбузарликларни олдини олиш, фуқароларни ҳуқуқ ва эркинликларини ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилишдек маъсулиятли вазифани амалга оширувчи ички ишлар органлари ходимлари фаолиятига илмий ёндашиш, кадрларни жисмоний ва жанговор тайёргарлиги энг асосий масаладир.

Шундан келиб чиқиб мавзунинг аҳамияти 2016 йил 16 сентябрдаги Ўзбекистон Республикасининг “Ички ишлар органлари тўғрисидаги” қонунида ҳам ўз аксини топган.

Касбий – амалий жисмоний тайёргарликнинг касб талабларига мос ҳолда бўлишини, жисмоний фаолиятнинг муҳим даражада хилма – хил тузилишини номоён қиладиган ва ўзида танланган касбий фаолиятга махсус психологик фаолиятни таъминлашга йўналтирилган педагогик жараёндир. Касбий зарур ҳаракат малакалари ва қўникмаларини, жисмоний ва бевосита улар билан боғлиқ бўлган қобилиятларни тарбиялайди, натижада эса тўғридан тўғри касбий лаёқатлилик келиб чиқади. Танланган мутахассислик учун махсус машқлар ва уларни қўллаш методикаси

касбий фаолиятга қирувчи шакллар ва ҳаракат координатциясининг аҳамиятли вазиятларнинг моделлаштиришни талаб этади.

Касбий муҳим топшириқларни амалга оширишда инсонга жисмоний чидамликдан ташқари, ҳафли вазиятларда ақлий фаоллик, руҳий тушқунлик ҳолатларида ўзини тўғри бошқара олиш техникаси яхши ривожланиши учун зарур бўладиган элементлар мавжуд масалан қуйидагилар:

· Спорт турлари хилма – хил бўлганидек спортчининг машқларга тайёрглиги ва уларнинг мусобақада пайдо бўладиган ҳиссий таъсирланиш даражалари ҳам турлича бўлади. Баъзи бир спортчиларда спорт малакаларининг қийинчилик билан ҳосил бўлиши, бошқасида

· Бугунги кундаги энг самарали усул бу “аутогенча” усул бўлиб у орқали юқори натижага эришилмоқда. Бу услуб немис психолог олими И.Г. Шульс номи билан боғлиқ бўлиб, бутун дунёга кенг тарқалган. “Аутогенча” машқ услуби нафақат руҳий касаллиги бор кишилар билан машғулотлар ўтказишда, балки соғлом одамлар,

айниқса, спортчиларни мусобақага руҳий жиҳатдан тайёрлашда ҳам кенг қўлланилмоқда. Бундай машқлар билан изчил шуғулланган спортчилар юқори кўрсаткичга эришмоқдалар.

Бугунги кунда жисмоний тарбия ва спорт мутахасислари касб махоратини ривожлантиришнинг ташкилий-педагогик шарт-шароитлари тўлиқ ишлаб чиқилмаганлиги мазкур мавзунини долзарблигини кўрсатади. Махсус адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, жисмоний тарбия ва спорт мутахасислари касб махоратини ривожлантиришнинг мезонлари тўлиқ очиб берилмаган ва тўлиқ илмий ўрганилмаганлиги кўрсатади.

Шунинг билан бирга мутахасис шахсининг хусусиятлари ичида жисмоний тарбия ва спортда юқори натижаларга эришиш учун тиришқоқлик, қатъиятлик, бир сўзлик, шахсни яхши тушуниш, гуруҳни тўғри тушуниш ҳам муҳим ҳисобланади.

Масала юзасидан шарқ манбаъларига мурожаат қиладиган бўлсак Абу Али Ибн Синонинг “Тиб қонунлари”, Абу Наср Фаробийнинг “Фозил одамлар шахри” асарларида айтилишича «Тарбиянинг ажратиб бўлмайдиган бир таркиби-жисмоний тарбиядир» деб таъкидлайди. Абу Али Ибн Сино ҳаёт-ҳаракатдан иборатлигини инсон ҳаракат орқари шаклланишини, инсоннинг саломатлиги унинг доимий равишда ҳаракатда бўлиши билан боғлаган.

Масалани долзарблиги тўғрисида тўхталадиган бўлсак Ички ишлар органлари тўғрисидаги қонун келтирилиши бўйича: Ички ишлар органлари фаолиятини ўз ваколатлари доирасида қуйидаги асосий йўналишлар бўйича амалга оширади:

- фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш.

- жамоат тартибини сақлаш ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш.

Юқоридаги вазифалардан кўришимиз мумкинки буларни бажаришда шахсга бир канча талаблар қўйилади.

- Қапбий лаёқатлилик ва мослиги буни замонавий психологияда компетентлик деб ҳам юритилади.

- Мулоқотмандлик, киришувчанлик, эмоционаллик мулоқотга тез киришувчанлиги.

- Жисмоний ва руҳий чидамлилиги ҳар қандай вазиятда ўзини тутати билиши ва ўзини бошқара олиши.

Шу каби зарур бўлган касбий талабларни бажаришда шахсда биринчи навбатда руҳий тайёргарлик талаб этилади. Сабаби инсон доим ўз ҳаракатларини лойиҳалаштиради унда асосан ўз имкониятларини ва шарт – шароитларини ҳисобга олади.

Маълум касбга йўналтириш ёки маълум касб эгаларини саралашда психологик усуллардан фойдаланиш тарихи ўз илдизларига кўра қадим замонларга бориб тақалади. Эраизгача бўлган даврнинг учинчи минг йилликлари ўрталаридаёқ Қадимги Вавилонда мактаб битирувчиларини - хаттотларни текширув ва синовлардан ўтказиш йўлга қўйилган.

Касбий тайёрланган хаттотлар месопатамия цивилизациясининг марказий фигураларидан бири бўлиб, ўша даврдаги кенг билимларга кўра хаттот тўртта арифметик ҳаракатнинг барчасини билиши, майдонларни ўлчай олиши, рационларни тақсимлашни билиши, шунингдек ашула айтиш ва мусиқа

асбобларини чала олиш қўникмаларига эга бўлиши лозим эди. Қадимги Мисрда чавандозлик санъатига маълум синовлардан ўта олганларгина ўргатилган.

Худди шундай синовдан қадимги грек файласуфи Пифагор ҳам ўтган. Манбаларда келтирилишича кейинчалик Грецияга қайтиб, Пифагор шундай мактаб очганки, унга ўзи каби синовлардан муваффақиятли ўтганларнигина қабул қилган. Тарихий манбалар Пифагорнинг интеллектуал қобилиятлар ролига алоҳида эътибор қаратганлигини, шунинг учун айнан шу қобилиятларни ташхис қилишга катта эътибор берганлигини таъкидлайди. Айниқса Пифагор ёшларнинг қулиши ва юришига алоҳида эътибор қаратиб, қулиш одати инсон характерининг энг яхши кўрсаткичи эканлигини таъкидлайди. Ҳар уч йилда амалдорлар шахсан император ҳузурда такрор имтиҳон қилинган. Давлат учун имтиҳонлар тизими етарлича қобилиятли, ҳар томонлама чуқур билимга эга бўлган, айниқса ҳукуматда ишлашга лаёқатли бўлган шахсларни танлаб олиш ниҳоятда муҳим аҳамият касб этган. Қичкача тарихий экскурс индивидуал қобилиятларни синовдан ўтказишни турли халқларнинг ижтимоий ҳаётининг бир бўлаги сифатида қараш имконини беради. Сўнгги йилларда психологияда назарий конструкцияларни эмпирик натижалар билан уйғунлаштириш масаласи кенг англанила бошлади. Бунинг учун эса зарур методлар ишлаб чиқиш тақозо этилди. Тестлар ҳозир методик арсеналнинг энг ривожланган қисми ҳисобланади. Тестларни айнан шундай тушуниш илмий адабиётларда кўпроқ ёритилиб борилмоқда.

Олимлар кадрлар танлашни илмий босқичининг бошланғич даврлари сифатида XIX асрнинг охириларини кўрсатадилар. Шу даврда Ф. Гальтон Лондондаги халқаро кўргазмага келган 10 мингдан ортиқ инсонларда 17 та антропометрик, тиббий ва психологик кўрсаткичлар бўйича оммавий тарзда тадқиқот ўтказди(3). Олинган маълумотлар шуни кўрсатадики, одамлар ўртасидаги фарқлар уларнинг ёши бир хил бўлса ҳам жуда катта экан.

XX асрнинг бошларида немис психологи Г.Мюнстенберг биринчилардан бўлиб, инсонларнинг касбий қобилиятларини аниқловчи психологик тестларни ишлаб чиқиб қўллаш бошлади ва бу билан профессионал танлов соҳасида катта тадқиқотларга йўл очиб берди. Мюнстенберг учта асосий муаммони ажратиб кўрсатади:

- 1) касбий танлов ва касбий маслаҳат орқали мос инсонларни танлаш;

- 2) меҳнат унумдорлигини ошириш;

- 3) зарур психологик натижаларга эришиш.

К.К.Платонов таърифида фаолиятнинг асосий белгилари англанилиги ва мақсадга йўналганлигидир (1). Г.В.Суходольский нуқтаи назардан фаолиятнинг асосий тушунчавий аппарати ўз ичига қуйидагиларни олади:

- “фаолият субъектини”;

- “фаолият морфологиясини”;

- “фаолият мотивацияси ва функциясини”;

- «фаолият динамикасини”;

- “фаолиятлар хилма-хиллиги”.

Муаллиф фикрича, умумпсихологик категория сифатида фаолият иерархик даражага эга. У ўз ичига типларни, синфларни, синфости тузилмаларини, соҳаларни (шуғулланиш тури), ихтисосликларни, предметни (ихтисослашув) камраб олади.

Айтилганлардан келиб чиқадики, ҳар бир касбий фаолият – меҳнат фаолияти синфи бўлиб, мақсадлар йиғиндисига эришиш учун мўлжалланган ҳамда маълум хусусиятлар ва сон характеристикаларига эгадир.

Кейинги тадқиқотлар мантикий “касбий фаолият”, “касб”, “ихтисослик” тушунчаларининг ўзаро алоқадорлигини кўриб чиқишни талаб этади, уларнинг берилиши турли муаллифлар томонидан турлича талкин этилган.

К.К.Платонов касбни яшаш манбаи бўлган ва мос ўқув юртларидаги таълим билан таъминланувчи, маълум билимлар, кўникма ҳамда малакалар мавжудлигини талаб қилувчи меҳнат фаолияти сифатида аниқлайди. Бу таърифга Ю.В.Котелова томонидан берилган таъриф яқинроқ бўлиб, унга кўра касб – бу фаолиятнинг типик, тарихан шаклланган шаклидир, у ижтимоий маънода зарур, уни бажариш учун ишчи маълум билимлар, кўникма ва малакалар йиғиндисига, шунингдек, мос қобилиятлар ва шахслилик хусусиятларига эга бўлиши зарур. “Касбий тайёргарлик” тушунчаси мазмунини қараб чиқиб, Т.П.Водолазская ва Г.С.Никифоров шуни таъкидлайдиларки, ихтисослик фаолият предмети орқали очилади. У истаганча тор ёки кенг бўлиши мумкин, лекин ҳар қандай ҳолатда – бу мос илмий предмет орқали акс этувчи объектив реалликнинг бирмунча бўлимлари ҳақидаги билимлар йиғиндисидир. Касб – объектив зарур, мақсад орқали аниқланган, реалликнинг мазкур бўлими билан боғланган фаолиятнинг алоҳида туридир. Мазкур таърифларга таянган ҳолда муаллифлар шундай хулосага келадиларки, бир ихтисослик доирасида реал тарзда ҳар бири ўз мақсадига жавоб берувчи мустақил касблар мавжуд.

Г.М.Богословский тадқиқотларида таъкидланишича, “конкрет инсон нуктаи назаридан касб – бу шундай фаолиятки, унинг ёрдамида мазкур шахс жамият ҳаётида иштирок этади ҳамда у яшашнинг моддий воситалари асосий манбаидир.(1)

Е.А.Климов томонидан очиб берилувчи “касб” тушунчаси янада тўлароқ характерга эга. Касб бу:

- шундай соҳаки, унда инсон меҳнат субъекти сифатида ўз функцияларини амалга оширади;
- маълум турдаги меҳнат вазибаларини амалга оширувчи кишилар жамоаси;
- инсонга хос тайёргарлик (билимлар, кўникмалар, малакалар), улар туфайли инсон маълум турдаги меҳнат функцияларини бажариш имкониятига эга бўлади;
- фаолият, профессионал иши, яъни меҳнат ва касбий бажариладиган функцияларни амалга ошириш жараёнининг ўзи (4).

Ҳар қандай касбий фаолият таҳлили профессионализм категориясини қўллашни тақозо этади. А.К.Маркова профессионализм талқинининг бир нечта жабҳаларини кўрсатиб ўтади(6). Биринчиси – бу “норматив профессионализм” бўлиб, меҳнатни муваффақиятли бажариш учун зарур бўлган инсондаги шахслилик хусусиятлари йиғиндиси сифатида қаралади. Бошқа маънода профессионализм тушунча сифатида психик сифатлар зарурий норматив тўпламига эга бўлган меҳнат субъекти характеристикасини акс эттиради. Ва ниҳоят,

профессионализм меҳнат субъекти юқори баҳога лойик бўлгандаги норматив функцияларини бажариш сифати тушунилади[1]. А.К.Маркова шахс профессионализмининг икки томони ва етгита мезон гуруҳлари, ўзига хос босқичлари ва поғоналарини, шунингдек, ички ўзаро алоқадорлиги касбий фаолиятнинг объектив жараёнлари сифатида шартланган бешта профессионализм даражасини ажратиб кўрсатади. Бу даражалар қуйидагилар:

- профессионализмгача бўлган даража;
- профессионализм;
- суперпрофессионализм;
- профессионал бўлмаган ёки қалбаки профессионализм;
- профессионализмдан кейинги даража (6).

Профессионализмнинг кейинги даражаларида мутахассис фаолиятнинг индивидуал маромига эга бўлади ва ижтимоий касбий жиҳатдан тан олинади, шахснинг ўзини ўзи долзарблаштиришга, касбий “акме”га эришишга интилишига мос келади. Ўз касбий салоҳиятини очган кадр, хаттоки нафақа ёшига етганда ҳам профессионализмдан кейинги босқичдаги фаолиятнинг турли кўринишларида тўпланган ажойиб касбий, шахслилик салоҳиятини амалга оширишга имконият топади (консультация, консилиумларда иштирок этиш, ўқитувчилик фаолияти ва х.к.).

Касбий фаолиятга мослашувнинг индивидуал шакллари таҳлил этиш кенглиги ва касбий непрофессионализм феномени психологик жабҳаси касбий дезадаптация, шахсдаги деформация ёки “ёниш” шунингдек, узлуксиз касбий таълим жараёнидаги маълум нуқсонлар, касбий тажрибанинг етишмовчилиги сифатида қараш мумкин.

Е.А.Климов тадқиқотларида инсон тараққиёти ёш давлари ва унинг профессионализация жараёнининг ўзаро алоқадорлиги асосланган, “оптант”, “адепт”, “адаптант”, “интернал”, “уста”, “обрў”, “мурабий” тушунчаларини ҳам киритади(4).

Бевосита профессионализм категорияси билан психик сифатлар йиғиндиси, мустақил ва масъулият билан ҳаракат қилиш имкониятини берувчи психик ҳолат, инсон томонидан маълум меҳнат функцияларини бажариш малакасига эга бўлиш” сифатида таърифланувчи профессионал компетентлик тушунчаси боғлиқ (1). Бинобарин, шахслилик тайёргарлигининг бундай даражаси касбни қабул қилиш, маълум тадқиқотларга таянган ҳолда индивидуал-шахслилик мослашувининг юқори даражаси таъминланар экан (7), профессионал компетентликни меҳнат субъектининг мустақил ва масъулият билан ҳаракат қилиши, субъектни фаолиятга касбий-шахслилик мослашувининг юқори даражасини сақлаган ҳолда маълум меҳнат вазибаларини бажариш қобилияти ва малакасига эга бўлиш имкон берувчи психик сифатлари йиғиндиси, психик ҳолати сифатида таърифлаймиз. Ҳар қандай касб фаолияти таҳлили фаолиятни тадқиқ этиш методологиясида шаклланган маълум талабларни ҳисобга олган ҳолда қурилади

Хулоса қилиб, айтиш мумкинки, ички ишлар органларида кадрларни тайёрлаш, танлаб олиш масалалари тарихий илдизларга эга бўлиб, бу муаммо барча даврларда долзарб ва аҳамиятли бўлиб келган.

АДАБИЁТЛАР

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания М.2000
2. Базаров Т.Ю. Психология управления персоналом. М.2014. –Б. 121.
3. Базаров Т.Ю. Технология центров оценки для государственных служащих. Проблемы конкурсного отбора. - М.: ИПК ГС, 1996.
4. Базаров Т.Ю., Беков Х.А., Аксенова Е.А. Методы оценки управленческого персонала государственных и коммерческих структур. - М.: ИПК ГС, 1995.
5. Базаров Т.Ю., Малиновский П.В. Управление персоналом в условиях кризиса. // Теория и практика антикризисного управления. - М.: ЮНИ-ТИ, 1996.
6. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности. М. 2001.
7. Виханский О.С., Наумов А.И. Менеджмент: человек, стратегия, организация, процесс. - М.: МГУ, 1995.
8. Ғозиев Э. Умумий психология. Т. 2010.
9. Ғозиев Э.Ғ. Социал психология. Т.2012 322б.
10. Ғозиев Э.Ғ. Психология методологияси. Т.2013.
11. Ғозиев Э.Ю. Тошимов Р.У. Менежмент психологияси Тошкент 1998

Aqida XAYDAROVA,
Toshkent vrachlar malakasini oshirish instituti
"Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrasida assistenti
E-mail: aqi_93@bk.ru

ToshVMOI katta o'qituvchisi, falsafa fanlari nomzodi Hidoyatov M.S. taqrizi asosida

THE EFFECTIVENESS OF USING VIRTUAL REALITY TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF MODERN SOCIETY

Abstract

It is very difficult to fully satisfy the information needs of society. The reason is that the device, the tool base must always be synchronized with the development. Today, such opportunities exist thanks to virtual reality technologies and the environment it creates. Virtual reality technologies have become an important part of the daily life of a modern person. The development and spread of information technologies, affecting all spheres of human activity and life in general, have created new opportunities and conveniences, have led to changes in social relations. The article examines the impact of virtual reality on the life of modern society. Here are examples and an assessment of the role of virtual reality in the development of society, the impact of virtual technologies on society. The emphasis was placed on the analysis of the communication process in the virtual reality space based on social networks. In general, the need to study the events above from a philosophical point of view led to the writing of the article.

Keywords: virtual reality, social network, e-government, online service, virtual reception, e-market, online community.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ВИРТУАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ В РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

Полностью удовлетворить информационные потребности общества очень сложно. Причина в том, что устройство, база инструментов всегда должны быть синхронизированы с разработкой. На сегодняшний день такие возможности существуют благодаря технологиям виртуальной реальности и создаваемой ею среде. Технологии виртуальной реальности стали важной частью повседневной жизни современного человека. Развитие и распространение информационных технологий, затрагивающих все сферы человеческой жизнедеятельности в целом, создали новые возможности и удобства, привели к изменениям в общественных отношениях. В статье рассматривается влияние виртуальной реальности на жизнь современного общества. Здесь приведены примеры и дана оценка роли виртуальной реальности в развитии общества, влияние виртуальных технологий на общество. Акцент был сделан на анализе коммуникативного процесса в пространстве виртуальной реальности на основе социальных сетей. В целом необходимость изучения перечисленных событий с философской точки зрения привела к написанию статьи.

Ключевые слова: виртуальная реальность, социальная сеть, электронное правительство, онлайн-сервис, виртуальная рецепция, электронный рынок, онлайн-сообщество.

ZAMONAVIY JAMIYAT RIVOJLANISHIDA VIRTUAL REALLIK TEXNOLOGIYALARINING QO'LLANILISH SAMARADORLIGI

Annotatsiya

Jamiyatning axborotga bo'lgan ehtiyojini to'la qondirish juda qiyin holatlardan biri hisoblanadi. Sababi qurilma, vositalar bazasi doim rivojlanish bilan hamohang tarzda borishi talab etiladi. Bugungi kunga kelib bunday imkoniyatlar virtual reallik texnologilari va u yaratgan muhit tufayli mavjud. Virtual reallik texnologiyalari zamonaviy inson kundalik hayotining muhim qismiga aylanib ulgurdi. Inson faoliyati va umuman hayotining barcha sohalariga ta'sir ko'rsatadigan axborot texnologiyalarining rivojlanishi va tarqalishi yangi imkoniyatlar va qulayliklarni yuzaga keltirdi, ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishiga sabab bo'ldi. Maqolada virtual reallikning zamonaviy jamiyat hayotiga ta'siri masalasi ko'rib chiqiladi. Unda jamiyat sohalarida rivojlanishi jarayonida virtual reallikning ishtiroki, virtual texnologiyalarining jamiyat hayotiga ta'siri yuzasidan misollar keltirildi va baho berildi. Ijtimoiy tarmoqlarga asoslangan virtual reallik makonidagi aloqa jarayonini tahlil qilishga e'tibor qaratildi. Umuman olganda yuqorida keltirilgan hodisalarni falsafiy nuqtayi nazaridan o'rganish ehtiyoji maqola yozilishiga sabab bo'ldi.

Kalit so'zlar: virtual reallik, ijtimoiy tarmoq, elektron hukumat, onlayn xizmat, virtual qabulxona, elektron bozor, onlayn jamiyat.

Kirish. Insoniyat o'z taraqqiyoti davomida obyektiv va subyektiv voqealarni bilish, ular bilan o'zaro aloqaga kirishish va barcha jarayonlarni boshqarishga doim intilgan. Taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlarni va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz zarur va

shart. Bu bizga yuksalishning eng qisqa yo'lidan borish imkoniyatini beradi. Zero, bugun dunyoda barcha sohalariga axborot texnologiyalari chuqur kirib bormoqda [1]. Bularning barchasi kerakli ma'lumotlarni izlash va qo'llash qobiliyati bilan bog'liq. Ushbu tendensiyan

tavsiflashda N.M.Rotshildning: Axborot kimga tegishli bo'lsa, u dunyoga egalik qiladi" degan so'zlari qo'l keladi.

Mazkur holat insonlar hayot tarzining deyarli barcha sohalarini tubdan yangilanishiga olib keldi. Shu bilan birga yuzaga kelgan vaziyatning qator muammolari paydo bo'ldi va ular quyidagilarda aks eta boshladi:

Birinchidan, ma'lumotlar oqimi diskret darajadan uzluksiz darajaga o'zgardi. Natijada, chegarasiz ma'lumotlar bazasi paydo bo'ldi [2]. Ya'ni biz uchun makon va zamon birligidagi vaqt chegaralangani yana o'z isbotini topdi.

Ikkinchidan, ma'lumotni tekshirish imkoniyati deyarli yo'qoldi. Bugungi kunda qayerdan to'g'ri va qayerdan yolg'on ma'lumotlar kelayotganini har doim ham aniqlash mumkin bo'lmay qoldi. Bu esa o'z navbatida nafaqat yoshlarimiz, balki aholining barcha yosh qatlamidagi insonlar ongi va ruhiyatiga kuchli ta'sir etishi mumkin bo'lgan zararli informatsiyalar kelishiga sabab bo'ldi.

Uchinchidan, insonlararo o'zaro aloqaga kirishish holatida o'zgarishlar yuz berdi, bu esa o'z navbatida ijtimoiy o'zgarishlarni keltirib chiqardi [3]. Jamiyat tushunchasi asta sekinlik bilan virtual jamiyat tushunchasi bilan parallel bo'lib qolmoqda.

- **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.** Shu bilan birga axborot sohasidagi bu kabi o'zgarishlarning ijobiy tomonlari ham talaygina. N.F.Reymsning fikriga ko'ra, zamonaviy jamiyatda sun'iy ravishda yaratilgan muhit (virtual reallik) imkoniyatlarisiz sivilizatsion rivojlanishni tushunib bo'lmaydi. Mazkur holat aqlga sig'maydigan bo'lib tuyulishi tabiiy albatta. Sababi ushbu muhit hayot sifatini maqsadga muvofiq shakllanishini belgilaydi [4]. Sun'iy ravishda yaratilgan muhit bu yerda obyektiv-virtual reallik sifatida tushuniladi.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Bugungi kunda onlayn muloqot tufayli individualizm kuchayib bormoqda. Bunday tizim markazida shaxsning roli katta. U yerda shaxsning yoshi, milliy kelib chiqishi borasidagi muammolar yo'q. Insonning ijtimoiy mavqeyi, jinsi, ruhiy va jismoniy holati ham Internet orqali yuzaga keladigan obyektiv-virtual reallik saytlarida muloqot qilish uchun to'siq bo'la olmaydi.

Internet tarmog'i hozirda deyarli har bir inson hayotining ajralmas qismiga aylandi. Natijada, uning dolzarblilik masalasi muhim darajaga yetdi. Ushbu holat nafaqat kommunikativ vositalardan foydalanishda ishtirok etgan odamlarning, balki butun jamiyatning yangi madaniyati va dunyoqarashini shakllantirishga hissa qo'shdi [5]. Bir tomondan, ijtimoiy tarmoqlar axborot manbaya va muloqotga kirishuvchilar o'rtasidagi masofaviy to'siqlarni yo'q qiluvchi samarali vositaga aylandi, boshqa tomondan, u bilan bog'liq bo'lgan yangi muammolarning paydo bo'lishiga olib keldi [6].

Jamiyat va undagi jarayonlar axborot almashinuvi, shuningdek uni o'zaro baholash asosida ishlaydigan tizimga zarurat sezadi [7]. Shu o'rinda mamlakatimizda ham ilm-fanni yanada ravnaq toptirish, yoshlarimizni chuqur bilim va madaniyat egasi etib tarbiyalash, raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirish borasida qator ishlar amalga oshirilmoqda. Maqsad iqtisodiyotni yangi, zamonaviy bosqichga ko'tarish. Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev tomonidan 2020-yilga "Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili" deb nom berilgani ham buning isbotidir [1].

Ushbu holatni hisobga olgan holda, virtual reallikning zamonaviy jamiyat hayotiga umumiy ta'siri natijasida asosiy sohalarini o'z ichiga olgan – siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, va ma'naviy o'zgarishlarni deduktiv baholash, bugungi kun sharoitida sog'liqni saqlash tizimini yangi bosqichga ko'tarish zarurati yuzaga keladi. Yuqoridagi muammolarni hal qilish borasidagi mamlakatimizda joriy qilingan amaliy misollarni keltirib o'tamiz.

- **Tahlil va natijalar.** Virtual reallik imkoniyatlaridan jamiyatning ijtimoiy-siyosiy sohasida ham faol foydalanila boshlandi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari har bir kishiga o'z fuqarolik pozitsiyasini maqsadli ravishda ko'rsatib berish imkoniyatini, unga tanlash erkinligini yaratib berdi (radio va telekanallar, gazeta, jurnallar va hokazo). Bularning barchasi hayotimizda yuzaga kelayotgan muammoli vaziyatlarning jamiyat muhokamasiga olib chiqilishi bilan bog'liq. Ularning yechim topish jarayoni esa siyosiy voqealarni yanada faollashtiradi. A. Sh.Sadriev "Siyosiy qarorlar qabul qilishda ommaviy axborotning roli ortib borayotganligi sababli siyosiy soha jamiyat tomonidan ko'proq nazorat qilinadigan bo'lib qoldi", deb hisoblaydi [8].

So'nggi bir necha yil ichida bunday holatlar juda ko'p uchraydigan bo'lib qoldi. Jamiyat va shaxsning davlat idoralari bilan o'zaro ta'siri jarayonida yuqori texnologiyalarni o'rni salmoqli darajaga yetdi. Ushbu hodisa davlat organlari tomonidan onlayn xizmatlarni yaratishda aksini topadi. Masalan, jarimalarni aniqlash va jo'natish bo'yicha onlayn xizmatlar, mol-mulkni garovga qo'yish to'g'risidagi ma'lumotlar va boshqalar. Bularning barchasi mamlakatimizda Elektron hukumat tizimi orqali ish olib bormoqda.

Elektron hukumat. 2015-yil yurtimizda "Elektron hukumat to'g'risida" qaror qabul qilindi [9]. Umuman olganda, elektron hukumat, bu raqamli texnologiyalar, Internet va zamonaviy ommaviy axborot vositalari asosida davlat xizmatlarini taqdim qilish jarayoni sanaladi. Natijada elektron hukumat aholiga, tadbirkorlarga va davlat organlariga ko'rsatilayotgan davlat xizmatlarini taqdim qilishni osonlashtiradi, fuqarolarning o'z-o'zini boshqarishlari uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi. Bu esa ularning texnologik yangiliklardan xabardorligini oshirish bilan bir qatorda davlat boshqaruvidagi ishtirokini ham osonlashtiradi. „Elektron hukumat“ tushunchasi 1990-yillarning boshida paydo bo'lgan, lekin amaliyotga so'nggi yillardan boshlab tatbiq qilina boshladi. Elektron hukumatni ishlab chiqish bilan birinchi galda AQSh va Angliya, hamda Italiya, Norvegiya, Singapur, Avstraliya va ayrim boshqa davlatlar (Fransiya, Germaniya, Katar, BAA va h.k.) shug'ullandilar.

O'zbekistonda ham elektron hukumat barpo qilish ishlari boshlab yuborilgan. "Elektron hukumat" tizimning eng muhim vositalaridan biri bo'lgan Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali ishga tushirilgan (www.my.gov.uz). Yagona portalning shiori "Xizmatlar yangi qiyofada" deb nomlanib, uning ma'nosi virtual reallik ta'sirida vujudga kelgan real vaqt rejimida foydalanuvchilar uchun interaktiv davlat xizmatlarini yagona nuqta orqali taqdim etishni anglatadi. Ma'lumot tariqasida, bugungi kunda Yagona portal orqali foydalanuvchilarga 220 dan ortiq xizmatlar taqdim etilmoqda.

Virtual qabulxona. Virtual qabulxonalar ham mamlakatimiz joriy etgan innovatsion sa'y harakatlardan

biri sanaladi. Mazkur tizimning asosi bo'lgan Prezident virtual qabulxonasi va Xalq qabulxonalari bevosita davlat rahbariga murojaat qilish, xalq bilan doimiy muloqot olib borish, odamlarni qiynab kelayotgan muammolarni hal etishning ta'sirchan mexanizmiga aylandi. Bu, bir tomondan, xalqimizning davlat hokimiyatiga va qonun ustuvorligiga bo'lgan ishonchi tobora oshib borayotganidan dalolat bo'lsa, ikkinchi tomondan, jamiyatimizda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, jumladan, virtual texnologiyalar samarali tatbiq etilayotgani, xalqimizning ulardan foydalanish darajasi yuksalib borayotgani, odamlar yaratilgan imkoniyat va qulayliklardan o'z kundalik hayotida to'g'ri va maqsadli foydalana olayotganini ko'rsatmoqda. Endi esa virtual reallikni jamiyatimizning turli sohalar doirasidagi ahamiyati masalasini missolar orqali ko'rib chiqamiz: Iqtisodiy soha. Iqtisodda virtual texnologiyalar qo'llanishining eng yorqin misollari Internet makonida yuzaga kelmoqda. Hozirda global tarmoqda juda ko'p sonli jahon va mintaqaviy savdo maydonchalari yaratilgan. Masalan, Aliexpress, Amazon, Alibaba, Avito, Ebay, Ozon va boshqalar. Shu bilan birga mamlakatimizda global savdo-sotiq amaliyotining ko'rinishlaridan bo'lgan: ZoodMall online – elektron maydonchasi, turli savdo-sotiq, barter ishlarini amalga oshirish imkonini beruvchi OLX online bozorlarini keltirib o'tish zarur. Ushbu xizmatlardan foydalangan holda siz deyarli har qanday mahsulotni hatto uyingizdan chiqmasdan ham topishingiz, sotib olishingiz yoki sotishingiz mumkin. Bunday holda, sotuvchi va xaridorning joylashuv makoni unchalik ham muhim emas. Shuni ta'kidlash kerakki, Visa, MasterCard, PayPal va boshqalar maxsus yaratilgan elektron virtual to'lov tizimlari bo'lib, onlayn xaridlar asosan ular orqali amalga oshiriladi. Ular yordamisiz bu jarayon imkonsiz bo'lar edi. Yuqoridagi fikrlardan ham ko'rinib turibdiki, dunyo iqtisodiyotining raqamli iqtisodiyotga asta-sekinlik bilan o'tib borishi virtual reallik ko'magi bilan amalga oshmoqda. Virtual reallik muhitida rivojlanayotgan raqamli iqtisodiyot haqida fikr yuritirtilar ekan, u asosan insonlar hayot tarzini birmuncha yengillashtiruvchi soha sifatida xizmat qilayapti degan xulosaga kelamiz. T.A. Bondarenko ta'kidlaganidek, "Ijtimoiy-iqtisodiy sohada an'anaviy yondashuvni yo'q qiladigan texnologiyalarning asosiy muvaffaqiyati, odamlarning kompyuterdan oldingi davrning bir xillik zanjiridan chiqishga bo'lgan istagi bilan bog'liq" [10]. Ijtimoiy soha. Virtual reallik ijtimoiy sohani ham o'z ta'sir doirasiga olib ulgurdi. Mazkur integratsiya jarayoniga nafaqat ta'lim tizimi, tibbiyot sohasi, balki boshqa yo'nalishlar ham jalb qilingan. Ayni paytda adabiyot, tarix, falsafa va boshqa gumanitar fanlarni o'rganishda yordam beradigan ko'p sonli multimediya majmualari yaratilmoqda. O'z ustida muntazam ishlovchi har bir o'qituvchi zahirasida hozirda audio va vizual tarkibga ega bo'lgan o'ndan ortiq multimediya taqdimotlari mavjud desak adashmaymiz. Sabab obyektiv vaqtda (onlayn) real voqealarni virtual o'rganishning samarasi yuqori. Hattoki ta'lim oluvchilar bilan birga hech qayerni tark etmasdan ekskursiyalar o'tkazish imkoniyatlari ham mavjudligi juda quvonarli holdir. Bularning barchasi nafaqat ta'lim jarayonini amalga oshirishga, balki dunyo haqidagi bilimlarni ancha samarali qilishga imkon beradi. Bugunga qadar yurtimizda 10 mingga yaqin sog'liqni salqash, maktabgacha ta'lim muassasalari va maktablar yuqori tezlikdagi internet tarmog'iga ulangani va bu

ko'rsatgich jadallik bilan o'sib borayotgani ham ijobiy statistika hisoblanadi. Shu kabi vazifalarni nazarda tutgan holda mamlakatimizda "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi tasdiqlandi [11]. Sog'liqni saqlash xizmatlarini soddalashtirish tendensiyasi tufayli, shifokorga murojaat qilishdan avval, onlayn ravishda navbatga yozilish tajribasidan keng qo'llanilmoqda. Bemor o'ziga qulay vaqtni tanlab shifokor qabuliga bora olishi, uni navbatlarda turgan holatidagi ortiqcha bezovtalikni boshdan kechirmaslik imkoniyatini beradi. Imkoniyati cheklangan bemorlar shifokor qabulida "virtual" bo'lishlari, kerakli maslahatlar olishlari mumkin. Bularning bari birgina tibbiy muassasaning internet tizimi orqali amalga oshirilishi mumkinligi, virtual reallik hayot tarzimizning ajralmas qismiga aylanib ulgurganidan dalolat beradi. Bundan tashqari virtual reallik texnologiyalari tibbiy vositalar yaratish borasidagi katta imkoniyatlarni namoyish etmoqda. Misol tariqasida, Bauman nomidagi Moskva davlat texnika universitetida ishlab chiqarilgan, tabiiy boshqaruvli bilak protezi – Melimbni, Stenford Lucile Packard kasalxonasining kardiologi Devid Akselrod tug'ma nuqsonlar haqidagi tasavvurni yuzaga keltirish uchun yaratgan VR yurak modelini, operatsiya davomida jarroh tomonidan ishlatilgan virtual ko'zoynak - Google Glasslarni keltirish mumkin. Madaniy soha. Virtual reallik texnologiyalari tufayli inson onlayn muzeylarga, ko'rgazmalarga tashrif buyurish, taassurotlar, fikrlar almashish, san'at asalariga izohlarda o'z fikrini qoldirish (kommentariy), o'zi uchun qiziq bo'lgan mavzular bo'yicha veb-sahifalarga tashrif buyurish va shu orqali o'zini o'zi qayta yaratish imkoniyatiga ega. Hozirgi vaqtda ko'plab internet saytlari va ijtimoiy xizmatlarning "jamoalari" (soobshestva) paydo bo'ldi, ular orqali odamlar bilim almashadilar.

- **Xulosa va takliflar.** Shunday qilib, virtual reallik texnologiyalari insonga dunyoni anglash va hattoki uni madaniy jarayonda bevosita interaktiv ishtirok etish imkoniyatini taqdim etdi. Bugungi kun fan sohalar, jumladan, fizika, informatika, injeneriya, psixologiya, falsafa sohalarida o'rganish uchun keng mulohaza maydonini yaratdi.

Virtual reallik deyarli har qanday ijtimoiy jarayonga vositachi bo'lib xizmat qilib, an'anaviy hayot tarzini immanent, uzluksiz hodisaga aylantirdi. Ushbu global jarayon natijasida virtual reallik shaxslararo munosabatlarning ko'p jihatlarini soddalashtirdi, jamiyatimizning ma'naviy qiyofasi va uning qadriyatlar tizimini o'zgartirdi. Insonning ongiga ta'sir ko'rsatadigan doimiy ravishda o'sib boradigan axborot oqimi uning idrok chegaralarini muntazam kengaytirib boradi va ushbu holat ma'lumotni vizualizatsiya qilish bilan bog'liq.

Xulosa sifatida aytadigan bo'lsak, insonlarning axborot olishga bo'lgan ehtiyojlari endi nafaqat to'laqonli amalga oshirila boshlandi, balki, shu bilan birga, o'zaro aloqa jarayonining yangi shakllari paydo bo'ldi. Bularning barchasi virtual reallik texnologiyalarini jamiyat hayotiga kirishi natijasida yuz bera boshladi.

Zero, bugun taraqqiyotga erishish uchun zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz shart va zarur. Raqamli texnologiyalar nafaqat bizga cheksiz ma'lumotlar bazasiga yo'l ochib beradi, shu bilan birga mahsulot va xizmatlar sifatini oshirgan holatda ularning tan narxini kamaytirishga ham sabab bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 25.01.2020. Elektron manba: <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyevning-oliy-25-01-2020>
2. Buechner J. Fictional Entities and Augmented Reality: A Metaphysical Impossibility Result // Journal of Evolution and Technology. 2011. Vol. 22. Iss. 1. P. 53-72
3. Путилин А. Б. Континуальные системы обработки информации. М.: Квадрат-С, 2005. 156 с.
4. Айдаркин Е. К., Жданов Ю. А., Кураев Г. А., Пахомов Н. В. Виртуальная реальность – технология иллюзий // Научная мысль Кавказа. 1997. № 4. С. 3-9.
5. Макеев С. Н., Макеев А. Н. Социальная сеть как инструмент общения расширенной реальности // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2015. № 7 (57): в 2-х ч. Ч. 1. С. 95-97.
6. Макеев С. Н., Зейналов Г. Г. Технология расширенной реальности в образовательном пространстве // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2014. № 1. С. 38-40.
7. Макеев С. Н., Макеев А. Н., Зейналов Г. Г. Общение в социальных сетях как философская проблема // Современные исследования социальных проблем. 2015. № 8 (52). С. 108-113.
8. Садриев А. Ш. Компьютерные технологии и виртуальная реальность: опыт философского анализа: дисс. ... к. филос. н. Набережные Челны, 2005. 136 с.
9. O'zbekiston Respublikasining "Elektron hukumat to'g'risida" qonuni. Elektron manba: <https://lex.uz/acts/-2833860>
10. Бондаренко Т. А. Виртуальная реальность в современной социальной ситуации: дисс. ... д. филос. н. Ростов н/Д, 2007. 326 с. 3. Литинская Н. В. Интернет – новое пространство ресурсов для развития социального интеллекта [Электронный ресурс]. URL: <http://www.sworld.com.ua/konfer36/326.pdf> (дата обращения: 28.05.2016).
11. O'zbekiston Respublikasi "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi. Elektron manba: <https://qalampir.uz/uz/news/prezident-rak-amli-uzbekiston-2030-strategiyasini-tasdik-ladi-26704>

УДК: 112.34.3.1

Манзурахон ЮНУСОВА,
Андижон давлат университети доценти,
сиёсий фанлар номзоди
E-mail: yunusova.m71@mail.ru

АДУ профессори, сиёсий фанлар доктори Юнусов К. тақризи асосида

STRENGTHENING THE FAMILY INSTITUTE AT A NEW STAGE OF SOCIETY DEVELOPMENT SCIENTIFIC AND THEORETICAL FUNDAMENTALS

Abstract

This article summarizes knowledge and issues related to the role of the family in the civil society of Uzbekistan in the era of globalization, the experience of building a civil society in our country, reforms and problems in this process, as well as ways to solve them. In particular, to further strengthen and develop the institution of the family, which is the basis of our society, to raise to a qualitatively new level all the work carried out to protect and support the legal and socio-economic interests of the family, especially young families, in order to be physically healthy, spiritually mature, the theoretical basis for implementation of a complex set of targeted measures to enhance the role of the family in the upbringing of a harmoniously developed generation, strengthening the role and place of society in the formation of a strong, healthy family.

Key words: family institution, civil society, democratic principles, renewal of society, social protection, modernization, strategy, public administration, public control, healthy family.

УКРЕПЛЕНИЕ СЕМЕЙНОГО ИНСТИТУТА НА НОВОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Аннотация

В данной статье обобщены знания и вопросы, связанные с ролью семьи в гражданском обществе Узбекистана в эпоху глобализации, опыт построения гражданского общества в нашей стране, реформы и проблемы в этом процессе, а также способы их решения. В частности, для дальнейшего укрепления и развития института семьи, являющегося основой нашего общества, поднять на качественно новый уровень всю проводимую работу по защите и поддержке правовых и социально-экономических интересов семьи, особенно молодых семей, чтобы быть физически здоровым, духовно зрелым теоретическая основа для реализации комплексного комплекса адресных мероприятий по повышению роли семьи в воспитании гармонично развитого поколения, усилению роли и места общества в формировании крепкой, здоровой семьи.

Ключевые слова: институт семьи, гражданское общество, демократические принципы, обновление общества, социальная защита, модернизация, стратегия, государственное управление, общественный контроль, здоровая семья.

ЖАМИЯТ РИВОЖЛАНИШИНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИДА ОИЛА ИНСТИТУТИНИ МУСТАҲКАМЛАШНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада ҳар томонлама юксалаётган Ўзбекистоннинг глобаллашув даври фуқаролик жамиятида оила институтининг аҳамиятига доир билимлар ва масалалар мамлакатимизда фуқаролик жамияти қуриш тажрибалари, бу жараёндаги ислохотлар ва муаммолар, уларнинг ечимлари мужассамлашган. Хусусан жамиятимизнинг асоси бўлмиш оила институтини янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, оилаларни, айниқса, ёш оилаларнинг ҳуқуқий ва ижтимоий-иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда қўллаб-қувватлашни кучайтириш борасида олиб борилаётган барча ишларни сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, жисмонан соғлом, маънавий етук ва ҳар томонлама ривожланган баркамол авлодни тарбиялашда оиланинг ролини ошириш, мустаҳкам, соғлом оилани шакллантиришда маҳалланинг мавқеини мустаҳкамлаш ва ролини кучайтиришга доир аниқ мақсадга йўналтирилган кенг қўламли чора-тадбирлар комплексини амалга оширишнинг назарий асослари берилган.

Калит сўзлар: оила институти, фуқаролик жамияти, демократик тамойиллар, янгиланаётган жамият, ижтимоий муҳофаза, модернизация, стратегия, давлат бошқаруви, жамоатчилик назорати, соғлом оила.

Қириш. Жамиятимиз ривожланишининг янги босқичидаги асосий вазифалардан бири олиб борилаётган ислохотлар самарасини янада ошириш, давлат ва жамият ривожини янги босқичга кўтариш, ҳаётнинг барча соҳаларини либераллаштириш, мамлакатимизни модернизация қилиш бўйича энг муҳим устувор йўналишларни амалга оширишни белгилайди [1].

2017 – 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг биринчи йўналиши давлат ва жамият қурилишини такомиллаштиришга йўналтирилган демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва мамлакатни модернизация қилишда парламентнинг ҳамда сиёсий партияларнинг ролини янада кучайтириш, давлат бошқаруви тизимини ислох

қилиш, давлат хизматининг ташкилий-ҳуқуқий асосларини ривожлантириш, «Электрон ҳукумат» тизимини такомиллаштириш, давлат хизматлари сифати ва самарасини ошириш, жамоатчилик назорати механизмларини амалда татбиқ этиш, фуқаролик жамияти институтлари ҳамда оммавий ахборот воситалари ролини кучайтириш вазифаларини ўз ичига олади [2].

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Ҳозирги кунда нафақат бизнинг мамлакатда, балки жаҳондаги барча демократик дунёвий давлатларда ҳам оилани мустаҳкамлаш, тарбияни яхшилаш, хотин - қизлар, болаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, жисмоний ва маънавий соғлом авлодни тарбиялаш масалаларига алоҳида эътибор қаратишмоқда. XX аср ўзбек адабиёти фани ва маданиятининг йирик вакили Абдурауф Фитрат шундай деган эди: “Ҳар бир оиланинг саодати ва иззати шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса миллат оилаларининг интизомига таянади, мамлакат ва миллатлар ҳам шунча кучли бўлади. Агарда бир мамлакатнинг аҳолиси ахлоқсизлик ва жохиллик билан оилавий муносабатларни заифлаштириб юборса ва интизомсизликка йўл қўйса, шунда бу миллатнинг саодати ва ҳаёти шубҳа остида қолади” [3].

Оила қанча мустаҳкам бўлса, жамият ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади ва ривожланади. Шунинг учун ҳам Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Ассамблеяси 1994 йилдан эътиборан ҳар йили 15-май кунини Халқаро оила кунини сифатида нишонлашга қарор қилгани бежиз эмас. “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”нинг 16-моддасида шундай дейилган: Оила жамиятнинг табиий ва асосий ҳужайраси саналади ва жамият ҳамда давлат томонидан ҳимоя қилинишга ҳақли [4].

- Тадқиқот методологияси. Оила институтини қўллаб-қувватлаш ва мустаҳкамлаш соҳасидаги мавжуд камчиликлар жойларда йиғилиб қолган муаммоларни ҳал этиш, мазкур соҳада қўллаб-қувватлаш ижобий натижаларга эришиш имконини бермапти. Шу муносабат билан, Ўзбекистон Республикасида оила институтини мустаҳкамлаш концепциясини муваффақиятли амалга ошириш орқали, биринчи навбатда, «Фаровон оила — жамият раънақининг асоси» концептуал ғояни ҳаётга татбиқ этишга қаратилган янги оила моделини шакллантиришнинг 331 алоҳида моҳиятини ҳисобга олган ҳолда, давлат сиёсатининг бир қатор устувор вазифалари ва асосий йўналишлари назарда тутилмоқда [4]. Жумладан, қуйидагилар асосий масалалар этиб белгиланмоқда:

1. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар нормаларини уларнинг оила институтини мустаҳкамлаш ҳамда ривожлантиришга таъсири нуқтаи назаридан баҳолаш.

2. Ҳуқуқни қўллаш амалиётини, тадқиқотлар натижаларини ҳамда ривожланган хорижий давлатлар тажрибасини ўрганиш асосида оилани ҳимоя қилиш ва қўллаб-қувватлаш соҳасида мустаҳкам ҳуқуқий асосни яратиш.

3. Кўп болали оилаларга ва ижтимоий-маиший шароитини яхшилашга муҳтож оилаларга имтиёзли кредитлар (ипотека, истеъмоли ва бошқа) беришни ва ер майдонларини тақдими этишни назарда тутадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатни ишлаб чиқиш.

4. Оилаларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатини ифодаловчи ҳамда уларнинг ҳаёти ва фаолиятининг

асосий тенденцияларини асослашчи статистика кўрсаткичлари тизимини такомиллаштириш.

5. Тадқиқотларни молиялаштиришнинг мослашувчан тизимини жорий этиш, шу жумладан, оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги лойиҳаларни амалга ошириш учун грантлар ажратиш, олиб борилаётган тадқиқотларнинг оилалар реал эҳтиёжлари билан ўзаро боғлиқлигини таъминлаш.

6. Оилани мустаҳкамлаш ва ривожлантириш масалалари бўйича идоралараро ҳамкорликни ҳамда давлат, фуқаролик жамияти институтлари ва хусусий секторнинг ўзаро ҳамкорлигини ривожлантириш [5].

- Таҳлил ва натижалар. Давлат ижтимоий сиёсатининг таркибий қисми ҳисобланган оила сиёсати аҳоли бандлигини ва реал даромадларини изчил ошириб боришга, фуқаролар фаровонлигини оширишга, ижтимоий муҳофаза қилиш ва соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштиришга қаратилгандир. Давлат органларининг, фуқаролик жамияти институтларининг ўзаро ҳамкорлик тизимининг аниқ ишлаши, қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва давлат дастурларини сўзсиз амалга ошириш, шунингдек, оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги муаммоларни ўз вақтида аниқлаш ва самарали ҳал қилиш ушбу мақсадларга эришишнинг муҳим шарти ҳисобланади [3]. Шу билан бирга, оила институти ҳозирги ҳолатининг таҳлили мазкур соҳадаги ислохотларни тўлақонли амалга оширишга тўсқинлик қилаётган бир қатор муаммолар мавжудлигини кўрсатмоқда.

Жамиятимизнинг асоси бўлмиш оила институтини янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, оилаларни, айниқса, ёш оилаларнинг ҳуқуқий ва ижтимоий-иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда қўллаб-қувватлашни кучайтириш борасида олиб борилаётган барча ишларни сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, жисмонан соғлом, маънавий етук ва ҳар томонлама ривожланган баркамол авлодни тарбиялашда оиланинг ролини ошириш, мустаҳкам, соғлом оилани шакллантиришда маҳалланинг мавқеини мустаҳкамлаш ва ролини кучайтиришга доир аниқ мақсадга йўналтирилган кенг қўламли чора-тадбирлар комплексини амалга ошириш мақсадида юртбошимиз ташаббуси билан бир қатор давлат дастурлари ва лойиҳалар амалга оширилди [6]. Шу билан бир қаторда “Оила соғлом экан — жамият мустаҳкам, жамият мустаҳкам экан — мамлакат барқарор” номли инсонпарварлик тамойилларидан келиб чиқиб ҳамда бугунги кун талабларини ҳисобга олган ҳолда қонунчилик ва норматив-ҳуқуқий базани янада такомиллаштириш ҳамда амалдаги қонун ҳужжатларига оила институтини ривожлантириш ва такомиллаштиришга қаратилган бир қатор ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди [4].

Оила институтини мустаҳкамлашга қаратилган қонунлар, давлат ва ҳудудий дастурлар ҳамда бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ижросини таъминлашда тегишли давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари билан биргаликда қатор нодавлат ташкилотлари, илмий жамоатчилик вакиллари ҳам фаол иштирок этмоқда. Аммо мамлакатимиздаги тегишли идора ва ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштириш ҳамда мониторинг қилишнинг таъсирчан механизми мавжуд эмаслиги оқибатида оилани ривожлантириш масалалари бўйича давлат, фуқаролик жамияти институтлари ва хусусий сектор ҳамкорлигининг паст

даражада эканлиги яққол кўриниб турибди. Глобаллашув жараёнлари юз бераётган ҳозирги даврда оиланинг демографик ривожланишида ўзгаришлар юз бермоқда [7]. Оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги илмий тадқиқотлар ихтисослиги тор ҳамда ҳозирги ҳаёт воқелигидан узилиб қолганлиги, илмий тадқиқотлар натижалари амалиётга сустр жорий этилаётганлиги соҳага теран нигоҳ билан қарашни тақозо этмоқда.

Мамлакатимизда оила институтини мустаҳкамлашнинг қонунчилик асосларини ҳамда ҳуқуқни қўллашнинг илғор хорижий амалиётини ўрганиш, оилани ҳимоя қилиш ва қўллаб-қувватлаш соҳасида мустаҳкам ҳуқуқий асосни яратиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги ҳузурида “маҳалла ва оила” илмий-тадқиқот институти фаолияти ташкил этилди [3]. Мазкур институтнинг замонавий тизим сифатида ушбу вазирлик ҳузурида ташкил этилгани бугунги шиддаткор глобаллашув жараёнида ахборотлашган оила жамиятининг асосий бўғини сифатида муҳофаза қилиш ва мустаҳкамлашга муҳтож экани ва ҳар қандай давлатнинг истикболи оила мустаҳкамлиги билан ҳамбарчас боғлиқлигини яққол тасдиқлаб турибди.

“Маҳалла ва оила” илмий-тадқиқот институтининг асосий мақсади мазкур соҳада салбий тенденциялар ва муаммолар сабабларини асословчи илмий тадқиқотлар олиб бориш, тобора ўсиб бораётган оилавий ажримларни имкон қадар бартараф этиш йўллари излаб топиш, оила институтини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш бўйича мукамал ўқув дастурларини ишлаб чиқиш, миллий менталитетимизга ёт бўлган ғоя ва қарашлар таъсирининг олдини олиш борасидаги ишлар самарадорлигини ошириш, соҳа бўйича юқори малакали мутахассис кадрларни кўпайтиришдан иборатдир [2].

Таъкидлаш жоиз, айни вақтга қадар оилаларни алоҳида ижтимоий институт сифатида мониторинг қилувчи ва бу борадаги ягона илмий тадқиқотни амалга оширувчи ижтимоий институт мавжуд эмас эди. Оилалар билан ишлаган ташкилотлар тарқоқ равишда фаолият юритарди. Масалан, маҳалла институти оилаларни фақатгина маҳалла кесимида, хотин-қизлар қўмитаси аёллар масаласида, соғлиқни сақлаш тизими она ва бола саломатлиги йўналишида ва шу каби бошқа қатор ташкилотлар ҳам ўз объекти тизимида давлат сиёсатида иштирок этиб келарди, холос [5]. Мутлақо янгидан шакллантирилган институтнинг асосий вазифаси эса, давлат ва жамоат ташкилотлари, парламент, сиёсий партиялар, оммавий ахборот воситалари ҳамда фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини Ўзбекистон оилаларини мустаҳкамлаш ягона ғояси атрофида бирлаштириш, бу борада самарали давлат илмий тадқиқотларини олиб бориш, мамлакатда фақат соғлом оила соғлом жамият устуни бўлиши тўғрисидаги тушунчани аҳоли онига сингдиришдан иборатдир.

Умуман олганда, оила миллий кадриятлари тизимида қомил инсон, оила маънавияти, оилага муқаддас ва масъулиятли муносабат, оилани эъзозлаш, никоҳни улуғлаш ва уни оила қафолати сифатида тан олиш, садоқат, маънавий баркамоллик ва етуқлик, исломий ахлоқ нормалари, оилада мулоқот маданияти каби ҳислатлар миллий маданиятимиз орқали тарбияланиб жамиятимиз маънавиятининг сарчашмаси

ҳисобланган [8]. Шу боис оила кадриятлари ва оиланинг ижтимоий функциялари, оила ва жамият алоқадорлиги, оиланинг ижтимоий роли, оила маънавияти, миллий оила тарихи ва моҳияти, глобаллашув жараёнида оиланинг мазмуни, ёшлар тарбияси жараёнида оила ва маҳалла ҳамкорлиги, оиладаги миллий тарбия асослари каби масалалар йиллар ўтса ҳам ўз аҳамиятини йўқотмайди.

Оилада қариндош-уруғчиликка асосланган муносабатлар шаклланади. Бу инсоният учун ғоят муҳим ҳаёти ва таракқиётида қатта ўрин тутати. Уларнинг бурч ва масъулиятига асосланган ҳамкорлиги, ҳамжиҳатлиги муносабатларни барқарорлаштиришнинг муҳим шартидир. Ўзбек оилаларда муносабат масаласига ҳуқуқий бурчга нисбатан ахлоқий масъулият устуворлик қилади. Ўзбекларда келин ёки қуёв сихат-саломатлигини суриштириш ҳам ажойиб ва нисбий анаъна ҳисобланиб, бу анъаналар ёшларнинг оилавий турмуши жамият ва фарзандларнинг оиладаги бурчлари билан боғлиқ масъулиятларини оширади. Соғлом оиланинг маънавий мустаҳкам бўлганлиги сабабли эр ва хотиннинг ажралиб кетиши фарзандларнинг қаровсиз қолиб кетишига сабаб бўлади. Оила инсон янада ривожланишининг давомийлигини таъминлайди. Оилада қомол топган бола жисмоний етуқ, муайян маънавий фазилатларни эгаллаган, ижтимоий ва ҳуқуқий бурчини англаган инсон сифатида тарбияланади [4]. Инсоннинг асосий моҳияти маънавий экан, у тарбия жараёнида шаклланади. Ҳаёти давомида инсоннинг маънавий қомолотида жуда кўп омиллар таъсир этади, лекин биронтаси ҳам оиладаги тарбиянинг ўрнини боса олмайди. Оиланинг жамият учун муҳимлиги инсон маънавий қомолотидаги ўзига хос бетакрор мактаб эканлигидир. Давлат оиланинг мустаҳкамланиши, унинг моддий таъминоти ва маънавий ҳолати, эр ва хотин, фарзандлар билан ота-оналар ўртасидаги муносабатларни бошқариш билан муаммоларни ҳал қилишни ўз зиммасига олади.

Ўзбекистонда оилани ривожлантиришга глобал даражада Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Барқарор таракқиёт мақсадлари доирасида, шунингдек, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси доирасида қаралади.

- **Хулоса ва таклифлар.** Оилаларни ҳуқуқий ва ижтимоий ҳимоя қилишни таъминлаш, моддий ва маънавий жиҳатдан кенг қўллаб-қувватлаш, шу жумладан, қулай ва шинам уй-жойлар билан таъминлаш, зарур имтиёз ва афзалликлар бериш, жамиятимиз ва кундалик ҳаётимизда маҳалла институтининг роли ва мақомини янада ошириш, маҳалла яъни фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари аҳамиятини, ёш оилаларни қўллаб-қувватлаш ҳамда шакллантиришда уларнинг таъсирини кучайтириш, ёш оилаларга зарур қўмак ва ёрдам бериш, оила, биринчи навбатда, эҳтиёжманд оилаларнинг муаммоларини ҳал этишда давлат ва жамият томонидан ғамхўрликни янада кучайтириш, уларга моддий ёрдам кўрсатиш ва фарзандларни тарбиялашда ижтимоий қўллаб-қувватлаш, муҳим вазифалар сирасига киритилди. Оилани мустаҳкамлашда асосий юкни ўз елкасига олган аёлларга алоҳида эътибор қаратиш, “Соғлом она – соғлом фарзанд” тамойилига мувофиқ оила

саломатлигини, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш тизимини янада такомиллаштириш, жамиятимизнинг маънавий негизларини янада ривожлантириш, азалий миллий қадриятларни асраб-авайлаш ва мустаҳкамлаш, жамиятимизда юксак маънавий муҳитни кенг қарор топтириш, миллий менталитетимизга мутлақо ёт бўлган ва кучайиб бораётган турли хил зарарли таъсирларга қарши туришда оиланинг ўрни ва

аҳамиятини ошириш, жисмонан соғлом, маънавий етук ва ҳар томонлама ривожланган баркамол авлодни тарбиялашда оиланинг ролини кучайтириш ва шу мақсадда оила институтининг таълим ҳамда тарбия муассасалари билан ўзаро амалий ҳамжиҳатлигини мустаҳкамлаш, уларнинг яқин ва самарали ҳамкорлигини таъминлаш долзарб вазифаларга айланди.

АДАБИЁТЛАР

1. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича ҳаракатлар стратегияси // <https://www.lex.uz>.
2. Ўз.Р.Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон республикаси маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги ҳузуридаги «маҳалла ва оила» илмий-тадқиқот институти фаолиятини ташкил этиш тўғрисидаги 367-сонли қарори // <https://www.lex.uz>.
3. Д.Тошмухаммедова. Оила жамият ва давлат ҳимоясида. Халқ сўзи online - 28 Сентябр 2018й. <http://xs.uz.uzkr>.
4. Х.Султонов. Оила қўрғони дарз кетмасин. Тошкент, Адолат –2018. 45-476.
5. А.Фитрат. “Оила ёки оила бошқарув тартиблари”. Тошкент, Маънавият - 1998. 87-886.
6. Д.Тошмухаммедова. Д.Каримова. Б.Мавлонов. Ўзбекистонда замонавий оила. Илмий-услубий қўлланма. Тошкент, Yurist-media markazi – 2019. 62-636.
7. “Оила” илмий-амалий маркази. XXI аср оиласи концепцияси. Тошкент, НИСИМ – 2002. 132-1336.
8. Султонмурод Олим. “Оила ва жамият ёхуд микрожамият ва макрооила” Тошкент, Маънавият – 2017. 28-296.